

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६६ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क
वैशाख १८, २०७८

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६६ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७८

सम्पादकीय

नेपाल राष्ट्र बैंक स्थापनाको ६५ वर्ष पूरा गरी ६६ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । बैंकको यो वार्षिकोत्सव तथा नयाँ वर्ष २०७८ समेतको पावन अवसरमा सम्पूर्ण महानुभावहरूमा सुख, शान्ति तथा समृद्धिको लागि हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

गएको वर्ष नेपाल तथा विश्वका लागि सुखद रहेन । कोभिड-१९ का कारण विश्वले आर्थिक क्षेत्रमा ठूलो झडका खेप्नु परेको छ । विश्व बैंकका अनुसार विश्वले तीन ट्रिलियन डलर बराबरको क्षति बेहोर्नु परेको छ भने एसियाली विकास बैंकका अनुसार नेपालको अर्थतन्त्रमा करिब २.३ अर्ब अमेरिकी डलर अर्थात् सन् २०२०/२१ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादन को ७.१ प्रतिशत नोक्सानी देखिएको छ । कोरोना महामारी सुरु भएसँगैको अवस्थामा सन् २०१९/२० मा आर्थिक वृद्धि ८.५ प्रतिशतभन्दा माथि हुने लक्ष्य राखिएको भए तापनि पछि यो वृद्धि २.३ प्रतिशत र हालै मात्र चालीस वर्षपछि १.९ प्रतिशतको ऋणात्मक वृद्धिमा सीमित हुने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको अनुमान रहेको छ । हालै मात्र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले गरेको प्रक्षेपण अनुसार नेपालको आर्थिक वृद्धि सन् २०२१ मा २.९ प्रतिशत र सन् २०२२ मा ४.२ प्रतिशत हुने अनुमान गरेको छ ।

यसप्रकारको आर्थिक झटकाले नेपालको उत्पादन, आय, रोजगारी, मूल्य तथा अर्थतन्त्रका अन्य सबै क्षेत्र प्रभावित हुने निश्चित छ । कोभिडको असर यति समयसम्म रहने भन्ने कुनै निश्चितता नभएको सन्दर्भमा कोभिडबाट सुरक्षित रहँदै आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्ने स्थिति छ । यसप्रति हामी सबै सजग र सचेत रहने नै छौं ।

यस विषम परिस्थितिमा पनि नेपालको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वका साथै वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम रहनु सन्तोषको कुरा हो । यद्यपि यसलाई निरन्तरता दिनु नेपाल राष्ट्र बैंकका लागि चुनौतीको विषय हो । यस असहज परिस्थितिमा अमुक बैंक वा व्यक्तिले आफ्नो मात्र स्वार्थ नहेरी सबै बाँचौं र बचाऔं भन्ने भावनालाई आत्मसात् गरी क्रियाकलाप अघि बढाउनु नितान्त आवश्यक छ ।

कोभिड-१९ सँग लड्न विश्वका सरकार र केन्द्रीय बैंकहरूले सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिका औजारहरूलाई सँगसँगै अगाडि बढाइरहेको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकको तर्फबाट केही महत्वपूर्ण योजना तथा कार्यक्रम घोषणा गरिएका छन् । अनिवार्य नगद अनुपात घटाउने, वैधानिक तरलता अनुपात को दरमा कटौती, कर्जा र ब्याज भुक्तानीको भाखा पर सारिदिने, कर्जाको पुनरतालिकीकरण/पुनर्संरचना र तोकिएको समयमा भुक्तानी गरेमा १० प्रतिशत छुट दिने, पुनरकर्जा कोषको रकमलाई वृद्धि गर्ने एवम् काउन्टर साइक्लिकर बफर कायम गर्नुपर्ने प्रावधानलाई केही समयको लागि स्थगन आदि केही कदमहरू हुन् । प्रस्तुत सन्दर्भमा वित्तीय नीतिबाट समेत उद्योग लगायतका क्षेत्रलाई सहूलियत प्रदान गर्न सके अर्थतन्त्रको पुनरुत्थानमा सहायता पुग्न जाने निश्चित छ ।

सदाभै बैंकको वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नरज्यूबाट प्रस्तुत मन्तव्य, आर्थिक, वित्तीय, मौद्रिक तथा व्यवस्थापन विषयका नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाका आर्थिक लेखहरू समेट्ने परम्पराअनुरूप प्रस्तुत विशेषाङ्क प्रकाशन गरिएको छ । यसमा समेटिएका लेख रचनाहरू सरोकारवाला सबैका लागि उपयोगी हुने विश्वास हामीले लिएका छौं । साथै, यसमा समेटिएका लेखमा प्रस्तुत विचार लेखकका निजी विचार हुन् जसले संस्थाको प्रतिधित्व गर्नेछैन । प्रस्तुत विशेषाङ्कमा समेटिएका लेखका स्रष्टाहरूप्रति हामी कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । साथै, सम्पादन तथा प्रकाशन कार्यमा संलग्न सम्पूर्ण कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्त्यमा, आगामी दिन नेपाल तथा समस्त विश्वका लागि सहज र सुखमय बन्दै जाऊन् भन्ने कामना गर्दै नयाँ वर्षको उपलक्ष्यमा पुनः शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक
गभर्नरको कार्यालय

प्रधान सम्पादक
नारायणप्रसाद पोखरेल

सम्पादक
डा. भागवत आचार्य

सह-सम्पादक
सृजना क्षेत्री

सम्पादन सहयोगी
समिता श्रेष्ठ
लालकुमार सुवेदी
निविना ताम्राकार
सिर्जना थापा

आवरण
सुन्दर श्रेष्ठ
(आइडियल डिजाइनर्स, बागबजार)

लेआउट
टच क्रिएसन प्रा.लि.
बागबजार

मुद्रण
अफसेट प्रिन्ट सोलुसन
बालकोट, भक्तपुर
फोन नं. ०१-५२११३५८
०१-५२११०६४

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
नेपाल राष्ट्र बैंकको ६६ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर महाप्रसाद अधिकारीले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण			i-XX
नेपाली खण्ड			
१.	विकासोन्मुख मुलुकमा वित्त नीति र राजस्व परिचालनको संरचना: सन्दर्भ नेपाल	डा. नीलम ढुङ्गाना तिमिसिना	१
२.	मानव संशाधन व्यवस्थापनका सन्दर्भमा नेपालको बैंकिङ क्षेत्र र नेपाल राष्ट्र बैंक	चिन्तामणि शिवाकोटी	७
३.	सरकारको पुँजीगत खर्च किन बढ्न सकिरहेको छैन: केही कारण र समाधान	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	१५
४.	वित्तीय स्थायित्वमा कोभिड-१९ को असर र नीति तथा कार्यक्रमको प्रभाव	रामु पौडेल	२१
५.	कोभिड-१९ ले निम्त्याएको मन्दी	रामेश्वरी पन्त	२९
६.	निर्यातमा प्रोत्साहनसम्बन्धी व्यवस्था	गुरुप्रसाद पौडेल	३३
७.	वित्तीय आचरण (कन्डक्ट) सुपरिवेक्षण र ग्राहक संरक्षण: अवधारणा र महत्व	हिमप्रसाद न्यौपाने	३९
८.	शोधनान्तरसम्बन्धी आधारभूत जानकारी	डा. डिल्लीराम पोख्रेल	४६
९.	नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका प्रयासहरू	दीर्घबहादुर रावल	५५
१०.	बैंकिङ क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन: सिद्धान्त र व्यवहार	राजनविक्रम थापा	६५
११.	नेपाल राष्ट्र बैंकमा आन्तरिक तालिमको अपरिहार्यता, महत्व र सोसम्बन्धी एक विश्लेषण	आनन्द पौड्याल	७२
१२.	सङ्गठन तथा कार्यविधि (O & M) को कार्य, महत्व, पद्धति र नेपाल राष्ट्र बैंकमा यसको उपादेयता	सुषमा रेग्मी (रिजाल)	७९
१३.	आर्थिक विकासका पक्षहरू: नेपालको सन्दर्भ	डा. बामदेव सिग्देल	८८
१४.	अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषमा कोटा तथा एसडीआर प्रणाली	खगेश्वर भण्डारी	९५
१५.	लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन	वशिष्ठ अधिकारी	१०१
१६.	नेपालमा आर्थिक उदारीकरण : भूत, वर्तमान र भविष्य	सार्थक कार्की	१०६
१७.	राजस्व परिचालनको विद्यमान अवस्था र चुनौती	रमेश अर्याल	११५
१८.	अन्तर्द्वितीय कारोबार : दोस्रो बजारमा नयाँ आयाम	मुराहरि पराजुली	१२५
१९.	नेपालमा कोरोनाले सिर्जना गरेको आर्थिक अवसर	रमेशप्रसाद पराजुली	१३१
२०.	नेपालको विद्युतीय व्यापार (E-Commerce) र विदेशी विनिमय सहजीकरण	पुष्करराज भट्टराई	१३६
२१.	विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणहरू	बिनोद बजगाई	१४२
२२.	आयकर प्रणालीमा अवकाश भुक्तानी	रामबहादुर के.सी.	१४९
२३.	सडक सञ्जाल : विकासको मूल आधार	गोपीकृष्ण ढुङ्गाना	१५६
२४.	नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय संघीयताको अभ्यास	दिलिपकुमार श्रीवास्तव	१६३
२५.	कफी व्यवसायमा अथोपार्जनको सम्भावना	विश्वनाथ खरेल	१७१

English Section

S.N.	Subject	Name	Page No.
1.	Section 106C of the NRB Act, 2002: Discussion on Its Implications and Remedy	Tula Raj Basyal	179
2.	Employment and Poverty Reduction	Mukunda Prasad Sharma	183
3.	Reforms on Payment Service Digitization in Nepal	Dr. Shankar Prasad Acharya	186
4.	Role of Nepal Rastra Bank in Promoting and Balancing the Capital Market	Bhola Ram Shrestha	195
5.	The Belt and Road Initiative (BRI): Opportunities and Challenges for Nepal	Prof. R.K. Shah, Ph.D.	201
6.	Leadership : Lead to achieve Organizational Goal	Durgesh G Shrestha	210
7.	Meaningful Financial Inclusion: It's high time	Pralhad Giri	216
8.	Internal Rating Based (IRB) Approach for Credit Risk	Milan Rai	221
9.	Impact of COVID-19 and Future Prospect in South Asia	Mila D. Barahi	228
10.	Challenges of Micro-Finance in Nepal	Ramesh Chaulagain, Ph.D.	233
11.	Economic Regulation: Rational, Process, Issues and Prospects	Ram Babu Nepal	239
12.	Nexus of Forensic and Legal Audit to Control Bank Fraud	Jugal Kishor Kushwaha	244
13.	Determinants of currency demand	Tika Ram Timilsina	251
14.	COVID-19 and Way Forward of Nepalese Capital Market	Som Raj Nepali	257
15.	Green Financing For Sustainable Development	Prabin Pudasaini	264
16.	Dispute Settlement Mechanism under World Trade Organization: An Analysis	Rameshwor Bhandari	269
17.	Technical and Terminological Information on Customs Valuation: Managing Trade and Customs in Nepal	Dr. Suman Kumar Regmi	281
18.	Banking in Local Levels: Challenges	Dwaipayan Regmi	287

कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको असर न्यूनीकरण गरी अर्थतन्त्र पुनरुत्थान गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास*

गभर्नर महाप्रसाद अधिकारी

१. नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६५ वर्ष पूरा गरी ६६ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । यस अवसरमा बैंकका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि आ-आफ्नो तर्फबाट भूमिका निर्वाह गर्ने यस बैंकको सञ्चालक समिति र बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस बैंकको कार्यसम्पादनमा महत्वपूर्ण सहयोग पुर्याउने नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयलगायत अन्य निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू, सञ्चार माध्यम तथा शुभेच्छुकहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।
२. बैंकको वार्षिकोत्सव समारोहको अवसरमा म अब विगत एक वर्षमा मूल्य, वित्तीय र बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम राख्दै कोभिड-१९ को नकारात्मक आर्थिक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न, आर्थिक पुनरुत्थान गर्न र विषम परिस्थितिमा पनि बैंकिङ सेवा सुचारु राख्न सम्पादन भएका महत्वपूर्ण कार्यहरूका साथै समष्टिगत आर्थिक अवस्थाबारेमा सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

चुनौतीपूर्ण वर्ष

३. २०७७ साल विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोरोना महामारीको विषम परिस्थितिका कारण चुनौतीपूर्ण रह्यो । कोभिड-१९ को महामारी रोकथामका लागि विश्वका अन्य

अर्थतन्त्रले जस्तै नेपालले पनि २०७६ चैत ११ गतेदेखि बन्दाबन्दीलगायतका उपायहरू अवलम्बन गरेसँगै आर्थिक गतिविधिहरू सङ्कुचित हुन पुगे । विशेषगरी होटल तथा रेष्टुरेण्ट, यातायात, खुद्रा तथा थोक व्यापार, उत्पादन क्षेत्रलगायत विविध क्षेत्रमा गम्भीर असर पर्थ्यो । २०७७ असार १ देखि बन्दाबन्दीलगायतका व्यवस्थाहरू क्रमशः खुकुलो बनाउँदै पुस २३ देखि पूर्ण रूपमा हटाइएपछि आर्थिक गतिविधिहरू पुरानै लयमा फर्कने क्रममा रहेका छन् ।

४. यस बैंकले कोभिड-१९ का कारण अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभाव अध्ययन गर्ने क्रममा २०७७ जेठमा ५२ जिल्लाका ६७४ उद्योगी/व्यवसायीहरूसँग सर्वेक्षण गरी २०७७ असारमा प्रतिवेदन प्रकाशन गर्‍यो । त्यतिखेर चार प्रतिशत उद्योग व्यवसाय मात्र पूर्ण सञ्चालनमा रहेका थिए । सोही सर्वेक्षणका सहभागीहरूसँग २०७७ कात्तिक १३ देखि २०७७ मंसिर २४ सम्ममा Follow-up सर्वेक्षण गर्दा करिब ५४ प्रतिशत उद्योग/व्यवसाय पूर्ण सञ्चालनमा आएका थिए । तर त्यति बेलासम्म पनि करिब नौ प्रतिशत उद्योगहरू बन्द अवस्थामै रहेका थिए ।
५. बन्दाबन्दी पूर्ण रूपमा हटेको र कोभिड-१९ विरुद्धको खोप लगाउने कार्यसमेत सुरु

* नेपाल राष्ट्र बैंकको ६६ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर महाप्रसाद अधिकारीले प्रस्तुत गर्नुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण ।

भएपछि खुम्चिएको अर्थतन्त्र सामान्यतर्फ फर्कन सुरु भइसकेको थियो । तर, पछिल्लो समयमा कोभिड-१९ को संक्रमण दर छिमेकी देशमा पुनः बढ्दै गएको र नेपालमा समेत संक्रमण दर र जोखिम बढ्न थालेको हुँदा अर्थतन्त्र अझै पनि यसबाट थप प्रभावित हुने जोखिम कायमै रहेको छ ।

कोभिड-१९ को असर न्यूनीकरण गर्न गरिएका नीतिगत पहलहरू

६. कोभिड-१९ बाट अर्थतन्त्रमा परेको असरलाई न्यूनीकरण गर्न विभिन्न नीतिहरू अवलम्बन गरिए । आर्थिक पुनरुत्थानमा सघाउ पुऱ्याउन मौद्रिक सहजीकरण गर्ने उद्देश्यले मौद्रिक नीतिलाई लचिलो बनाई कर्जाको ब्याजदर कम हुने उपायहरू लागू गरिए । अनिवार्य नगद अनुपातलाई तीन प्रतिशतमा कायम राख्दै निक्षेप सङ्कलनको दरलाई एक प्रतिशतको बिन्दु र रिपो दरलाई ०.५ प्रतिशत बिन्दुले घटाइयो ।
७. कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्दै उद्योग, पेशा, व्यवसायको पुनरुत्थानमा सहयोग पुऱ्याउने, पुनरकर्जामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने र विद्यमान पुनरकर्जा सुविधालाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंक पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७७ जारी गरी उपलब्ध कोषको पाँच गुणासम्म पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने सक्ने व्यवस्था गरियो । पुनकर्जाको ७० प्रतिशत रकम साना ऋणीहरूलाई प्रदान गर्ने नीति लिइयो । दश मेगावाटभन्दा साना जलविद्युत् आयोजनाहरूलाई विशेष पुनरकर्जा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरियो ।
८. बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई एक प्रतिशत ब्याजदरमा निर्यातजन्य उद्योग र रुग्ण उद्योगलगायतका तोकिएका क्षेत्रमा विशेष पुनरकर्जा, दुई प्रतिशत ब्याजदरमा लघु, घरेलु तथा साना उद्यम पुनरकर्जा र तीन प्रतिशत

ब्याजदरमा तोकिएका क्षेत्रमा साधारण पुनरकर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरियो भने यस्ता पुनरकर्जामा ऋणीले क्रमशः तीन प्रतिशत, पाँच प्रतिशत र पाँच प्रतिशत मात्र ब्याज तिर्नुपर्ने व्यवस्था कायम गरियो ।

९. 'बैंकको सेवा सञ्चालन मागदर्शन, २०७७' र 'कोभिड-१९ संक्रमण जोखिमको व्यवस्थापन र बैंकको सेवा सुचारु राख्ने कार्ययोजना २०७७' लागू गरी कोभिड-१९ को संक्रमणको समयमा पनि बैकिङ सेवालाई सुचारु राख्दै विना अवरोध सेवाग्राहीप्रतिको सेवालाई निरन्तरता दिइयो ।
१०. कोभिड-१९ का कारण उत्पन्न असहज परिस्थितिमा पनि आर्थिक गतिविधि चलायमान रहोस् र समष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन नियन्त्रणबाहिर नजाउन् भन्ने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने कर्जाको निरन्तरताको लागि नियामकीय सहजता र छुट प्रदान गर्ने नीति अवलम्बन गरियो ।
११. उद्योग व्यवसायमा आउन सक्ने मन्दी र कर्जा मागमा देखिएको पूर्ण शिथिलतालाई दृष्टिगत गरी कर्जा भुक्तानी अवधिको म्याद थप, कर्जा पुनरसंरचना र पुनरतालिकीकरण गर्ने व्यवस्थाको साथै कोभिड-१९ का कारण कर्जा भुक्तानी गर्न नसकेमा पनि निश्चित समयसम्मको लागि कर्जा वर्गीकरणलाई यथावत् राख्न सकिने व्यवस्था गरियो । ऋणीहरूलाई चालु पुँजी कर्जाको अधिकतम २० प्रतिशतसम्म र आवधिक कर्जाको अधिकतम १० प्रतिशतसम्म थप कर्जा प्रवाह गर्न सकिने व्यवस्था गरियो ।
१२. आन्तरिक उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी रोजगारी अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने अभिप्रायले वाणिज्य बैंकहरूले लघु, साना एवम् मझौला उद्यमका क्षेत्रमा रु.एक करोडभन्दा कम रकमका कर्जाहरू क्रमिक रूपले बढाउँदै जाने गरी २०८१ असार मसान्तसम्म आफ्नो कुल

कर्जा लगानीको न्यूनतम १५ प्रतिशत, ऊर्जा क्षेत्रमा न्यूनतम १० प्रतिशत र कृषि क्षेत्रमा २०८० असारसम्ममा न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

१३. कोभिड-१९ को असरस्वरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजीकोषमा पर्न सक्ने चापलाई दृष्टिगत गरी आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को खुद वितरणयोग्य मुनाफाको बढीमा ३० प्रतिशतसम्म मात्र नगद लाभांश घोषणा तथा वितरण गर्न पाउने व्यवस्था गरियो ।
१४. कोभिड-१९ बाट प्रभावित ऋणीको हकमा छ महिना वा सोभन्दा कम अवधिको ब्याज बक्यौता रहेको अवस्थामा कालो सूचीमा समावेश गर्ने प्रक्रिया र छ महिनाभन्दा बढीको ब्याज बक्यौता नभएको अवस्थामा धितो लिलामी प्रक्रिया २०७८ असार मसान्तसम्मका लागि स्थगन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

कानून तथा कार्यविधि तर्जुमा तथा सुधार

१५. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को तेस्रो संशोधन प्रस्ताव र बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को पहिलो संशोधन प्रस्ताव र विदेशी विनिमयलाई व्यवस्थित गर्न 'विदेशी विनिमय व्यवस्थित गर्ने ऐन, २०७२' नेपाल सरकारमार्फत संसदमा पेश भएको छ ।
१६. देशमा सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने सन्दर्भमा सोसँग सम्बन्धित कार्यको नियमन, सुपरिवेक्षण र निगरानी गर्ने उद्देश्यले संसदबाट पारित भई लागू भएको 'भुक्तानी तथा फर्स्यौट ऐन, २०७५' को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि 'भुक्तानी तथा फर्स्यौट विनियमावली, २०७७' लागू भएको छ ।
१७. विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने), २०१९ को संशोधन प्रस्ताव, बैंकिङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ को पहिलो संशोधन प्रस्ताव, विनिमय अधिकारपत्र ऐन, २०३४ को पहिलो संशोधन प्रस्ताव नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयमा पेश

भएको छ । सामाजिक उत्तरदायित्वसम्बन्धी छुट्टै कानूनको आवश्यकता सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेशवमोजिम यस बैंकको तर्फबाट अध्ययन प्रतिवेदनसमेत पेश भइसकेको छ ।

१८. इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वित्तीय विवरण प्रकाशन गर्न सहमति प्रदान गर्ने तथा लाभांश स्वीकृत गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७ लागू गरिएको छ ।
१९. ब्याजदर करिडोरसम्बन्धी व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्न 'ब्याजदर करिडोरसम्बन्धी कार्यविधि, २०७६' मा संशोधन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । ब्याजदर करिडोरसम्बन्धी कार्यविधि, २०७६ (तेस्रो संशोधन, २०७७) अनुसार 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई Overnight Repo प्रदान गर्ने अख्तियारी राष्ट्रभ्रूण व्यवस्थापन विभागमा रहने व्यवस्था गरिएको छ ।
२०. विदेशी विनिमय कारोबार तथा विदेशी मुद्राको नगद स्थानान्तरणसम्बन्धी कार्यहरूलाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनका लागि 'विदेशी विनिमय कारोबार इजाजतपत्र तथा निरीक्षण विनियमावली, २०७७', 'नेपाल राष्ट्र बैंक मनिचेञ्जर इजाजतपत्र तथा निरीक्षण विनियमावली, २०७७' र 'नगद विदेशी मुद्रा स्थानान्तरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७७' तर्जुमा गरी लागू गरिएको छ ।
२१. वर्तमान कोभिड-१९ संक्रमणको अवस्थालाई मध्यनजर गरी नियमित आन्तरिक लेखापरीक्षणको काम गर्न Remote Audit को अवधारणा अवलम्बन गरी कार्यसम्पादन गर्न 'Remote आन्तरिक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, २०७७' लागू गरिएको छ ।
२२. बैंकबाट प्रवाह हुने तथा बैंकले प्राप्त गर्ने सूचनालाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन 'नेपाल राष्ट्र बैंक सूचना तथा सञ्चार नीति,

२०७७ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । बैंकमा प्रयोगमा रहेका सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नको लागि 'इमेल सेवा सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७७' र 'नेपाल राष्ट्र बैंक वेबसाइट सञ्चालनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७' कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ भने 'Active Directory System सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७७' र 'Olympic Banking System सञ्चालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७७' तयार भएका छन् ।

२३. सफा नोट नीति, २०७३ को पहिलो संशोधन गरिएको छ । साथै, जाली नोट तथा खोटो सिक्का व्यवस्थापन गर्न 'नेपाल राष्ट्र बैंक, जाली नोट तथा खोटो सिक्कासम्बन्धी विनियमावली, २०७७' तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

विश्व अर्थतन्त्र

२४. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०२० मा ३.३ प्रतिशतले सङ्कुचन भएको विश्व अर्थतन्त्र सन् २०२१ मा ६.० प्रतिशतले विस्तार हुने प्रक्षेपण गरेको छ । विकसित देशहरूको अर्थतन्त्र सन् २०२० मा ४.७ प्रतिशतले सङ्कुचन भएकोमा सन् २०२१ मा ५.१ प्रतिशतले वृद्धि हुने प्रक्षेपण छ । त्यसैगरी, २०२० मा २.२ प्रतिशतले सङ्कुचन भएको उदीयमान तथा विकासोन्मुख देशहरूको अर्थतन्त्र सन् २०२१ मा ६.७ प्रतिशतले वृद्धि हुने कोषको प्रक्षेपण छ । छिमेकी मुलुकहरू क्रमशः भारतको अर्थतन्त्र सन् २०२१ मा १२.५ प्रतिशतले र चीनको अर्थतन्त्र ८.४ प्रतिशत वृद्धि हुने कोषको प्रक्षेपण छ ।

आन्तरिक आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

वास्तविक क्षेत्र

२५. कोभिड-१९ ले पारेको प्रभावका कारण

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नेपालको आर्थिक वृद्धि १.९ प्रतिशतले नकारात्मक रहे पनि चालु आर्थिक वर्ष कृषिजन्य उत्पादनमा हुने केही वृद्धि, बन्दाबन्दीको अन्त्यपश्चात् आर्थिक गतिविधिमा देखिएको सुधार तथा केही ठूला पूर्वाधारका योजनाहरूको निर्माण सम्पन्न लगायतका कारण आर्थिक पुनरुत्थानले गति लिई आर्थिक वृद्धिमा सुधार हुने देखिन्छ ।

२६. नेपाल सरकार, कृषि तथा पशुपन्क्षी विकास मन्त्रालयका अनुसार यस वर्ष धानवाली लगाइएको क्षेत्रफलमा एक प्रतिशत र यसको उत्पादनमा भने १.२८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । त्यसैगरी, मकै र गहुँको उत्पादनमा पनि वृद्धि भएको अनुमान छ ।
२७. आयातको वृद्धिका कारण थोक तथा खुद्रा व्यापार क्षेत्रमा आएको सुधार र बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको निक्षेप परिचालन तथा कर्जा प्रवाहमा आएको विस्तार आदिका कारण सेवा क्षेत्रको आर्थिक वृद्धिमा पनि केही सुधार हुने देखिन्छ । तथापि कोभिड-१९ का कारण पर्यटन क्षेत्रमा परेको प्रभाव अबै केही समय रहने देखिन्छ । कर्जाको व्याजदर घटेको, सहूलियत कर्जा र पुनरकर्जा उत्साहजनक रूपमा प्रवाह भएकोले उत्पादनमूलक क्षेत्रको विस्तार भने सुधार हुँदै गएको छ ।

मूल्य स्थिति

२८. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनासम्म औसत मुद्रास्फीति ३.५१ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा यस्तो मुद्रास्फीति ६.५० प्रतिशत थियो ।
२९. २०७७ फागुनमा वार्षिक बिन्दुगत थोक मूल्य सूचकाङ्क ६.३० प्रतिशत र तलब तथा ज्यालादर सूचकाङ्क १.८९ प्रतिशतले बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा यी सूचकाङ्कहरू क्रमशः ६.५७ प्रतिशत र ७.५१ प्रतिशतले बढेका थिए ।

सरकारी वित्त स्थिति

३०. नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय (महालेखा नियन्त्रक कार्यालय) का अनुसार २०७७ चैत मसान्तसम्ममा चालु खर्च रु. ५३० अर्ब ८७ करोड, पुँजीगत खर्च रु.१०५ अर्ब ९९ करोड र वित्तीय व्यवस्थाअन्तर्गतको खर्च रु.५७ अर्ब ५९ करोड गरी कुल सरकारी खर्च रु.६९४ अर्ब ४६ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा नेपाल सरकारको चालु खर्च रु.४९५ अर्ब ४३ करोड, पुँजीगत खर्च रु.१०५ अर्ब ५९ करोड र वित्तीय व्यवस्थाअन्तर्गतको खर्च रु.७४ अर्ब ७८ करोड गरी कुल सरकारी खर्च रु.६७५ अर्ब ८१ करोड रहेको थियो।
३१. २०७७ चैत मसान्तसम्ममा संघीय सरकारको कर राजस्व रु.६३६ अर्ब ७० करोड र गैरकर राजस्व रु.४७ अर्ब १७ करोड गरी कुल राजस्व सङ्कलन १५.७९ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.६८३ अर्ब ८७ करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारको कर राजस्व रु.५३९ अर्ब ५४ करोड र गैरकर राजस्व रु.५१ अर्ब १० करोड गरी कुल राजस्व सङ्कलन रु.५९० अर्ब ६४ करोड रहेको थियो।
३२. २०७७ चैत मसान्तसम्म संघीय सरकारले रु.११२ अर्ब ५२ करोड आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधि सम्ममा संघीय सरकारले रु.५५ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको थियो।

प्रदेश वित्त स्थिति

३३. २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा प्रदेश सरकारको स्रोत प्राप्ति रु.९१ अर्ब ६२ करोड रहेको छ। यसमध्ये संघीय सरकारले प्रदेश सरकारलाई अनुदान र विभाज्य कोषबाट बाँडफाँड हुने राजस्वसमेत गरी रु.६३ अर्ब २६ करोड हस्तान्तरण गरेको छ। यस अवधिमा प्रदेश सरकारहरूले राजस्व र अन्य स्रोतबाट रु.२८ अर्ब ३६ करोड परिचालन गरेका छन्। त्यसैगरी, यस अवधिमा प्रदेश सरकारहरूको

खर्च रु.६२ अर्ब १२ करोड रहेको छ।

वैदेशिक व्यापार तथा शोधनान्तर स्थिति

३४. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा कुल वस्तु निर्यात ७.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.८० अर्ब ७८ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निर्यात २२.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। कुल वस्तु आयात भने आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा २.१ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.९४३ अर्ब ९९ करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात २.६ प्रतिशतले घटेको थियो।
३५. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा कुल वस्तु व्यापार घाटा १.६ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.८६३ अर्ब २१ करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा ४.३ प्रतिशतले कमी भएको थियो।
३६. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा चालु खाता घाटा रु.१४८ अर्ब ६८ करोड रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा रु.११९ अर्ब ७० करोड रहेको थियो। त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु.६८ अर्बले बचतमा रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु. ३७ अर्ब ८४ करोडले बचतमा रहेको थियो।
३७. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह ८.६ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.६४२ अर्ब १४ करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह १.५ प्रतिशतले बढेको थियो। समीक्षा अवधिमा खुद ट्रान्सफर आय ७.२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.७१८ अर्ब ७० करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आय १.० प्रतिशतले बढेको थियो।
३८. २०७७ असार मसान्तमा रु.१,४०१ अर्ब ८४

करोड बराबर रहेको कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति २.५ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७७ फागुन मसान्तमा रु.१,४३६ अर्ब ५४ करोड बराबर पुगेको छ । बैंकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चिति १२.५ महिनाको वस्तु आयात र ११.३ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ । कोभिड-१९ को नकारात्मक असरका बावजुद पनि बाह्य क्षेत्र सुदृढ रहेको छ ।

मौद्रिक स्थिति तथा तरलता व्यवस्थापन

३९. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को आठ महिनामा विस्तृत मुद्राप्रदाय ११.४ प्रतिशतले बढेको छ भने सञ्चित मुद्रा १०.५ प्रतिशतले घटेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विस्तृत मुद्राप्रदाय ७.३ प्रतिशतले बढेको थियो भने सञ्चित मुद्रा ०.२ प्रतिशतले घटेको थियो ।
४०. वार्षिक बिन्दुगत आधारमा २०७७ फागुन मसान्तमा कुल आन्तरिक कर्जा २१.९ प्रतिशतले बढेको छ भने निजी क्षेत्रमाथिको दाबी १८.९ प्रतिशतले बढेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप भने २१.९ प्रतिशतले बढेको छ ।
४१. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को चैत मसान्तसम्म बजारमा देखिएको तरलताको उतारचढावलाई सम्बोधन गर्नका लागि खुला बजार कारोबारका विभिन्न उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याइएको छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को नौ महिनासम्म रिभर्स रिपोमार्फत रु.१०९ अर्ब ५४ करोड तथा निक्षेप सङ्कलन मार्फत रु.१९३ अर्ब ७५ करोड बराबरको तरलता प्रशोचन गरिएको छ । त्यसैगरी, यस अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई रु.७ अर्ब १२ करोड बराबरको स्थायी तरलता सुविधा प्रदान गरिएको छ ।
४२. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को पहिलो आठ महिनाको अवधिमा विदेशी विनिमय बजार (वाणिज्य बैंकहरू) बाट अमेरिकी डलर २ अर्ब

४३ करोड खुद खरिद गरी रु.२८६ अर्ब ६८ करोड तरलता प्रवाह गरिएको छ । त्यसैगरी, यस अवधिमा अमेरिकी डलर २ अर्ब ८४ करोड बिक्री गरी रु.३३४ अर्ब ६५ करोड बराबरको भारतीय रुपैयाँ खरिद गरिएको छ ।

ब्याजदर अवस्था

४३. २०७६ चैतमा ९१ दिने ट्रेजरी बिलको भारित औसत ब्याजदर २.१३ प्रतिशत रहेकोमा २०७७ चैतमा २.७६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूबीचको अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर २०७६ चैतको २.१३ प्रतिशतको तुलनामा २०७७ चैतमा २.०३ प्रतिशत कायम भएको छ । अन्य वित्तीय संस्थाहरूबीचको अन्तरबैंक कारोबारको भारित औसत ब्याजदर २०७६ चैतको ३.५२ प्रतिशतको तुलनामा २०७७ चैतमा २.०७ प्रतिशत कायम भएको छ ।
४४. वाणिज्य बैंकहरूको अन्तर बैंकदर मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यको रूपमा रहने गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिबाट वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको भारित औसत अन्तर बैंकदरलाई मौद्रिक नीतिको सञ्चालन लक्ष्यको रूपमा लिइएको र यस्तो दर २०७७ चैतमा २.१७ प्रतिशत कायम भएको छ ।
४५. यस बैंकको नीतिगत प्रयासको फलस्वरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जाको ब्याजदर र आधार दर क्रमिक रूपमा घटिरहेको छ । २०७७ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जाको भारित औसत ब्याजदर ८.७३ प्रतिशत र निक्षेपको भारित औसत ब्याजदर ४.७६ प्रतिशत रहेको तथा कर्जा र निक्षेपबीचको भारित औसत ब्याजदर अन्तर ३.९६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी, २०७७ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको औसत आधार दर ६.८४ प्रतिशत कायम भएको छ ।

पुँजी बजार

४६. कोभिड-१९ को बाबजुद पुँजी बजारमा लगानीकर्ताहरूको विश्वास बढ्दै गएको देखिएको छ। नेप्से सूचकाङ्क वार्षिक विन्दुगत आधारमा ११६.९ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७७ चैत मसान्तमा २७१४.७९ पुगेको छ। २०७६ चैत मसान्तमा उक्त सूचकाङ्क १२५१.५ रहेको थियो।
४७. धितोपत्र बजार पुँजीकरण वार्षिक विन्दुगत आधारमा १३४.९ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७७ चैत मसान्तमा रु.३,७५८ अर्ब ९८ करोड कायम भएको छ। २०७६ चैत मसान्तमा बजार पुँजीकरण रु.१,६०० अर्ब २० करोड रहेको थियो।
४८. नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेडमा सूचीकृत कम्पनीहरूको संख्या २०७७ फागुन मसान्तमा २१७ रहेको छ। २०७६ फागुनमा यो संख्या २१२ रहेको थियो।

वित्तीय पहुँच

४९. वित्तीय पहुँचमा उल्लेख्य विस्तार भएको छ। २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा पूर्वाधार विकास बैंक १, वाणिज्य बैंक २७, विकास बैंक १९, वित्त कम्पनी २० र लघुवित्त वित्तीय संस्था ७६ गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल संख्या १४३ रहेको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा उल्लेखनीय रूपमा विस्तार भई २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकका ४६३२, विकास बैंकका १०६९, वित्त कम्पनीका २५६ र लघुवित्त वित्तीय संस्थाका ४४७३ गरी कुल शाखा संख्या १०,४३० पुगेको छ। यसबाट प्रति बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखाबाट औसतमा करिब २,९१३ जनसंख्याले सेवा प्राप्त गर्नसक्ने देखिएको छ।
५०. वित्तीय पहुँच कम भएका स्थानमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका लागि शाखारहित बैंकिङ सेवाको स्वीकृति दिने नीतिलाई निरन्तरता

दिइएको छ। २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा शाखारहित बैंकिङ सेवाको संख्या १,६८५ पुगेको छ।

५१. २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या ३ करोड ४६ लाख ६७ हजार र ऋणी संख्या १६ लाख २ हजार रहेको छ।
५२. प्रत्येक स्थानीय तहमा कम्तीमा एउटा वाणिज्य बैंकको शाखा स्थापना गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेपश्चात् २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा ७४९ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति पुगेको छ। तत्काल शाखा खोल्न प्राविधिक समस्या रहेका चार स्थानीय तहमा मात्र वाणिज्य बैंकको शाखा पुग्न बाँकी रहेको छ।
५३. मर्जर तथा प्राप्तिसम्बन्धी विनियमावली लागू भएदेखि २०७७ फागुन मसान्तसम्म 'क', 'ख' 'ग' र 'घ' वर्गका गरी २१३ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू गाभ्न/गाभिन तथा प्राप्तिको लागि सहभागी भएकोमा सोमध्ये १६१ संस्थाहरूको इजाजत खारेज भई ५२ वटा संस्था कायम भएका छन्।

पुनरकर्जा

५४. मौद्रिक नीति २०७७/७८ ले व्यवस्था गरेबमोजिम 'नेपाल राष्ट्र बैंक पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७७' कार्यान्वयनमा आएको छ, जसअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थामार्फत एकमुष्ट रूपमा र ग्राहक ऋणीअनुसार पुनरकर्जा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। उपलब्ध कोषको पाँच गुणासम्म पुनरकर्जा प्रदान गर्न सक्ने सीमा कायम गरिएकोमा हालसम्ममा कुल रु.१ खर्ब ४२ अर्ब १७ करोडको पुनरकर्जा स्वीकृत गरिएको छ।
५५. एकमुष्ट प्रदान गरिने पुनरकर्जातर्फ 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका संस्थालाई दुई पटक गरी कुल रु.९२ अर्ब ३८ करोडको पुनरकर्जा स्वीकृत भएको छ। एकमुष्टतर्फ प्रवाह भएको

पुनरकर्जामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले छानेका लघु, घरेलु तथा साना उद्यम पुनरकर्जातर्फ ३५,५५४, विशेष पुनरकर्जातर्फ २,०३३ र साधारण पुनरकर्जातर्फ १०,९६३ गरी कुल ४८,५५० ऋणीहरूमा पुनरकर्जाको पहुँच पुगेको छ । यसरी प्रवाह भएको पुनरकर्जा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रत्येक शाखाबाट कम्तीमा पाँच ऋणीलाई समेट्नुपर्ने व्यवस्था भएबमोजिम देशको कुल ५१९ भन्दा बढी स्थानीय तहस्थित बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ऋणीसम्म पुगेको छ ।

५६. इजाजतपत्रप्राप्त 'घ' वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई एकमुष्ट रूपमा प्रदान गरिने पुनरकर्जातर्फ २८ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको लागि रु.१० अर्ब २३ करोडको पुनरकर्जा स्वीकृत भएको छ । ग्राहक ऋणीअनुसार यस बैंकबाट प्रदान गरिने रु.२० करोडसम्मको पुनरकर्जातर्फ फागुन मसान्तसम्म २८१ ऋणी लाभान्वित हुने गरी रु.३९ अर्ब ५६ करोडको पुनरकर्जा स्वीकृत भएको छ ।
५७. नेपाल सरकारबाट आ.व. २०७७/७८ को बजेट वक्तव्यमा घोषणा भएबमोजिमको सहूलियतपूर्ण कर्जाका लागि ब्याज अनुदानअन्तर्गत २०७७ चैत मसान्तसम्ममा ७७,१९६ ऋणीहरूलाई कर्जा प्रवाह गरिएको र रु.५ अर्ब ६३ करोड ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ ।
५८. २०७७ फागुन मसान्तसम्म 'व्यावसायिक निरन्तरता कर्जा प्रवाह कार्यविधि २०७७' बमोजिम पाँच वटा 'क' वर्गका वाणिज्य बैंकमार्फत २० जना ऋणीलाई रु.२० करोड ८७ लाख कर्जा प्रदान भएको छ ।
५९. शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारण घर स्थापना कार्यक्रमका लागि 'ब्याज अनुदान मापदण्ड, २०७३' मा भएको व्यवस्थाबमोजिम हालसम्म विभिन्न ११ शीतघर तथा खाद्यान्न भण्डारणलाई रु.२४ करोड ३६ लाख ब्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ ।

लघुवित्त

६०. कोभिड-१९ संक्रमण जोखिमका कारण २०७६ चैत महिनादेखि यस बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त 'घ' वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको स्थलगत निरीक्षण कार्य गर्न नसकिएकोमा संक्रमण जोखिम कम हुँदै गएकोले सो कार्य पुनः सुरु गरी २०७७ फागुन मसान्तसम्म काठमाडौं उपत्यकाभित्रका आठ वटा संस्थाहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण र उपत्यकाबाहिर एउटा संस्थाको विशेष निरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।
६१. २०७६ चैतदेखि २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा यस बैंकको निर्देशनअनुसार न्यूनतम पुँजीकोष कायम गर्नुपर्ने व्यवस्थाको पालना नगरेवापत् १३ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई शीघ्र सुधारात्मक कारवाही गरिएकोमा १२ वटा संस्थाहरूको कारवाही फुकुवा भएको र एउटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको शीघ्र सुधारात्मक कारवाही कायमै रहेको छ । न्यूनतम अनिवार्य मौज्जात अनुपात कायम गर्नुपर्ने व्यवस्थाको पालना नगरेका ११ र तरल सम्पत्ति अनुपात कायम नगर्ने एक लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई कारवाहीस्वरूप हर्जाना लगाइएको छ ।
६२. आ.व. २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिले तय गरेबमोजिम लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले कर्जाको अधिकतम ब्याजदर १५ प्रतिशतसम्ममात्र निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । निक्षेप सङ्कलन गर्ने तथा थोक कर्जा कारोबार गर्ने संस्थाहरूले २०७७ कात्तिकदेखि आधार दर तयार गरी यस बैंकमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
६३. आ.व. २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिमार्फत लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई विपन्न वर्ग कर्जा प्रवाह गर्दा ०.५० प्रतिशतभन्दा बढी सेवा शुल्क लिन नपाइने व्यवस्था गरिएको छ ।

६४. ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँच कार्यक्रम (Sustainable Economic Development in Rural Areas in Nepal –SEDRA I) : लघु, साना तथा मध्यमस्तरका उद्यमहरू (MSMEs) मा रहेका Missing Middle समुदायमा वित्तीय पहुँच पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपाल सरकार र जर्मन सरकारअन्तर्गतको निकाय KfW को सहकार्यमा सञ्चालनमा रहेको ७० लाख युरो बराबरको अनुदान तथा २० लाख युरो बराबरको प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउने गरी यस आयोजनाको शोधभर्ना रकम प्राप्त भएको छ। परियोजनामा आबद्ध साभेदार ग्लोबल आइएमई बैंकले युरो ४० लाख बराबरको नेपाली रकम रु.५१ करोड ८५ लाख र एनएमवि बैंकले युरो ३० लाख बराबरको नेपाली रकम रु.३८ करोड ७७ लाख गरी करिब रु.९१ करोड कर्जा प्रवाह गरेका छन्।

६५. ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय पहुँच कार्यक्रमको निरन्तरतास्वरूप SEDRA II कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि Partner Financial Institutions को रूपमा सिद्धार्थ बैंक लिमिटेड र मुक्तिनाथ विकास बैंक लिमिटेड छनोट भएका छन्। Partner Financial Institution, KfW र नेपाल राष्ट्र बैंकबीच उक्त साभेदार वित्तीय संस्थाहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालनका लागि युरो ३०/३० लाख उपलब्ध गराउन Financing and Project Agreement मा सम्झौता भएको छ।

६६. विश्व बैंक समूहको अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (IFC) ले नेपालमा वित्तीय पहुँच सम्बन्धमा राष्ट्रियस्तरको अध्ययन सर्वेक्षण गर्ने, लघु, मझौला तथा साना उद्यमका लागि वित्तीय रणनीति तर्जुमा गर्ने गरी Access to Financial Services Project सञ्चालन गर्न Advisory Agreement for Access to Financial Services Project मा हस्ताक्षर

भएबमोजिम IFC को प्राविधिक सहयोगमा MSME Finance Assessment Report / MSME Finance Strategy को मस्यौदा तयार गरिएको छ।

वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा नियमन

६७. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निश्चित प्रयोजन नखुलेका अधिविकर्ष कर्जा (Overdraft), धितो कर्जा (Mortgage Loan), सम्पत्ति कर्जा (Property Loan), व्यक्तिगत आवधिक कर्जा (Personal Term Loan), सेयरको धितोमा प्रदान गरिएको कर्जालगायत जुनसुकै शीर्षकका व्यक्तिगत कर्जा प्रतिग्राहक रु.५० लाखसम्म मात्र प्रवाह गर्न सकिने व्यवस्था गरियो। यसअघि बहुबैंकिङ कारोबार गरी उक्त सीमाभन्दा बढी कर्जा लिएका ऋणीहरूले २०७८ असार मसान्तसम्म कुल व्यक्तिगत अधिविकर्ष कर्जा रु.५० लाखसम्म कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो।

६८. विद्युत् आयोजना निर्माण गरी विद्युत् निर्यात गर्न सुरु गरेका परियोजनामा प्रवाहित कर्जालाई निर्यात सुरु गरेको पाँच वर्षसम्म र जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजनामा प्रवाहित कर्जालाई कर्जा अवधिभर आधारदरमा एक प्रतिशत बिन्दुसम्म मात्र थप गरी कर्जा प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरियो।

६९. कोभिड-१९ को कारण बैंकिङ प्रणालीबाट प्रवाह हुने कर्जामा सङ्कुचन आउन नदिने उद्देश्यले स्रोत परिचालनमा स्वदेशी मुद्रामा प्रवाह भएको कर्जा सापटको अनुपात (Credit to Core Capital and Domestic Deposits Ratio-CCD Ratio) २०७८ असारसम्मको लागि ८५ प्रतिशत नाघ्न नहुने गरी सीमालाई खुकुलो बनाइयो।

७०. कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन साधनको उपलब्धता सहज बनाउन कृषि विकास बैंकले सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृति लिई कृषि ऋणपत्र

- (Agricultural Bond) र ऊर्जा क्षेत्रमा लगानीको अनुभव हासिल गरेका वाणिज्य बैंकहरूले सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृति लिई ऊर्जा ऋणपत्र (Energy Bond) जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाअन्तर्गत हालसम्म रु. २४ अर्बको कृषि ऋणपत्र स्वीकृति भइसकेको छ ।
७१. इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले खाता खोल्दा, चेक जारी गर्दा (Good for Payment चेकसमेत), चेकको Stop Payment गर्दा, मौज्जात प्रमाणित गर्दा (Balance Certification), खाता सञ्चालन गर्दा, खाता बन्द गर्दा, स्टेटमेन्ट दिँदा, विप्रेषण रकम खातामा जम्मा गर्दा, एबीबीएसलगायतका सेवा प्रदान गर्दा ग्राहकबाट कुनै किसिमको सेवा शुल्क लिन नपाइने व्यवस्था गरियो ।
७२. कर्जा प्रवाह गर्दा लिने सेवा शुल्क, अग्रिम भुक्तानी शुल्क र प्रतिबद्धता शुल्कबाहेक अन्य कुनै पनि शुल्क लिन नपाइने, कर्जासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण लागत ब्याजदरमा नै प्रतिबिम्बित हुनु पर्ने व्यवस्था गरियो । इजाजतपत्रप्राप्त 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जा स्वीकृति गर्दा सेवा शुल्कवापत क्रमशः अधिकतम ०.७५ प्रतिशत, १.०० प्रतिशत र १.२५ प्रतिशतसम्म मात्र सेवा शुल्क लिन पाइने व्यवस्था गरियो ।
७३. व्यक्तिगत आवधिक कर्जा ग्राहकले चाहेमा स्थिर ब्याजदरमै प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो कर्जा अवधिभर ब्याजदर परिवर्तन नहुने गरी प्रवाहित कर्जामा ऋणीसँगको लिखित सहमतिमा पहिलो पटक सात वर्षमा र तत्पश्चात प्रत्येक पाँच वर्षमा ब्याजदर पुनरावलोकन गर्न सकिने व्यवस्था गरियो ।
७४. संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व कोष (Corporate Social Responsibility-CSR) बाट हुने खर्चको बढीमा पाँच प्रतिशतसम्म विद्युतीय कारोबार प्रवर्द्धनका लागि गरिने खर्चलाई CSR खर्चमा समावेश गर्न सकिने व्यवस्था गरियो ।
७५. कल निक्षेपवाहेकका ब्याज प्रदान गरिने निक्षेप खाताहरूमा दिइने अधिकतम र न्यूनतम ब्याजदरबीचको अन्तर पाँच प्रतिशत बिन्दुभन्दा बढीले फरक पार्न नपाइने व्यवस्था गरियो ।
७६. २०७६ चैतदेखि २०७७ फागुनसम्ममा आठ वटा बैंकहरूलाई दीर्घकालीन प्रकृतिको स्रोत परिचालनका लागि रु.२३ अर्ब ८० करोडका ऋणपत्रहरू जारी गर्न स्वीकृति प्रदान गरियो ।
७७. समीक्षा अवधिमा अनौपचारिक रूपमा (लिखित माध्यमबाट बाहेक) प्राप्त करिब ३०० भन्दा बढी गुनासाहरू समाधानको लागि तत्काल आवश्यक पहल गरिएको छ । २०७६ चैतदेखि २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा जम्मा २२ लिखित गुनासा तथा उजुरी परेकोमा तीन वटा गुनासो व्यवस्थापन समितिबाट सुनुवाइ भइसकेको छ भने अन्य १९ वटा उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग समन्वय गरी समाधान गरिएको छ ।

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण

७८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट नियमित रूपमा लिइँदै आएको तथ्याङ्कको सङ्कलन, सुरक्षण, अनुगमन, विश्लेषण एवम् विवरण प्रकाशनमा रहेका विद्यमान समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सुपरिवेक्षकीय सूचना प्रणाली (Supervisory Information System-SIS) लागू गरिएको छ । यो प्रणाली इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा मार्च १, २०२१ देखि समानान्तर रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
७९. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी सुपरिवेक्षकीय प्रभावकारिता अभिवृद्धिको लागि बैंक सुपरिवेक्षण विभागमा छुट्टै 'सम्पत्ति

- शुद्धीकरण अनुगमन इकाई' स्थापना गरिएको छ । साथै, यस कार्यलाई थप सुदुढ गर्नका निमित्त 'AML CFT Supervision Manual' तयार गरिएको र यसैअनुसार बैंकको लक्षित निरीक्षण गर्ने कार्य अधि बढेको छ । कोभिड-१९ कै बीचमा पनि १३ वटा वाणिज्य बैंकहरूको AML/CFT लक्षित निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
८०. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट गरिने सुपरिवेक्षण कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा 'Handbook for Risk Based Supervision On-site Inspection, 2020' तयार गरिएको छ ।
८१. २०७७ फागुन मसान्तसम्म चार वटा वाणिज्य बैंकहरूको लक्षित स्थलगत निरीक्षण तथा चार वटा वाणिज्य बैंकहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण कार्य सम्पन्न भएको छ ।
८२. विभिन्न निकाय तथा सेवाग्राहीहरूबाट प्राप्त निवेदन तथा उजुरीका आधारमा २०७७ फागुन मसान्तसम्म वाणिज्य बैंकको सात पटक विशेष स्थलगत निरीक्षण गरी आवश्यक निर्देशनहरू दिइएको छ । साथै, आर्थिक २०७७/७८ वर्षदेखि गैरस्थलगत विशेष निरीक्षणको कार्य प्रारम्भ गरिएको छ ।
८३. एउटा विकास बैंकलाई समस्याग्रस्त संस्थाको सूचीबाट सशर्त फुकुवा गरिएको छ । राष्ट्रियस्तरका चार विकास बैंकहरूमा जोखिममा आधारित स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ । साथै, सेवाग्राहीबाट प्राप्त निवेदन तथा उजुरीका आधारमा एउटा विकास बैंकमा विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
८४. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ देखि BASEL III को Capital Adequacy Framework, 2015 बमोजिम राष्ट्रियस्तरका विकास बैंकहरूको पुँजीकोषको गणना तथा अनुगमन समानान्तर रूपमा सुरु गरिएको छ ।
८५. समीक्षा अवधिमा तोकिएको अनिवार्य नगद मौज्जात कायम नगर्ने एक र तोकिएको क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था पालना नगर्ने दुई विकास बैंकलाई हर्जाना लगाइएको छ । नियामकीय व्यवस्था पालना नगर्ने तीन विकास बैंकहरूलाई ध्यानाकर्षण तथा सचेत गराइएको छ । त्यस्तै, अनिवार्य नगद मौज्जात नराखेकाले चार वटा वित्त कम्पनीलाई हर्जाना लगाइएको छ । त्यसैगरी, विपन्न वर्ग क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने न्यूनतम पाँच प्रतिशत कर्जा प्रवाह नगरेकाले दुई वटा वित्त कम्पनीहरूलाई हर्जाना लगाइएको छ ।
८६. कोभिड-१९ का कारण उत्पन्न परिस्थितिको सन्दर्भमा यस बैंकबाट जारी गरिएका निर्देशनको अनुपालना तथा सम्भावित जोखिमहरूको गैरस्थलगत रूपमा नियमित अनुगमन गर्ने संयन्त्र बनाई सो सम्बन्धमा गैरस्थलगत सुक्ष्म निगरानी अनुगमन गरी अलग्गै प्रतिवेदन तयार गर्ने गरिएको छ ।
८७. नेटवर्थ ऋणात्मक भएको र सोको व्यवस्था गर्न सक्षम व्यवस्थापन नभएको कारणबाट दुई विकास बैंकलाई दामासाहीमा परेको घोषणा गरी कम्पनी खारेजीको प्रकृया सम्पन्न भइसकेको छ । यसैगरी, तीन फाइनेन्स कम्पनीको दामासाहीसम्बन्धी निर्णय उच्च अदालतमा विचाराधीन रहेको छ ।

भुक्तानी प्रणाली

८८. Real Time Gross Settlement (RTGS) System औपचारिक रूपमा यस बैंकलाई हस्तान्तरण भएको छ । Ukaid Sakchyam, Access to Finance को सहयोगमा विकास गरिएको उक्त RTGS मा वाणिज्य बैंकहरू मात्र सहभागी भई सञ्चालनमा आएकोमा थप आठ वटा विकास बैंक र दुई वटा वित्त कम्पनीहरूसमेत आबद्ध भई कुल ३७ बैंक

- वित्तीय संस्थाले कारोबार सञ्चालन गरिरहेका छन् ।
८९. हाल १० संस्थाहरूले भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक (PSO) र २८ संस्थाहरूले भुक्तानी सेवा प्रदायक (PSP) को अनुमतिपत्र प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेका छन् ।
९०. 'भुक्तानी तथा फस्यौट विनियमावली, २०७७' मा भएको व्यवस्थाबमोजिम आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को वार्षिक ओभरसाइट प्रतिवेदन प्रकाशन गरिएको छ। साथै, भुक्तानी प्रणालीको विकाससम्बन्धी सूचकहरू (Payment System Development Indicators-PSDI) प्रत्येक महिना यस बैंकको वेबसाइटमा प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको छ ।
९१. नेपालभित्र हुने सबै प्रकारका विद्युतीय कारोबारको अभिलेख कायम गरी भुक्तानी प्रणालीमा थप सहजीकरण गर्न, भुक्तानी तथा फस्यौट प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्दै अन्तरआबद्धता कायम गर्न र भुक्तानी सेवाको लागत कम गर्न आवश्यक पर्ने राष्ट्रिय भुक्तानी स्वीचको कार्य नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेड (NCHL) मार्फत अगाडि बढाइएको छ ।
९२. विद्युतीय भुक्तानीमा Quick Response (QR) Code मार्फत हुने भुक्तानीलाई व्यवस्थित गर्न Nepal QR Standardization Framework and Guidelines जारी गरिएको छ ।
९३. भुक्तानी तथा फस्यौट ऐन, २०७५ बमोजिम राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्डको गठन भई ऐनले सुम्पिएको कार्य सुचारु भएको छ ।
९४. यस बैंकबाट विद्युतीय भुक्तानी कारोबारका लागि गरिएको प्रोत्साहन र सर्वसाधारणको विद्युतीय भुक्तानी उपकरण प्रयोगमा बढ्दो अभ्यासका कारण विद्युतीय भुक्तानी कारोबार क्रमशः बढ्दै गएको छ ।
९५. सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि Digital

Nepal Fraework ले परिकल्पना गरेको Digital Nepal कार्यक्रमलाई साकार बनाउन यस बैंकबाट नीतिगत व्यवस्थाहरू गरिदै लगेको छ ।

राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन

९६. २०७७ चैत मसान्तसम्म नेपाल सरकारको कुल आन्तरिक ऋण दायित्व रु.६९७ अर्ब ४२ करोड १२ लाख रहेको छ । जसमध्ये ट्रेजरी बिलमा रु.२१८ अर्ब ४९ करोड ४९ लाख, विकास ऋणपत्रमा रु.४७३ अर्ब ९४ करोड ७० लाख, नागरिक बचतपत्रमा रु.४ अर्ब ६४ करोड २० लाख र वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा रु.३३ करोड ८२ लाख रहेको छ ।
९७. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपाल सरकारले रु.२२५ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने लक्ष्य रहेकोमा २०७७ चैत मसान्तसम्म ट्रेजरी बिलबाट रु.२० अर्ब ५० करोड, विकास ऋणपत्रबाट रु.९० अर्ब, नागरिक बचतपत्रबाट रु.२ अर्ब र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र बाट रु.१ करोड ५३ लाख गरी जम्मा रु.११२ अर्ब ५१ करोड ५३ लाख आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको छ ।
९८. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा नेपाल सरकारले रु.१७ अर्ब २२ करोड ४९ लाख बराबरको ट्रेजरी बिल, रु.६ अर्ब बराबरको विकास ऋणपत्र, रु.५ अर्ब बराबरको नागरिक बचतपत्र तथा रु.८ करोड २१ लाख बराबरको वैदेशिक रोजगार बचतपत्र गरी कुल रु.२८ अर्ब ३० करोड ६२ लाख बराबरको आन्तरिक ऋण चुक्ता गरिएको छ ।

विदेशी विनिमय व्यवस्थापन

९९. २०७७ फागुन मसान्तसम्म यस बैंकबाट विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न इजाजतप्राप्त संस्थाहरूको कुल संख्या ३,४४८ पुगेको छ भने विप्रेषणसम्बन्धी कारोबार गर्ने कम्पनीको संख्या ५१ र मनिचेञ्जर कम्पनीको संख्या

- ३६१ रहेको छ । इजाजतपत्रप्राप्त मनिचेञ्जर हरूमध्ये उपत्यकाभित्र १६० र उपत्यकाबाहिर २०१ सञ्चालनमा रहेका छन् । २०७७ फागुन मसान्तसम्म विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न स्वीकृति लिएका फर्म/कम्पनीहरूमा होटेल २३०, ट्रेकिङ १६२१, ट्राभल एजेन्सी ९६५, कार्गो कुरियर ६५ र एअरलाइन्स ७६ छन् ।
१००. यस बैंकबाट २०७६ चैतदेखि २०७७ फागुन मसान्तसम्म रु.२५ अर्ब १५ करोड बराबरको स्वःपुँजी प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीवापतको विदेशी मुद्रा भित्र्याउन स्वीकृति प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी, उक्त अवधिमा रु.७५ अर्ब बराबरको विदेशी मुद्रामा ऋणस्वरूप भित्र्याउन अनुमति प्रदान गरिएको छ । उक्त अवधिमा रु.१७ अर्ब ६६ करोड बराबरको पुँजीस्वरूपको विदेशी लगानी र रु.१५ अर्ब २९ करोड बराबरको ऋणस्वरूप भित्रिएको विदेशी लगानी लेखाङ्कन भएको छ । साथै, उक्त अवधिमा प्रत्यक्ष विदेशी लगानी फिर्ता, ऋणमार्फत भित्रिएको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको साँवा र ब्याज भुक्तानी र लगानीको लाभांश तथा प्रविधि हस्तान्तरण वापतसमेत गरी रु.४० अर्ब १३ करोड बराबर विदेशी मुद्राको सटही स्वीकृति (Repatriation) प्रदान गरिएको छ ।
१०१. कोभिड- १९ सँग सम्बन्धित औषधिजन्य सामग्रीहरू तथा स्वास्थ्य उपकरणहरूको आयातको हकमा एउटै विजकबाट औषधि व्यवस्था विभागको सिफारिसमा अमेरिकी डलर १ लाखसम्मको रकम ड्राफ्ट/टीटीको माध्यमबाट भुक्तानी गर्न सकिने व्यवस्था गरियो ।
१०२. कोभिड-१९ को महामारीको अवस्था सामान्य नभएसम्म प्रतितपत्रमार्फत आयात हुने मालसामानको हकमा Issuing Bank ले तोकिएको शर्त/प्रक्रिया पूरा भएको अवस्थामा Copy Documents को आधारमा भुक्तानी गर्न सक्ने व्यवस्था गरियो ।
१०३. Sight LC मार्फत औद्योगिक कच्चा पदार्थ र मेशिनरी तथा उपकरण आयात गर्दा वाणिज्य बैंकहरूले परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा प्रवाह गर्ने ऋणको ब्याजदरसम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थामा पुनरावलोकन गरी त्यस्ता ऋणमा लिने ब्याजदर बैंकहरू आफैले निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था गरियो ।
१०४. तेस्रो मुलुकबाट ड्राफ्ट/टि.टी.को माध्यमबाट वस्तु आयात गर्दा एक पटकमा बढीमा ३० हजार अमेरिकी डलर बराबरसम्मको विदेशी मुद्राको सटही सुविधा दिने व्यवस्था रहेकोमा सो सीमामा वृद्धि गरी ३५ हजार अमेरिकी डलर कायम गरियो ।
१०५. प्रतीतपत्रमार्फत परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा भुक्तानी गरी भारतबाट आयात गर्ने वस्तुको दायरा बढाई १६७ पुऱ्याइएको छ । व्यापारिक फर्महरूले गर्ने आयातको हकमा युसान्स प्रतीतपत्रको विद्यमान अवधि १२० दिनबाट बढाई १८० दिन कायम गरिएको छ ।
१०६. विदेशी मुद्रा प्राप्त भएपछि नेपाली निर्यातकर्ताहरूको नाममा अग्रिम भुक्तानीको प्रमाणपत्र (Advance Payment Certificate) जारी गरिसक्नुपर्ने समयसीमा विद्यमान एक महिनाबाट बढाई चार महिना कायम गरिएको छ ।
१०७. सम्बन्धित निकायको स्वीकृति लिई विदेशमा विभिन्न प्रदर्शनी, व्यापार मेला (Trade Fair/Expo) मा नेपाली वस्तु बिक्री गरेवापत प्राप्त नगद अमेरिकी डलर ५००० वा सो बराबरको अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्राभन्दा बढी भन्सारमा घोषणा गरेको र विभिन्न प्रदर्शनी, व्यापारमेलामा वस्तु बिक्रीवापत नै उक्त मुद्रा प्राप्त भएको प्रमाणित हुने आवश्यक कागजातसमेतको आधारमा नेपालस्थित बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेको उक्त निर्यातकर्ताको विदेशी मुद्रा खातामा नगदमा समेत जम्मा गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

१०८. विदेशमा अध्ययन गर्न जाने विद्यार्थीलाई भाषा परीक्षा तथा मानकीकृत परीक्षण शुल्कवापत विदेशी मुद्राको सटही सुविधा उपलब्ध गराउँदा परीक्षा शुल्कवापतको रकममा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९५-क) ले तोकेबमोजिमको अग्रिम कर असुल गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१०९. विदेशी विश्वविद्यालयको सम्बन्धनमा नेपाल सरकारको अनुमति लिई खुलेका नेपालस्थित शिक्षण संस्थालाई सम्बन्धन, परीक्षालगायतका शुल्कहरूको भुक्तानीको लागि तोकिएका कागजात लिई अमेरिकी डलर १० हजार वा सो बराबरको अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्रासम्मको सटही सुविधा इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले नै उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
११०. विप्रेषण कम्पनीहरूले डिजिटल माध्यमबाट नेपालमा रकम भित्र्याउन सक्ने र नेपालमा रहेका सेवाग्राहीलाई विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणहरू (Mobile Banking, Internet Banking, Electronic Cards, Digital Wallet आदि) मार्फत पनि स्वदेशी मुद्रामा रेमिट्यान्सको भुक्तानी प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था गरियो ।
१११. विदेशी मुद्रामा कर्जा लिएका उद्योगी व्यवसायीहरूले कोभिड-१९ का कारण परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा कर्जाको किस्ता तिर्न नसकेमा त्यस्तो किस्ता नेपाली रुपैयाँमा नै पनि भुक्तानी गर्न सकिने व्यवस्था गरियो ।
११२. आयात व्यापारमा आवश्यक पर्ने बीमा र ढुवानीसम्बन्धी सेवाहरू लिँदा सम्भव भएसम्म नेपाली सेवा प्रदायकलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
११३. नेपाली कम्पनी/उद्योगले आफ्नै कम्पनी/उद्योगका विदेशी लगानीकर्ता (Parent Company/ Group of Companies समेत) बाट विदेशी मुद्रामा ऋण लिन सक्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।
११४. Documents Against Payment (DAP) र Documents Against Acceptance (DAA) सम्बन्धी व्यवस्थाबमोजिम आयात गर्दा प्रदान गरिने विदेशी मुद्राको सटही सीमा एक लाख अमेरिकी डलर कायम गरियो ।
११५. जापानी येनलाई समेत ACU mechanism अन्तर्गत हुने कारोबारमा समावेश गरियो ।
११६. विदेशमा रहेका नेपाली विद्यार्थीहरूले प्राप्त गर्ने गरी NOC विना पनि तोकिएको शर्तहरूको अधीनमा रहने गरी निर्वाह खर्चवापत प्रतिविद्यार्थी बढीमा अमेरिकी डलर ५०० (एक पटक) मात्र पठाउन सकिने व्यवस्था गरियो ।
११७. वैदेशिक वस्तु तथा सेवाको भुक्तानीमा सहजता प्रदान गर्न, ई-कमर्शलाई प्रोत्साहित गर्न तथा अनौपचारिक वैदेशिक भुक्तानीलाई औपचारिक माध्यममा ल्याउन अमेरिकी डलर ५०० सम्मको Prepaid card जारी गर्न सकिने व्यवस्था लागू गरियो ।
११८. सुन आयात गर्न सकिने दैनिक परिमाणलाई २० किलोग्राम कायम गरियो ।

मुद्रा व्यवस्थापन

११९. नेपाली नोटलाई थप सुरक्षित तथा अन्तराष्ट्रिय गुणस्तरको बनाउन नोटको टिकाउपन, सुरक्षण विशेषता तथा नोटमा प्रयोग हुने प्राविधिक पक्षसमेतको स्तरोन्नति गर्दै नेपाली नोट छपाइ प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । यस क्रममा चालु छपाई चक्रअन्तर्गत यस वर्ष रु.५ को ३० करोड थान, रु.१० को ३४ करोड थान र रु.५०० को १९ करोड थान नयाँ नोट छपाइका कार्य अधि बढाइएको छ ।
१२०. विद्यमान मुद्रा व्यवस्थापन पद्धतिलाई क्रमशः आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरण गर्दै जाने

लक्ष्यअनुरूप यस बैंकको केन्द्रीय कार्यालय र प्रदेशस्थित कार्यालयमा जडान गर्ने गरी आठ थान बैंक नोट श्रेडिड सिस्टम (Banknote Shredding and Briquetting System, BSBS) खरिदका लागि करार सम्झौताबमोजिम पहिलो चरणमा काठमाडौं, नेपालगञ्ज, विराटनगर तथा वीरगञ्ज कार्यालयमा चार थान मेसिन जडान हुने क्रममा रहेको छ। साथै, नोट सर्टिड तथा भेरिफिकेसन गर्ने कार्यलाई आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरण गर्न मुद्रा व्यवस्थापन विभागका लागि एक थान Currency Verification and Processing System (CVPS) मेसिन खरिदको लागि प्रक्रिया अघि बढाइएको छ।

जनशक्ति व्यवस्थापन

१२१. बैंकको समग्र पक्षलाई समेटी तयार गरिएको 'जनशक्ति योजना (२०७६/७७-२०७८/७९)' कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। साथै, करारबाट पदपूर्ति गर्ने प्रयोजनको लागि लिइने प्रकृत्यालाई व्यवस्थित गर्न 'नेपाल राष्ट्र बैंक सहयोगी सेवा करारमा लिने सम्बन्धी कार्यविधि, २०७७' लागू गरिएको छ।
१२२. बैंकको सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन साविकको उच्चस्तरीय सुरक्षा समितिलाई पुनर्गठन गरिएको छ।
१२३. 'नेपाल राष्ट्र बैंक आन्तरिक तालिमसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७' र 'अध्ययन, अध्यापन र प्रशिक्षण वा स्रोतव्यक्तिका रूपमा कार्य गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७' कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ र 'नेपाल राष्ट्र बैंक अन्तर्राष्ट्रिय तालिम नीति, २०७६ (प्रथम संशोधन, २०७७)' परिमार्जन गरिएको छ।
१२४. २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा अधिकृतस्तरमा ५२६, सहायकस्तरमा ४१७ र श्रेणीविहीन कार्यालय सहयोगीस्तरमा ९५ गरी जम्मा १,०३८ जना कर्मचारीहरू कार्यरत रहेका छन्।

अधिकृत स्तरका कर्मचारीको सहायकस्तरका कर्मचारीसँगको अनुपात १:१.२६ तथा सहायक र कार्यालय सहयोगीस्तरका कर्मचारीसँगको अनुपात १:१.०३ रहेको छ। त्यसैगरी, २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा करारमा सुरक्षाकर्मीतर्फ ८० जना, चिकित्सक ११ जना, इन्जिनियर सात जना, इलेक्ट्रिसियन एक जना, फार्मेसिष्ट दुई जना र चालक ६६ जना गरी जम्मा १६७ जना कार्यरत रहेका छन्।

१२५. २०७६ चैत १ देखि २०७७ फागुन मसान्तसम्मको अवधिमा कुल ४५ जना कर्मचारीले बैंक सेवाबाट अवकाश पाएका छन्। तीमध्ये ३२ जना सेवा अवधिको आधारमा र ११ जना उमेर हदको आधारमा अवकाश भएका छन् भने यसै अवधिमा दुई जनाको राजीनामा स्वीकृत भएको छ।
१२६. बैंकका बहालवाला कर्मचारीहरू तथा पूर्व कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत विवरणको विद्युतीय अभिलेख राख्ने कार्य सम्पन्न भएको छ। कर्मचारीहरूको व्यक्तिगत विवरणमा हुने परिवर्तनसँगै विद्युतीय अभिलेखको पनि अद्यावधिक गरिने व्यवस्था गरिएको छ।
१२७. यस बैंकका पदाधिकारी, स्थायी कर्मचारी तथा करार कर्मचारी १,१८७ जना र कर्मचारीका परिवारका सदस्यहरू ४,४०८ जना गरी जम्मा ५,५९५ जनाको रु.१ लाख बीमाङ्क रकमको कोभिड-१९ रोगको संक्रमण बीमा गरिएको, जसमध्ये १७४ जना कर्मचारीहरू तथा २०७ जना कर्मचारीहरूको परिवारका सदस्यहरू गरी जम्मा ३८१ जनाको कोभिड-१९ रोगको संक्रमण पुष्टि भई बीमा दावी परेकोमा २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा ५८ जनाको बीमाङ्क रकम भुक्तानी भइसकेको र बाँकीको भुक्तानी प्रक्रियामा रहेको छ। संक्रमित कर्मचारी तथा एकाघर परिवारका सदस्यहरूको समेत परीक्षण गर्ने तथा क्वारेन्टिन र होटल व्यवस्थापन गर्ने जस्ता कार्यहरू गरिएको छ।

१२८. यस बैंकका गभर्नर तथा डेपुटी गभर्नर, कार्यकारी निर्देशक र निर्देशक तहका कर्मचारीहरूबाट १२ दिन, उप-निर्देशक र सहायक निर्देशक तहका कर्मचारीहरूबाट नौ दिन तथा सहायकस्तर तथा श्रेणीविहीन तहका कर्मचारीहरूबाट छ दिनको तलब बराबरको रकम रु.१,०४,८२,२७०।-(अक्षरेपी एक करोड चार लाख बयासी हजार दुई सय सत्तरी मात्र) सहयोगार्थ कोभिड-१९ संक्रमण रोकथाम, नियन्त्रण तथा उपचार कोषमा जम्मा गरिएको छ ।

१२९. बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरू र निजका परिवारमा कोभिड-१९ संक्रमणको जोखिम कम गर्न न्यून कर्मचारीको उपस्थितिमा कार्यालयको कार्य सञ्चालन गर्ने, PCR परीक्षण गर्ने, क्वारेन्टिन आइसोलेसनको व्यवस्था गर्नुका साथै PPE Set, Sanitizer, Surgical Mask, Thermal Gun आदी जोखिम न्यूनीकरणका अन्य उपायहरूसमेत अपनाइएको छ ।

आन्तरिक लेखापरीक्षण

१३०. आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को दोस्रो अर्धवार्षिक अवधिको प्रदेशस्थित सात कार्यालयहरूको गैरस्थलगत आन्तरिक लेखापरीक्षण (Remote Audit) गरी प्राप्त कैफियतहरूको सम्बन्धमा निर्देशनहरूसहित प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित कार्यालयहरूमा पठाइएको छ ।

१३१. चालु रणनीतिक योजना २०१७-२१ मा उल्लेख भएको System Audit को कार्य गर्नका लागि परामर्शदाता नियुक्त गरी परीक्षण कार्य सम्पन्न भई अन्तिम प्रतिवेदन प्राप्त भएको छ ।

१३२. आन्तरिक लेखापरीक्षण प्रयोजनका लागि विभागहरूबाट जारी हुने आन्तरिक परिपत्रहरूको संगालोलाई अद्यावधिक गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ ।

वित्त व्यवस्थापन

१३३. यस बैंकले मासिक रूपमा तयार गरी प्रकाशन गर्दै आएको बैंकको अपरिष्कृत मासिक वासलातलाई Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) सँग तादात्म्य हुने गरी परिमार्जित गरेर प्रकाशन सुरु गरिएको छ ।

१३४. नेपाल सरकारबाट कोभिड-१९ बाट प्रभावित उद्यम/व्यवसाय सञ्चालनमा निरन्तरताका लागि तयार गरिएको 'व्यावसायिक निरन्तरता कर्जा प्रवाह कार्यविधि, २०७७' कार्यान्वयनका सिलसिलामा खोलिएको व्यवसाय सञ्चालन निरन्तरता कर्जा प्रवाह शोधभर्ना खातामा यस बैंकको तर्फबाट रु.३ अर्ब लगानी गर्ने प्रतिबद्धताबमोजिम रु.१ अर्ब ४६ करोड उक्त खातामा जम्मा गरिएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा वित्तीय जानकारी

१३५. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी त्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०७६-२०८१) तथा राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन (National Risk Assessment) प्रतिवेदनले तय गरेको पूरक कार्ययोजना कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।

१३६. कोभिड महामारीको प्रभाव पारस्परिक मूल्याङ्कनमा समेत पर्न गई २०२० को लागि तय गरिएको पारस्परिक मूल्याङ्कन प्रकृया २०२१-२०२३ लाई सरेको छ ।

१३७. वित्तीय जानकारी इकाईलाई कार्यात्मक स्वायत्तता प्रदान गर्नको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको सञ्चालक समितिबाट 'वित्तीय जानकारी इकाई सञ्चालन विनियमावली, २०७६' स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । वित्तीय जानकारी इकाई छुट्टै बजेट केन्द्रको रूपमा सञ्चालनमा आएको छ ।

१३८. वित्तीय जानकारी इकाईमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को फागुन मसान्तसम्म ९३३ वटा

शङ्कास्पद कारोबार/क्रियाकलाप प्रतिवेदन प्राप्त भएको छ । इकाईले यस अवधिमा ३४२ वटा प्रतिवेदन विश्लेषण गरेकोमा २०७ वटा अभिलेखीकरण गरेको छ भने १३५ वटा प्रतिवेदन कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायमा अनुसन्धानको लागि पठाएको छ ।

१३९. वित्तीय जानकारी इकाईले हालसम्म १६ वटा विदेशी वित्तीय जानकारी इकाईहरूसँग सूचना आदानप्रदान गर्ने समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गरेको छ । त्यस्तै, वित्तीय जानकारी इकाई र भन्सार विभागबीच मुद्रा तथा धारक विनिमेय अधिकारपत्रको विवरण प्रवाह, सूचना आदानप्रदानको विषयमा समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएको छ ।
१४०. 'ख' र 'ग' वर्गका वित्तीय संस्थाले २०७७ साल माघ १ गतेसम्म परीक्षणको रूपमा विद्युतीय माध्यम (goAML Test Environment) र तत्पश्चात् पूर्णरूपमा विद्युतीय माध्यम (goAML Production Environment)बाट शङ्कास्पद र सीमा कारोबारसम्बन्धी प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

बैंकिङ कारोबार आधुनिकीकरण तथा सूचना प्रविधि

१४१. 'नेपाल राष्ट्र बैंक सूचना तथा सञ्चार नीति, २०७७' जारी गरिएको छ । बैंकको वेबसाइट अद्यावधिक गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।
१४२. बैंकको तेस्रो रणनीतिक योजना २०१७-२०२१ अन्तर्गत बैंकका सूचना प्रविधि प्रणाली, संरचना तथा पूर्वाधारहरूको स्थापना, स्तरोन्नति एवम् सबलीकरण गर्न Content Management System सहितको नयाँ वेबसाइट सञ्चालनमा ल्याइएको, बैंकको सूचना प्रविधिको सुरक्षा व्यवस्थालाई मजबुत बनाउन Security Information and Event Management (SIEM) प्रणाली जडान गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको र सूचनाको सहज, सुरक्षित र प्रभावकारी रूपमा आदानप्रदान

गर्नको लागि नयाँ Email System - Microsoft Exchange - Install गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।

१४३. कालोसूचीमा समावेश भएका बैंक ग्राहकहरूको सूचना सम्प्रेषण गर्न web application तयार गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।
१४४. कोभिड-१९ महामारी रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि बन्दाबन्दी अवधिमा बैंकका नियमित कार्यहरू कर्मचारीले घरबाट समेत सुचारु रूपमा सञ्चालन गर्न (Work from home) का लागि VPN लगायत अन्य प्राविधिक व्यवस्था गरिएको छ ।
१४५. बैंकमा हुने राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय छलफल, सेमिनार तथा तालिम लगायतका कार्यक्रमहरू अनलाइन माध्यमबाट सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक प्राविधिक पूर्वाधार तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
१४६. बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेका खाता रोकका तथा फुकुवासम्बन्धी Web-based application तयार गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।
१४७. सूचना प्रविधि महाशाखाका महत्वपूर्ण कागजात तथा सूचनाहरूको विद्युतीय रूपमा अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सम्पत्ति तथा सेवा व्यवस्थापन

१४८. २०७२ वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पले क्षतिग्रस्त यस बैंकको थापाथलीस्थित भवनहरूको पुनः निर्माण कार्य २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा करिब ७४ प्रतिशत र बालुवाटारस्थित भवनहरूको पुनर्निर्माण कार्य ५७.१३ प्रतिशत सम्पन्न भएको छ ।
१४९. आर्थिक वर्ष २०७७/७८ का लागि स्वीकृत कार्ययोजना बमोजिम बैंकको सिद्धार्थनगर कार्यालय परिसरभित्र अतिथिगृह निर्माण कार्य सुरु भई २०७७ चैत मसान्तसम्ममा करिब १० प्रतिशत कार्य सम्पन्न भएको छ ।

१५०. नेपालको प्रादेशिक संरचनाअनुरूप सबै प्रदेशहरूमा यस बैंकको उपस्थिति पुऱ्याउने सिलसिलामा कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत जिल्लाको वीरेन्द्रनगरमा घर भाडामा लिई २०७६ साल कात्तिक महिनादेखि कार्यालय सञ्चालन गरिएको र हाल सो क्षेत्रमा जग्गा प्राप्तिमा सम्बन्धमा आवश्यक पहल भइरहेको छ। साथै, बाग्मती प्रदेशको राजधानी हेटौँडामा समेत बैंकको उपस्थिति पुऱ्याउने सम्बन्धमा जग्गा प्राप्तिमा लागि आवश्यक पहल भइरहेको छ।
१५१. सुन्धारस्थित यस बैंकको टक्सार महाशाखालाई बबरमहलस्थित सरकारी स्वामित्वको नेपाल औषधि कम्पनी लिमिटेडको भवन भाडामा लिई आवश्यक पूर्वाधार तयार गरी स्थानान्तरण गरिएको छ। हाल सोही स्थानबाट टक्सार महाशाखाको नियमित कार्य सञ्चालन भइरहेको छ।
१५२. बैंकको बालुवाटार परिसरको उत्तरपूर्वमा अवस्थित ब्लक 'डी' भवनको माथि पिप्याबको संरचना निर्माण कार्य सम्पन्न भई दुई वटा विभाग स्थानान्तरण गरिएको छ।
१५३. कोहलपुरस्थित बैंकको जग्गाको साँध सीमाना यकिनपश्चात् पर्खालको निर्माण कार्य सम्पन्न गरी हाल उक्त जग्गामा माटो भरेर वृक्षारोपण गर्ने र सुरक्षाकर्मी बस्ने घर (सेन्ट्री पोष्ट) निर्माण गर्ने कार्य सुरु गरिएको छ।
१५४. बैंकको बालुवाटार परिसरको पूर्वतर्फ रहेको स्वर्ण जयन्ती बगैँचामा Water fall सहितको ढुङ्गे धारा जडान गर्ने, भित्ताहरू मर्मत गरी रङरोगन गर्ने तथा बगैँचामा Decorative lights को व्यवस्था गर्ने कार्य सम्पन्न भइसकेको छ।
१५५. सूचना प्रविधि प्रणालीसँग सम्बन्धित विभिन्न System (Online Application Software, Swift, Bandwidth & Backup Link) हरू अपग्रेड गरिएको छ। सूचना प्रविधिको लागि

आवश्यक विभिन्न System हरू खरिद गर्दा समग्र सूचना प्रविधि प्रणाली अद्यावधिक भई समय सापेक्ष रूपमा बैंकको कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि भई सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित जोखिमको स्तरमा कमी आएको छ। बैंकमा सञ्चालनमा रहेका सूचना प्रविधिसँग सम्बन्धित विभिन्न सेवाहरूका AMC तथा Upgrade लगायतका कार्यहरूको निरन्तरताले बैंकको दैनिक कार्य सञ्चालनमा सहजीकरणका साथै बैंकको व्यावसायिक निरन्तरता योजना (BCP) मा समेत सहयोग गरेको छ।

अध्ययन/अनुसन्धान/तालिम

१५६. २०७६ चैत १ गतेदेखि २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले विभिन्न स्तर र विषयहरूमा भर्चुअल र भौतिक उपस्थितिमा गरी जम्मा २४ वटा तालिम कार्यक्रमहरू सम्पन्न गरेकोमा यस बैंकबाहिरका १०१ जनासमेत गरी जम्मा १,३४१ जना प्रशिक्षार्थीहरूको सहभागिता रहेको थियो। यसमध्ये कोभिड-१९ को कारणले उत्पन्न तनाव व्यवस्थापन गरी कर्मचारीहरूको कार्यक्षमतामा ह्रास आउन नदिन 'नेपाल राष्ट्र बैंकको सेवा सञ्चालन मार्गदर्शन, २०७७' मा व्यवस्था भएबमोजिम उच्च व्यवस्थापनदेखि सहायकस्तरका कर्मचारीलाई समेटेर भर्चुअल माध्यमबाट पाँच वटा योग तथा तनाव व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको र उक्त अवधिमा कोभिड-१९ को कारणले भौतिक रूपमा उपस्थित गराई तालिम दिन सम्भव नभएकोले विभिन्न १९ वटा तालिम कार्यक्रमहरू भर्चुअल माध्यमबाट सम्पन्न गरिएको छ।
१५७. नेपाल राष्ट्र बैंकको कार्यसञ्चालनसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था र सो व्यवस्था कार्यान्वयनको क्रममा देखिएका समस्या तथा समाधानका उपायहरू सम्बन्धी विषयमा कानुन महाशाखा र अन्य विभाग, प्रदेशस्थित कार्यालय, महाशाखाका प्रमुखलगायतका

अधिकारीहरूसँग एक दिने अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ ।

१५८. नेपाल सरकार लगानी बोर्डको अनुरोधमा 'Foreign Direct Investment in Cement Industry in Nepal- A Study Based on Socio Economic Impact' अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । त्यसैगरी, 'A Survey Report on Foreign Direct Investment in Nepal (2018/19)' अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । कोभिड-१९ ले पारेको प्रभाव सम्बन्ध उद्योग व्यवसायीहरूसँग अनलाइन माध्यमबाट दुई पटक सर्वेक्षण गरी प्रतिवेदन प्रकाशन गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१५९. नेपाल राष्ट्र बैंकको आयोजनामा २०७७ असार ११ गते सार्क राष्ट्रका केन्द्रीय बैंकका अधिकारीहरूको सहभागितामा 'Webinar on Covid-19, Policy Sharing by member Central Banks of SAARCFINANCE' विषयक वेबिनार सम्पन्न भएको छ । त्यसैगरी, यस बैंकद्वारा २०७७ मंसिर १७ (डिसेम्बर ०२, २०२०) मा 'SAARCFINANCE Webinar on Financial Inclusion' विषयक भर्चुअल वेबिनार सदस्य राष्ट्रहरूको सहभागितामा सम्पन्न गरिएको छ ।
१६०. यस बैंकले Financial Literacy Framework को कार्यान्वयनका लागि In Country Implementation (ICI) Program सम्बन्धमा Alliance for Financial Inclusion (AFI) बाट Policy Support प्राप्त गरेको छ । बैंकले आफ्ना कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न तालिम तथा कार्यशालाका लागि Toronto Leadership Centre सँग सम्झौता गरी भर्चुअल माध्यमबाट समेत तालिम सञ्चालन भइरहेको छ । साथै, बैंकबाट '2021 Bank of Korea-Knowledge Partnership Program (BOK-KPP)' का लागि 'Financial Stability: Challenges and Opportunities in the Post

Covid Context' विषयक संयुक्त अध्ययन प्रक्रिया अघि बढाइएको छ ।

विविध

१६१. बैंकभित्रका प्रकाशन अद्यावधिक रहेका र ज्ञान आदानप्रदान कार्यक्रम (Knowledge Sharing Program) निरन्तर सञ्चालन भइरहेका छन् ।
१६२. वित्तीय साक्षरता प्रवर्द्धनका लागि देशका विभिन्न स्थानमा विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा बैंकको आफ्नै संलग्नतामा विद्यालय तथा सहकारी संस्थामार्फत वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन् । वित्तीय साक्षरता ढाँचा (Financial Literacy Framework) कार्यान्वयनको क्रममा रहेको तथा यससँगै Alliance for Financial Inclusion (AFI) को सहयोगमा एक परियोजनासमेत सञ्चालनको क्रममा रहेको छ ।

आगामी नीतिगत कार्यदिशा

१६३. कोभिड-१९ को संक्रमणका बीच नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको आ.व. २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनले सकारात्मक परिणाम प्राप्त भइरहेको छ । कोभिड-१९ को असामान्य परिस्थितिलाई सम्बोधन गर्न चालिएका गैरपरम्परागत, लचक एवम् सहजीकरणसहितका नीतिगत व्यवस्थाहरूलाई आर्थिक तथा वित्तीय स्थायित्व र मौद्रिक उद्देश्यमाथि थप जोखिम सिर्जना नहुने गरी निरन्तरता प्रदान गरिने छ ।
१६४. समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै वित्तीय क्षेत्रबाट परिचालन हुने स्रोत साधनलाई पूर्वाधार क्षेत्र, साना तथा मझौला उद्यम, कृषि, उर्जा, पर्यटनलगायत उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ निर्देशित गरी आर्थिक पुनरुत्थानको लागि सहयोग गर्न, वित्तीय उपकरण एवम् पूर्वाधारहरूको समयसापेक्ष विकास गर्न, विद्युतीय भुक्तानी माध्यममार्फत कारोबार

हरूलाई प्रवर्द्धन गर्न र वित्तीय समावेशिता तथा वित्तीय ग्राहक संरक्षण गर्नेतर्फ नेपाल राष्ट्र बैंक कटिबद्ध रहेको छ ।

अन्त्यमा,

१६५. कोभिड-१९ का कारण मानव जातिले विश्वभर गम्भीर स्वास्थ्य सङ्कट सामना गरिरहेको अवस्था छ । कोरोना संक्रमणको दोस्रो लहरसँगै स्वास्थ्य सङ्कट अझै गहिरिँदै जाने र अर्थतन्त्र थप प्रभावित हुने जोखिम छ । मुलुकभित्र उत्पन्न हुनसक्ने मानवीय तथा आर्थिक सङ्कटको संयमतापूर्वक उचित व्यवस्थापनसहित आर्थिक क्रियाकलापको चुस्त सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ । महामारीको अवधिमा पनि विभिन्न नीतिगत प्रयासहरूले गर्दा अर्थतन्त्र पुनरुत्थानको दिशातर्फ उन्मुख हुँदै गएको छ । यद्यपि, कोभिड-१९ अझै हामीबीच रहेकोले जोखिम भने कायमै रहेको छ ।

१६६. बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा संलग्न हुने सबै कर्मचारीहरू धन्यवादका पात्र

हुनुहुन्छ । वार्षिकोत्सवको यस गरिमामय अवसरमा बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारी र अन्य सम्बद्ध सबैलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै यस बैंकले लिएका उद्देश्य प्राप्तमा आगामी दिनमा अझ क्रियाशील हुँदै बैंकको गरिमा उच्च राख्ने गरी बैंकको तर्फबाट सेवा प्रदान गर्न/गराउन सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई आह्वानसमेत गर्दछु ।

यस बैंकको काम कारवाहीमा निरन्तर सहयोग गर्ने नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संघसंस्थाहरू, सञ्चार क्षेत्र, प्रबुद्ध वर्ग, दातृ निकायलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरू र सर्वसाधारण सबैमा यस अवसरमा म हार्दिक कृतज्ञता तथा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । आगामी दिनमा पनि सम्बद्ध सबैबाट बैंकलाई निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने विश्वास लिएको छु ।

धन्यवाद !

१४ वैशाख, २०७८

नेपाली खण्ड

विकासोन्मुख मुलुकमा वित्त नीति र राजस्व परिचालनको संरचना: सन्दर्भ नेपाल

डा. नीलम ढुङ्गाना तिमिसिना*

परिचय

समष्टिगत आर्थिक नीतिका उद्देश्यहरू हासिल गर्न वित्त नीतिको प्रयोग गरिन्छ। सरकारी कर, खर्च र सापटीसँग सम्बन्धित नीतिका रूपमा परिचित वित्त नीतिका माध्यमबाट सरकारले जनताको हातमा रहेको धनराशि आफ्नो हातमा र आफ्नो हातमा भएको धनराशि जनताको हातमा हस्तान्तरण गरी आर्थिक विकास र आर्थिक स्थिरतालाई प्रभावित पार्दछ। सन् १९३० को महामन्दीबाट विश्व अर्थतन्त्रलाई मुक्ति दिलाउन अर्थशास्त्री प्रो. किन्सले सर्वप्रथम वित्त नीतिको वकालत गरेका थिए।

ज्यादातर आर्थिक स्थिरीकरण प्रयासहरू सरकारी खर्च कटौती गरेर बजेटरी सन्तुलन हासिल गर्नेतर्फ केन्द्रित भएका देखिन्छन्। तर अत्यावश्यक सरकारी विकास प्रयासका लागि आवश्यक वित्त परिचालन गर्ने भार भने राजस्व परिचालनमा निहित हुने गर्दछ। आन्तरिक एवम् बाह्य ऋण परिचालनको माध्यमबाट केही लगानी बचत ग्याप पूरा गर्न त सकिन्छ, तर दीर्घकालमा सरकारले आफ्ना विकासका अभिलाषालाई प्रभावकारी एवम् न्यायपूर्ण कर सङ्कलनमा नै आधारित गराउनुपर्ने हुन्छ। सुसङ्गठित एवम् प्रभावकारी मुद्रा बजारको अभावमा अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकहरूले आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्न र अर्थव्यवस्थालाई स्थिरीकरण गर्न प्रारम्भिक रूपमा वित्त उपायमा नै भर परेको देखिन्छ। यसका लागि विकासोन्मुख मुलुकको राजस्व संरचना, कर प्रणालीको विश्लेषण हुनु जरुरी हुन्छ।

विकासोन्मुख मुलुकमा कर प्रणालीका दुई मुख्य उद्देश्यहरू हुन्छन्। पहिलो, सरकारी विकास प्रयास धान्न आवश्यक पर्ने राजस्व परिचालन मुलुकस्थित बहुराष्ट्रिय निगमहरू वा केही निश्चित उद्योगहरू वा विदेशी

निजी लगानीकर्तालाई प्रोत्साहन गर्नका लागि दिइने कर सहूलियत। मुलुकको आर्थिक र सामाजिक विकास धेरै हदसम्म सरकारको पर्याप्त राजस्व परिचालन गर्ने क्षमतामा नै भर पर्दछ। आर्थिक विकासको खड्किँदो आवश्यकता भएका विकासोन्मुख मुलुकमा निजी क्षेत्रको पर्याप्त विकास भइनसकेको एवम् भौतिक पूर्वाधारको विकास तथा निर्माण एवम् अन्य लगानीका क्षेत्रमा सरकारले ठूलो धनराशि खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अलावा शान्ति सुरक्षा, आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रहरू, जस्तै: शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता क्षेत्रमा पनि सरकारले विशेष योगदान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ। यसको अतिरिक्त अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकका सरकारहरू सार्वजनिक संस्थानमार्फत आर्थिक क्रियाकलापमा प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी हुने गर्दछन्। यस्ता संस्थानहरू (जुन अधिकांश घाटामा सञ्चालित हुन्छन्) को खर्च पनि सरकारले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष करको रूपमा प्राप्त राजस्वबाट नै पूरा गरिदिनुपर्ने हुन्छ।

वर्तमान समयमा अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकले राजस्वको तुलनामा बढ्दो सरकारी खर्चका कारण जनित बढ्दो वित्त घाटा, बढ्दो ऋण भार, घट्दो वस्तुको मूल्य, बढ्दो व्यापार असन्तुलन, घट्दो वैदेशिक निजी एवम् सार्वजनिक लगानी आदि जस्ता समस्याहरू भोगिरहेका छन्। यस्ता मुलुकका अर्थव्यवस्थालाई स्थिर राख्नका लागि एकातिर सरकारी खर्च (त्यसमा पनि मुख्य रूपमा सामाजिक सेवामा) कटौती गर्ने र प्रभावकारी कर प्रणालीका माध्यमबाट पर्याप्त राजस्व सङ्कलन गर्ने जस्ता उपायमा विशेष जोड दिन थालिएको छ। सामान्यतः एउटा मुलुकको कर सम्भाव्यता देहायका पक्षमा निर्भर रहन्छ।

- प्रतिव्यक्ति वास्तविक आयको स्तर,
- आयको वितरणमा असमानताको स्तर,

* डेपुटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

- अर्थव्यवस्थाको औद्योगिक संरचना,
- सामाजिक, राजनैतिक, संस्थागत संरचना,
- प्रतिस्पर्धी, इमान्दार र एकीकृत कर प्रशासन,

राजस्व परिचालनको संरचना

जनताबाट सरकारलाई प्राप्त हुने सार्वजनिक आयलाई सामान्य अर्थमा राजस्व भनिन्छ। सरकारी राजस्वका स्रोतहरू मूलतः दुई प्रकारका हुन्छन् : कर राजस्व र गैरकर राजस्व।

(क) **कर राजस्व:** कर जनकल्याणकारी कार्यका निमित्त जनताले सरकारलाई गर्ने अनिवार्य अंशदान हो, यसवापत करदाताले कुनै प्रत्यक्ष लाभको आशा राख्दैन। कर राजस्व सरकारले ऐन पारित गरी त्यसको आधारमा उठाउने गर्दछ। यसरी ऐनको आधारमा सरकारले कर लगाएपछि सम्बन्धित व्यक्ति तथा संस्थाले सो कर तिर्नु उनीहरूको कर्तव्य र दायित्व दुवै हुन आउँछ।

(ख) **गैरकर राजस्व:** सरकारको प्रमुख उद्देश्य मुनाफा कमाउने नभई सेवा प्रदान गर्नु हो, जुन क्रममा उसलाई केही आय पनि प्राप्त हुन्छ। यस्तो आय नै गैरकर राजस्व हो। गैरकर राजस्वहरू सरकारले राजस्व आम्दानी प्राप्त गर्ने प्रत्यक्ष उद्देश्यले विकास गरेको नभई आर्थिक, सामाजिक, न्यायिक सेवाहरू र शान्ति सुरक्षा प्रदान गर्ने सिलसिलामा सरकारलाई प्राप्त हुने आम्दानी हुन्। सरकारले सामाजिक लाभको लागि केही कार्यहरू गर्दछ। सरकारले गरेको सो कार्यको उपयोग गरेवापत जनतासँग केही शुल्क लिन्छ। जस्तै: न्यायिक वा प्रशासनिक सेवाको भुक्तानी। यसका अतिरिक्त लाइसेन्स शुल्क, सरकारी संस्थानले गरेको मुनाफाबाट प्राप्त लाभांश, सरकारी लगानीमा प्राप्त भएको ब्याज आदि गैरकर राजस्वका मुख्य स्रोत हुन्। त्यस्तै मुलुकमा शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने उद्देश्यले सरकारी नियम उल्लंघन गर्नेहरूसँग सरकारले दण्ड जरिवाना पनि असुल गर्दछ। यसबाट पनि सरकारलाई केही आय प्राप्त हुन्छ। तर सरकारी आयको यो भरपर्दो स्रोत भने होइन। यस्तो स्रोतबाट बढी आय प्राप्त हुनु पनि राम्रो कुरा होइन। यसले मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको स्थिति राम्रो छैन भन्ने सङ्केत गर्दछ। खनिजजन्य सम्पदाहरू जस्तै:

सुन, कोइला, पेट्रोलियम, प्राकृतिक ग्यास जस्ता स्रोतहरू धेरै भएका मुलुकमा गैरकर राजस्व पनि धेरै परिचालन हुन्छ। तर नेपालमा यस्ता स्रोतको अभाव भएको हुँदा ती स्रोतबाट राजस्व परिचालनको सम्भावना न्यून छ।

कर राजस्वको संरचना

विकासोन्मुख मुलुकहरूको राजस्व संरचनामा कर राजस्वको ज्यादै ठूलो अंश समेटिएको हुनाले 'कर राजस्व' नै राजस्व परिचालनको मुख्य आधार हो। कर राजस्वलाई पनि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। प्रत्यक्ष कर भन्नाले करको भार स्वयम् कर तिर्नेले नै व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ। यसअन्तर्गत व्यक्तिगत आयकर, संस्थागत आयकर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन कर, सम्पत्ति कर, वाहन कर आदि पर्दछन्। अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकमा यस्तो करले कुल कर राजस्वको २० देखि ४० प्रतिशतसम्म हिस्सा ओगटेको पाइन्छ। कुल राष्ट्रिय आयमा यी करहरूको अंश १२ प्रतिशतदेखि २० प्रतिशतसम्म रहेको पाइन्छ। अप्रत्यक्ष कर राजस्व भन्नाले करको भार क्रमशः सदैँ गएर अन्तिम करदातामा गएर टुङ्गिने किसिमको कर भन्ने बुझिन्छ। विकासोन्मुख मुलुकमा राजस्वको भरपर्दो स्रोत यही हो। यसअन्तर्गत वस्तु तथा सेवाको आयात निर्यातमा लाग्ने भन्सार महसुल, उत्पादनदेखि विक्री वितरणका विभिन्न तहमा हुने मूल्य वृद्धिमा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि कर, निश्चित प्रकृतिका वस्तुको उत्पादन तथा आयातमा लाग्ने अन्तःशुल्क कर आदि। अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकको कर प्रणाली प्रगतिशील नरहेको पाइन्छ। न्यून आय वर्गले धेरै कर तिर्नुपर्ने विवशता यस्ता मुलुकमा छ। जहाँ अप्रत्यक्ष करको अंश ज्यादा हुन्छ, त्यहाँ गरिबले ज्यादा कर तिर्नुपर्ने हुन्छ, जुन न्यायपूर्ण कर प्रणालीको विशेषता होइन।

प्रत्यक्ष कर

व्यक्तिगत आय र सम्पत्ति कर

विकसित मुलुकको तुलनामा विकासोन्मुख मुलुकहरूमा कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा व्यक्तिगत आयकरको अंश न्यून हुन्छ। विकसित मुलुकमा आयकर संरचना प्रगतिशील किसिमको हुन्छ। सैद्धान्तिक रूपमा धेरै आय हुने व्यक्तिले आफ्नो आयको धेरै प्रतिशत कर तिर्छ। तर विकासशील मुलुकहरूमा त्यसो हुँदैन। ठूलो परिमाणको कर छुट,

कर प्रणालीमा रहेका छिद्रहरू, न्यून आयमा न्यून दर, कमजोर कर प्रशासन, कर छल्ने प्रवृत्ति, उपयुक्त कर शिक्षाको अभाव जस्ता कारणहरूले कुल जनसंख्याको मुस्किलले तीन प्रतिशतले मात्रै आयकर कर तिर्दछन् । विकसित मुलुकमा यस्तो आयकर तिर्ने जनसंख्याको प्रतिशत ६० प्रतिशतदेखि ८० प्रतिशतसम्म हुने गर्दछ ।

गरिबसँग ठूलो परिमाणमा आयकर असुल्ने कार्य प्रशासनिक रूपमा अत्यन्त महँगो र आर्थिक रूपमा अधोगतिशील हुन्छ । तर धनीसँग आयकर उल्लेखनीय परिमाणमा असुलउपर गर्ने कार्य पनि विकासोन्मुख मुलुकहरूमा हुन सकेको छैन । ज्यादा सम्पत्ति ओगटेर बसेका, पैत्रिक सम्पत्ति धेरै भएका व्यक्तिहरू (जुन कुराले आर्थिक असमानता बढाउन प्रश्रय दिइरहेको हुन्छ) बाट उल्लेखनीय एवम् प्रभावकारी रूपमा कर सङ्कलन गर्न सकिन्छ र यो आयको असमानता हटाउने एउटा प्रभावकारी उपाय पनि हो । तर विश्व बैंकले गरेको एउटा सर्वेक्षणअनुसार, सर्वेक्षण गरिएका २२ मुलुकमध्ये एउटाले मात्र कुल राजस्वको ४.२ प्रतिशतभन्दा बढी सम्पत्ति कर उठाउन सकेको देखिन्छ । यसो हुनमा ठूला जग्गाधनीहरू, सामान्तहरू र पुँजीपति वर्गको राजनैतिक एवम् आर्थिक शक्ति र प्रभावका कारण सरकारले प्रभावकारी रूपमा कर सङ्कलन गर्न नसक्नु नै प्रमुख कारण रहेको छ । जसले गर्दा सरकार सजिलै कर उठाउन सकिने (अप्रत्यक्ष) स्रोतबाट कर उठाउनतिर लाग्ने प्रवृत्ति यस्ता मुलुकहरूमा पाइएको छ ।

संस्थागत आयकर

विकासोन्मुख मुलुकमा आन्तरिक एवम् बहुराष्ट्रिय निगमहरूको संस्थागत आयमा लाग्ने कर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तीन प्रतिशतभन्दा कम नै रहेको पाइएको छ । विकसित मुलुकमा यस्तो प्रतिशत छ, प्रतिशतभन्दा बढी छ । अल्पविकसित मुलुकको सरकारले उत्पादनशील र व्यापारिक प्रतिष्ठानहरूलाई प्रोत्साहन दिनको लागि धेरै किसिमका कर छुटहरू दिएको हुन्छ । यसबाट सरकारलाई संस्थागत आयकर न्यून परिमाणमा मात्र प्राप्त हुने गर्दछ । यसका अतिरिक्त मुलुकस्थित बहुराष्ट्रिय निगमले मुनाफा बढी कर लाग्ने क्षेत्रबाट कम कर लाग्ने क्षेत्रतर्फ हस्तान्तरण गर्ने (transfer pricing) प्रवृत्ति हावी हुनाले पनि सरकारले उल्लेख्य परिमाणमा संस्थागत आयकर प्राप्त गर्न सक्दैन ।

अप्रत्यक्ष कर

विकासोन्मुख मुलुकहरूमा करको सबैभन्दा महत्वपूर्ण ठूलो र एकल स्रोत नै अप्रत्यक्ष कर हो, जसअन्तर्गत आयात निर्यातमा लाग्ने भन्सार, केही निश्चित वस्तुहरूको उत्पादनमा लाग्ने अन्तःशुल्क, उत्पादनदेखि बिक्री वितरणका विभिन्न चरणमा लाग्ने मूल्य अभिवृद्धि कर प्रमुख छन् । व्यक्ति तथा संस्थाहरूले वस्तु तथा सेवाको खरिदमाफत अप्रत्यक्ष रूपमा तिर्ने यस्तो कर असुल गर्न सजिलो हुन्छ । वस्तु तथा सेवाको वैदेशिक व्यापारमा त यो भनै लागू हुने गर्दछ । तसर्थ यस्ता मुलुकहरूमा वस्तुको पैठारी र निकासीमा लाग्ने करबाट उल्लेख्य परिमाणमा राजस्व सङ्कलन हुने गर्दछ । अन्तःशुल्क र मूल्य अभिवृद्धि करको हकमा पनि यो लागू हुन्छ ।

अप्रत्यक्ष कर लाग्ने वस्तुको छनोट गर्दा न्यून लागतमा अधिकतम राजस्व सङ्कलन गर्नका लागि केही सामान्य आर्थिक एवम् प्रशासनिक सिद्धान्तलाई अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ । पहिलो, वस्तुहरू सानो संख्यामा रहेका दर्तावाल फर्मबाट आयात वा उत्पादन गर्नुपर्छ । यसले कर छल्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गर्दछ । दोस्रो, त्यस्ता वस्तुहरूको मागको मूल्यलोच कम हुनुपर्छ, ता कि करको रूपमा लगाइएको थप भारले वस्तुको मागमा कमी नआओस् । तेस्रो, त्यस्ता वस्तुको आय लोच बढी हुनुपर्दछ, ता कि करदाताको आयमा वृद्धि हुँदा कर पनि बढी उठाउन सकियोस् । चौथो, कर प्रणालीलाई न्यायपूर्ण बनाउन, कार, रेफ्रिजरेटर, आयातित फेन्सी वस्तुहरू र धनाढ्य वर्गले प्रयोग गर्ने घरायसी सामानमा यस्ता करहरू बढी लगाउनु उपयुक्त हुन्छ । तर सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने आधारभूत खाद्य पदार्थ, आइ ढाक्ने कपडा र अति आवश्यक घरायसी सामग्रीमा यस्ता कर लगाइनु हुँदैन ।

हालका वर्षहरूमा कर प्रणालीमा प्रभावकारिता ल्याउन र कर छल्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न व्यापक दायरा भएको मूल्य अभिवृद्धि करको सुरुआत भएको छ र धेरै विकासोन्मुख मुलुकमा यो राजस्वको मुख्य स्रोतको रूपमा विकास पनि भएको छ, तर अनौपचारिक अर्थतन्त्रको बाहुल्यताको कारण प्रभावकारी रूपमा सबै वस्तुहरू करको दायरामा नआउने बाध्यताले कर राजस्वको प्रभावकारी परिचालनमा विसङ्गति देखिने गरेका छन् ।

कर प्रशासन सम्बन्धमा

सरकारी खर्च पूर्ति गर्नका लागि पर्याप्त कर सङ्कलन गर्ने कार्य होस् वा आयको न्यायपूर्ण वितरणलाई सफल पार्ने कार्य होस्, केवल प्रभावकारी कर कानून र ऐनको व्यवस्था गर्नुमा मात्र भर पर्दैन, अपितु त्यस्ता नीतिको कार्यान्वयन गर्ने कर अधिकारीको क्षमता र एकाग्रतामा ज्यादा तर भर पर्ने गर्दछ । यस सन्दर्भमा Joel Slemrod ले भने भैं हामीले 'आदर्शतम कर' भन्नुको सट्टा 'आदर्शतम कर प्रणाली' मा ज्यादा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले कर प्रशासनको लागतलाई कम गर्ने, प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने र कर पालनाको व्यावहारिक प्रत्याभूति गराउन सक्ने कर सङ्कलन प्रविधिलाई (technology of tax collection) लाई सर्वथा लागू गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भ

नेपालमा राजस्व परिचालनको वर्तमान स्थिति र संरचना आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा नेपालमा राजस्व परिचालन उत्साहवर्द्धक रहेको देखिएन । यस वर्ष राजस्व परिचालन ०.२ प्रतिशतले मात्र बढेको छ । कोभिड-१९ का कारण बन्दाबन्दी भएको, आर्थिक क्रियाकलाप शिथिल भएको, सीमा नाकाहरू बन्द भएको, आयात घटेको, उद्योगधन्दा, व्यापार व्यवसाय बन्द भएको, मानिसको आय घटेको लगायतका कारणले राजस्व परिचालनसमेत प्रभावित भएको हो । कुल राजस्वमा सबैभन्दा बढी अंश आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा मूल्य अभिवृद्धि करको (२६.६ प्रतिशत), त्यसपछि भन्सारको (१६.४ प्रतिशत) र आयकरको २६.१ प्रतिशत छ । अघिल्लो वर्ष ती अनुपातहरू क्रमशः २८.८ प्रतिशत, १८.५ प्रतिशत र २३.१ प्रतिशत थिए ।

राजस्व परिचालन

राजस्वका शीर्षकहरू	रु दश लाखमा			प्रतिशत परिवर्तन		संरचना		कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको प्रतिशत	
	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७५/७६	२०७६/७७
मूल्य अभिवृद्धि कर	२०६७९५.४	२४१६१२.६	२२४०७०.५	१६.८	-७.३	२८.८	२६.६	७.०	५.९
भन्सार महसूल	१२६८६७.०	१५५३६६.०	१३७९९०.३	२२.५	-११.२	१८.५	१६.४	४.५	३.७
आयकर	१५४७९०.७	१९४२८३.४	२१९६८९.५	२५.५	१३.१	२३.१	२६.१	५.६	५.८
अन्तःशुल्क	१०२५३१.२	१२१८५८.२	१००६२२.६	१८.८	-१७.४	१४.५	१२.०	३.५	२.७
शिक्षा सेवा शुल्क	४१९.३	१०७९.	५८३.९	१५७.४	-४५.९	०.१	०.१	०.०	०.०
अन्य कर तथा प्राप्ति	६८०७८.८	२४८७२.२	६४६७३.५	-६३.५	१६०.०	३.०	७.७	०.७	१.७
गैरकर राजस्व	६७२३३.३	१००५९०.२	९३७२९.५	४९.६	-६.८	१२.०	११.१	२.९	२.५
कुल राजस्व	७२६७५५.७	८३९६६१.८	८४१३५९.८	१५.५	०.२	१००	१००	२४.३	२२.३
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	३०४४९२७.०	३४५८७९३.०	३७६७०४३.०	१३.६	८.९			१००	१००

स्रोत :नेपाल राष्ट्र बैंक

राजस्वको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपातलाई विचार गर्दा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा २२.३ प्रतिशत छ । अघिल्लो वर्ष सो अनुपात २४.३ प्रतिशत रहेको थियो । यसमध्ये मूल्य अभिवृद्धि दर ५.९ प्रतिशत, भन्सार महसूल ३.७ प्रतिशत र आयकर ५.८ प्रतिशत रहेका छन् । गैरकर राजस्व भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.५ प्रतिशत रहेको छ ।

विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य रहेको नेपालमा भावी दिनमा भन्सार राजस्व, राजस्वको प्रमुख स्रोतको

रूपमा रहन नसक्ने देखिएको र जनताको प्रतिव्यक्ति आय अत्यन्त कम रहेको, मुलुकमा आर्थिक क्रियाकलाप पनि त्यति नफस्टाएको अवस्थामा आयकर पनि राजस्वको प्रमुख स्रोत हुनसक्ने देखिँदैन । तसर्थ मूल्य अभिवृद्धि करलाई सरकारले राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा विकास गर्ने नीति लिएको छ । सोहीअनुरूप यसले कर राजस्व र समग्र राजस्वकै उल्लेख्य अंश ओगटेको छ ।

नेपाल पनि अन्य विकासोन्मुख मुलुकसँग राजस्व

परिचालनको मामलामा समता राख्छ । कुल राजस्व परिचालनको तुलनामा सरकारी खर्च बढी हुने प्रवृत्ति, वित्त घाटाको बढ्दो प्रवृत्ति, कुल राजस्व परिचालनमा कर राजस्वमाथिको अत्यधिक निर्भरता, कुल कर राजस्वमध्ये अप्रत्यक्ष कर राजस्वको ज्यादा वर्चस्व, कर प्रगतिशीलताको अभाव, प्रभावकारी, कुशल कर प्रशासनको कमी, करको दायरा विस्तार हुन नसक्नु, कर शिक्षाको अभाव, करदातामा स्वेच्छिक तवरले कर तिर्ने बानीको अभाव, न्यून प्रभावकारी करको दर, विभिन्न किसिमका कर छुटको व्यवस्था, कर सङ्कलनमा आम धनी वर्गहरूको दवाब आदि विकासोन्मुख मुलुकका कर प्रणालीका विशेषताहरू नेपालको कर प्रणालीमा पनि विद्यमान देखिन्छन् ।

मुलुकको कर प्रणालीमा सुधार गरिएको भनिए तापनि विद्यमान समस्याहरूले राजस्व परिचालन औसतमा प्रभावकारी हुनसकेको छैन । राजस्व परिचालन अपेक्षित रूपमा हुन नसक्दा सरकारका विकास आयोजनाहरू प्रभावित हुने, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ समुदायको विश्वास गुम्ने, पूर्वाधारको अभावमा निजी क्षेत्रको लगानी धरासायी हुने, बजेट घाटा बढ्ने, मुलुक आन्तरिक एवम् बाह्य ऋणको बोझमा पर्ने र अन्ततोगत्वा समग्र अर्थतन्त्र नै तहसनहस हुन सक्छ । तसर्थ समयमै यस्ता समस्याहरूको निराकरण गरी राजस्व परिचालन बढाउन अति आवश्यक छ । यसका लागि धनीबाट धेरै कर र गरिबबाट कम कर उठाउने प्रगतिशील र दिगो कर प्रणालीको क्रमिक सुरुआत, राजनैतिक स्वार्थ एवम् धनाढ्य वर्गको प्रभावबाट कर प्रणालीलाई मुक्त राख्ने प्रयासको थालनी, करदातामैत्री कर प्रणाली, सक्षम र प्रभावकारी कर प्रशासन, कर शिक्षाको व्यवस्था, स्वेच्छाले कर तिर्ने प्रवृत्तिको विकास, कर सम्बन्धमा बेलाबखतमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने प्रवृत्ति, करको दायरा विस्तार, विल लिनेदिने प्रवृत्तिको विकास, कर छुटमा कमी, कर कट्टी, कर फिर्ता व्यवस्था विश्वासिलो हुनुपर्ने, बढीभन्दा बढी वस्तुलाई अन्तःशुल्कको दायरामा ल्याइनुपर्ने, राजस्व सुशासन कायम गर्नुपर्ने, कर पालना सम्बन्धमा निजी क्षेत्रलाई आकर्षण हुने खालका कार्यक्रम ल्याइनु पर्ने, न्यून बीजकीकरणको समस्या समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य सूचीको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुनुपर्ने, राजस्व प्रशासनका कर्मचारीलाई

निरन्तर स्वदेशी एवम् वैदेशिक तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने, उपर्युक्त पदस्थापन हुनुपर्ने, अति शीघ्र सरुवा गर्न नहुने जस्ता पक्षमा तत्काल तदारुकता देखाउन जरुरी भइसकेको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि करमा बहुदर प्रणालीको सम्बन्धमा

हाल नेपालमा विद्यमान मूल्य अभिवृद्धि करको एकल दर (१३ प्रतिशत) उपयुक्त, न्यायपूर्ण, कुशल नभएको, यसबाट पर्याप्त राजस्व परिचालन हुन नसकेको, कर छली बढेको, अनौपचारिक व्यापार बढेको आदि कारणबाट यसको सट्टा बहुदर प्रणाली लागू गर्नुपर्ने भन्ने सुझावहरू विभिन्न सरोकारवाला पक्षहरूबाट बेलाबेलामा प्राप्त भइरहेको भए तापनि यो अहिलेसम्म लागू हुन सकेको छैन । विभिन्न क्षेत्रहरूबाट १, ४ र १३ प्रतिशतका दरहरू लागू हुनुपर्ने भन्ने सुझावहरू प्राप्त भएका थिए ।

तर यस सम्बन्धमा हतारमा निर्णय गरेर बहुदर प्रणाली सुरु गर्दा उत्पन्न हुन सक्ने प्रशासनिक जटिलताहरू र चुनौतीको बारेमा गम्भीर विश्लेषण हुनु आवश्यक छ । पहिलो त एकल दरको मूल्य अभिवृद्धि कर अधोगामी हुन्छ र यो प्रवृत्तिलाई बहुदरले हटाउँछ भन्ने कुरा पूर्ण सत्य होइन । किनकि गरिबले आफ्नो आयको धेरै अंश खाद्यान्नमा खर्च गरे तापनि निरपेक्ष मौद्रिक रूपमा धनीले गरिबको भन्दा धेरै गुणा बढी खाद्यान्नमा खर्च गर्छ । तसर्थ खाद्यान्नमा दिइएको करछुटले धनीलाई नै बढी फाइदा पुऱ्याउँछ । दोस्रो, बहुदर लगाउँदा वस्तु तथा सेवाको स्पष्ट, विस्तृत र विश्वसनीय परिभाषा हुन नसकेमा कर छलीको सम्भावना अधिक रहन्छ । तेस्रो बहुदरमा आधारित मूल्य अभिवृद्धि करले कर प्रणालीलाई महँगो र जटिल बनाउँछ । एक अध्ययनअनुसार एकबाट दुई दरमा जाने वित्तिकै कर प्रशासनको लागत पाँच गुणा र तीन दरमा जाने वित्तिकै दश गुणा बढ्छ । चौथो, १३ प्रतिशत लाग्ने कतिपय वस्तुहरू एक र चार प्रतिशतमा भर्ने हुँदा सरकारको उठ्दै गरेको राजस्व पनि घटेर चौपट हुन सक्छ । दुई वर्षअघि २०६२ माघमा भन्सार दरमा हचुवाको भरमा परिवर्तन गर्दा राजस्व अपेक्षित रूपमा बढ्न नसकेको तथ्यबाट पनि यस्तो स्थिति नआउला भन्न सकिँदैन । पाचौं, बहुदर लगाउँदा अनौपचारिक व्यापार, कर छली कम हुन्छ भन्ने कुरा पनि पूर्ण सत्य छैन । सामान्यतया: करदाताको उद्देश्य कर छल्ने नै हुनाले जितिसुकै दरको कर पनि उसले

छल्ल नै खोज्दछ । तसर्थ, बहुदर लगाउने भन्दा पनि कर पालना, कर शिक्षा, कर चेतना विकास गर्नु जरुरी छ । मुख्य कुरा के भने मूल्य अभिवृद्धि कर उपभोगमा आधारित कर हो । यसको मुख्य उद्देश्य सामाजिक न्याय अभिवृद्धि गर्ने र औद्योगिक नीतिको उपाय नभई, अधिक राजस्व परिचालन गर्नु हो । सामाजिक न्याय, कर प्रगतिशीलतालाई त आयकर र सामाजिक सुरक्षा योगदानमार्फत दिनेतर्फ सरकारले सोच्नुपर्छ ।

उपसंहार

वित्त नीति सरकारी कर, खर्च र सापटीसम्बन्धी नीति हो । राजस्व परिचालन यसको एउटा मुख्य उपकरण हो । विश्वका विकासोन्मुख मुलुकमा आर्थिक विकासको खड्किँदो आवश्यकता हुने, निजी क्षेत्रको विकास भइनसकेको हुने, भौतिक पूर्वाधार निर्माणको आवश्यकता तीव्र हुने एवम् सामाजिक सेवाको क्षेत्रमा समेत धेरै अपेक्षाहरू हुने भएकोले सरकारी खर्चको चाप तीव्र हुन्छ । यस्तो सरकारी खर्च पूरा गर्ने दिगो एवम् भरपर्दो स्रोत भनेको राजस्व परिचालन नै हो । तर विकासोन्मुख मुलुकमा राजस्व परिचालन विसङ्गतिपूर्ण र अप्रभावकारी हुन्छ । कुल राजस्व परिचालनमा कर राजस्वको बाहुल्यता, कर राजस्वमा पनि अप्रत्यक्ष कर राजस्वको उच्चतम अंश, प्रत्यक्ष करको नाजुक अवस्था, फलस्वरूप असमान र अधोगतिपूर्ण कर प्रणाली, अदक्ष एवम् कमजोर कर प्रशासन विकासोन्मुख मुलुकका कर प्रणालीका विशेषताहरू हुन् । यी विशेषताहरू

नेपालको कर प्रणालीका पनि विशेषताहरू हुन् । यी विशेषताहरू नेपालको कर प्रणालीमा पनि पाइन्छ । कर प्रणालीमा विद्यमान यस्ता विसङ्गतिलाई क्रमशः निराकरण गर्दै प्रभावकारी राजस्व परिचालन हुन सकेमा मुलुकको समष्टिगत आर्थिक विकास र आर्थिक स्थायित्व प्रवर्द्धन हुनसक्ने आशा गर्न सकिन्छ । साथै मूल्य अभिवृद्धि करमा बहुदर लगाउँदा उत्पन्न हुनसक्ने प्रशासनिक भ्रमेला र खर्चको पनि गहन विश्लेषण हुनु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Musgrave, Richard A., and Peggy B. Musgrave, "Public Finance in Theory and Practice" Fifth Edition, Tata Mcgraw Hill Publishing Company Limited, New Delhi.
- Hyman David N, "Public Finance- A Contemporary Application of Theory to Policy
- Kaul Inge and Pedro Conceicao, "The New Public Finance", 2006, The United Nations Development Program
- Economic Survey Various Years
- Budget Speech Various Years
- Quarterly Economic Bulletin, Various Issues, Nepal Rastra Bank

मानव संशाधन व्यवस्थापनका सन्दर्भमा नेपालको बैंकिङ क्षेत्र र नेपाल राष्ट्र बैंक

✍ चिन्तामणि शिवाकोटी*

१. पृष्ठभूमि

संस्थागत उद्देश्य प्राप्तमा संस्थामा कार्यरत सबै तहका कर्मचारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। उत्पादनका अन्य साधनको सही प्रयोग गर्दै संस्थागत लक्ष्य हासिल गर्नमा कर्मचारी प्रयत्नशील रहेका हुन्छन्। मानव संशाधन व्यवस्थापन भन्नाले सङ्गठनको लक्ष्य हासिल गर्नमा मानव संशाधनको उपयोगसम्बन्धी सम्पूर्ण प्रक्रियालाई बुझिन्छ। यसअन्तर्गत कर्मचारी प्राप्ति, विकास, सदपुयोग र सम्भारसम्बन्धी कार्यहरू पर्दछन्। संस्थागत उद्देश्य प्राप्तमा यी कार्यहरूको प्रभावकारी योजना तर्जुमा गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु आवश्यक छ।

संस्थागत सफलता मूलतः कर्मचारीको योग्यता, क्षमता, संकल्प, लगनशीलता आदिमा निर्भर रहने कारणले संस्थाले योग्य र सक्षम कर्मचारी प्राप्त गर्नु आवश्यक छ। त्यसका लागि उचित कर्मचारी योजना, भर्ना, छनोट, सामाजिकीकरण कार्यक्रम सञ्चालन हुने गर्दछन्। सङ्गठनभित्र कर्मचारी प्रवेश भएपछि उनीहरूको योग्यता तथा क्षमता विकासका लागि विभिन्न तालिम तथा विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुन्छन्। कर्मचारीको अधिकतम उपयोग गरी संस्थागत लक्ष्य हासिल गर्न उनीहरूको उत्प्रेरणा अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन, पुरस्कार, पारिश्रमिक आदिको उचित व्यवस्था हुन आवश्यक छ। राम्रो कार्यवातावरण, आकर्षक तलब, भत्ता, र अन्य सुविधा, उपयुक्त स्तरको सञ्चार आदिका माध्यमबाट कर्मचारीहरूको सम्भार हुने गर्दछ। मूलतः मानव संशाधन व्यवस्थापनअन्तर्गत कर्मचारी योजना तयार

गर्ने, कार्य विश्लेषण गर्ने, कर्मचारीको भर्ना, छनोट गरी अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, तलब तथा सुविधा व्यवस्थापन गर्ने, उत्प्रेरणा अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने, अनुशासन तथा आचरण कायम गर्ने, तालिम तथा विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, उचित स्तरको श्रम सम्बन्ध कायम गर्ने आदि पक्षहरू समावेश हुने गर्दछन्।

मानव संशाधन व्यवस्थापन प्रणालीअन्तर्गत मूलतः प्रवेश, प्रक्रिया, प्रतिफल र पृष्ठपोषण समावेश हुने गर्दछन्। यसमा आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणीय पक्षको प्रभाव रहने गर्दछ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सेवाको व्यापार गर्ने निकाय हुन्। त्यस्ता निकायहरू सर्वसाधारणको विश्वासमा टिकेका हुन्छन्। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर स्तरीय रहन आवश्यक छ। आफ्ना ग्राहकलाई प्रदान गरिने सेवाको गुणस्तर अन्य कुराका अतिरिक्त मानव संशाधनको योग्यता, क्षमता तथा इमान्दारितामा भर पर्दछ। यसको लागि प्रतिभा व्यवस्थापन र ज्ञान व्यवस्थापन जस्ता पक्षहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक छ। प्रतिभावान जनशक्तिलाई संस्थाभित्र आकर्षित गरी टिकाएर राख्न सकिएन भने बैंकहरूबीचको बढ्दो प्रतिस्पर्धामा टिक्न गाह्रो पर्दछ।

मानव संशाधन व्यवस्थापनअन्तर्गतका विभिन्न कार्यहरूमध्ये यस लेखमा मूलतः नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीको अवस्था र आरक्षणअन्तर्गत कर्मचारी प्राप्तिसँग सम्बन्धित केही पक्षहरूको मात्र चर्चा गरिएको छ।

मुलुक संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश

* पूर्व डेप्युटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

गरेसँगै हरेक तहमा समावेशीकरण र समानुपातिक सहभागिताको अवसर प्राप्त भएको छ। संविधानको प्रस्तावनामा समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने उल्लेख छ। नेपालको संविधानले राज्यका हरेक तहमा समनुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको छ। योसँगै सबै सरकारी सेवामा महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पिछडिएको क्षेत्र आदिको प्रतिनिधित्व क्रमशः बढ्दो छ। लोक सेवा आयोगले आर्थिक वर्ष २०६७/६८ देखि २०७४/७५ सम्म गरेको विज्ञापनमा समावेशी प्रक्रियाबाट करिब १७ हजार उम्मेदवार सिफारिस भएका छन् भने खुला विज्ञापनतर्फ २१ हजार सिफारिस भएका छन्। सोही अवधिमा भएका कुल सिफारिसमध्ये महिला उम्मेदवारको हिस्सा करिब १४ प्रतिशत छ।

२. वाणिज्य बैंकमा कार्यरत कर्मचारीको अवस्था

आठ दशक आयु पूरा गरेको मुलुकको बैंकिङ क्षेत्र आजको दिनसम्म आइपुग्दा उल्लेख्य रूपमा विस्तार

भइसकेको छ। २०७७ पुससम्मको आँकडा अनुसार २७ वटा वाणिज्य बैंकमा मात्र ४६,२९० कर्मचारी कार्यरत छन्। तीमध्ये सरकारी स्वामित्वका बैंकमा ७,६२४ जना कार्यरत छन् भने निजी लगानीमा सञ्चालित बैंकमा ३८,६६६ जना छन्। उपरोक्त अनुसार सरकारी लगानीमा सञ्चालित बैंकमा कर्मचारीको हिस्सा करिब १६.५ प्रतिशत र निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित बैंकमा कार्यरत कर्मचारीको हिस्सा ८३.५ प्रतिशत रहेको छ। लामो समयसम्म निजीस्तरका बैंकमा कार्यरत कर्मचारीको तुलनामा सरकारी स्वामित्वका बैंकहरू नेपाल बैंक लिमिटेड, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड र कृषि विकास बैंक लिमिटेडमा कार्यरत जनशक्तिहरू सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको दृष्टिकोणबाट निकै कमजोर रहेको ठानिए तापनि बैंकहरूले नवीनतम प्रविधिको प्रयोग, कर्मचारी कटौती, खुला प्रतियोगितामार्फत नयाँ र सक्षम कर्मचारीको भर्ना जस्ता प्रक्रियाबाट आफ्ना कर्मचारी प्रशासन र व्यवस्थापनलाई तुलनात्मक रूपमा चुस्त बनाइसकेका छन्। आजका दिनमा सरकारी बैंक पनि निजी क्षेत्रका बैंकहरूसँग हरेक प्रडक्ट र एजेण्डामा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने अवस्थामा छन्।

तालिका-१: वाणिज्य बैंकहरूमा कार्यरत कर्मचारीको लैङ्गिक अनुपात

(२०७७ पुसको तथ्याङ्कमा आधारित)

स्वामित्व	कर्मचारी संख्या	प्रतिशत	महिला		पुरुष	
सरकारी बैंक	७,६२४	१६.५	२,५६८	३३.६८	५,०५६	६६.३२
निजी बैंक	३८,६६६	८३.५	१४,८३८	३८.३७	२३,८२८	६१.६३
कुल	४६,२९०	१००	१७,४०६ (३७.६%)		२८,८८४ (६२.४%)	

स्रोत: बैंक सुपरिवेक्षण विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक

तालिका-१ लाई विश्लेषण गर्दा वाणिज्य बैंकका कुल ४६,२९० कर्मचारीमध्ये पुरुष कर्मचारीको संख्या २८,८८४ (६२.४ प्रतिशत) छ भने महिला कर्मचारीको संख्या १७,४०६ (३७.६ प्रतिशत) छ। बैंकिङ क्षेत्रका कुल कर्मचारी संख्याको करिब ३८ प्रतिशत महिला कर्मचारीले ओगटेको आधारमा वाणिज्य बैंकमा महिला सहभागितामा उल्लेख्य प्रगति हुँदै गएको निचोडमा पुग्न सकिन्छ।

यसै गरी, सरकारी बैंकमा कुल ७,६२४ कर्मचारी कार्यरत रहेकोमा महिला कर्मचारीको संख्या २,५६८ (३३.६८ प्रतिशत) र पुरुष कर्मचारीको संख्या ५,०५६ (६६.३२ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ। त्यस्तै, निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित बैंकमा महिला कर्मचारीको संख्या १४,८३८ (३८.३७ प्रतिशत) र पुरुषको संख्या २३,८२८ (६१.६३ प्रतिशत) छ।

तालिका-२: वाणिज्य बैंकका कर्मचारीको तहगत अवस्था

तह	महिला	पुरुष	कुल	प्रतिशत	
				महिला	पुरुष
व्यवस्थापकीय तह	३६९	१,६९७	२,०६६	१७.८६	८२.१४
अधिकृत तह	३,०३५	६,८६८	९,९०३	३०.६५	६९.३५
सहायक तह	११,५५७	१४,०१०	२५,५६७	४२.२०	५७.७८
करार कर्मचारी	१,३९४	२,२७६	३,६७०	३७.९९	६२.०१
सुरक्षा समूह	१४२	१,९८२	२,१२४	६.६९	९३.३१
अन्य	९०९	२,०५१	२,९६०	३०.७१	६९.२९
कुल	१७,४०६	२८,८८४	४६,२९०		

स्रोत: बैंक सुपरिवेक्षण विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक

तालिका-२ लाई विश्लेषण गर्दा व्यवस्थापकीय तहमा कुल कर्मचारी २,०६६ कार्यरत रहेकोमा पुरुष कर्मचारीको हिस्सा ८२.१४ प्रतिशत र महिला कर्मचारीको हिस्सा १७.८६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । करिब १८

प्रतिशत महिला व्यवस्थापकीय तहमा पुगेको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा बैंकिङ क्षेत्रमा महिला सशक्तीकरणको अवस्था थप सबल बन्दै गएको मान्न सकिन्छ ।

तालिका-३: सरकारी र निजी बैंकमा कर्मचारीको तहगत अवस्था

तह	सरकारी बैंक			निजी बैंक			कुल
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	
व्यवस्थापकीय तह	५	४२	४७	३६४	१६५५	२,०१९	२,०६६
अधिकृत तह	५५७	१,४७६	२,०३३	२,४७८	५,३९२	७,८७०	९,९०३
सहायक तह	१,६६९	२,३१५	३,९८४	९,८८८	११,६९५	२१,५८३	२५,५६७
करार कर्मचारी	१९७	६९२	८८९	१,१९७	१,५८४	२,७८१	३,६७०
सुरक्षा समूह	०	२२२	२२२	१४२	१,७६०	१,९०२	२,१२४
अन्य	१४०	३०९	४४९	७६९	१,७४२	२,५११	२,९६०
कुल	२,५६८	५,०५६	७,६२४	१४,८३८	२३,८२८	३८,६६६	४६,२९०
प्रतिशतमा							
व्यवस्थापकीय तह	१०.६४	८९.३६	१००	१८.०३	८१.९७	१००	
अधिकृत तह	२७.४०	७२.६०	१००	३१.४९	६८.५१	१००	
सहायक तह	४१.८९	५८.११	१००	४५.८१	५४.१९	१००	
करार कर्मचारी	२२.१६	७७.८४	१००	४३.०४	५६.९६	१००	
सुरक्षा समूह	०	१००	१००	७.४७	९२.५३	१००	
अन्य	३१.१८	६८.८२	१००	३८.६२	६९.३८	१००	
कुल	३३.६८	६६.३२	१००	३८.३७	६१.६३	१००	

स्रोत: बैंक सुपरिवेक्षण विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक

व्यवस्थापकीय तहमा महिलाको संख्या सरकारी बैंकमा १०.६४ प्रतिशत छ, भने निजी बैंकमा १८.०३ प्रतिशत रहेको छ। अधिकृत तहमा महिलाको संख्या सरकारी र निजी बैंकमा क्रमशः २७.४ र ३१.४९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसै गरी, सहायक तहमा महिलाको संख्या सरकारी बैंकमा ४१.८९ र निजी बैंकमा ४५.८१ प्रतिशत छ। हरेक तहमा सरकारी बैंकभन्दा निजी बैंकमा महिला कर्मचारीको संख्या बढी रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले लिएको समावेशी नीतिका कारण सरकारी बैंकमा महिला कर्मचारीको उपस्थिति क्रमशः बढ्दो क्रममा रहको देखिन्छ। निजी बैंकहरूले सुरक्षा समूहमा समेत महिला कर्मचारीको संख्या बढाउँदै लगेको भए तापनि सरकारी बैंकहरू यो सवालमा अबै उदासीन देखिन्छन्।

३. नेपाल राष्ट्र बैंकको कर्मचारी व्यवस्थापनमा समावेशीकरणको अवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंक कर्मचारी सेवा विनियमावली, २०६८ (तेस्रो संशोधन २०७४) अनुसार बैंक सेवालार्इ समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत पद छुट्याइ सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी देहायबमोजिमका उम्मेदवारबीच छुट्टाछुट्टै प्रतिस्पर्धा गराई पदपूर्ति गर्ने व्यवस्था छ।

- (क) महिला: ३३ प्रतिशत
- (ख) आदिवासी/जनजाति: २७ प्रतिशत
- (ग) मधेशी: २२ प्रतिशत
- (घ) दलित: ९ प्रतिशत
- (ङ) अपाङ्ग: ५ प्रतिशत
- (च) पिछडिएको क्षेत्र: ४ प्रतिशत

त्यस्तै, नेपाल राष्ट्र बैंक कर्मचारी सेवा विनियमावली, २०६८ (तेस्रो संशोधन, २०७४) को विनियम ५२ मा बहुवाका लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन अधिकृतस्तरमा पाँच र सहायकस्तरमा तीन वर्ष सेवा अवधि पूरा भएपछि मात्रै बहुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुने व्यवस्था छ। तर महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपाङ्ग र पिछडिएको क्षेत्रमा बसोवास गर्ने व्यक्तिको हकमा एक वर्ष कम सेवा अवधि भए पनि बहुवाका लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन पाउने व्यवस्था छ।

२०७० साल यता नेपाल राष्ट्र बैंक सेवामा प्रवेशको अवस्थालार्इ तलको तालिकामा देखाइएको छ। तालिका अनुसार विभिन्न पदमा ४१२ जनाको लागि माग भएकोमा ३९७ जना सफल भएका छन्। खुलातर्फ २२२ जनाले बैंक सेवामा प्रवेश पाएका छन्। त्यस्तै, आरक्षणतर्फ ६१ महिला, ४९ आदिवासी/जनजाति, ३७ मधेशी, २० दलित, ७ अपाङ्ग र ४ जना उम्मेदवारले पिछडिएको क्षेत्रबाट बैंक सेवामा प्रवेश पाएका छन्।

तालिका-४: सेवा प्रवेशको अवस्था

विज्ञापन वर्ष	पद	माग संख्या	उत्तीर्ण संख्या									
			खुला	महिला	आ.ज.	मधेशी	दलित	अपाङ्ग	पि.क्षे.	कुल उत्तीर्ण	कुल महिला	कुल आरक्षण
२०७०	अधिकृत तृतीय (प्रशासन)	१७	९	२	२	२	२			१७	३	८
२०७२		२५	११	३	१	२	०	०		१७	४	६
२०७३		१०	३	२	३		१	१		१०	३	७
२०७४		४५	२५	७	५	४	१	१	१	४४	१२	१८
२०७५		२१	१२	३	२	०	१	१	०	१९	९	७
२०७६		२८	१६	३	३	५	१	०	०	२८	१०	१२
२०७२	अधिकृत तृतीय लेखा/लेखापरीक्षण)	६	३	१	१	१	०	०		६	२	३
२०७५		१०	६	१	१	१	०	०		९	३	३
२०७६		८	३	२	१	०	१	०	०	७	५	४
२०७५	अधिकृत तृतीय (कानून)	२	१	१	०	०	०	०	०	२	१	१

विज्ञापन वर्ष	पद	माग संख्या	उत्तीर्ण संख्या									
			खुला	महिला	आ.ज.	मधेशी	दलित	अपाङ्ग	पि.क्षे.	कुल उत्तीर्ण	कुल महिला	कुल आरक्षण
२०७०	सहायक द्वितीय (सू.प्र.)	८	४	१	१	१	१			८	१	४
२०७४		१०	६	१	१	१	१			१०	३	४
२०७५		१३	७	२	२	२	१	०	०	१२	२	५
२०७०	सहायक द्वितीय (प्रशासन)	४५	२६	८	६	३	२	०	०	४५	१०	१९
२०७४		९६	५३	१४	१२	९	४	२	२	९६	३४	४१
२०७५		६८	३७	१०	८	७	३	२	१	६७	१८	३०
	जम्मा	४१२	२२२	६१	४९	३७	२०	७	४	३९७	१२०	१७२

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग

विभिन्न पदको परीक्षामा उत्तीर्ण भएका कर्मचारीमध्ये सफल भएका महिलाको संख्या ३० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ ।

तालिका-५: कुल माग संख्यामा महिला कर्मचारी र आरक्षणको हिस्सा

विज्ञापन वर्ष	पद	माग संख्या	सेवामा प्रवेश पाएका महिलाको संख्या	कुल आरक्षण	प्रतिशतमा	
					सेवा प्रवेश पाएका महिलाको हिस्सा	कुल संख्यामा आरक्षणको हिस्सा
२०७०	अधिकृत तृतीय (प्रशासन)	१७	३	८	१८	४७
२०७२		२५	४	६	१६	२४
२०७३		१०	३	७	३०	७०
२०७४		४५	१२	१८	२७	४०
२०७५		२१	९	७	४३	३३
२०७६		२८	१०	१२	३६	४३
२०७२	अधिकृत तृतीय (लेखा / लेखापरीक्षण)	६	२	३	३३	५०
२०७५		१०	३	३	३०	३०
२०७६		८	५	४	६३	५०
२०७५	अधिकृत तृतीय (कानून)	२	१	१	५०	५०
२०७०	सहायक द्वितीय (सू.प्र.)	८	१	४	१३	५०
२०७४		१०	३	४	३०	४०
२०७५		१३	२	५	१५	३८
२०७०	सहायक द्वितीय (प्रशासन)	४५	१०	१९	२२	४२
२०७४		९६	३४	४१	३५	४३
२०७५		६८	१८	३०	२६	४४
	जम्मा	४१२	१२०	१७२		

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग

४. कार्यरत कर्मचारीको संरचना

२०७७ पुस मसान्तमा नेपाल राष्ट्र बैंकमा १,०१४ जना कर्मचारी कार्यरत रहेका छन् । कुल कर्मचारीमा अधिकृतस्तरमा ४८७ र सहायकस्तरमा ५२७ जना

कर्मचारी कार्यरत रहेका छन् । कुल कर्मचारीमा पुरुष कर्मचारी ७९२ जना अर्थात् ७८ प्रतिशत छन् भने महिला कर्मचारी २२२ जना अर्थात् २२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस आँकडाले कुल कर्मचारीमा महिला कर्मचारीको संख्या क्रमशः बढ्दो रहेको देखाउँछ ।

तालिका-६: कर्मचारीको संरचना

(२०७७ पुस मसान्त)

तह	पुरुष	महिला	कुल	प्रतिशत	
				पुरुष	महिला
अधिकृतस्तर	३९९	८८	४८७	८२	१८
सहायकस्तर	३९३	१३४	५२७	७५	२५
कुल	७९२	२२२	१०१४	७८	२२

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग

कुल कार्यकारी निर्देशकमध्ये महिला कर्मचारीको हिस्सा ६ प्रतिशत (१ जना) रहेको छ । त्यस्तै, निर्देशक, उप-निर्देशक तथा सहायक निर्देशक तहमा महिला कर्मचारीको हिस्सा क्रमशः १३ प्रतिशत, १६ प्रतिशत र २२ प्रतिशत रहेको छ । अधिकृतस्तरमा महिला कर्मचारीको हिस्सा १८ प्रतिशत छ । त्यस्तै,

सहायकस्तरका कर्मचारीहरूमध्ये महिला कर्मचारीको हिस्सा २३ प्रतिशत रहेको छ । कार्यालय सहयोगी तहमा भने महिला कर्मचारीको हिस्सा ३८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यस तथ्यले बैंकको उच्च व्यवस्थापन तहमा महिला कर्मचारीको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गएको देखाउँछ ।

तालिका-७: तहगत रूपमा कार्यरत कर्मचारीको विवरण (२०७७ पुस मसान्त)

क्र.सं.	पद	पुरुष	महिला	कुल संख्या	महिला कर्मचारीको प्रतिशत
१	कार्यकारी निर्देशक	१६	१	१७	६
२	निर्देशक	३९	६	४५	१३
३	उप-निर्देशक	१४४	२३	१६७	१४
४	सहायक निर्देशक	२००	५८	२५८	२२
कुल (अधिकृतस्तर)		३९९	८८	४८७	१८
५	प्रधान सहायक	१०८	२५	१३३	१९
६	सहायक	२०७	७३	२८०	२६
७	उप-सहायक	१८	३	२१	१४
कुल (सहायकस्तर)		३३३	९८	४३१	२३
८	कार्यालय सहयोगी प्रथम	१३	२	३७	५
९	कार्यालय सहयोगी द्वितीय	१२	१२	२५	४८
१०	कार्यालय सहयोगी तृतीय	०	१	१	१००
११	कार्यालय सहयोगी चतुर्थ	३५	२१	६१	३४
कुल (कार्यालय सहयोगीस्तर)		६०	३६	९६	३८

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग

५. आरक्षणका फाइदा तथा चुनौती

संसारका विभिन्न मुलुकमा राज्यको मूल प्रवाहबाट बाहिर परेका वर्ग र समुदायका मानिसलाई मूल प्रवाहमा ल्याउन आरक्षणका अभ्यासहरू अवलम्बन गरिएको पाइन्छ। नेपालको संविधानको मर्मबमोजिम सबै सरकारी सेवालाई समावेशी बनाउने नीतिले सेवा क्षेत्रमा पनि सबै तह र तप्काका मानिसको सहभागिता क्रमशः बढ्दै गएको छ। यसबाट समाजमा पछाडि परेका वा पारिएका महिला, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, दलित, अपाङ्ग र अति दुर्गम क्षेत्रमा बसोवास गर्नेहरूको सशक्तीकरणमा उल्लेख्य योगदान पुगेको छ। संस्थाहरूमा सबैको प्रतिनिधित्व बढ्न गई संस्था एउटा फूलबारीको रूपमा विकसित हुँदै गएका छन्। त्यस्तै, संस्थामा सिनर्जी प्रभाव परी संस्थाको उत्पादकत्व वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ। यस्तो व्यवस्थाबाट समुदायमा पछाडि पारिएका समुदायको उत्थानमा सहयोग पुग्न गई धनी र गरिबबीचको खाडल न्यूनीकरणमा पनि सहयोग पुग्छ। यस्तो व्यवस्थाबाट पछाडि परेका वर्ग तथा समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था उकास्नमा योगदान पुगेको छ। सकारात्मक विभेद सशक्तीकरणको महत्वपूर्ण माध्यम बन्न सक्छ।

यस्तो प्रावधानको महत्वपूर्ण सीमा भनेको यसले योग्यता प्रणालीलाई निरुत्साहित तुल्याउँछ। सक्षम र योग्य उम्मेदवार पछाडि पर्ने र औसत वा सामान्य उम्मेदवार अगाडि बढ्ने अवस्था आउन सक्छ। जस्तो कि; राजधानीका सुविधा सम्पन्न आवासीय विद्यालयमा महँगो शुल्क तिरेर पढ्ने हैसियत भएका आदिवासी/जनजाति समुदायको उम्मेदवारलाई आरक्षण सुविधा दिने तर विकट पहाडी दुर्गम क्षेत्रको सरकारी विद्यालयको न्यूनतम शुल्क तिर्नसमेत सकस एउटा बाहुनको छोरालाई आरक्षण सुविधाबाट बञ्चित गर्ने नीतिले सामाजिक न्याय स्थापित हुन सक्दैन। सेवा प्रवेशपछि पनि लगातार आरक्षणबाट फाइदा लिने प्रचलनले आम कर्मचारीहरूमा निराशा छाउने अवस्था देखिनुका साथै वृत्तिविकासका अवसरको सीमितताको अवस्था पनि आउन सक्छ। आरक्षणको कारण माथिल्लो तहमा चाँडो पुग्ने तर काम गर्न चाहिने अनुभव तथा

दक्षता सोअनुरूप विस्तार हुन नसक्दा जिम्मेवारी लिनमा हिचकिचाउने प्रवृत्ति विकसित हुन सक्छ। त्यस्तै, यसबाट माथिल्लो तहमा पुग्न कार्यालयको कामभन्दा पनि परीक्षाको तयारीमा लागि रहने प्रवृत्तिको विकास भई समग्र कार्यसम्पादनमा नै असर पर्ने अवस्थासमेत आउन सक्छ।

६. निष्कर्ष

नेपालको बैंकिङ क्षेत्र आधुनिक र समृद्ध बन्दै गएसँगै मानव संशाधन व्यवस्थापनको कार्य पनि चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ। नवीनतम प्रविधि र उपकरणहरूको प्रयोग प्रतिस्पर्धी बजारमा हरेक संस्थाको लागि अपरिहार्य नै भइसकेको छ। लागत कम गर्दै गुणस्तरीय सेवा प्रदान गरी संस्थाको उद्देश्य हासिल गर्न संस्थामा योग्य, कुशल, दक्ष र अनुभवी कर्मचारीको आवश्यकता पर्दछ। यसको लागि हरेक बैंकले आफ्नो कर्मचारी योजना बनाउने, भर्ना तथा छनोट विधि वैज्ञानिक र पारदर्शी बनाउने, निष्पक्ष रूपमा छनोट गरी सही व्यक्तिलाई सही कामको जिम्मेवारी दिने र सम्भावित जोखिमलाई समयमै पहिचान गरी जोखिम न्यूनीकरण गर्ने कुरामा विशेष ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ। सरकारी स्वामित्वका बैंकका कर्मचारीको लिखित परीक्षा लोक सेवा आयोगबाट सञ्चालन हुन थाले तापनि निजी क्षेत्रको स्वामित्व भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थामा भर्ना छनोटसम्बन्धी भरपर्दो र विश्वसनीय प्रणालीको अभाव छ। एउटा छुट्टै बैंकिङ कमिसन यसको लागि उपयोगी हुन सक्छ। कर्मचारी भर्ना र पदस्थापन गरेर मात्र हुँदैन निरन्तर तालिम, अध्ययन, अनुसन्धान र वृत्ति विकासका अवसरहरू सिर्जना गर्नुपर्दछ। आज नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा कर्मचारी तानातान गर्ने प्रवृत्ति मौलाएको छ। आफ्ना अनुभवी कर्मचारीलाई संस्थामै जोगाई राख्न सहयोगी हुने योजना र रणनीति बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु जरुरी छ। महिला सहभागिता र सशक्तीकरणको दृष्टिकोणबाट हेर्दा नेपालको बैंकिङ क्षेत्र अन्य क्षेत्रको तुलनामा अब्बल छ र महिलाहरू केन्द्रीय बैंकको डेपुटी गभर्नर, वाणिज्य बैंकको प्रमुख कार्यकारी अधिकृत र सञ्चालक जस्तो उच्च जिम्मेवारीमा पुगेर योगदान गर्न सक्षम देखिएका छन्।

नेपालका केही वर्ग तथा समुदाय राज्यको मूल प्रवाहबाट बाहिर रहेको कुरा धुवसत्य हो । वास्तवमा सबै वर्ग र समुदायलाई राज्यको मूल धारमा ल्याई सेवा, सुविधा, क्षमता विकास, अवसरको उपयोग आदिका लागि मार्ग प्रशस्त गर्नु समाजको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि राम्रो कुरा हो । तर एक पटक उक्त सहूलियत उपयोग गरिसकेपछि पुनः पटकपटक उही व्यक्ति वा समूहलाई त्यस्तै अवसर प्रदान गरिनु वा गर्ने खालको नीति बनाइनु समानताको सिद्धान्त विपरीत हुने देखिन्छ । साथै, यसले अरु नयाँ समेट्नुपर्ने समूह वा वर्गलाई पनि समेट्ने कार्यमा अवसरको सीमितता रहने, अन्य व्यक्ति र कर्मचारीलाई उत्प्रेरणाको कमी आउने कारण यस प्रकारको विशेष व्यवस्थालाई एक पटक मात्र उपयोग गर्ने वातावरण बनाउनु वाञ्छनीय देखिन्छ । जातजातिको आधारमा भन्दा पनि आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि परेको वर्गको हितमा आरक्षणको व्यवस्था लागू गर्न आवश्यक छ । त्यस्तै, आरक्षणको फाइदा सेवा अवधिमा एक पटक मात्र हुनु आवश्यक छ । सुविधा सम्पन्न स्थानमा बसोबास गर्ने

व्यक्तिले समावेशी/विशेष व्यवस्थाअन्तर्गत जातीयताको आधारमा सुविधा लिँदा पिछडिएका भेगमा बस्ने उपल्लो जाति वा वर्गका मानिस कमजोर अवस्थामा भएका भएर पनि उसले नपाउने अवस्था सिर्जना भएको छ, जुन समानता र न्यायको सिद्धान्तविपरीत हो । त्यसै गरी, आरक्षणको व्यवस्था लामो समयसम्म राख्दा अनेकन विकृति आउन सक्ने कारण आरक्षणको समयावधि निर्धारण हुन आवश्यक छ । यस्तो व्यवस्थाबाट कसैले बढी फाइदा लिने र कोही अवसरबाट बञ्चित हुने वातावरण बन्नु हुँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाल राष्ट्र बैंक, कर्मचारी सेवा विनियमावली, २०६८ (तेस्रो संशोधन, २०७४)
२. लोक सेवा आयोग, लोक सेवा आयोगको ५९ औं वार्षिक प्रतिवेदन
३. नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक सुपरिवेक्षण विभाग र जनशक्ति व्यवस्थापन विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू

सरकारको पुँजीगत खर्च किन बढ्न सकिरहेको छैनः केही कारण र समाधान

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ*

क. विषय प्रवेश

अर्थतन्त्रमा सरकारी क्षेत्रको भूमिका गहन रहेको हुन्छ। सरकारले गर्ने खर्चलाई चालु र पुँजीगत खर्च गरी मुख्यतः दुई प्रकारमा बाँडिन्छ। पुँजीगत खर्चले अर्थतन्त्रमा पुँजी निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ। पुँजी निर्माणले अर्थतन्त्रमा उत्पादन क्षमता र उत्पादकत्व बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछ। नेपालमा अहिले संघीय व्यवस्थाअनुरूप तीन तहको सरकार रहेको छ। तीनै तहले अहिले बजेट निर्माण गर्दछन् र पुँजीगत खर्च गर्दछन्। सरकारको लगानी भन्नु नै वास्तवमा पुँजीगत खर्च हो। निजी क्षेत्रको लगानी बढाउँदै आर्थिक वृद्धिदर बढाउन पुँजीगत खर्च उच्च हुनुपर्दछ। पुँजीगत खर्चको मुख्य अंश सार्वजनिक निर्माणमा हुने गर्दछ।

नेपालमा पछिल्ला वर्षमा बजेटमा व्यवस्था गरेबमोजिम पुँजीगत खर्च नहुने, केही भइहाले पनि आर्थिक वर्षको अन्तिममा बढी हुने प्रवृत्ति देखिँदै आएको छ। तीनै तहको सरकारले पुँजीगत खर्च बजेटमा विनियोजन गरेअनुरूप गर्न सकेका छैनन्। नेपाल जस्तो विकासशील देशमा विकासको लागि गर्नुपर्ने थुप्रै कामहरू रहेका छन्। यी कामको लागि बजेट अभाव हुनुपर्नेमा खर्च गर्न नसकेर सरकारको बजेट बचत हुनु विरोधाभासपूर्ण स्थिति हो। यसै सन्दर्भमा यस लेखमा पुँजीगत खर्चको पछिल्लो प्रवृत्ति र पुँजीगत खर्च हुन नसक्नुका कारण र यसलाई बढाउन सकिने केही उपायबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

ख. नेपालको पुँजीगत खर्चको पछिल्लो प्रवृत्ति

तालिका-१ ले पछिल्लो पाँच वर्षको पुँजीगत खर्चको

प्रवृत्तिलाई देखाएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४।७५ मा सबैभन्दा बढी पुँजीगत खर्च बजेट विनियोजनको ८०.८ प्रतिशतले भएको पाइन्छ। सबैभन्दा कम आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा ४६.३ प्रतिशत मात्र पुँजीगत खर्च भएको थियो। कोभिड-१९ को महामारीका कारण उक्त वर्षको अन्तिम चौमासमा बन्दाबन्दीको स्थितिले गर्दा पुँजीगत खर्च हुन सकेन। आर्थिक वर्ष २०७५।७६ मा ७६.९ प्रतिशतसम्म भएको थियो। यसरी पुँजीगत खर्च बजेटमा विनियोजन गरेभन्दा ज्यादै कम हुने गरेको छ। चालु आर्थिक वर्षमा त्यही प्रवृत्ति कायमै रहने देखिएको छ।

पुँजीगत खर्चको अधिकांश हिस्सा वर्षको अन्त्यतिर हुने गरेको छ। आर्थिक वर्षको पहिलो छ महिनासम्म कुल पुँजीगत बजेटको औसतमा १५ प्रतिशत पनि खर्च हुँदैन। धेरैजसो खर्च आर्थिक वर्षको पछिल्ला महिनामा हुने गर्दछ। त्यसमा पनि असार महिनामा गएर सबैभन्दा बढी हुने गर्दछ। आर्थिक वर्ष २०७६।७७ मा असार महिनामा कुल पुँजीगत खर्चको ३४ प्रतिशत खर्च भएको थियो।

पुँजीगत खर्चको यो प्रवृत्तिले एकातर्फमा पुँजीगत खर्चको गुणस्तर कायम हुन सकेको छैन। अर्कोतर्फले यसले वितीय प्रणालीमा तरलता व्यवस्थापनमा समस्या सिर्जना गर्ने गरेको छ। नेपालजस्तो देशमा थुप्रै विकासका काम गर्नुपर्ने अवस्था छ तर पुँजीगत खर्चको अवस्था र प्रवृत्ति भने दुःख लाग्दो छ। पुँजीगत खर्चको यस्तो प्रवृत्ति संघीय सरकारमा मात्र होइन प्रदेश र स्थानीय तहमा पनि देख्न सकिन्छ।

* आर्थिक सल्लाहकार, अर्थ मन्त्रालय

तालिका-१: नेपालको पछिल्लो पाँच वर्षको पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति (रु.अर्बमा)

आर्थिक वर्ष	कुल पुँजीगत बजेट	पहिलो छ महिनामा भएको खर्च	वार्षिक खर्च	पहिलो छ महिनामा भएको खर्च सुरु बजेटको प्रतिशत	वार्षिक खर्च सुरु बजेटको प्रतिशत
२०७३/७४	३१२	३५.२	२०८.७	११.३	६६.९
२०७४/७५	३३५	४८.४	२७०.७	१४.४	८०.८
२०७५/७६	३१४	५५.५	२४१.६	१७.७	७६.९
२०७६/७७	४०८	६३.२	१८९.१	१५.५	४६.३
२०७७/७८	३५३	५०.८		१४.४	
औसत (%)				१४.७	६७.७

स्रोत: अर्थ मन्त्रालयको अर्धवार्षिक समीक्षा, आर्थिक सर्वेक्षण र महालेखा नियन्त्रकका वार्षिक विवरण

पुँजीगत खर्च बजेट अनुसार नहुँदा नै तीनै तहको सरकारको समग्र ट्रेजरी बचत उल्लेख्य मात्रा रहने गरेको छ । प्रायः सबै महिनाहरूमा उल्लेख्य बचत रहने गरे पनि जेठको तुलनामा असारमा गएर ठूलो मात्रामा कमी आउने गर्दछ । राजस्वले मुस्किलले चालु खर्च व्यहोर्छ, पुँजीगत खर्च आन्तरिक तथा बाह्य सहयोगमा नै निर्भर

गर्दछ । यसरी ऋण खोजेर ल्याएको रकम खर्च नगरी शुन्य ब्याजदरमा नेपाल राष्ट्र बैंक तथा केही वाणिज्य बैंकहरूमा राख्ने प्रवृत्तिले पुँजीनिर्माणलाई नराम्रोसँग असर पारिरहेको अवस्था छ र नेपालको विकासको गति बढाउन सकेको छैन ।

तालिका-२: तीन वटै तहका सरकारको ट्रेजरी बचतको अवस्था (रु.अर्बमा)

	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८
साउन	१८५.०	२२८.९	१४१.५	१३७.५	१९६.६
भदौ	२००.९	२५८.४	१६४.८	१७५.९	२०८.०
असोज	१९६.६	२४६.०	१४५.२	१२१.३	२१३.४
कात्तिक	१९६.०	३०८.७	१६९.६	१५०.३	२२१.०
मंसिर	१९९.१	३४९.०	११९.४	१६३.३	२४५.७
पुस	२१७.६	३०३.२	१७८.८	२४१.८	
माघ	२०१.६	३०१.६	१७९.७	२४१.३	
फागुन	१९५.७	२७४.०	१३१.९	२१३.९	
चैत	२३४.७	२८८.६	१४४.९	१६२.३	
वैशाख	२६२.३	२६९.५	१३७.२	२०४.३	
जेठ	२६९.१	२४८.५	१६४.५	१६४.५	
असार	१०६.३	८९.५	६५.७	१४१.२	

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

ग. पुँजीगत खर्च हुन नसक्नुका कारणहरू

पुँजीगत खर्च बजेटमा व्यवस्था भएअनुरूप नहुनु र भए पनि आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर केही हुने प्रवृत्तिको पछाडि एउटा मात्र कारण छैनन् । धेरै कारणले गर्दा पुँजीगत खर्च अपेक्षा गरेअनुरूप हुन सकेको छैन । केही हुने खर्च पनि समयमै नगर्ने र आर्थिक वर्ष सकिन लाग्दा हतारमा गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । सरकारी सयन्त्र र निर्माण व्यवसायी दुवै यसको लागि जिम्मेवार देखिन्छन् । पुँजीगत खर्च हुन नसक्नुका कारणहरू पहिचानसँगै यसको समाधान गरेमा मात्र पुँजीगत खर्च बढ्न सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । बढी पुँजीगत खर्च गर्ने मन्त्रालय तथा निर्माण व्यवसायीबाट प्राप्त जानकारीलाई विश्लेषण गर्दा पुँजीगत खर्च कम हुनुका कारणहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- पर्याप्त तयारी विना कार्यक्रम/आयोजना तथा परियोजना सुरु गरी बजेटमा राख्ने तर तयारीको काम गर्न लामो समय लाग्ने र समयमा कार्यान्वयनमा नजान्ने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा बजेट निर्माण प्रवृत्ति वैज्ञानिक हुन सकेको छैन । बजेटमा आउने कतिपय कार्यक्रमहरू त कार्यान्वयनको चरणसम्म पुग्नै सक्दैनन् । यसले गर्दा पुँजीगत बजेट खर्च नहुने, भइहाले पनि आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर बढी हुने गरेको छ ।
- ठेक्कापट्टा लगाउन लामो समय लाग्ने र कतिपयमा मुद्दा मामिला तथा विवादहरू पर्ने गरेको पाइन्छ । बजेटमा परेका कार्यक्रम तथा आयोजना/परियोजनाको समयमा नै ठेक्कापट्टा लगाउने काम हुँदैन । सार्वजनिक खरिद ऐन अनुसार ठेक्का लगाउँदा लामो समय लाग्ने प्रावधानहरू रहेका छन् । कतिपय ठेक्काहरू आयोजनाको पर्याप्त तयारी गरेर नलगाउने हुनाले ठेक्का लागिसकेपछि विभिन्न खालका समस्याहरू आउने, भैँभगडा तथा मुद्दामामिलाहरू पर्ने हुँदा कार्यान्वयन भन ढिला हुने गरेको पाइन्छ ।
- कतिपय विकास आयोजनामा जग्गा अधिकरण र मुआब्जामा विवाद हुने गरेको छ । आयोजनाको खर्चभन्दा बढी जग्गा अधिकरणमा लाग्ने गरेको पनि छ । यस्ता मुआब्जा र अधिकरणको प्रक्रियामा राजनीति भई समस्या समयमै नसल्टिने हुँदा पनि

आयोजनाका कामहरू रोकिने गरेका छन् । जग्गा अधिकरणका कामहरू पूर्वतयारीमा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

- आयोजना व्यवस्थापन क्षमता र प्रतिबद्धताको कमी पनि अर्को कारणको रूपमा रहेको देखिन्छ । यसले गर्दा साना समस्याहरू पनि समन्वात्मक ढङ्गले सल्टाउन नसक्दा आयोजनाले गति लिन नसकेको पाइन्छ ।
- वन ऐन, २०७६ मा सरकारी आयोजनालाई पनि वन क्षेत्र उपयोगको क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था रहेकोले काम रोकिने गरेको छ । उक्त ऐनले राष्ट्रिय प्राथमिकताप्राप्त आयोजना, लगानी बोर्डबाट लगानी स्वीकृत भएको योजना, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाबाहेकका आयोजनालाई वन प्रयोग गर्न स्वीकृति लिनुपर्ने, वन विकासको लागि जग्गा उपलब्ध गराउनुपर्ने अन्यथा सोको लागि आवश्यक रकम उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । कतिपय अवस्थामा रूख काट्ने स्वीकृति र वातावरण मूल्याङ्कनको स्वीकृति समयमा नहुँदा आयोजनाका काम, कारवाही प्रभावित हुने गरेका छन् ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोग बढेको अवस्थामा पनि सार्वजनिक खरिद ऐनका प्रावधानहरू लामो समय लाग्ने रहेका छन् । जसले गर्दा आयोजनाको ठेक्का व्यवस्थापनको लागि लामो समय लाग्ने हुँदा कार्यान्वयनमा जान ढिलाइ हुने गरेको छ ।
- देश संघीयतामा गए पनि साना आयोजनाहरू पनि संघीय मन्त्रालयमा राख्ने प्रवृत्ति अझै रहेको छ । यसले गर्दा आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्न सहज नहुने गरेको छ । कर्मचारी समायोजनले गर्दा आयोजनाको संख्याअनुरूप विकास मन्त्रालयमा पर्याप्त प्राविधिक जनशक्ति पनि नरहेको स्थिति छ । संघीय मन्त्रालयले साना आयोजनामा आफूसँग राख्ने तर कार्यान्वयन गर्न नसक्ने भएपछि बीचमा सशर्त अनुदानको रूपमा स्थानीय तहमा पठाउने गरेको पाइन्छ । आफ्नै बजेटका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न नसकिरहेका स्थानीय तहले आर्थिक वर्षको बीचमा आएका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने क्षमता र इच्छा दुवै नहुने स्थिति भई त्यसरी

तल पठाइएका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन नभई बजेट फिर्ता आउने गरेको छ ।

- कोभिड-१९ का कारण लकडाउन गरिएकोले सो समय काम गर्न नपाएका तर लकडाउन अवधि समाप्त भएपछि म्याद समाप्त हुने ठेक्काहरूको म्याद थप नभएकोले काम र भुक्तानी रोकिएकोले गर्दा चालु आर्थिक वर्षको पुँजीगत खर्च प्रभावित भएको अवस्था छ । कोभिड-१९ का कारण कतिपय सामानहरू आयात गर्न र प्राविधिज्ञहरू आउन नसकेका कारण पनि चालु आर्थिक वर्षको पुँजीगत खर्च प्रभावित भएको छ ।
- धेरै मन्त्रालय तथा सरकारी कार्यालयमा खरिद विज्ञको अभावमा ठेक्का व्यवस्थापन फितलो हुन गई कार्यान्वयनमा जान ढिला हुने र कमजोर हुने गरेको छ ।
- पूर्वतयारी विना बजेटमा आयोजना तथा कार्यक्रमहरू राख्दा अवधारणा स्पष्ट हुन, यसको लागि चाहिने कार्यविधि, निर्देशिकाहरू बनाउन लामो समय लाग्ने कारणले कतिपय कार्यक्रमहरू राम्रा देखिए पनि कार्यान्वयनमा जाँदैनन् । कतिपय कार्यक्रम त कार्यान्वयनमा नभई बीचमै हराउँछन् । कार्यान्वयनमा गए पनि ढिलागरी जान्छन् ।
- पुँजीगत खर्चको अधिकांश खर्च सार्वजनिक निर्माणमा रहेको हुन्छ, जुन काम निर्माण व्यवसायीमा निर्भर रहेको हुन्छ । निर्माण व्यवसायीको क्षमताको अभाव र काममा हुने ढिलासुस्तीले गर्दा धेरै पूर्वाधार निर्माणका आयोजनाहरू ठेक्का लागे पनि लामो समयसम्म कार्यान्वयनमा नगई बसेको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा निर्माण व्यवसायीको नियत र दण्ड सजायको प्रभावकारी व्यवस्था नहुँदा पनि कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती हुन्छ ।
- धेरै जसो कार्यक्रम तथा आयोजना एक वर्षमा नसकिन सक्छ । ढिलासुस्तीले गर्दा सकिने कामहरू पनि समयमै सकिँदैन । बहुवर्षीय आयोजनाको स्रोत व्यवस्थापन र स्रोत सुनिश्चताको समस्या रहेको छ । यसले गर्दा कतिपय काम सकिएका आयोजनाहरूमा बजेट नभई भुक्तानी नहुने हुन्छ भने कतिपयमा बजेट भएर पनि खर्च हुँदैन ।
- विकास आयोजनामा संलग्न कर्मचारीको

कार्यसम्पादनको आधारमा दण्ड र पुरस्कारको अभाव रहेको छ । अहिले निर्माण व्यवसायीलाई समयमा नै काम सम्पन्न गरेमा पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था छ तर सो आयोजनाको व्यवस्थापन हेरिरहेका कर्मचारीलाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था नहुँदा काम नगर्ने प्रवृत्ति हावी रहेको छ । काम नगर्दा सजाय नहुने तर काम गर्दा कुनै थप फाइदा नहुने बरु उल्टै दोषभागी हुने स्थिति रहेको हुँदा विकास आयोजना व्यवस्थापनमा संलग्न कर्मचारीहरू सक्रियता पूर्वक लागेको पाइँदैन । यसले गर्दा पनि विकास आयोजनाको कार्यान्वयन समयमा हुन नसकी पुँजीगत खर्च हुँदैन ।

घ. पुँजीगत खर्च बढाउन अवलम्बन गर्नुपर्ने केही उपायहरू

माथिका पुँजीगत खर्च हुन नसक्नुका एक दर्जनभन्दा बढी कारणहरू पहिचान गरिएका छन् । तर, विकास आयोजनाहरू गहिरो गरी अध्ययन गरिएमा अन्य थप कारणहरू पनि पहिचान गर्न सकिएला । यसरी पुँजीगत खर्च विविध कारणहरूले हुन नसकेको हुँदा यसको निराकरणको लागि थुप्रै प्रयासहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ । पुँजीगत खर्च बढाउने केही उपायहरू देहायअनुरूप हुन सक्छन् ।

- कोभिड-१९ को लकडाउन अवधिलाई शून्य समयावधि मानी सो अवधि बराबर सबै ठेक्काको म्याद थप हुन नसक्दा भएको कामको भुक्तानी र कामले निरन्तरता पाउन सकेको छैन । दुई पटकसम्म ठेक्काको म्याद थप्ने कार्य भए पनि सही ढङ्गले हुन नसक्दा निर्माण व्यवसायीले काम सुचारु गर्न नसकेको अवस्था छ । यथार्थपरक ढङ्गले म्याद थपको काम हुनुपर्दछ ।
- कोभिड-१९ को कारण विदेशबाट ल्याउनु पर्ने सामग्री वा जनशक्तिको सम्बन्धमा सम्बन्धित मुलुकसँग द्विपक्षीय वार्ता गरी तत्काल ल्याउन पहल गर्नुपर्ने र वैकल्पिक उपायहरू अवलम्बन गरिनुपर्दछ ।
- कतिपय भौतिक पूर्वाधार निर्माणका काम सम्पन्न भएका तर भुक्तानी हुन नसकेका अवस्था पनि छ । काम सकिएका आयोजनाहरूको भुक्तानी समयमा नै गर्ने हो पुँजीगत खर्च बढ्ने स्थिति रहेको छ ।

- बजेट विनियोजन तथा तर्जुमा यथार्थ ढङ्गले हुन नसक्दा कतिपय कामहरूको लागि बजेट अभाव हुने तर कतिपय कामहरूको लागि छुट्याइएको बजेट खर्च नहुने प्रवृत्तिले गर्दा पनि पुँजीगत खर्च हुन सकेको छैन। सहज रूपमा कार्यान्वयन भइरहेका आयोजनामा सम्बन्धित मन्त्रालयको स्वीकृत बजेटबाट रकमान्तर गरी पर्याप्त स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ।
- सरकारी आयोजनाले वन क्षेत्र प्रयोग गरेवापत क्षतिपूर्ति रकम दिनु नपर्ने गरी वन ऐनमा संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।
- प्राविधिक जनशक्तिको अभाव नहुने गरी आयोजनामा करार सेवामार्फत प्राविधिक जनशक्ति भर्ना गरी काममा लगाउन सक्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ। नेपालमा एकातर्फ बेरोजगारी अर्कोतर्फ जनशक्ति अभावको विरोधाभास अवस्था रहेको छ।
- राष्ट्रिय गौरव र रणनीतिक महत्वका रूपान्तरणकारी आयोजनाको मासिक रूपमा प्रगति विवरण सार्वजनिकीकरणको व्यवस्था गरिनुपर्ने र लक्ष्यबमोजिम काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई पुरस्कार र नगर्नेलाई दण्डको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ।
- अर्थ मन्त्रालयको योजना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखाले मन्त्रालयगत बजेट कार्यान्वयनको मासिक रूपमा अनुगमन गरी अर्थमन्त्रीलाई जानकारी गराउने र देखिएका समस्याहरू समयमा नै समाधान गरिनुपर्दछ। साथै, अन्तरनिकाय समन्वय बलियो बनाउनुपर्ने देखिन्छ। अहिले भइरहेको संयन्त्र प्रभावकारी नभएकोले समन्वयत्मक समस्या समाधान गर्न नयाँ संयन्त्र बनाई विकास आयोजनाको नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ। विभिन्न निकायबीच समन्वय नहुँदा काम समयमा नहुने र एकले गरेको काम अर्कोले बिगार्ने गरेको पाइन्छ। समस्याहरू फरकफरक हुन सक्ने भएकाले आयोजना केन्द्रित ढङ्गले समाधान गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।
- धेरै आयोजनाहरू केही रकम खर्च भई केही काम भएका तर अधुरा छन्। वर्षेनी नयाँ आयोजना छनोट गर्ने तर अधुरा आयोजनाहरू अलपत्र परिरहेका छन्, अहिलेसम्म गरेको खर्च खेर गइरहेको अवस्था छ। यस्ता आयोजनामा स्रोतको व्यवस्था गरी अविलम्ब कार्यान्वयनमा लगिनुपर्दछ।
- उच्च आर्थिक वृद्धि र समन्यायिक विकासलाई जोड दिई आयोजनाको प्राथमिकीकरण गरी कार्यान्वयनमा जटिलता भएका आयोजनाको निरन्तरताको विषयमा पुनर्मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ।
- जग्गा विवाद रहेका वा मुआब्जा बाँकी रहेका आयोजनाको जग्गा विवाद एक महिनाभित्र मिलाई कार्यान्वयन गर्ने अन्यथा त्यस्ता आयोजनाहरू हटाउने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। जग्गा अधिकग्रहणको कार्य सम्पन्न भएका तथा तयारी सकिएका आयोजना तथा परियोजनालाई मात्र बजेटमा राखिनुपर्दछ।
- आयोजना तथा परियोजनामा संलग्न कर्मचारीलाई आयोजनाको कार्यसम्पादनप्रति जिम्मेवार बनाई दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गरिनुपर्दछ। तोकिएको लक्ष्यभन्दा बढी प्रगति गर्नेलाई पुरस्कृत गर्ने र निर्धारित समयावधिभित्र गुणस्तरीय काम नगरे निजउपर सोहीअनुरूप सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- संघीयतामा सम्पूर्ण सानातिना आयोजनाहरू प्रदेश र स्थानीय तहबाटै हुने गरी बजेट उपलब्ध गराई हस्तान्तरण गरिनुपर्दछ। संघीय मन्त्रालयले ठूला आयोजना, कानून तथा नीति नियम निर्माणमा आफूलाई केन्द्रित गर्नुपर्दछ।
- आयोजनामा खटाइएका कर्मचारीलाई निश्चित समयको लागि अन्यत्र सरुवा नगरी विशिष्टता हासिल हुने व्यवस्था गरिनु पर्दछ। छिटोछिटो कर्मचारीको सरुवाले स्थायित्वको अनुभूति हुने गरेको छैन।
- महालेखा नियन्त्रकले तीनै तहका सरकारको पुँजीगत खर्चको एकीकृत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ। खर्चको प्रवृत्ति मासिक रूपमा अनुगमन गरी लक्ष्यअनुरूप खर्च नगर्ने निकायलाई ताकेता गर्ने र सम्बन्धित मन्त्रालय तथा संस्थाले विकास आयोजनामा समस्या देखिएमा समाधानको प्रयास गर्ने र गर्न नसकिएमा निश्चित समयभित्र समस्या सल्टाउन माथिल्लो स्तरमा लैजानुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने आवश्यकता छ।

- जेठ १५ मा बजेट प्रस्तुत भएपछि असार मसान्तसम्मको अवधिमा आगामी वर्षको कार्ययोजनाको तयारी, आवश्यक कार्यविधि र निर्देशिका तयार गरिनुपर्दछ, ताकि आर्थिक वर्ष सुरु हुनासाथ कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा लैजान सकियोस् । कार्यविधिमा देखिने वा आइपर्ने समस्याहरू सम्बन्धित मन्त्रालयस्तरमा निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- निर्माण व्यवसायीको क्षमता विकास गर्ने संरचना र प्रावधानको विकास गरिनु पर्दछ । यस्ता कार्य निर्माण व्यवसायीहरूसँगको सहकार्यमा पनि गर्न सकिन्छ । साथै, कर्मचारीको समस्या समाधान र आयोजना व्यवस्थापन क्षमता विकास विकास गरिनुपर्दछ । ठूला आयोजनाको व्यवस्थापनमा विदेशी प्राविधिक जनशक्ति ल्याउने व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- प्रदेश र स्थानीय तहको खर्च अनुगमन गरी सही ढङ्गले खर्च गरेको आधारमा मात्र थप वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । अहिले संघले मात्र होइन प्रदेश र स्थानीय तहले पनि पुँजीगत खर्च गर्न नसकिरहेको अवस्था छ ।
- ठूला र जटिल आयोजनामा प्राविधिक जनशक्ति सहित प्रविधि, ज्ञान र सीप हस्तान्तरण हुने गरी बहुपक्षीय दाताहरूसँग वैदेशिक सहयोग लिने व्यवस्था हुनुपर्दछ । सानातिना कामको लागि वैदेशिक सहयोगले परनिर्भरता बढाउँदै लैजान्छ ।
- विद्यमान खरिद ऐन र नियमावलीमा धेरै गुनासाहरू आउने गर्दछन् । छिटोछिटो परिमार्जन भइरहेको पनि हुन्छ । यस सम्बन्धमा गहन अध्ययन गरी छिटोछरितो र पारदर्शी ढङ्गले खरिदका काम हुने व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- वनका कारण सृजना हुने (वन क्षेत्रको प्रयोग, मुआब्जा आदि) समस्या समाधानको लागि मौजुदा कानूनमा परिमार्जन गर्ने र विकास आयोजनाहरू वनका कारण ढिला हुने समस्या हटाइनु पर्दछ । तर, आयोजना छनोट गर्दा नै वन क्षेत्रमा पर्नसक्ने वातावरणीय प्रभावबारे अध्ययन गरिनुपर्दछ ।

देशको कुल क्षेत्रफलको निश्चित अंश वन रहने गरी आयोजनाहरू कार्यान्वयन सहज ढङ्गले हुने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

ड. निष्कर्ष

अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमता र उत्पादकत्व बढाउँदै उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सरकारको पुँजीगत खर्च बढनुपर्दछ । तर, बजेटमा विनियोजन गरेको पुँजीगत खर्च पनि खर्च हुन नसक्ने गरेको तितो यथार्थ हाम्रासामु रहेको छ । केही मात्रामा हुने पुँजीगत खर्चको ठूलो हिस्सा आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर हुने गर्दछ । यसले पुँजीगत खर्चको गुणस्तर र उत्पादकत्व कमजोर रहनुको साथै चुहावट हुने सम्भावना रहन्छ । पुँजीगत खर्च कम हुनुमा माथि उल्लेख गरे भैं धेरै कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन् । विकास आयोजनाहरू विभिन्न कारणले गर्दा अधकल्चो हुने र विनियोजित बजेट खर्च नहुने गरेका छन् । पुँजीगत खर्च बढाउन पनि एक दुई वटा उपाय मात्रै पर्याप्त हुने देखिँदैन । समन्वयात्मक ढङ्गले माथि उल्लेख गरे भैं धेरै उपायहरू अपनाउनुपर्ने देखिन्छ । वास्तवमा पुँजीगत खर्च बढाउन राजनैतिक प्रतिबद्धतासहित मन्त्रिपरिषद् क्रियाशील हुनुपर्दछ र सोहीअनुरूप प्रशासनिक संरचनालाई परिचालित गर्नुपर्दछ । मुख्य गरेर पुँजीगत खर्च बढाउन सफा नियत तथा प्रतिबद्धताको आवश्यकताका साथै उत्प्रेरणा र दण्ड सजायको व्यवस्था हुनु जरुरी देखिन्छ । सबै सरोकारवाला निकायको सक्रियता विना पुँजीगत खर्च बढ्ने देखिँदैन । वास्तवमा विनियोजित पुँजीगत खर्च नगरेर वा गर्न नसकेर अर्थतन्त्रको विकासको गतिमाथि हामी आफैँले व्यवधान खडा गरिरहेका छौं ।

सन्दर्भ सामग्री

- आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेटको अर्धवार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७
- महालेखा नियन्त्रण कार्यालयबाट प्रकाशित नेपाल सरकारको आयव्यय विवरण २०७६/७७
- नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित वर्तमान आर्थिक स्थिति (२०७७/७८ को पहिलो छ महिनाको तथ्याङ्कमा आधारित)

वित्तीय स्थायित्वमा कोभिड-१९ को असर र नीति तथा कार्यक्रमको प्रभाव

✍ रामु पौडेल*

पृष्ठभूमि

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले सन् २०२० को जनवरीमा विश्वव्यापी स्वास्थ्य सङ्कटको घोषणा गरेसँगै मार्च २०२० मा पुनः विश्वव्यापी महामारी घोषणा गर्‍यो । यसरी स्वास्थ्य महामारीको घोषणासँगै एकातिर स्वास्थ्य सङ्कटको डरलाग्दो अवस्था फैलिँदै गएको र अर्कोतिर आर्थिक सङ्कटको सुरुआत भई शताब्दीमै अनुमान नगरिएको तथा विश्वमा यसभन्दा अगाडि कहिल्यै अनुभव नै नगरिएको करिब १३३ ट्रिलियन डलर(विश्व बैंक) बराबरको विश्व अर्थतन्त्रलाई यो महामारीले प्रभाव पारेको छ । विगत केही समयदेखि यो स्वास्थ्य सङ्कटलाई अभै जटिल बनाउँदै कोभिड -१९ को दोस्रो लहरसहित नयाँनयाँ भेरियन्ट देखा परेपछि विश्वव्यापी स्वास्थ्य सङ्कट र आर्थिक तथा वित्तीय अवस्थामा थप जटिलतासहित त्रास सिर्जना भएको छ । हालसम्म यो कोभिड-१९ को संक्रमण विश्वका २०० भन्दा बढी देशमा फैलिसकेको, विश्वभर करिब १४ करोडभन्दा बढी जनसंख्या संक्रमित भई ३० लाखभन्दा बढीको मृत्युसमेत भइसकेको छ । विश्वका करिब १०० भन्दा बढी मुलुकले संक्रमणको न्यूनीकरणका निम्ति अर्को मुलुकसँग आफ्नो सीमा नाका बन्द गरेका छन् । कोभिड सर्न सक्ने जोखिमलाई कम गर्न दैनिक आवतजावत, दैनिक कार्य, भ्रमण, आर्थिक गतिविधिलगायतमा कडा मापदण्ड र सर्तहरू लागू गरी क्वारेन्टाइन, आसोलेसन आदिको निर्देशन जारीसमेत गरेका छन् । विश्वव्यापी रूपमा विद्यालयमा अध्ययन गर्ने करिब १.५ अर्बभन्दा

बढी बालबालिकाका विद्यालयहरूसमेत आंशिक तथा पूर्ण रूपमा बन्द भएका छन् । कोभिड संक्रमणका कारण वित्तीय स्थायित्व र अर्थतन्त्रमा पर्ने असर अनुमान नै गर्न नसकिने अवस्थामा छ ।

वित्तीय स्थायित्व भन्नाले वित्तीय प्रणालीभित्रका वित्तीय संस्थाको कार्यसम्पादनले अपेक्षित उपलब्धि प्रदान गर्ने, वित्तीय तथा पुँजी बजारका उपकरण, वित्तीय बजारको निक्षेप तथा कर्जा एवम् समग्र समष्टिगत अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरू जस्तै; वास्तविक क्षेत्र, बाह्य क्षेत्र, मौद्रिक क्षेत्र र अन्तरसम्बन्धित अन्य क्षेत्रहरूले स्वःस्फुट रूपमा नियमित कार्य गर्ने, अर्थतन्त्रमा कुनै पनि प्रकारको दबाव आउन नदिने एवम् समग्र भुक्तानी प्रणाली नियमित भइरहने व्यवस्था हो । यसै गरी, वित्तीय स्थायित्वअर्न्तगत वित्तीय क्षेत्रको कार्यकुशलताबाट समग्र आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा निरन्तर योगदान भई गरिबी निवारण एवम् रोजगारीमा केन्द्रीय बैंकको मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको सफलता महसुस गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्था र पुँजी बजारको कुनै पनि असामान्य परिस्थिति महसुस नभएर अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका देखिएको हुने अर्थतन्त्रको सुखद उपलब्धि वास्तविक रूपमा महसुस गर्न सकिने वित्तीय बजार र वित्तीय संस्थाको सुखद पक्ष नै समग्रमा वित्तीय स्थायित्व हो । वित्तीय स्थायित्वलाई विभिन्न देशका केन्द्रीय बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न तरिकाबाट परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ ।

A stable financial system is one that can provide crucial services to households and businesses in good times and bad.

--Bank of England (United Kingdom)

Financial stability reflects the ability of the financial system to consistently supply the credit intermediation and payment services that are needed in the real economy if it is to continue on its growth path.

--Federal Reserve Board (U.S.A)

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

Financial stability is a property of a financial system that dissipates financial imbalances that arise endogenously in the financial markets or as a result of significant adverse and unforeseeable events. When stable, the system absorbs economic shocks primarily via self-corrective mechanisms, preventing the adverse events from disrupting the real economy or spreading over to other financial systems. Financial stability is paramount for economic growth, as most transactions in the real economy are made through the financial system. Without financial stability, banks are more reluctant to finance profitable projects, asset prices may deviate significantly from their intrinsic values, and the payment settlement schedule diverges from the norm. Hence, financial stability is essential for maintaining confidence in the economy. Possible consequences of excessive instability include financial crisis, bank runs, hyperinflation, and stock market crashes.

--Financial Stability Report (NRB, 2012)

अतः वित्तीय स्थायित्व भन्नाले वित्तीय बजारको अवस्था, बजारमा उपलब्ध उपकरणहरू, बण्ड तथा ऋणपत्र बजार र उपकरण एवम् केन्द्रीय बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण पद्धति आदि व्यवस्थाले समग्र समष्टिगत अर्थतन्त्रको उपलब्धिलाई ठोस रूपमा तथ्याङ्कीय ढाँचामा प्रस्तुत गर्ने वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व तथा वृद्धि र विकासको गतिशीलतालाई बुझाउँछ । यही सन्दर्भ र बजारको अवस्था एवम् जोखिमको आधारमा वित्तीय स्थायित्वलाई परिभाषित गरी व्याख्या गर्न सकिन्छ । नेपालमा वित्तीय स्थायित्व भन्नाले समग्रमा वित्तीय प्रणालीमा रहेका संस्थाहरू अर्थतन्त्रमा आउने कुनै पनि प्रकारका आर्थिक तथा

वित्तीय एवम् बैंकिङ घात तथा प्रतिघातबाट सुरक्षित रही जोखिमबाट जोगिन सक्ने अवस्था तथा निरन्तर रूपमा वित्तीय मध्यस्थाताको कार्यमा सुनिश्चितताका साथै वित्तीय तथा भुक्तानी प्रणालीमाथि सर्वसाधारणको अटुट विश्वास रहिरहनुलाई बुझिन्छ । त्यस्तै, वित्तीय स्थायित्वले जोखिम व्यवस्थापन, प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण, पारदर्शी वित्तीय प्रणाली, वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण एवम् समावेशी आर्थिक वृद्धि र वित्तीय प्रणालीमा रहेको बचत उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गरी वित्तीय प्रणालीको विकाससगै आर्थिक वृद्धि तथा विकाससगै दरिलो सह-सम्बन्ध हुनुपर्ने कुरालाई वकालत गर्दछ ।

कोभिड-१९ को समयमा वित्तीय स्थायित्वमा परेको तथा पर्नसक्ने थप सम्भावित असर

- Deteriorating credit quality of non-financial borrowers poses risks to the financial sector.
- The intensification of the pandemic, together with the resulting necessary government containment measures as well as greater uncertainty about its duration, is increasing vulnerabilities in the non-financial sector.
- Increasingly affect on banks and vulnerabilities in the supply of financing to the real economy.
- Rising loan losses and a worsening in asset quality, they may be tempted to tighten credit conditions.
- In addition, further credit ratings downgrades could put bond markets under pressure.
- There is a risk that a deterioration in corporate sector health could lead to more downgrades.
- The evolving nature of the COVID-19 pandemic and the associated economic uncertainties require continued efforts to support financial resilience and ensure a sustained flow of financing to the real economy.
- It is critical to address potential obstacles to the use of bank capital and liquidity buffers to absorb losses and support lending, while avoiding harmful deleveraging.
- The use of analytical tools such as stress testing is important to inform the assessment of potential solvency risks on financial stability and adjustments in policy responses.

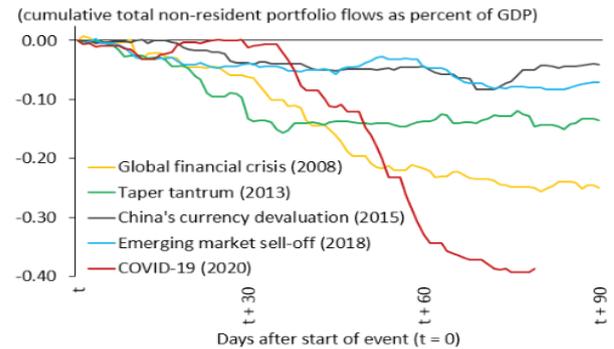
Source: Financial Stability Report of IMF

विश्वव्यापी कोभिड-१९ मा वित्तीय स्थायित्व

सन् २०१९ को अन्त्यसँगै विश्वव्यापी रूपमा सुरु भएको कोभिड-१९ ले निम्त्याएको विश्वव्यापी स्वास्थ्य जोखिम, सङ्कट र महामारीको फलस्वरूप विश्वव्यापी रूपमै सिर्जित मानवीय, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र आर्थिक सङ्कट, बन्दाबन्दीको अवस्था, जोखिमका कारणले आर्थिक क्रियाकलापमा आएको तीव्र सङ्कुचन, रोजगारी तथा वस्तु तथा सेवाको उत्पादन एवम् वितरणसमेतमा आएको व्यापक गिरावट आदिको कारणले आर्थिक क्रियाकलापमा मुद्रा तथा कोषको सङ्कलन र प्रवाहमार्फत वित्तीय मध्यस्तता गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था, मुद्रा तथा पुँजी बजारका उपकरणहरू, सार्वजनिक वित्तसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण उपकरण जस्तै; सरकारी राजस्व र खर्च आदिमा परेको गम्भीर असरका कारणले वित्तीय स्थायित्वमा निरन्तर रूपमा चुनौतीहरू सिर्जना गरेको छ। कोभिड-१९ को विश्वव्यापी संक्रमण र त्यसको असरले ल्याएको विश्वव्यापी बन्दाबन्दीको अवस्थाले उद्योग, व्यापार, कृषि, सेवा, पर्यटनलगायतका क्षेत्रमा परेको नकारात्मक असरको कारणले आर्थिक क्रियाकलापमा व्यापक गिरावट भई सन् २०१९ को अन्त्यतिरबाटै वित्तीय प्रणालीमार्फत निक्षेप तथा कर्जाको परिचालन एवम् कर्जाको माग, लगानी र असुलीमा समस्या देखिन थाल्यो। विभिन्न देशका सरकार, केन्द्रीय बैंक, नियमनकारी निकाय, नीति निर्माता र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू यस प्रकारको विषम अवस्थालाई के कसरी सम्बोधन गरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्ने दिशाको छलफल र अन्तरक्रियामा सहभागी भई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने लक्ष्यका साथ सन् २०२० को सुरुआतबाटै अगाडि बढेको अवस्था रह्यो। साधारणतया: कोभिड-१९ को समयमा तीव्र रूपमा गरिएको वित्तीय क्षेत्रका नीतिको फेरबदल अर्थात् पर्याप्त अध्ययन तथा अनुसन्धान विनाका आर्थिक उत्प्रेणात्मक (Economic Stimulus) औजारहरूको उचित प्रयोगको अभाव र वित्तीय प्रणालीको अपरिपक्व अवस्थामा नियमन तथा सुपरिवेक्षणको अवस्थामा गरिएको केही खुकुलोपन, अपर्याप्त आर्थिक नीति तथा नियमनकारी असक्षम स्रोत तथा साधनको बाँडफाँडको व्यवस्थासहित कमजोर नियमन तथा सुपरिवेक्षण, लेखाप्रणाली र लेखापरीक्षण नियममा दिइएको खुकुलोपन र यही अवस्थामा कमजोर संस्थागत सुशासन र वित्तीय बजारको अनुशासनमा

Unprecedented outflows

Emerging markets saw unprecedented portfolio outflows in terms of both size and speed.

Sources: Bloomberg Finance L.P.; EPFR Global; Haver Analytics; Institute of International Finance; and IMF staff calculations.

सम्झौता हुन सक्ने आशङ्काको कारणले विश्वव्यापी रूपमा थप उत्पादनमा कमी तथा कटौती र आपूर्ति श्रृंखला अनपेक्षित रूपमा अवरुद्ध (Twin supply-demand shock) हुन सक्ने तथा त्यसको असरले वित्तीय स्थायित्वमा थप जोखिम सिर्जना हुन सक्ने चुनौती भने कायमै रहने आशङ्का अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र वित्तीय स्थायित्व बोर्डले गरेको छ।

कोभिड-१९ को जोखिमले सिर्जना गरेको वित्तीय स्थायित्वको चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न केन्द्रीय बैंकको स्वायत्ततालाई कायम राखी केन्द्रीय बैंकको वासलातमा समेत कुनै पनि प्रकारको प्रभाव पर्न नदिइकन कर्जा तथा निक्षेपको सुरक्षा रहने वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने सुझाव अर्थशास्त्रीहरूले दिएका छन्। विश्वव्यापी कोभिड-१९ को असरका सम्बन्धमा Price Waterhouse Cooper ले सन् २०२० मा विभिन्न देशका वित्तीय प्रणालीका प्रमुखहरू, बैंकिङ तथा पुँजी बजार क्षेत्रका कार्यकारी प्रमुखहरूमाभ गरेको सर्वेक्षणमा वित्तीय स्थायित्वमा विशेषतः वित्तीय संस्थाहरूको स्वःसञ्चालन, निक्षेप तथा कर्जाको परिचालन, तरलता व्यवस्थापन एवम् पुँजीबजारसम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयन र सञ्चालनको कारणले विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी, रोजगारीमा कटौती, उपभोक्ताको विश्वासमा गिरावट, आपूर्ति व्यवस्थापनमा अवरुद्ध, लगानीमा समस्यासहित उद्योग, व्यापार, कर तथा राजस्व आदिमा नराम्रो असर पर्ने कुराको अनुमान गरिएको थियो।

यसै गरी, यस प्रकारको सङ्कटको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा नियमनकारी निकायले बैंक तथा वित्तीय

संस्थाका सञ्चालक तथा उच्चपदस्थ अधिकारीहरू जोखिमको व्यवस्थापनमा योजनाबद्ध तरिकाले अगाडि बढ्न र पुँजी तथा तरलताका मापदण्डहरूको नियमित मूल्याङ्कन गरी जोखिम व्यवस्थापनलाई चुस्त तथा दुरुस्त राख्न निर्देशन दिएको पाइन्छ। यसै गरी, बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहकको हित संरक्षण गर्न र उनीहरूको निक्षेप तथा कारोबार अत्यन्तै जोखिमको अवस्थामा समेत सुरक्षित रहने अधिकार/व्यवस्था सुनिश्चित गर्न चासो दिइएको तथा कर्मचारीको सम्बन्धमा उनीहरूको व्यक्तिगत सेवा र आम्दानीको सुरक्षाको सुनिश्चितता रहरहने विषयलाई विशेष महत्व दिएको पाइन्छ। विश्वव्यापी कोभिड-१९ को दोस्रो लहरको असरको परिणामस्वरूप विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, एसियाली विकास बैंकलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले विश्वव्यापी आर्थिक वृद्धिमा व्यापक रूपमा कटौती हुने र त्यसको परिणामस्वरूप वित्तीय अस्थिरता सिर्जना हुने चेतावनी समयसमयमा दिइरहेका छन्। विश्वमा विगतका वित्तीय सङ्कटहरू विशेष गरी सम्बन्धित देशको वित्तीय अस्थिरता र विश्वव्यापी अन्तरआवद्धताको कारणले देशव्यापी र विश्वव्यापी बनेको परिप्रेक्ष्यमा, तीव्र उदारीकरण, छोटो समयमा हुने अत्यधिक पुँजीको आप्रवाह, पुँजी बजार विकासको कमजोर अवस्था र मुद्रा हेजिडसम्बन्धी कमजोर प्रणालीगत व्यवस्था मुख्य रूपमा उत्तरदायी भए पनि कोभिड-१९ को समयमा मुद्रा तथा पुँजी बजारमा गिरावट, स्वदेशी मुद्राको विनिमयदर व्यवस्था र सञ्चितमा तीव्र दबाव, अमेरिकी डलरको मागमा अत्यधिक वृद्धि, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रणालीमा भएको व्यापक गिरावटको कारणले स्वदेशी मुद्रा तथा पुँजी बजारसम्बन्धी क्रियाकलापमा व्यापक कटौती भई कर्जाको माग, लगानी, आर्थिक क्रियाकलापको स्व:स्फुट सञ्चालनमा अवरोध सिर्जना भएको कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लगानीको प्रतिफल, असुली, रोजगारी आदिमा प्रभाव परी कृषि, उद्योग, व्यापार, सेवालगायतका क्षेत्रका गतिविधिमा सङ्कुचन आएको पाइन्छ।

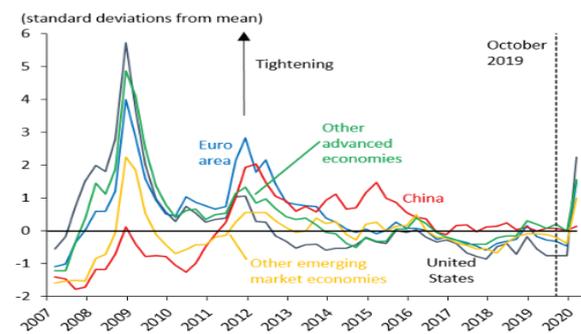
विश्व बैंकले विकासोन्मुख मुलुकमा कोभिड-१९ को जोखिम कम गर्न र यससम्बन्धी आर्थिक समस्याहरू समाधान गर्न सन् २०२० को मार्चमा १२ अर्ब अमेरिकी डलरको विशेष राहत प्याकेजको सहायता घोषणा गरेको थियो। यसै गरी, बैंकले महामारीको समयमा

अत्यावश्यक वित्तीय सहयोग सुविधा (Pandemic Emergency Finance Facility) मार्फत सहयोगको घोषणासमेत गरेको छ। यसै समयमा विभिन्न देश र केन्द्रीय बैंकहरूले विभिन्न प्रकारका आर्थिक उत्प्रेरणात्मक कार्यक्रमहरू पनि घोषणा गरेको पाइन्छ। जस्तै, जर्मनीले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब २६ प्रतिशत अर्थात् ८२२ अर्ब युरो बराबरको सहायता कोष र बेलायतले सुरुमा १५ प्रतिशत बराबर अर्थात् ३३० अर्ब पाउण्डको सहायता प्याकेज घोषणा गरेका थिए।

यसै गरी, अमेरिका, भारतलगायतका मुलुकले पनि ठूलो रकम बराबरको सहायता प्याकेज घोषणा गरेका छन्। यद्यपि, स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ताहरूले विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न देशका सरकार र केन्द्रीय बैंकहरूले घोषणा गरेका उपरोक्त प्रकारका सहायता कार्यक्रमले कोभिडका कारणले सिर्जना भएको ठूलो बेरोजगारी र दैनिक ज्यालादारी तथा मजदुरी गरी जीवन बिताइरहेकामध्ये विश्वको करिब एक तिहाइ जनसंख्या आर्थिक, सामाजिक, मानसिक समस्याको चपेटामा परी मानवीय जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने र यसले वित्तीय स्थायित्वमा नकारात्मक असर पर्ने अनुमान गरेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले गरेको अनुमानमा कोभिड-१९ को असरको परिणामस्वरूप विशेष गरी विश्वका उदयीमान राष्ट्रहरूबाट कुल गार्हस्थ्य

Sharp tightening of financial conditions

The speed at which global financial conditions have tightened is unprecedented.

Sources: Bank for International Settlements; Bloomberg Finance L.P.; Haver Analytics; IMF.

उत्पादनको करिब ०.४ प्रतिशत अर्थात् अमेरिकी डलर १०० अर्बको पोर्टफोलियो लगानी बाहिर गइसकेको वा गिरावट आएको कारणले ती देशहरूको वित्तीय स्थायित्वमा थप सङ्कट आउन सक्ने चेतावनी दिइएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको विश्लेषणमा कोभिड-

१९ को कारणले विश्वव्यापी रूपमा मानवीय जीवन र स्वास्थ्य सङ्कटको जोखिमको अन्त्य कहिले हुने हो भन्ने अनिश्चित रहेको छ। यसैले नीति निर्माता, केन्द्रीय बैंक र सरकारले विगतका आर्थिक तथा वित्तीय सङ्कट जस्तै, सन् २००८ को वित्तीय सङ्कटलाई सम्बोधन गर्न घोषणा गरिएका नीति तथा कार्यक्रमभन्दा अझ कठोर नीति तथा कार्यक्रमहरू घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्नेपने सुझाव दिएको थियो। यस प्रकारको सङ्कटलाई टार्नका लागि विश्वमा केन्द्रीय बैंकहरू नै पहिलो रक्षात्मक तहमा उभिनुपने सुझावसमेत अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषलगायतका संस्थाहरूले दिएका छन्। यसैको परिणामस्वरूप पहिलो चरणमा विश्वव्यापी रूपमा केन्द्रीय बैंकहरूले रक्षात्मक उपायको रूपमा मौद्रिक नीतिका औजारलाई नीतिगत दरहरूमा कटौती गरी लचिलो बनाएका छन् भने विकसित मुलुकले ऐतिहासिक रूपमै कम गरेका छन्। यसै गरी, विश्वका उदयीमान र विकासोन्मुख राष्ट्रका करिब आधाजसो केन्द्रीय बैंकहरूले पनि नीतिगत दरमा कटौती गरेका छन्। केन्द्रीय बैंकहरूको यस प्रकारको नीति तथा कार्यक्रमको परिणामस्वरूप मौद्रिक नीतिले आगामी दिनमा अवलम्बन गर्ने बाटो र त्यससँगै विस्तारित सम्पतिको खरिदसम्बन्धी कार्यक्रमहरू निर्देशित हुनेछन्। केन्द्रीय बैंकहरूले वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न तथा तरलताको अवस्था कायम राख्न आवश्यकताबमोजिमको तरलता सुविधाको समेत व्यवस्था गरेका छन् भने जोखिमपूर्ण संस्थागत बण्ड खरिदका योजनालाई पनि अगाडि बढाएका छन्। केन्द्रीय बैंकहरूले तत्कालको अवस्थामा र अन्तरिम सङ्कटको समयमा देखिएका समस्याको समाधान गर्न नीतिगत व्याजदरलाई ऐतिहासिक निम्न तहमा राख्ने निर्णयले तत्कालको समस्यालाई सम्बोधन गरे तापनि लामो समयको न्यून दरले वित्तीय स्थायित्वमा थप समस्या उत्पन्न हुने अनुमान गरिएको छ।

कोभिड-१९ को सङ्कटमा पनि बैंकहरू पुँजी र तरलताको दृष्टिकोणबाट सक्षम छन् तापनि आगामी दिनमा बैंकहरूको दबाव परीक्षण र थप सुपरिवेक्षकीय निगरानीबाट विश्व वित्तीय सङ्कट २००८ को भन्दा अझ सक्षम हुन योगदान हुनेछ। साथै, केन्द्रीय बैंकहरूको तर्फबाट आवश्यकताबमोजिम वित्तीय प्रणालीलाई थप तरलता प्रदान गर्न समन्वयकारी कदमहरू चालेर वित्तीय प्रणालीलाई तरलताको तर्फबाट कुनै सङ्कट

नहुने गरी आवश्यक व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यद्यपि, विश्वव्यापी रूपमा तथा देशगत र क्षेत्रगत रूपमा आर्थिक क्रियाकलापमा भएको व्यापक गिरावटले वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, वितरण र रोजगारी एवम् सेवा क्षेत्रको विस्तार विल्कुलै ठप्पजस्तै बनेका कारण बैंकको सेयर मूल्य, लगानीकर्ताको विश्वास र बैंकिङ क्षेत्रको भविष्यमा कालो बादल मडारिरहेको आशङ्कासमेत उत्पन्न भई बैंकिङ क्षेत्रको प्रतिफल र भविष्यको वारेमा डर उत्पन्न भएको छ।

कोभिड-१९ को स्वास्थ्य सङ्कटसँगसँगै साघुरिदै गएको विश्वव्यापी वित्त व्यवस्था र वित्तीय प्रणालीले गर्दा आर्थिक वृद्धिको परिदृष्यसमेत जोखिमपूर्ण भएकोले विश्वको आर्थिक वृद्धि ऋणात्मक दिशातर्फ अगाडि बढेका कारणले आर्थिक वृद्धि र वित्तीय स्थायित्वमा अस्थिरताका सङ्केतहरू देखिँदै गएका छन्। एस एण्ड पी फरकास्टले विश्वव्यापी रूपमा सन् २०२० र २०२१ मा बैंकिङ प्रणालीबाट मात्रै करिब २.१ ट्रिलियन डलर बराबरको कर्जा नोक्सानी हुनसक्ने अनुमान गरेको छ। यसै गरी, ब्लुम्बर्गले कोभिड-१९ को असरले सन् २०२० मा करिब १०७ अर्ब बराबरको अन्डरराइटिड नोक्सानी हुने अनुमान गरेको छ भने यसको कारणले करिब ९६ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको सम्पतिको नोक्सानी भई कुल २०३ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको बैंक र वीमा क्षेत्रको सम्पति नोक्सानी हुने अनुमान छ। हालको बैंकिङ क्षेत्रको स्थायित्व र स्थिरताको परिदृष्यलाई सन् २००८/०९ को विश्वव्यापी वित्तीय सङ्कटसँग जोडेर तुलनात्मक रूपमा हेर्दा बैंकहरू अहिलेको परिस्थितिमा एकदमै जोखिमको अवस्थामा गुञ्जिरहेको अनुमान गरिएको छ।

केन्द्रीय बैंकहरूले हालको सङ्कटलाई सम्बोधन गर्न एकदमै चनाखो भएका र सोको फलस्वरूप आवश्यकताबमोजिम वित्तीय प्रणालीमा तरलता प्रवाह गर्ने, विद्यमान नीति र वित्तीय तथा मौद्रिक औजारहरूको प्रयोगमा लचिलो बन्ने र आइपर्न सक्ने सम्भावित सङ्कटसँग सम्बन्धित नीति तथा कार्यक्रमलाई केही समयको लागि पर सार्नेसमेत गरेका कारण सङ्कट तत्काल नदेखिए पनि भविष्यमा सङ्कट र समस्याहरू बढ्दै जाँदा हाल गरिएका व्यवस्थाहरू सङ्कट लामो समयसम्म रहेमा प्रत्युत्पादक बन्ने अनुमान गरिएको छ। सन् २००८/०९ को वित्तीय सङ्कटपछि अर्थतन्त्रलाई आर्थिक

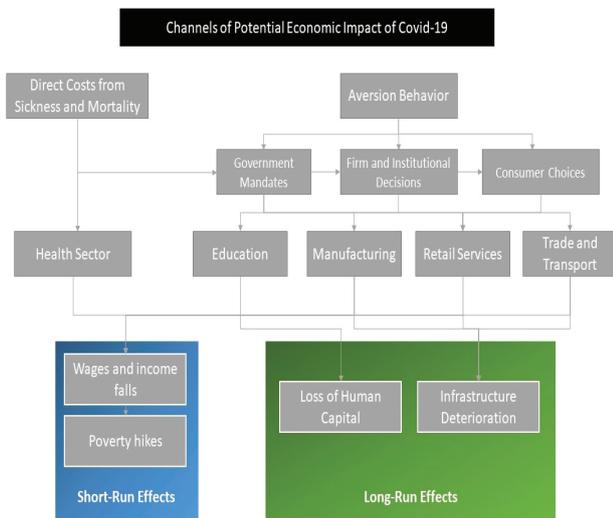
तथा वित्तीय क्षेत्रबाहेकका क्षेत्रबाट सिर्जित जोखिम तथा नोक्सानीबाट जोगाउनको लागि जारी गरिएका विभिन्न प्रकारका संरचनात्मक तथा संस्थागत र नीतिगत सुधारको फलस्वरूप अर्थतन्त्र यद्यपि स्वास्थ्य क्षेत्रबाट सिर्जित जोखिम एवम् हालका घात तथा प्रतिघातबाट केही हदसम्म सुरक्षित रहेको छ ।

वित्तीय स्थायित्वको लागि केन्द्रीय बैंकले कडा र उपयुक्त वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति तथा नियम र निर्देशन, निक्षेपकर्ताको निक्षेपको सुरक्षाको लागि आवश्यकता बमोजिमका नीतिहरू र बैंकहरूलाई टाट पल्टिनबाट जोगाउनका लागि कठोर प्रकारका नीति/नियमको पालना गर्नुपर्ने अवस्था, नियमन र सुपरिवेक्षणीय अवस्था एवम् ढाँचामा आवश्यकताबमोजिम सुधारहरू, बैंकहरूको सङ्कट व्यवस्थापनको लागि एकीकृत सङ्कट व्यवस्थापनको ढाँचा र सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय अमेरिकामा Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection ऐन पास भएपछि अमेरिकामा मात्र नभएर विश्व वित्तीय प्रणालीमै प्रभावकारी वित्तीय स्थायित्व, जवाफदेहिता र पारदर्शिता सिर्जना भएको कारणले हालको यस प्रकारका विषम आर्थिक अवस्थामा पनि वित्तीय स्थायित्वमाथि गम्भीर सङ्कट उत्पन्न भई बैंकहरू टाट पल्टिएको विश्वव्यापी खबर छैन ।

यसरी सङ्कटलाई समाधान गर्न दूरदर्शी दृष्टिकोणबाट चालिएका तत्कालीन वित्तीय स्थायित्वका ढाँचा र सुधारबाट हालसम्म पनि वित्तीय स्थायित्व कायम हुन सकेको पक्षलाई सजिलै अनुमान गर्न

सकिन्छ । तत्कालीन अवस्थामा अमेरिकामा उक्त ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न तथा बैंकहरूको सट्टेबाजी लगानीलाई सीमित गरी नियन्त्रण गर्न Volcker Rule को प्रयोग पुँजी पर्याप्तता भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सन्दर्भमा सङ्कटबाट उम्किनका लागि कामयावी भएको दृष्टान्तलाई आजसम्म पनि विश्व वित्तीय प्रणालीको स्थायित्वका लागि उत्तिकै मार्गदर्शक छ । यस परिस्थितिमा वित्तीय स्थायित्वको रक्षा गरी आर्थिक क्षेत्रमा कर्जाको आप्रवाह बनाइराख्न केन्द्रीय बैंकहरूको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ ।

कोभिड-१९ को कारणले अर्थतन्त्रसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्र र पक्षहरूमा आएको गतिरोधका कारणले अर्थतन्त्रको विस्तारमा रोकावट भएको अवस्थामा कुनै पनि देशले आर्थिक गतिविधिलाई बढावा दिन वित्त नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनसहित वित्त नीतिका औजारहरूको प्रयोगमा विस्तार गर्नु जरुरी रहेको हुन्छ, भने संगसंगै मौद्रिक नीति र वित्तीय नीतिलाई पनि व्यापक रूपमा प्रयोगमा ल्याई अर्थतन्त्रको पुनरुत्थान र दिगो आर्थिक तथा वित्तीय स्थिरता कायम गर्नसमेत सघाउ पुऱ्याउन सकिने विश्वास गरिएको छ । विश्वव्यापी कोरोना भाइरसको असर विशेष गरी एक खास किसिमको डर, त्रास र विश्वासमा भएको गिरावटबाट सुरु भएर विरामी हुने र मृत्युसम्म हुने जोखिमअन्तर्गत आर्थिक तथा सामाजिक जीवनका विविध पक्षहरूमा परेको विश्लेषण गरिएको छ । जस्तै, विश्वव्यापी रूपमा विभिन्न देशका सरकारले गरेको बन्दाबन्दीको अवस्थाले व्यापार तथा उद्योग, भ्रमण र यातायात क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको, सुचारु भएका केही क्षेत्र र आर्थिक तथा सामाजिक जीवनका केही महत्वपूर्ण क्षेत्रम खुला गरिएको भए पनि सम्भावित रोग सर्न सक्ने त्रास तथा जोखिमको कारणले आर्थिक तथा व्यापारिक गतिविधिमा आएको गिरावटले व्यक्ति, संघसंस्था एवम् उद्योग तथा प्रतिष्ठानको उत्पादन, आमदानी तथा बिक्री वितरणका क्षेत्रमा माग तथा पूर्ति दुवै पक्षबाट कमी आई गरिबी बढेको र आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक असर परेको विषयमाथिको चित्रले समेत पुष्टि गर्दछ । जस्तै, ब्लुमबर्गको अध्ययनका अनुसार कोभिड-१९ ले विश्वव्यापी रूपमा करिब अमेरिकी डलर २.७ ट्रिलियन बराबरको उत्पादनमा असर पर्ने अनुमान छ भने एसियाली विकास बैंकले सदस्य राष्ट्रहरूमा अमेरिकी डलर ७७ अर्ब देखि ३४७ अर्बसम्म नोक्सानी हुने अनुमान गरेको छ । यसै गरी, आर्थिक सहकार्य तथा विकास सङ्गठन (ओइसीडी) ले विश्वको कुल उत्पादनको

आधा उत्पादन नोक्सानीमा गई सन् २०२०/२१ को आर्थिक वृद्धिमा करिब आधा अङ्गले गिरावट आउने अनुमान गरेको छ । Baker-McKenzie Reviews ले चिनियाँ अर्थतन्त्रमा परेको असरको परिणामस्वरूप अफ्रिकन मुलुकको ऊर्जा, खानी र बाह्य लगानीका क्षेत्रमा नराम्रो असर पर्ने जनाएको छ भने एसियाली विकास बैंकले एसियाका २२ देशहरू जस्तै; माल्दीभ्स, कम्बोडिया, थाइल्याण्डमा पर्यटनलगायतका गतिविधि ठप्प हुँदा नराम्रो असर पर्ने चेतावनी दिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेका प्रयासहरू

नेपालमा कोभिड-१९ को कारणले आर्थिक क्षेत्रमा गम्भीर झड्का दिएको छ । अर्थतन्त्रका कतिपय क्षेत्रमा अकस्मात डरलाग्दो प्रभाव देखिएको छ । एसियाली विकास बैंकका अनुसार नेपालको अर्थतन्त्रमा करिब २.३ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको नोक्सानी अर्थात् सन् २०२०/२१ को जीडीपीको ७.१ प्रतिशत नोक्सानी देखिएको छ । यसै गरी, नेपालमा यो महामारी सुरु भएसँगैको अवस्थामा सन् २०१९/२० मा आर्थिक वृद्धि ८.५ प्रतिशतभन्दा माथि हुने लक्ष्य राखिएको भए तापनि पछि यो वृद्धि २.३ प्रतिशत र हालै मात्र ४० वर्षपछि १.९ प्रतिशतको ऋणात्मक वृद्धिमा सीमित हुने केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको पछिल्लो संशोधित अनुमान रहेको छ । हालै मात्र विश्व बैंकले गरेको अनुमानका आधारमा नेपालको आर्थिक वृद्धि सन् २०२१ मा यस्तो वृद्धि २.७ र सन् २०२२ मा ३.९ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ ।

नेपालको अर्थतन्त्रले यो विषम परिस्थितिको कारणले कुल रोजगारीको करिब ४.७ प्रतिशत अर्थात् नौ लाख ९७ हजारले रोजगारी गुमाउने अनुमान गरिएकोमा सोभन्दा बढीले रोजगारी गुमाइसकेको अनुमान छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको अनुमान अनुसार नेपालको सन् २०२०/२१ को आर्थिक वृद्धि १.० प्रतिशतमा सीमित रहने र सन् २०२१ सम्म अवस्थामा सुधार भएमा ३.५ प्रतिशतसम्मको आर्थिक वृद्धि हासिल हुनसक्ने अनुमान गरिएको छ । नेपालको वित्तीय क्षेत्रको कुल कर्जा प्रवाहमा होटल, रेष्टुराँ र अन्य सेवा क्षेत्रमा करिब ९.० प्रतिशत कर्जा लगानी रहेको छ । लघुउद्यम र मध्यम खालका उद्योग व्यवसायमा कुल कर्जा लगानीको करिब ११.० प्रतिशत कर्जा लगानीमा रहेको छ । लामो समयको बन्दाबन्दीको अवस्था र त्यसपछिको विग्रँदो आर्थिक अवस्थाका कारण यी क्षेत्रको कर्जा असुलीमा नराम्ररी प्रभाव पर्ने अनुमान गरिएको छ । नेपालको

बैंकिङ क्षेत्रको कुल खराब कर्जा १.७४ प्रतिशत रहेकोमा सोसमेत वृद्धि हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

यसबाहेक यस क्षेत्रको पुँजीकोष पर्याप्तता सन् २०१९ को डिसेम्बरको तुलनामा खराब हुन सक्ने अनुमानको आधारमा वित्तीय प्रणालीको तरलता र वित्तीय पहुँचमा पनि प्रभाव पर्न सक्ने अनुमान गरिएको छ । यस्तै विप्रेषण आप्रवाहको पछिल्लो अवस्थामा केही सुधारोन्मुख देखिए तापनि विश्वव्यापी महामारीको फैलिँदो स्वरूप र भ्याक्सिनको सर्वसुलभ प्रयोग तथा रोग निदानको निश्चितता नभएसम्मको लागि अस्थिर नै हुन सक्ने अनुमानको आधारमा अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्रसमेत प्रभावित भई वित्तीय स्थायित्वमा प्रभाव पर्नसक्ने अनुमान गरिएको छ ।

उपरोक्त अवस्थाको कारणले नेपालको समष्टिगत अर्थतन्त्रलाई बचाइराख्न तथा वित्तीय स्थायित्व बनाई राख्न एसियाली विकास बैंकले करिब १.३ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको थप वित्तीय लगानी आवश्यकता पर्ने अनुमान गरेको छ । अमेरिकाले महामारीको सुरुमै अमेरिकी डलर २.२ ट्रिलियन डलरको वित्तीय राहत कोषको घोषणा गरेको र करिब त्यति नै रकम बराबरको तरलता प्रवाह फेडरल रिजभ बैंक मार्फत गर्ने घोषणा गरेको, युरोपियन युनियनले करिब आधा ट्रिलियन युरो बराबरको राहत कोष र करिब ३.२ ट्रिलियन युरो बराबरको कोरोना विरुद्धको कोष खडा गरेको एवम् भारतमा भारतीय सरकारले १.२ ट्रिलियन रुपैयाँ बराबरको राहत योजना महामारीको सुरुआतकै समयमा घोषणा गरी अर्थतन्त्रलाई गति दिने र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न कार्य गर्ने ठोस प्रयासका साथ अगाडि बढेको देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अनुसार विश्वव्यापी रूपमा सरकार र केन्द्रीय बैंकहरूले करिब आठ ट्रिलियन अमेरिकी डलर बराबरको सरकारी सहायता कोष घोषणा गरी कार्य गरेका तथा यस्तै बृहत् प्रकारका मौद्रिक कार्यक्रमहरू केन्द्रीय बैंकको तर्फबाट समेत कार्यान्वयन हुने गरी कार्ययोजना अगाडि बढाएका छन् ।

विश्वव्यापी रूपमा सरकार र केन्द्रीय बैंकले अर्थतन्त्रको गिर्दो अवस्थालाई सकेसम्म छिटो 'भी' आकारमा पुनरुत्थान गर्ने उपाय अवलम्बन गरेको देखिन्छ भने नेपालको सन्दर्भमा सरकार र केन्द्रीय बैंकले महामारीको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न अग्रसर भई यस्तै प्रकारका कार्यक्रम र कार्ययोजनाको घोषणा नगरिकन केही विशेष अवस्थालाई मात्र सम्बोधन गर्न

खोजेको भनेर आलोचना गरिएको छ । जस्तै, नेपाल सरकारले धेरै ढिलो मात्र घरपरिवारको बिजुलीको बिलमा छुट दिने, युटिलिटीको भुक्तानी अवधिलाई केही पर सारिदिने र अत्यन्तै न्यून मात्रामा सीमित क्षेत्रका करदाताले तिर्नपर्ने करमा छुट दिने वा तिर्ने अवधि केही पर सारिदिने घोषणा गरेको अवस्था छ ।

कोभिड-१९ को समस्यासँग लण्डनको लागि विश्वव्यापी रूपमा सरकार र केन्द्रीय बैंकहरूले सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिका औजारहरूलाई सँगसँगै विशेषतः वित्त नीतिका औजारलाई बढी जोड दिँदै अगाडि बढाइरहेको अवस्थामा नेपालमा भने सरकारको तर्फबाट खासै महत्वपूर्ण कदमहरू घोषणा नगरिएको भए तापनि केन्द्रीय बैंकको तर्फबाट केही महत्वपूर्ण कार्यक्रम र योजनाहरू घोषणा गरिएका छन् । केन्द्रीय बैंकले लिएका मुख्यमुख्य नीतिहरूमा विशेषतः अनिवार्य नगद अनुपात घटाउने, वैधानिक तरलता अनुपातको दरमा कटौती गर्ने, भुक्तानी गर्नुपर्ने कर्जा र व्याजको भाखा पर सारिदिने र तोकिएको समयमा भुक्तानी दिएमा १० प्रतिशत छुट दिने, पुनरकर्जा कोषको रकमलाई दुई चरणमा गरेर बढाएको एवम् काउन्टर साइक्लीकल बफर कायम गर्नुपर्ने प्रावधानलाई केही समयको लागि स्थगन गरेर प्रारम्भिक रूपमा वित्तीय स्थायित्वको लागि कदम चालेको देखिन्छ ।

यद्यपि नेपालको केन्द्रीय बैंकले पनि अमेरिकाको फेडरल रिजर्व बैंकले घोषणा गरे जस्तै सङ्कटमा परेका उद्योग तथा व्यवसायले वाणिज्य बैंकबाट थप वा नयाँ कर्जा लिई उद्योग तथा व्यवसाय सुचारु गर्न सक्ने र पछि उक्त कर्जा महामारी अगाडिको उद्योग व्यवसायको असल वित्तीय स्वास्थ्यको आधारमा केन्द्रीय बैंकले खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था गरिदिने एवम् सोका लागि सरकारसँग आवश्यक समन्वय गरी Special Purpose Vehicle को व्यवस्था गर्न सकेमा अर्थतन्त्रको पुनरुत्थानमा सघाउ पुग्न सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । यसै गरी, केन्द्रीय बैंकले Primary Corporate Credit Facility को व्यवस्था गरी संस्थागत बण्ड बजारको प्रवर्द्धन गर्नसमेत यो सङ्कटको समय उपयुक्त हुनसक्ने विश्वास गरिएको छ ।

निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले कोभिड-१९ को प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभावको कारण विश्व अर्थतन्त्रले सन् २०२० मा नै एकदेखि दुई ट्रिलियन अमेरिकी डलरबराबरको नोक्सानी व्यहोर्नुपर्ने प्रक्षेपण गरेको थियो । यस्तै, यसले

उद्योगहरूमा पारेको प्रत्यक्ष प्रभावको अतिरिक्त आपूर्ति व्यवस्थामा भएको गडबडी, अर्थतन्त्रको इकोसिस्टममा पारेको नकारात्मक प्रभाव, बेरोजगारीमा भएको उल्लेख्य वृद्धि, पुँजी पलायन, व्यवसायमा तरलताको अभाव तथा दायित्व भुक्तानीमा अनियमितता, वैदेशिक लगानीमा सीमितता, उत्पादन तथा व्यापारमा भएको हासलगायतले विश्व अर्थतन्त्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उल्लेख्य हास आई विश्व अर्थतन्त्रमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि झण्डै तीन प्रतिशतले नकारात्मक हुने प्रक्षेपण गरिएको थियो । अर्थतन्त्रका विविध आयाममा परेको नकारात्मक प्रभावका कारण नेपालको बैंकिङ क्षेत्र पनि चुनौतीपूर्ण अवस्थाबाट गुज्रिरहेको अनुभव गरिएको छ । बैंकिङ क्षेत्रले आफ्नो स्वास्थ्य सुधार गर्नुपर्ने दायित्वका अतिरिक्त समग्र अर्थव्यवस्थाका आयामको पुनरुत्थानको लागि समेत आफ्नो गम्भीर भूमिका निर्वाह गर्नु परिरहेको छ । यसैले नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक तथा विभिन्न नियमनकारी निकायहरूले विविध सुधारात्मक कार्यहरू गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता रहिआएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत विभिन्न मुलुकका सरकार, नियमनकारी निकायलगायतले विविध सहूलियत तथा उद्धारका कार्यक्रमहरू अगाडि सारेका छन् । कोभिड-१९ महामारीको प्रकोपले अत्यन्त नकारात्मक प्रभाव परेका क्षेत्रहरू जस्तै; पर्यटन उद्योग, कृषि उद्योग, निर्माण क्षेत्र, रियलस्टेट क्षेत्र, उत्पादनमूलक क्षेत्रलाई अल्पकालीन, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन उत्थानका कार्यक्रमहरू ल्याउनेतर्फ लाग्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । यसै गरी, विश्वव्यापी रूपमा वित्तीय क्षेत्रलगायत अन्य सम्पूर्ण क्षेत्रहरूको पुनरुत्थानको लागि विश्वका विभिन्न देशका सरकार, केन्द्रीय बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले सिफारिस गरेका नीति तथा कार्यक्रमहरूले सम्बन्धित देश र क्षेत्रका समस्याहरू समाधान गर्न केही हदसम्म योगदान गरेको पृष्ठभूमिमा नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यक्रमले पनि अर्थतन्त्रका समस्यासँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका मागवमोजिमका सहूलियतपूर्ण तथा विशेष प्याकेजसहितका नीति तथा कार्यक्रमहरू नेपालको अर्थतन्त्रको विशेष प्राथमिकता तथा आवश्यकता एवम् औचित्यको आधारमा मात्र विशेष स्रोत र साधनको प्रबन्ध गरी समाधानमा पूर्ण ध्यान दिने र आर्थिक वृद्धि, विकास र वित्तीय स्थायित्वमा साधन र स्रोतको प्रबन्ध गर्ने रणनीति अनुसार आगामी नीति तथा कार्यक्रम, बजेट र मौद्रिक नीतिले विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

कोभिड-१९ ले निम्त्याएको मन्दी

✍ रामेश्वरी पन्त*

१. विषय प्रवेश

अर्थशास्त्रको सिद्धान्त अनुसार अर्थव्यवस्थामा मन्दी धेरै कारणले देखा पर्दछ । जुनसुकै कारणले मन्दी देखा परे तापनि त्यसको सबैभन्दा ठूलो प्रभाव त्यो देशको वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्दछ । मन्दीलाई दुई प्रकारबाट हेर्ने गरिएको छ । साधारणतया 'मन्दी (Recession)' भन्नाले कम्तीमा पनि लगातार दुई त्रयमास सम्म (न्यूनतम १.५ प्रतिशतका दरले) वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा कमी आउनुलाई भनिन्छ । रुटगर्स विश्वविद्यालयका अर्थशास्त्र तथा तथ्याङ्कशास्त्रका पूर्वप्राध्यापक तथा संयुक्त राज्य अमेरिकाको श्रम तथ्याङ्क विभागका नवौं आयुक्त अर्थशास्त्री Julius Shiskin ले १९७४ मा दि न्यूओर्क टाइम्समा प्रकाशित लेखमा मन्दीको उक्त परिभाषा दिएका थिए । जटिल प्रकारको मन्दीमा (जसलाई Depression भनिन्छ) भने दुई वर्षभन्दा बढी समयसम्म वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन घट्छ । उदाहरणको निम्ति सन् १९३० को दशकको आर्थिक मन्दी (जसलाई विश्वमा हाल सम्मको सबैभन्दा ठूलो मन्दी भनिन्छ) को नकारात्मक असर १० वर्षसम्म रहेको थियो ।

मन्दीको अर्को परिभाषा भने संयुक्त राज्य अमेरिकाको राष्ट्रिय आर्थिक अनुसन्धान ब्यूरो (National Bureau of Economic Research-NBER) ले दिएको छ । उक्त परिभाषा अनुसार 'मन्दी' भन्नाले अर्थव्यवस्थाको आर्थिक गतिविधि केही महिनासम्म उल्लेख्य रूपमा घट्नुलाई लिन सकिन्छ, र यसको प्रभाव वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, वास्तविक आम्दानी, रोजगारी, औद्योगिक उत्पादन र थोक तथा खुद्रा व्यापारमा देख्न सकिन्छ ।

२. अर्थव्यवस्थामा मन्दी देखापर्ने कारणहरू

अर्थव्यवस्थामा आर्थिक गतिविधिमा उतारचढाव देखा पर्ने भएकाले आर्थिक वृद्धिदर पनि सधैं एकनाशको गतिमा जाँदैन र अर्थव्यवस्था मन्दीको अवस्थातर्फ जान्छ । मन्दीको अवस्थामा आर्थिक वृद्धिदर घटिरहेको हुन्छ । अर्थव्यवस्थामा मन्दी जहिले पनि व्यापार चक्रसँग सम्बन्धित हुन्छ । आर्थिक गतिविधि बढ्ने, उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने र त्यसपछि फेरि विस्तारै उच्चतम बिन्दुबाट झरी न्यूनतम बिन्दुमा पुग्ने र पुनः उच्चतम बिन्दुमा पुग्ने प्रक्रियालाई 'व्यापार चक्र' भनिन्छ । यसैले व्यापार चक्रलाई प्रभावित पार्ने परिसूचकको अध्ययनबाट अर्थव्यवस्था मन्दीतर्फ जाँदैछ भन्ने पूर्वानुमान गर्न सकिन्छ । सर्वप्रथमतः वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा कमी आउनु नै पहिलो सङ्केत हो । एउटा तथ्य के हो भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको गणना प्रत्येक तीनतीन महिनामा गरिन्छ । तर मन्दी भने पहिलो महिनादेखि नै देखा परिसकेको हुन्छ । अन्य परिसूचकमा उच्च मुद्रास्फीति वा मुद्रा सङ्कुचन हुनु, कर्जाको ब्याजदर उच्च हुनु, पुँजी बजारमा अत्यधिक गिरावट आउनु वा कारोबार घट्नु, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पर्याप्त नियमन र सुपरिवेक्षण नहुनु, वास्तविक सम्पत्तिको मूल्यमा अत्यधिक वृद्धि हुनु र अकस्मात रूपमा यसको मूल्य घट्नु र कहिलेकाहीं कल्पना नै नगरेको घटना देखा पर्नु (Black Swan Event) आदिलाई लिन सकिन्छ । मुद्रास्फीतिको दर उच्च भएमा सर्वसाधारणले वस्तु र सेवा खरिद गर्न सक्दैनन् र यसले थोक तथा खुद्रा व्यापार घटन थाल्छ, जसले गर्दा उत्पादकमा निराशा देखापर्छ, फलस्वरूप उत्पादन घट्न थाल्छ, जसको प्रभाव रोजगारीमा पर्ने हुनाले मन्दी देखा पर्दछ । यसै गरी मुद्रा सङ्कुचनको अवस्थामा पनि बजारमा बिक्रीका लागि उपलब्ध वस्तु र सेवाको मूल्य घट्ने हुनाले उपभोक्ताले यिनीहरूको मूल्य थप घट्ने आशामा खरिद नगर्ने हुँदा उत्पादकलाई

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

उत्पादन गर्न निरुत्साहित गर्दछ र धमाधम उद्योगहरू बन्द गर्न थाल्छन् र बेरोजगारी देखापर्छ। जसले गर्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन घट्छ र मन्दी देखा पर्दछ। कर्जाको ब्याजदर उच्च भएमा पनि व्यवसायीलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा लिएर उत्पादन गर्दा लागत बढी पर्ने भएकाले उत्पादन गर्न निरुत्साहित गर्दछ। विभिन्न कारणले गर्दा पुँजी बजारमा अत्यधिक गिरावट आएमा पनि मन्दी देखा पर्दछ। सन् १९३० को दशकको आर्थिक मन्दी न्यूयोर्कस्थित वालस्ट्रिट सेयर बजारको सेयरको मूल्य घट्न सुरु भयो र सेयर बजार पूर्णतया अचानक ढलेपछि सुरु भएको यस मन्दीले विश्व अर्थव्यवस्था र विशेष गरी पश्चिमी देशको अर्थव्यवस्था नकारात्मक रूपमा प्रभावित भयो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पर्याप्त नियमन र सुपरिवेक्षण नभएका कारणले गर्दा सन् १९९० को दशकको दक्षिण पूर्वी एसियाली मुलुकमा मन्दी देखा परेको हो। वास्तविक सम्पत्तिको मूल्यमा अत्याधिक वृद्धि हुनु र अकस्मात रूपमा यसको मूल्य घटेका कारण देखा परेको मन्दीको उदाहरणको रूपमा सन् २००७/०८ मा संयुक्त राज्य अमेरिकामा देखा परेको मन्दीलाई लिन सकिन्छ। कल्पना नै नगरिएको घटनाले गर्दा र कुनै पनि परिसूचकको अध्ययनबाट पूर्वानुमान गर्न नसकिने कारणले देखा परेको मन्दीको उदाहरणको रूपमा सन् २०१९/२० मा कोरोना भाइरसबाट सिर्जित मन्दीलाई लिन सकिन्छ।

३. कोभिड-१९ र मन्दी

सन् २०१९ को डिसेम्बरको अन्त्यतिर चीनको हुबई प्रान्तको वुहान सहरका वासिन्दामा सामान्य रुघाखोकी विग्रेर निमोनिया देखियो र विरामीको संख्या बढ्न थाल्यो। सुरुमा सामान्य रूपमा लिइएको यस निमोनियाले सन् २०२० को सुरुआतमा मानिसबाट मानिसमा सर्न लागेको तथ्य फेला पयो। तर यसलाई नियन्त्रणमा लिन वा यसको उपचार प्रक्रिया सुरु हुनुभन्दा पहिले यो विश्वभर फैलिसकेको थियो। किनकि चीनबाट लाखौं मानिस र वस्तुहरू विभिन्न यातायातको साधन प्रयोग गरेर सारा विश्वभर यात्रा गरिसकेका थिए र त्यसरी नै विश्वका अन्य देशबाट मानिसहरू र वस्तु पनि चीनभित्र प्रवेश गरेका थिए। यो मन्दी कुनै आर्थिक कारण वा सरकारी वा निजी क्षेत्रको कमजोरी वा नीति नियममा देखा परेका गल्तीले नभई सामाजिक सेवा अर्थात् स्वास्थ्य जस्तो संवेदनशील क्षेत्रबाट देखा परेको छ र यसले विश्वलाई मन्दी कुनै पनि कारणले देखा

पर्दोरहेछ भन्ने पाठ दिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले वार्षिक प्रतिवेदन, २०२० मा कोभिड-१९ लाई दास्रो विश्वयुद्धपछिको सबैभन्दा ठूलो विश्वव्यापी चुनौतीको रूपमा लिएको छ र यसलाई अहिलेसम्म नभएको सबैभन्दा ठूलो सङ्कट मात्र नभई सन् १९३० को महामन्दीपछिको सबैभन्दा ठूलो आर्थिक सङ्कटको रूपमा लिएको छ। यसलाई कोषले अहिलेसम्म नभएका सङ्कट अर्थात् अहिलेसम्म नभएको वर्ष (A crisis like no other र A year like no other) भनेको छ र औपचारिक रूपमा नै मन्दी घोषणा गरेको छ। यसले कुनै देशमा साधारण मन्दीको रूप लिएको छ भने कुनै देशमा भने जटिल प्रकारको मन्दी अर्थात् डिप्रेसनको रूप लिएको छ। मन्दीको समयमा मानिसहरू बेरोजगार हुनु र रोजगार पाइरहेकाको पनि रोजगारी खोसिनु सामान्य नै भए तापनि यस मन्दीमा भने बन्दाबन्दी अर्थात् लकडाउनको कारणले गर्दा कामको खोजीमा मानिसहरू घरबाहिर निस्कन सकेनन्। यसले गर्दा बेरोजगारी थप बढ्न थाल्यो। रोजगारी पाइरहेका व्यक्तिमा पनि कामको प्रवृत्ति विचित्रको देखियो। कसैले घरमै रहेर सुरक्षित तवरले काम गर्ने अवसर पाए भने कसैले कार्यरत रहेको अफिस कोठामा वा फिल्डमा नै रहेर काम गर्नुपर्ने बाध्यता रह्यो। चिकित्सकलगायत अन्य स्वास्थ्यकर्मी, सुरक्षाकर्मी, पत्रकार र फोहरमैला सङ्कलन गर्नेहरू यस्ता वर्गमा पर्दछन्। कार्यालयको वातावरण, अग्रजहरूबाट पाउने निर्देशन, उनीहरूसँग हुने भेटघाट भएन। बेरोजगार व्यक्तिहरूको पनि बेरोजगारीको कारणले गर्दा आम्दानी र बचत घटेको मात्र नभई घर भाडा, पसल भाडालगायत अन्य विजुली, पानीको शुल्कलगायत छोराछोरीको शिक्षा शुल्कसमेत तिर्न सकेनन्। अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना, हवाई सेवालगायत अन्य यातायातका सेवा बन्द गरिए। देशहरू वस्तु र सेवाको आपूर्तिमा मात्र होइन कि मानिसहरूको समेत आवागमन रोक्यो। सुरुमा आपूर्तिमा लागेको धक्काले मागमा पनि कमी आउन थाल्यो। अन्तर्राष्ट्रिय सिमाना मात्र नभई सहर, गाउँ र घरपरिवारसमेतमा सीमाको रेखा कोरियो। घरमा एक जना परिवार संक्रमित भएको अवस्थामा अरुले सेवा गर्नुपर्नेमा नजिक जान नहुने अवस्था आयो। परिवारभित्रै पनि कोरोना भाइरसबाट विरामी भएको आफ्ना आमा, बाबुलाई समेत छोराछोरीले स्याहार गर्न नहुने अवस्था आया र बाबुआमाले पनि छोराछोरीलाई स्याहार सुसार गर्न नपाउने भए। घरबाहिर निस्कन

नपाउने अवस्थाले गर्दा परम्परादेखि गरिँदै आइएका धार्मिक अनुष्ठान, दाहसंस्कार, काजकिरिया कर्मसमेत गर्ने अवस्था रहेन ।

कोरोना भाइरस संक्रमणको कारणले गर्दा विश्वभर तीस लाखभन्दा बढी मानिसहरूको निधन भयो । यो संख्या कति बढ्ने हो अझै भन्न सक्ने अवस्था छैन । संयुक्त राज्य अमेरिकामा मात्र यस संक्रमणका कारण पाँच लाखभन्दा बढी व्यक्तिको मृत्यु भएको छ । यो संख्या पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध तथा भियतनाम युद्धमा मारिनेको कुल संख्याभन्दा धेरै रहेको भनिएको छ । नराम्रो संयोग नै मान्नुपर्छ सन् १९३० को दशकको मन्दीमा पनि सबैभन्दा बढी प्रभावित मुलुक अमेरिका नै थियो । सन् २००८-२००९ को आर्थिक मन्दी पनि अमेरिकाबाट नै सुरु भएको थियो र सबैभन्दा प्रभावित पनि सोही मुलुक थियो । यो लेख तयार गर्दासम्म छिमेकी देश भारतमा पनि कोभिडका कारण मृत्यु हुनेको संख्या एक लाख ५६ हजार नाघेको छ । भारतमा हालसम्म पनि पाँच वटा प्रान्तमा कोरोना संक्रमणको दर बढिरहेको छ र लकडाउन बढी रहेको छ । यूरोपका कतिपय देशमा अझै पनि लकडाउन छ र नयाँ प्रकारको भाइरससमेत देखा परेको छ । हाम्रै देशमा पनि तीन हजारभन्दा बढी व्यक्तिको निधन भइसकेको छ । संक्रमण पूरै नियन्त्रण नभएसम्म यो संख्या कति हुने हो भन्न सकिने अवस्था छैन । एक जना व्यक्ति संक्रमित बाँकी रहेसम्म पनि पूर्ण रूपमा सुरक्षित भएको मान्न सकिँदैन ।

४. मन्दीले अर्थव्यवस्थामा पारेको प्रभाव

४.१ आव २०७७/७८ को बजेट वक्तव्यले यो वर्ष नेपालमा २.३ प्रतिशत मात्र आर्थिक वृद्धिदर हुने अनुमान गरेको छ । बजेट वक्तव्यले विगत केही वर्षदेखि निरन्तर रूपमा हासिल हुँदै आएको उच्च आर्थिक वृद्धिदर कोरोना भाइरसको संक्रमण न्यूनीकरण गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अवलम्बन गरिएका कदमबाट प्रभावित भएको र पर्यटन यातायात उत्पादनमुलक उद्योग र निर्माणतर्फको उत्पादन सङ्कुचित हुने अनुमान गरेको छ । तर विश्व बैंकले जनवरी २०२१ मा प्रकाशित गरेको डिसेम्बर १८, २०२० सम्मको तथ्याङ्क समावेश गरेर प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनले भने सन् २०२०/२१ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ०.६ प्रतिशत मात्र हुने र सन् २०२१/२२ मा भने २.५ प्रतिशतले वृद्धि हुने

अनुमान गरेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको झण्डै तीन प्रतिशत हिस्सा ओगटेको नेपालको पर्यटन उद्योग कोरोना संक्रमणका कारण निकै, प्रभावित भएको बैंकले उल्लेख गरेको छ । भारतमा भने सन् २०२०/२१ मा ९.६ प्रतिशतले आर्थिक वृद्धिदर घट्ने र सन् २०२१/२२ मा ५.४ प्रतिशतले आर्थिक वृद्धिदर बढ्ने बैंकको अनुमान छ । विश्व अर्थतन्त्रमा भने सन् २०१९ मा २.८ प्रतिशतले आर्थिक वृद्धि भएकोमा सन् २०२० मा भने ३.५ प्रतिशतले सङ्कुचन भएको छ भने कोभिड-१९ संक्रमण दर घटेसँगै कोभिडविरुद्धको खोप र अनुसन्धानको प्रयोगमा भएको प्रगति तथा आर्थिक सुधारका कार्यक्रमका कारणले आर्थिक क्रियाकलापमा विस्तार आउन थालेकोले विश्व अर्थतन्त्रमा सुधारको सङ्केत देखिएको छ र सन् २०२१ मा भने ५.५ प्रतिशतले आर्थिक वृद्धि हुने अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको अनुमान छ ।

४.२ विश्व बैंकका अनुसार दक्षिण एसियामा अत्यधिक रूपमा उत्पादनमा कमी आएका कारण गर्दा बेरोजगारी र प्रतिदिन अमेरिकी डलर १.९० भन्दा कम आम्दानी हुने (अर्थात् गरिबीको रेखाभन्दा मुनि रहने) जनसंख्याको संख्या एक करोडभन्दा बढी हुने अनुमान छ । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले गरेको अध्ययनले कोरोना संक्रमणको कारणले काम नपाएको कारणले गर्दा नेपालमा करिब ३७ लाख नेपालीले बेरोजगार बन्नु परेको छ भने करिब १६ लाखदेखि २० लाखले रोजगारी गुमाएको अनुमान छ । यिनीहरूमध्ये कोही पूरै बेरोजगार भएका छन् भने कसैले काम गर्ने समय र ज्याला घटाउनु परेको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार भने महामारीका कारण करिब ६० लाख व्यक्ति बेरोजगार हुने अनुमान छ ।

४.३ विदेशी मुद्राको एक प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको दक्षिण एसियाका देशमा भने लकडाउनका कारणले गर्दा पर्यटन आगमन घटेको मात्र होइन कि पूरै रोकिएको थियो । यसै सन्दर्भमा हेर्दा नेपालले सन् २०२० लाई पर्यटन वर्ष घोषणा गरेको थियो र २० लाख पर्यटक भित्र्याउने लक्ष्य लिएको थियो । तर लकडाउनको कारण पर्यटक आगमन पूरै रोकियो । पर्यटन सम्बद्ध निकायहरूका अनुसार लकडाउनको अवधिमा झण्डै तीन लाख

श्रमिकहरू बेरोजगार बने । यसबाहेक पर्यटन व्यवसायसँग सम्बन्धित ट्राभल, ट्रेकिङ, प्याफिटड एजेन्सी बन्द भए, पर्यटन गाइडहरू घरभित्रै बस्न बाध्य भए र पर्यटन व्यवसायसँग सम्बन्धित हवाईजहाज र हेलिकप्टरहरू ग्राउण्डेड भए ।

४.४ कोभिड-१९ का कारण नेपाल सरकारले २०७६ चैत ११ देखि लकडाउन सुरु गरेको थियो र करिब तीन महिनापछि लकडाउन केही खुकुलो त भयो, तथापि यसको नकारात्मक असर औद्योगिक क्षेत्रमा देखिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले देशका ५२ जिल्लाका ६७४ उद्योगी व्यवसायीहरूमार्फत २०७७ जेठ २६ देखि असार १० गतेसम्मको अवधिमा प्राथमिक तथ्याङ्कको आधारमा गरेको सर्वेक्षण अनुसार यस अवधिमा सर्वेक्षणमा सहभागी चार प्रतिशत उद्योग व्यवसाय पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा रहेका र ६१ प्रतिशत पूर्ण रूपमा बन्द रहेका र ३५ प्रतिशत आंशिक रूपमा सञ्चालन रहेका पाइएका छन् । सहभागी उद्योग/व्यवसायले २२.५ प्रतिशत कर्मचारी/कामदार कटौती गरेको पाइएको छ । कटौती भएकामध्ये अस्थायी/करारका कामदार दुई तिहाइभन्दा धेरै रहेका छन् । होटल तथा रेष्टुरेन्ट क्षेत्रले सबैभन्दा धेरै कर्मचारी/कामदार कटौती गरेको देखिएको अध्ययनले उल्लेख गरेको छ । सर्वेक्षणमा सहभागी उद्योग/व्यवसायले औसतमा १८.२ प्रतिशत तलब कटौती गरेको पाइएको छ । तलब कटौती गर्नेमा होटल तथा रेष्टुरेन्ट, यातायात तथा भण्डारण र शिक्षा क्षेत्रले बढी तलब कटौती गरिएको पाइएको छ । यस्तै, ठूला उद्योग/व्यवसायले अन्यको तुलनामा धेरै तलब कटौती गरेको पाइएको छ । बैंकले २०७७ मङ्सिरमा गरेको पुनरावृत्ति सर्वेक्षणले यसमा धेरै सुधार आएको उल्लेख गरेको छ ।

५. उपसंहार

मन्दीको समयमा देखा पर्ने बेरोजगारी दर घटाइ समाप्तिगत मागमा वृद्धि गर्न वित्त नीतिलाई प्रभावकारी उपायको रूपमा लिइएको छ । यसै गरी, मुद्रास्फीतिको मारबाट अर्थतन्त्रमा स्थायित्व ल्याउनका लागि मौद्रिक नीतिलाई प्रभावकारी उपायको रूपमा लिइन्छ । सरकारी क्षेत्रले वित्त नीतिको माध्यमबाट आम्दानीभन्दा बढी

खर्च गरेर भए पनि अर्थव्यवस्थामा रोजगारी सिर्जना गरेर प्रभावकारी माग बढाउन सक्छ । सन् १९३० को ठूलो आर्थिक मन्दीको समस्या समाधान गर्न सरकारी क्षेत्रको चालेका कार्यक्रमबाट सफलता प्राप्त भएपछि सरकारी क्षेत्रको महत्त्व बढेको हो । कोभिड-१९ को समस्या समाधान गर्न पनि सरकारी क्षेत्रको भूमिका कम छैन । खासगरी यसबाट संक्रमित व्यक्तिहरूको उपचार र खोपको व्यवस्था गर्नु सरकारी क्षेत्रको दायित्व रहेको छ । तर विगत केही दशकदेखि अर्थव्यवस्थामा देखा परेको कुनै पनि समस्या समाधान गरी स्थायित्व कायम गर्न वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको समन्वय हुनुपर्दछ र यसमा निजी क्षेत्रको पनि सहभागिता हुनुपर्दछ भन्ने तथ्यमा जोड दिँदै आइएको छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि आ.व.२०७७/७८ को मौद्रिक नीतिको माध्यमबाट कोभिड-१९ बाट अर्थतन्त्रमा परेको असरलाई दृष्टिगत गरी तरलता सहज बनाउन अनिवार्य नगद अनुपात र रिपो दरमा कटौती गरेको छ । उद्योग व्यवसायले लिएको कर्जाको ब्याजदरमा छुट दिने र कर्जाको भाखा सार्नेलगायतका व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी, संक्रमितको उपचारमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले निजी स्वास्थ्य संस्थाको सेवा विस्तार वा स्तरोन्नतिको लागि प्रवाह हुने कर्जा प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र कर्जामा गणना गर्ने व्यवस्था गरिदिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सेवा लगभग बन्दको अवस्थामा रहेकोले डिजिटल भुक्तानीको व्यवस्थालाई व्यापक विस्तार गरिदिएको छ । सर्वसाधारणले समेत नयाँ प्रविधि प्रयोग गर्न जानेका छन् । अहिले धेरैजसो भुक्तानी र सामान खरिद घरमै बसेर अनलाइनमार्फत गर्न सकिन्छ । निजी क्षेत्रले पनि यस महामारीको समयमा न्यून आय भएका परिवारलाई निःशुल्क खाना खुवाउनुका साथै नगद र जिन्सी सहयोगद्वारा गरेको सदासयताले पनि यस महामारीसँग जुध्न ठूलो सहयोग गरेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७७), कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावसम्बन्धी सर्वेक्षण प्रतिवेदन, अनुसन्धान विभाग ।
२. नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७७), आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा ।
३. विश्व बैंक (जनवरी २०२१), Global Economic Prospects, A World Bank Group: Flagship Report Bashyal Keshav, and Ranjan Amit ,(18 June 2020), Impact of Covid-19 on Nepal's Economy ISAS insights

निर्यातमा प्रोत्साहनसम्बन्धी व्यवस्था

✍ गुरुप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि

अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सबै मुलुकको ध्येय निर्यात अभिवृद्धि गरी शोधानान्तर बचतलाई सुदृढ बनाउने रहेको हुन्छ। निर्यात प्रवर्द्धन गरी वैदेशिक व्यापारमा देखिएको असन्तुलनलाई कम गर्न नेपाल सरकारले निर्यातकर्तालाई विभिन्न माध्यमबाट सहयोग गर्न खोजेको देखिन्छ। नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भए तापनि अति कमविकसित र विकासशील राष्ट्रहरूलाई निर्यातमा अनुदानलगायतका विषयहरू छुट सुविधा उपलब्ध हुने भएकाले नेपालले निर्यातमा अनुदान दिँदै आएको छ। विगतमा अर्थतन्त्रमा उदार नीति अवलम्बन गरिनुपूर्व विदेशी विनिमय नीति कठोर किसिमका थिए। उक्त अवधिमा समेत आयात प्रतिस्थापन गर्ने र निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्योगहरूलाई मुलुकले विशेष नीति अवलम्बन गरेको थियो। आयात प्रतिस्थापन गर्ने खालका उद्योगहरूलाई राज्यले कर तथा भन्सारका दरका विभिन्न माध्यमबाट संरक्षण गर्ने नीति लिएको थियो। त्यस्ता उद्योगहरूलाई विदेशी विनिमयको विशेष दरको सुविधा उपभोग गर्ने अवसर दिइएको थियो। विदेशी विनिमय नीतिमा बोनस प्रथा, द्वय विनिमयदर प्रणाली यसका ज्वलन्त उदाहरणहरू हुन्।

अर्थतन्त्रमा उदार नीति अवलम्बन गरेपश्चात् निर्यातलाई प्रवर्द्धन गर्न विभिन्न रणनीतिहरू अवलम्बन गरिएका छन्। नेपालको नयाँ संविधान, २०७२ ले अर्थ, उद्योग र वाणिज्यसम्बन्धी नीतिलाई प्राथमिकताका साथ अवलम्बन गरेको छ। तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी उद्योगको विकास र विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै वस्तु तथा सेवाको बजार विविधीकरण र विस्तार गर्ने नीति संविधानले लिएको छ। त्यसै गरी, व्यापार नीति २०७२, एकीकृत व्यापार रणनीति, २०७३ यिनैका पछिल्ला कडीहरू हुन्।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६७/६८ को बजेट वक्तव्यमा निर्यात गर्ने उद्योगलाई निर्यात गरी प्राप्त भएको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा बैंक दाखिला भएको प्रमाणको आधारमा नगद प्रोत्साहन एवम् आयकरमा छुट सुविधा उपलब्ध गराउने घोषणा गरेको थियो। उक्त घोषणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन नेपाल सरकारले निर्यातमा नगद प्रोत्साहनसम्बन्धी कार्यविधि, २०६८ (यसपछि कार्यविधि भनिएको) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। उक्त कार्यविधिलाई समयसापेक्ष बनाउने उद्देश्यले यसको समयसमयमा परिवर्तन भएको देखिन्छ। हाल निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ कार्यान्वयनमा रहेको छ।

प्रस्तुत लेखमा निर्यात प्रोत्साहनका विविध व्यवस्थाहरूमध्ये नगद अनुदानसम्बन्धी विषयमा विश्लेषण गरिएको छ।

निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ का मुख्यमुख्य व्यवस्थाहरू

१. निर्यात गरिने वस्तु र उपलब्ध हुने अनुदान प्रतिशत

कार्यविधिको अनुसूची-१ मा उल्लिखित वस्तु निर्यात गरेमा निर्यातकर्तालाई कूल निर्यात मूल्यमा पाँच प्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्ता वस्तुहरू विशेष गरी मूलतः नेपालकै कच्चा पदार्थबाट उत्पादन हुन सक्ने भएकाले मूल्य अभिवृद्धि कम्तीमा ५० प्रतिशत हुनुपर्ने उल्लेख छ। अनुसूची-१ मा उल्लेख भएका त्यस्ता वस्तुहरूः प्रशोधित चिया, प्रशोधित कफी, हस्तकला र काष्ठकलाका वस्तु, प्रशोधित छाला (क्रष्ट) र छालाजन्य उत्पादनहरू, हाते कागज तथा सोबाट उत्पादित सामान, प्रशोधित जडीबुटी तथा सारयुक्त तेल, प्रशोधित पत्थर तथा सारयुक्त तेल, अल्लोबाट उत्पादित सामानहरू, प्रशोधित पिउने

पानी/मिनरल वाटर, प्रशोधित वेसार, तरकारी, पुष्प, प्रशोधित मह, प्रशोधित अलैंची र प्रशोधित अदुवा (सूठो, स्लाइडिड, तेल र पाउडरलगायत) रहेका छन् ।

त्यसै गरी, कार्यविधिको अनुसूची-२ मा उल्लिखित वस्तु निर्यात गरेमा निर्यातकर्तालाई कुल निर्यात मूल्यमा तीन प्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्ता वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धि कम्तीमा तीस प्रतिशत हुनुपर्ने उल्लेख छ । अनुसूची-२ मा उल्लेख भएका त्यस्ता वस्तुहरू: स्वदेशमा उत्पादित कपडा, तयारी पोशाक, गलैंचा र ऊनीका सामान, च्याङ्गा पश्मिना तथा सोबाट उत्पादित सामान, स्वदेशी प्रशोधित जुट तथा जुटका उत्पादनहरू, सुन, चाँदीका गरगहना, स्वदेशी अर्धप्रशोधित छाला, औषधि, फेल्ट (ऊनीजन्य) का वस्तुहरू, पोलिष्टर यार्न/फाइबर भिष्कोर्ष यार्न/एक्रेलिक यार्न/कटन यार्न, तामाका सामान (हस्तकलाका सामान, पूजाआजाका सामान, सजावटका समान तथा अन्य भाँडाकुँडा) र जुत्ता चप्पल रहेका छन् ।

नेपाल सरकारले राष्ट्रियस्तरको सामूहिक ट्रेडमार्क दर्ता गरेको र मूल्य अभिवृद्धि कम्तीमा ४० प्रतिशत भएमा अनुसूची-२ बमोजिमका उपर्युक्त वस्तुहरूको निर्यातमा थप एक प्रतिशत अर्थात् चार प्रतिशत अनुदान रकम उपलब्ध हुने व्यवस्था छ । त्यसै गरी, भारतमा हुने निकासीको हकमा बैकिङ प्रणालीमार्फत निकासीबाट आर्जित भारतीय मुद्रा बैंक दाखिला गरेको प्रमाण र भन्सार कार्यालयले मालवस्तु निकासी हुँदा जारी गरेको निर्यात प्रज्ञापन पत्र पेश भई आएमा अनुसूची १ र २ बमोजिमका वस्तुहरूको दर अनुसार नै अनुदान प्राप्त हुने व्यवस्था छ ।

२. मूल्य अभिवृद्धि मापन गर्ने निकाय एवम् मापन गर्ने विधि

निर्यातमा अनुदान प्राप्त गर्न निकासीकर्ताले पहिलो पटक निकासी गर्दा मूल्य अभिवृद्धिको प्रमाणीकरण आर्थिक वर्षको साउन र माघ महिनामा उद्योग विभागबाट गराउनु पर्नेछ । अनुदान प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि मूल्य अभिवृद्धि गणना गर्दा निम्नबमोजिमको सूत्रका आधारमा गर्ने व्यवस्था

$$\text{Value Addition} = \frac{\text{Export FOB Price} - \text{Value of Foreign Originated Material}}{\text{Export FOB Price}} \times 100$$

अनुदान प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा निर्यातकर्ताले स्व:घोषणा (कार्यविधिको अनुसूची-३ बमोजिम) गरी निर्यात गरेको महिना समाप्त भएको साठी दिनभित्र उद्योग विभागसमक्ष पेश गर्नुपर्दछ । यसरी पेश भई आएका विवरणका आधारमा विभागले प्रमाणीकरण गरी त्यसको जानकारी तीन दिनभित्र सम्बन्धित निर्यातकर्तालाई दिनुपर्दछ । निर्यातकर्ताले निर्यात गरेवापत पाउने अनुदान जुन आर्थिक वर्षमा निर्यात गरेको हो सोही आर्थिक वर्षको वासलातमा हिसाब देखाउनुपर्ने व्यवस्था कार्यविधिले गरेको छ ।

३. अनुदान माग गर्ने तथा अनुदानको भुक्तानीसम्बन्धी व्यवस्था

निर्यातमा अनुदान प्राप्त गर्न चाहने निकासीकर्ताले निम्नबमोजिमका कागजातसहित कार्यविधिको अनुसूची-४ बमोजिमको ढाँचामा आफूले कारोबार गरेको वाणिज्य बैंकसमक्ष निवेदन दिनुपर्दछ ।

- (क) निर्यातकर्ताको अनुमतिपत्र (एक्जिम कोड) तथा स्थायी लेखा नम्बर वा मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ताको प्रमाण पत्रको प्रमाणित प्रतिलिपि,
- (ख) निर्यातकर्ताद्वारा जारी गरिएको निर्यातित वस्तुको व्यापारिक बिल बिजक र भन्सार प्रज्ञापनपत्र,
- (ग) वस्तु निर्यात गरेवापत निर्यातकर्ताले प्राप्त गरेको विदेशी मुद्रा बैंक दाखिला भएको प्रमाण पुग्ने कागजात वा बैंक स्टेटमेन्ट,
- (घ) निर्यातकर्ताले पछिल्लो आर्थिक वर्षको कर चुक्ता गरेको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि,
- (ङ) उद्योग विभागले प्रदान गरेको निकासीको प्रमाणित विवरण,
- (च) भारतमा निकासी हुनेको हकमा भन्सार कार्यालयको मालवस्तु निकासी हुँदा जारी गरेको निर्यात प्रज्ञापनपत्रको प्रति ।

उपर्युक्तबमोजिमका कागजातसहितको निवेदन प्राप्त गरेपछि वाणिज्य बैंकले आवश्यक जाँचबुझ गर्दा ब्यहोरा मनासिब देखेमा निजले पाउने अनुदान

रकम निवेदन प्राप्त भएको मितिले सात दिनभित्र निजको बैंक खातामा जम्मा गरिदिनुपर्नेछ। यसरी रकम जम्मा गर्दा निर्यातकर्ताको खातामा विदेशी मुद्रा जम्मा भएको दिनको विनिमयदरको आधारमा नेपाली रुपैयाँ जम्मा गरिदिनुपर्नेछ।

४. अनुदान रकमको शोधभर्ना तथा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका

निर्यातकर्तालाई प्रदान गरिने अनुदान रकम वाणिज्य बैंकहरूमाफत भुक्तानी भएपश्चात् सोको शोधभर्ना नेपाल राष्ट्र बैंकमाफत नेपाल सरकारबाट हुने व्यवस्था छ। सो प्रयोजनका लागि 'निर्यातमा नगद अनुदान शोधभर्ना' नामको एकल खाता राष्ट्र बैंकमा रहनेछ र सो खातामा अर्थ मन्त्रालयले समयसमयमा आवश्यक रकम अग्रिम रूपमा जम्मा गर्ने व्यवस्था छ। वाणिज्य बैंकहरूले आफ्ना ग्राहक निकासीकर्तालाई प्रत्येक महिना उपलब्ध गराएको अनुदान रकमको विवरण सो महिना समाप्त भएको सात दिनभित्र नेपाल राष्ट्र बैंकलाई गराई रकमको शोधभर्ना माग गर्नुपर्नेछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले आवश्यक जाँचबुझ गरी १५ दिनभित्र शोधभर्ना माग दाबी गरेबमोजिमको रकम सम्बन्धित बैंकलाई शोधभर्ना गरिदिनुपर्नेछ। यसरी वाणिज्य बैंकहरूलाई शोधभर्ना उपलब्ध गराएको रकमको विवरण अर्थ मन्त्रालय र उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयलाई मासिक रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था कार्यविधिले गरेको छ।

५. अनुदान रकमसम्बन्धी कार्यको अनुगमन गर्न समितिको गठन

निकासीमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, समन्वय एवम् सिफारिस गर्न उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयमा वाणिज्य तथा आपूर्ति सचिव संयोजक रहने गरी एक समितिको व्यवस्था कार्यविधिले गरेको छ। जसमा अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, उद्योग विभाग, नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, नेपाल उद्योग परिसंघको प्रतिनिधित्व रहने व्यवस्था छ। समितिले अर्थ मन्त्रालयको सहमतिमा अनुदान उपलब्ध गराउने वस्तु र अनुदान दिने रकमको प्रतिशत निर्धारण गरी

स्वीकृतिको लागि नेपाल सरकारसमक्ष पेश गर्ने, कार्यविधिको कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा नियमित रूपमा अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा समीक्षा गर्ने तथा कार्यविधि कार्यान्वयन गर्न सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय गर्ने गर्दछ।

निर्यातमा अनुदान व्यवस्थाले निर्यातमा परेको प्रभाव

१. कुल निकासी र कुल अनुदानको अवस्था

निर्यातमा नगद अनुदानसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयनमा आएपछि हालसम्म (आ.व. २०६८/६९ देखि २०७७ माघ मसान्तसम्म) करिब रु.३ अर्ब ६७ करोड बराबरको निर्यात अनुदान प्रदान भएको देखिन्छ। पछिल्लो पाँच वर्षमा कुल निर्यातमा नगद अनुदान प्राप्त गर्ने अनुसूची-१ बमोजिमका वस्तुहरूको योगदान करिब १२ प्रतिशत र अनुसूची-२ बमोजिमका वस्तुहरूको योगदान करिब ३७ प्रतिशत गरी दुवैको योगदान करिब ४९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। निर्यातमा अनुदान दिने व्यवस्थाको सुरुआत (आव २०६८/६९ मा) मा निकासीमा बढीमा तीन प्रतिशतसम्म मात्र अनुदान दिने व्यवस्था रहेकोमा २०७५ सालमा कार्यविधिमा संशोधन गरी यस्तो व्यवस्था बढीमा पाँच प्रतिशत पुऱ्याइएको छ जसले गर्दा

तालिका-१

कुल निकासी तथा निकासीमा अनुदान अवस्था

(रकम रु. करोडमा)

आ.व.	जम्मा निकासीमा अनुदान रकम	कुल निकासी रकम	कुल निकासीमा अनुदान (प्रतिशत)
२०६८/६९	१०.२९	७४२६	०.१४
२०६९/७०	१८.२९	७६९२	०.२४
२०७०/७१	३८.०३	९१९९	०.४१
२०७१/७२	२४.८८	८५३२	०.२९
२०७२/७३	१९.८८	७०१२	०.२८
२०७३/७४	२९.०३	७३०५	०.४०
२०७४/७५	२१.१४	८१३६	०.२६
२०७५/७६	३६.३९	९७११	०.३७
२०७६/७७	८४.४८	९७७१	०.८६
२०७६/७७ माघ	८५.००	६९९२	१.२२

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न प्रकाशनहरू

निकासीमा अनुदान रकम तीव्र रूपमा बढेको देखिन्छ । सँगैको तालिका-१ ले कार्यविधि लागू भएदेखि हालसम्मको नगद अनुदान भुक्तानी तथा कुल निकासीको अवस्थालाई चित्रण गरेको छ । निकासीका अनुदान रकम वर्षैपिच्छे बढ्दै गएको अनुपातमा कुल निकासीमा सोही अनुपातमा वृद्धि हुन सकेको देखिँदैन ।

२. निर्यातमा पाँच प्रतिशत अनुदान व्यवस्थाले अनुसूची-१ का वस्तुहरूको निकासीमा परेको प्रभाव

कार्यविधिले पाँच प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गरेका १५ वस्तुहरूमध्ये केही वस्तुको निर्यातमा

सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७६) । प्रशोधित जडीबुटी, प्रशोधित चिया र प्रशोधित अलैंचीको निर्यातमा अनुदानको सकारात्मक प्रभाव रहेको छ । पछिल्लो पाँच वर्षमा निर्यातको औसत वृद्धिदर करिब दुई प्रतिशत मात्र रहेकोमा यस्ता वस्तुहरूको वृद्धिदर औसतभन्दा बढी रहेको छ । विगत पाँच वर्षमा कुल निर्यातमा पाँच प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने अनुसूची-१ का वस्तुहरूको अंश औसतमा करिब १२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । पाँच प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने १५ वस्तुहरूमध्ये मुख्य ११ वस्तुहरूको विगत पाँच वर्षको निकासी देहायबमोजिम रहेको छ:

तालिका-२

निकासीमा पाँच प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने मुख्य वस्तुहरूको निकासी अवस्था

(रकम रु. करोडमा)

क्र.सं.	निकासी हुने वस्तु	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	६ महिना	
							२०७५/७६	२०७६/७७
१	प्रशोधित चिया	२००	२४०	२५१	३२६	३२०	२२०	१६६
२	प्रशोधित कफी	१०	११	८	९	१०	४	४
३	हस्तकला र काष्ठकलाका वस्तु	३७	६३	७०	४५	४९	२६	२१
४	प्रशोधित छाला (क्रष्ट) र छालाजन्य उत्पादनहरू	२६	२३	२६	३०	२९	१५	९
५	हाते कागज तथा सोबाट उत्पादित सामान	२२	३२	३८	३१	२८	१२	१७
६	प्रशोधित जडिबुटी तथा सारयुक्त तेल	५६	५९	७५	१०२	१३२	७३	६६
७	तरकारी	३०	३५	१२	१३	१४	११	११
८	पुष्प	०	०	०	०	०	०	०
९	प्रशोधित मह	०	०	१	०	१	१	०
१०	प्रशोधित अलैंची	३८४	४६३	३९१	४८५	४२८	१५३	२५१
११	प्रशोधित अदुवा	४६	५२	२३	७०	५०	३२	२८
अनुदान प्राप्त वस्तु निर्यात जम्मा		८११	९७८	८९५	११११	१०६१	५४७	५७३
कुल निर्यात		८५३२	७०१२	७३०५	८१३६	९७११	४५४१	५७२८
कुल निर्यातमा पाँच प्रतिशत अनुदान प्राप्त वस्तुको प्रतिशत		१०	१४	१३	१४	११	१२	१०

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, वैदेशिक व्यापार संक्षिप्त प्रतिवेदन, २०७६

४. निर्यातमा तीन प्रतिशत अनुदान व्यवस्थाले अनुसूची-२ का वस्तुहरूको निकासीमा परेको प्रभाव

कार्यविधिले तीन प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गरेका १२ वस्तुहरूमध्ये केही वस्तुको निर्यातमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ (नेपाल राष्ट्र बैंक, २०७६) । सुनचाँदीका गरगहना, जुट र जुटका उत्पादन, गलैँचा र ऊनीका सामानमा

केही सकारात्मक प्रभाव रहे तापनि आशातीत उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । विगत पाँच वर्षमा कुल निर्यातमा तीन प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने (अनुसूची-२ का) वस्तुहरूको अंश औसतमा करिब ३७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । तीन प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने १२ वस्तुहरूमध्ये मुख्य १० वस्तुको विगत पाँच वर्षको निकासी देहायबमोजिम रहेको छ ।

तालिका-३

निकासीमा पाँच प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने मुख्य वस्तुहरूको निकासी अवस्था

(रकम रु. करोडमा)

क्र.सं.	निकासी हुने वस्तु	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	६ महिना	
							२०७५/७६	२०७६/७७
१	स्वदेशमा उत्पादित कपडा	५१३	३४४	३२४	३२०	३४२	१७२	१६९
२	तयारी पोसाक	४२६	४६७	४२७	४६२	४१९	२२८	१७९
३	गलैँचा र ऊनीका सामान	६९१	८०८	७३८	७१२	७३६	३७२	३६३
४	च्याङ्ग्रा पश्मिना तथा सोबाट उत्पादित सामान	२२०	२७६	२४५	२२८	१९१	१३४	११८
५	स्वदेशी प्रशोधित जुट तथा जुटका उत्पादनहरू	४२८	४२६	४५०	४६४	५८१	२५४	२७२
६	सुन, चाँदीका गरगहना	११	२२	२६	३५	५१	२३	२७
७	स्वदेशी अर्धप्रशोधित छाला	१२७	७२	७७	८२	५२	२५	१२
८	औषधि (आयुर्वेदिक)	९१	७३	६८	७४	७३	४९	६३
९	फेल्ट (ऊनीजन्य) का वस्तुहरू	१०५	११५	१३३	१४९	१८९	९०	१३४
१०	पेलिष्टर यार्न/फाईबर भिष्कोर्ष यार्न/एक्रेलिकयार्न/कटन यार्न	५०२	३२५	२८२	३६७	६१६	३१५	३१९
अनुदानप्राप्त वस्तु निर्यात जम्मा		३११४	२९२८	२७७०	२८९३	३२५०	१६६२	१६५६
कुल निर्यात		८५३२	७०१२	७३०५	८१३६	९७११	४५४१	५७२८
कुल निर्यातमा तीन प्रतिशत अनुदान प्राप्त वस्तुको प्रतिशत		३७	४२	३८	३६	३५	३७	२९

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, वैदेशिक व्यापार संक्षिप्त प्रतिवेदन, २०७६

निष्कर्ष

वैदेशिक व्यापारमा रहेको विद्यमान असन्तुलनलाई कम गर्न नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको निकासीमा नगद अनुदान व्यवस्थाका कारण जति नगद अनुदान वितरण भएको छ सोको अनुपातमा निकासी वृद्धि हुन सकेको चाहिँ देखिँदैन । तर पनि नगद अनुदानको प्रभाव नै छैन भन्ने स्थिति भने होइन । प्रचलित व्यवस्था अनुसार कार्यविधिले पाँच प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गरेका १५ वस्तुहरू र तीन प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गरेका १२ वस्तुहरूको कुल निर्यातमा करिब ४९ प्रतिशत योगदान रहेको देखिन्छ । पछिल्लो पाँच वर्षमा कुल निर्यातको औसत वृद्धिदर करिब दुई प्रतिशत मात्र रहेकोमा नगद अनुदान प्राप्त गर्ने वस्तुहरूको निकासी वृद्धिदर औसतभन्दा बढी रहेको छ । साविकको कार्यविधि, २०७५ मा संशोधन गरी नगद अनुदान पाँच प्रतिशत हुने व्यवस्था गरिएकाले अनुदान रकम कुल निकासीको १.२ प्रतिशत हुन पुगेको देखिन्छ । तसर्थ पाँच प्रतिशत नगद अनुदान उपलब्ध गराउँदा कार्यविधिले व्यवस्था गरेको सुत्र अनुसारको ५० प्रतिशत मूल्य अभिवृद्धि भए नभएको सम्बन्धमा सही विश्लेषण हुन जरुरी छ । पाँच प्रतिशत नगद अनुदान प्राप्त गर्ने वस्तुहरूले मुलुकको

अर्थतन्त्रमा फरवार्ड तथा व्याकवार्ड लिङ्गेजमा कस्तो प्रभाव पारेका छन् भन्ने कुराको पहिचान नगरी अनुदान उपलब्ध गराउँदा वैज्ञानिक देखिएन । तसर्थ, व्यवस्थित मूल्य अभिवृद्धिको मापन गर्ने कार्य अव्यवहारिक भइरहेको हालको अवस्थामा निकासीकर्ताहरूले वार्षिक रूपमा गरेको निकासी अभिवृद्धिलाई आधार मानेर अनुदानको व्यवस्था गर्न सके लाभदायी हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपालको वैदेशिक व्यापारको प्रवृत्ति, संक्षिप्त अध्ययन प्रतिवेदन, २०७६ माघ ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक, विदेशी विनिमय कारोबार गर्न इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र अन्य निकायहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत परिपत्र-२०७६ ।
- नेपाल सरकार उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको सूचना: निर्यातमा अनुदान प्रदान गर्नेसम्बन्धी कार्यविधि (पहिलो संशोधन), २०७५ ।
- विश्व व्यापार सङ्गठन, व्यापार नीति समीक्षा, २०१८ ।

वित्तीय आचरण (कन्डक्ट) सुपरिवेक्षण र ग्राहक संरक्षण: अवधारणा र महत्व

✍ हिमप्रसाद न्यौपाने*

पृष्ठभूमि

नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई जारी गरेको एकीकृत निर्देशन, २०७७ को इ.प्रा. निर्देशन नं.२० मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकसँग लिने सेवा शुल्कसम्बन्धी जानकारी अग्रिम रूपमा गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ग्राहकले सेवा उपयोग नगरेको अवस्थामा जस्तै इन्टरनेट बैंकिङ सेवा सक्रिय गरेपछि शुल्क लाग्ने हुनपर्नेमा बैंकले पिन दिना साथ शुल्क लगाउने गरेको पाइएको छ। अर्को वर्ष सेवा निरन्तर गर्ने कि नगर्ने भनेर ग्राहकसँग पुष्टीकरण नगरी सीधै नवीकरण गरिदिने पनि गरेका छन्। ग्राहकपिच्छे ब्याजदर फरक छ। ठूला र मोलमोलाइ गर्नसक्ने ग्राहकले आधार दरमै कर्जा पाउँछन् भने साना ग्राहकले नौ प्रतिशतभन्दा कम आधार दर भएको बैंकमा १८ प्रतिशतभन्दा बढी ब्याज लिएको पाइएको छ। प्रोडक्ट विकास गर्दा होस् वा विज्ञापन तयार गर्दा जोखिम पक्षको पर्याप्त मूल्याङ्कन गरेको देखिँदैन। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अर्थतन्त्रको अवस्था तरलताको अवस्थाभन्दा पनि मुनाफालाई बढी ध्यान दिएर ब्याजदर, शुल्क लिने गरेको गुनासाहरू आउने गरेका छन्। यस्ता सबै विषयहरू समेटी परम्परागत प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षण विधि अनुसार सुपरिवेक्षण गर्न सम्भव छैन। अलग्गै कार्यविधि, रणनीति र विधि प्रयोग गरेर मिहिन तरिकाले सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि निर्देशन जारी गरेको छ तर त्यस्ता व्यवस्थाहरू पालना भए नभएको यकिन गर्न आचरण केन्द्रित सुपरिवेक्षणको अभाव, पालना नभएमा कारबाही गर्न स्पष्ट कानूनको अभाव, गुनासो राख्ने संयन्त्रको अभाव आदिका कारण

नेपालमा वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि अझै धेरै काम गर्नुपर्ने देखिएको छ। प्रस्तुत लेखमा वित्तीय आचरण सुपरिवेक्षणको अवधारणा र वित्तीय ग्राहक संरक्षणको सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ। ग्राहक संरक्षणलाई प्रभाव पार्ने भएकोले वित्तीय आचरण, बजार आचरण र व्यावसायिक आचरण शब्दहरूलाई पर्यायवाची शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

अवधारणा

बृहत् नेपाली शब्दकोशले आचरणलाई 'व्यक्तिमा हुने नैतिक दृष्टिले हेरिने राम्रा नराम्रा सबै कुरा, चालचलन चरित्र, बानी, व्यवहार' भनी अर्थ्याएको छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुनै काम वा व्यवहारले उसका ग्राहकलाई कुनै प्रकारको हानि नोक्सानी हुने अवस्था, बजारको स्थायित्वमा अस्थिरताको कारक वा स्थिरतामा नकारात्मक प्रभाव पर्ने वा प्रतिस्पर्धामा प्रभाव पर्ने जोखिमलाई वित्तीय आचरण जोखिम भन्न सकिन्छ। यस्तो जोखिम बैंकका कर्मचारी, व्यवस्थापक र सञ्चालक समितिको कारणले उत्पन्न हुन सक्दछ। विश्व वित्तीय सङ्कट, २००७ पछि यसको चर्चा व्यापक रूपमा बढेको छ। नेपालमा पनि विगत १० वर्षदेखि महत्वका साथ आचरण जोखिम व्यवस्थापनको लागि ग्राहक संरक्षणको काम सुरु गरिएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को उद्देश्यमा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता कायम राख्ने उल्लेख छ। यसैको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमन/सुपरिवेक्षण गर्दछ। फलस्वरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थामा राखिएको निक्षेप सुरक्षित रहन्छ भन्ने

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

सर्वसाधारणको विश्वास कायम भएको छ। यही कारण मात्र बैंक तथा वित्तीय संस्थाउपर सबै ग्राहकहरूको पूर्ण विश्वास रहेको भने मान्न सकिँदैन। सेवा प्राप्तमा थुप्रै गुनासो भए पनि निक्षेप सुरक्षणको व्यवस्था र नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रभावकारी सुपरिवेक्षणको कारण जम्मा गरिएको रकम सुरक्षित हुन्छ, भन्ने विश्वास सर्वसाधारणमा रहेको हो। वास्तवमा यही विश्वासको जगमा नै बैंकिङ प्रणाली अडेको हुन्छ। सर्वसाधारणको वित्तीय संस्थाप्रति विश्वास जगाउन सेवा प्रवाहमा रहेका कमी कमजोरी सुधार गर्न, सेवा प्रदायकलाई जिम्मेवार बनाउन र ग्राहक संरक्षणको लागि आचरण सुपरिवेक्षण (Conduct Supervision) अवधारणाको विकास भएको छ।

ग्राहक संरक्षणको कानुनी र नियमनकारी व्यवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमन, निरीक्षण, सुपरिवेक्षण गर्ने अख्तियारी प्रदान गरेको छ। यद्यपि वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि अलग्गै उद्देश्यसहितको कानून वा कानूनमा उल्लेख नभए तापनि वित्तीय क्षेत्रको नियामक र सुपरिवेक्षकको हिसाबले नेपाल राष्ट्र बैंकले निहित रूपमै वित्तीय ग्राहक संरक्षणलाई आत्मसात गरेको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आचरण व्यवस्थित गरी वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि नियमन जारी गरेको छ। बैंकले जारी गरेको एकीकृत निर्देशन नं.१५ मा ब्याजदरसम्बन्धी व्यवस्था गरी निक्षेपको ब्याजदर तोक्दा बचत खातामा दुई प्रतिशतभन्दा फरक हुने गरी तोक्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ। आधारदरको आधारमा कर्जाको ब्याजदर तोक्नुपर्ने, आधार ब्याजदर घटबढ भएमा सोहीअनुसार ब्याजदरमा समायोजन गर्नुपर्ने, ब्याजदर परिवर्तन हुँदा ऋणीलाई जानकारी दिनुपर्ने, ब्याज दैनिक मौज्जातमा गणना गर्नुपर्ने, न्यूनतम मौज्जात वा खाता निष्क्रिय भएको समयको पनि ब्याज प्रदान गर्ने, ब्याजदर अन्तर कायम राख्नुपर्ने, ब्याजदर नियमित रूपमा प्रकाशित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै कर्जा अग्रिम भुक्तानी लाग्ने शुल्क, आधारदरमा निश्चित प्रतिशत

जोखिम प्रिमियम थप गरेर ब्याजदर तय गर्ने व्यवस्था छ। जोखिम प्रिमियम तय गर्न बैंक व्यवस्थापनलाई स्वविवेकमा छोडिएको छ। व्यवहारतः कोषको लागतको अलावा जोखिमको अवस्था अनुसार ब्याजदर तय हुनुपर्नेमा बैंकसँग मोलतोल गर्नसक्ने टाठावाठालाई उल्लेख्य कम र सामाजिक रूपले महत्वपूर्ण खुद्रा कर्जा लिने सोभासाभालाई बढी तिराउने गरेको पाइएको छ। ब्याजबाहेक अन्य शुल्क कति लिने गरेका छन् भन्ने विषयमा ऋणीहरू कम्ति मात्र जानकार छन्।

एकीकृत निर्देशनको ई.प्रा. निर्देशन नं.२० मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेवाग्राहीलाई पर्ने असुविधा तथा सर्वसाधारणको गुनासो सुनुवाई गर्न सूचना तथा गुनासो सुनुवाई डेस्क स्थापना गर्नुपर्ने, सुनुवाई अधिकारी तोक्नुपर्ने, हटलाइनको व्यवस्था गर्नुपर्ने, अनलाइन पोर्टल व्यवस्था गर्नुपर्ने, वर्षभरि बैंकमा परेको गुनासो र समाधानको अवस्थासम्बन्धी विवरण वार्षिक प्रतिवेदनमा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर केही बैंकहरूको वेबसाइटमा सर्वसाधारणले सजिलै भेट्न सक्ने ठाउँमा नभएको, गुनासो सुनुवाई अधिकारी नतोकिएको, अनलाइन पोर्टल नभएको, विवरण प्रकाशित नभएको पाइएको सन्दर्भमा गुनासो व्यवस्थापनको क्षेत्रमा अभै धेरै नै काम गर्न बाँकी देखिएको छ।

बैंकिङ जोखिममा आचरण जोखिम

बैंकमा हुने जोखिमहरूलाई वित्तीय र गैरवित्तीय जोखिममा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। वित्तीय जोखिमले बैंकको आमदानीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ भने गैरवित्तीय जोखिमले प्रत्यक्ष मौद्रिक जोखिम नभए तापनि बैंकको छविमा नराम्रो प्रभाव पार्न सक्दछ। यसरी हेर्दा विशेषगरी कर्जा, बजार, तरलता, सञ्चालन, ब्याजदर जोखिमलाई वित्तीय जोखिम र प्रतिष्ठा, आचरण जोखिमलाई गैरवित्तीय जोखिमको रूपमा लिन सकिन्छ। संस्थाको कर्मचारी, व्यवस्थापक र सञ्चालकको आचरणकै कारण प्रतिष्ठा जोखिम आउन सक्छ। वित्तीय प्रणालीको प्रतिष्ठा जोखिम वृद्धि भएमा तरलता, कर्जा उपलब्धता, वित्तीय स्थायित्वमा नै नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ। माथि परिचय खण्डमा उल्लेख गरिएवमोजिम यसको

व्यवस्थापन गर्न नसकिएमा सर्वसाधारणको बैंक तथा वित्तीय संस्थाप्रति विश्वास कम हुन जान्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक, व्यवस्थापक, कर्मचारीको आचरणले कसरी जोखिम हुन्छ त ? बैंक तथा वित्तीय संस्थामा कार्यरत कर्मचारी र व्यवस्थापकमा संस्थाले अवलम्बन गरेको व्यावसायिक नमूना र रणनीतिको दिगोपना कायम गर्ने दबाव सदैव रहन्छ । शेरधनीहरूको लागि उचित मुनाफा र प्रतिफल हासिल गर्नका साथै बजारमा प्रतिस्पर्धाको कारण लागत आधारमा घटबढ हुने अवस्थाले एकातिर आमदानीमा असर गरिरहेको हुन्छ भने नियमनकारी निकायले सदैव सुपरिवेक्षण गरिराख्ने भएकोले वित्तीय स्वस्थता कायम राख्न ज्यादै आक्रामक रणनीति अवलम्बन गर्न पनि सकिँदैन । यी सबैबीच सन्तुलन कायम राख्ने दबाव पनि उनीहरूमा रहेको हुन्छ । यस अलावा उच्च व्यवस्थापनमा रहेका व्यवस्थापकहरूको नतिजामा आधारित आर्थिक सुविधा निर्धारण हुने व्यवस्था भएमा सकेसम्म आमदानी बढाउने धुनमा नियमनकारी निकायको व्यवस्था वा ग्राहकको हितमा त्यति ध्यान दिँदैनन् । व्यक्तिगत उत्तरदायित्वको अभाव, छोटो समयमा धेरै नाफाको लालसा, संस्थागत सुशासनको अभाव जस्ता कारणले अझै पनि केही बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारीहरू साहु महाजन जस्तो मानसिकतामा रहेका हुन्छन् । यस्ता कारणले गर्दा असल कार्य संस्कृतिको विकास हुन सक्दैन । यी विभिन्न कारणले आचरण जोखिम विद्यमान रहेको हुन्छ ।

वित्तीय साक्षरताको अवस्था, सूचनासम्म पहुँच आदिका कारण सबै ग्राहकहरू आफूले लिने सेवा सम्बन्धमा व्यवस्थापनसँग मोलमोलाई गर्न सक्दैनन् । बजार अनुशासन कायम नभएको अवस्थामा मोलमोलाई गर्न नसक्ने ग्राहकबाट स्वाभाविक रूपमा बढी असुलउपर गर्दछन् । ठूला ऋणीहरूले आधारदरमा कर्जा पाउने र साना ऋणीहरूले सकेसम्म कर्जा नपाउने र पाएमा पनि बढी व्याज तिर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । यसर्थ प्रभावकारी सुपरिवेक्षणको अभावमा व्याजदर निहित जोखिम र कर्जाको आकार (स्केल) सँग मात्र सम्बन्धित नरही बैंक तथा वित्तीय संस्थाका

कर्मचारी/व्यवस्थापकको इच्छा, रुचि र आचरणमा निर्भर रहने विषय हुने भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने सेवा र तिनमा लाग्ने शुल्कमा यही नै प्रतिविम्बित हुने हो ।

बजार आचरण विभिन्न कुराले प्रभावित गर्दछ ।

१. सङ्गठनात्मक ढाँचा: कानुन, पूर्वाधार, संरचना
२. आपूर्तिजनक कारकहरू: स्थापित सङ्गठनात्मक संस्कृति, असल अभ्यास, वित्तीय सेवा प्रदायकको आचरण
३. माग प्रदान कारकहरू: उपभोक्ताको अपेक्षा, उपभोक्ताको विश्वास र वित्तीय सक्षमता ।

आचरण सुपरिवेक्षणको आवश्यकता र ढाँचा

नेपालमा वित्तीय साक्षरताको अभावमा धेरै बैंक तथा वित्तीय संस्थाका साना ग्राहकलाई कति ब्याजदरमा कर्जा लिएको र अन्य सेवा शुल्क कति चार्ज गरेको छ भन्ने थाहा हुँदैन । समस्या छ भन्ने कुरा नै थाहा नभएपछि गुनासो गर्ने भन्ने कुरै भएन । अर्कैको नागरिकताको फोटोकपी लिएर कम्पनी नै खडा गरेर कर्जा लिएर कर्जा उपयोग/दुरुपयोग गरिराखेको अनगिन्ती उदाहरण पाइन्छ । बैंककै कर्मचारीको मिलेमतोमा करोडौंको घोटाला हुने गरेको छ । कमसल धितोमा कर्जा दिएर बैंकलाई नोक्सानी बनाएका अनगिन्ती उदाहरण छन् ।

अमेरिकामा भोल्कर रुलले निक्षेप लिने संस्थाले सट्टेबाजी जस्तो अधिक जोखिम लिन बन्देज गरेजस्तै बेलायतमा Vickers र युरोपमा Liikanen प्रस्तावले अधिक जोखिम लिन बन्देज गरेको छ । ती देशमा यस्तो व्यवस्थाको विरुद्धमा आवाजहरू नउठेका होइनन् तर केन्द्रीय बैंकको हिसाबले सर्वसाधारणबाट निक्षेप सङ्कलन गर्ने संस्थाहरूले अधिक जोखिम लिन रोक्ने यस्तो व्यवस्था लागू गराउनैपर्ने हुन्छ । किनकि वित्तीय क्षेत्रले राम्रो समयमा जोखिमयुक्त उपकरणबाट मनगो कमाउँछन् र सङ्कटको समयमा पूरै समाजले यसको मूल्य चुकाउनुपर्दछ ।

पुडेन्सियल सुपरिवेक्षणबाट वित्तीय सेवा प्रदायकले ग्राहकलाई सेवा प्रवाह गर्दा गरेका अनुपयुक्त र अनुचित आचरणहरू पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ । अनुभवसिद्ध

अध्ययनले आचरण सुपरिवेक्षणले प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणको परिपूरकको रूपमा काम गर्ने प्रमाणित गरेका छन् । दुवै प्रकारका सुपरिवेक्षणले वित्तीय अस्थायित्वको जोखिम घटाउन साझा उद्देश्यका लागि काम गर्दछन् अर्थात् प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दछन् । आचरण सुपरिवेक्षणमा स्वमूल्याङ्कन, अनुगमन, सुपरिवेक्षण, स्थलगत र गैरस्थलगत क्रियाकलाप, बजारबाट सूचना सङ्कलन, तथ्याङ्क विश्लेषण, रहस्यमय

किनमेल (mystery shopping), गुनासो समाधान, सूचना दिनेको संरक्षण (whistle blower protection), आन्तरिक नीति र प्रक्रियाहरूको तर्जुमा, चेतावनी र ठगीबाट सतर्क बनाउने प्रणाली आदि विधिहरू पर्दछन् ।

वित्तीय सेवा प्रदायकको व्यावसायिक आचरण सम्बन्धमा नियामक/सुपरिवेक्षकको विभिन्न चरणका चासोलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

सेवा (प्रोडक्ट) विकास	प्रोडक्ट वितरण	बिक्रीपछि	उपभोक्ताका गुनासो समाधान
<ul style="list-style-type: none"> प्रोडक्ट डिजाइन 	<ul style="list-style-type: none"> मार्केटिङ र प्रमोसन बिक्री केन्द्र सल्लाह र सिफारिस 	<ul style="list-style-type: none"> बिक्रीपछिको सेवा 	<ul style="list-style-type: none"> गुनासो व्यवस्थापन दाबी व्यवस्थापन
<ul style="list-style-type: none"> ग्राहकको आवश्यकता सम्बन्धमा अपर्याप्त मूल्याङ्कन अनुचित सर्तहरू 	<ul style="list-style-type: none"> भ्रम हुने विज्ञापन अनैतिक बिक्री कार्यनीति बलपूर्वक बिक्री उपभोक्तालाई अनुपयुक्त सेवा वा प्रोडक्ट अधिक फी, शुल्क प्रोडक्ट जोखिममा अपर्याप्त खुलासा 	<ul style="list-style-type: none"> एउटा सेवा लिएपछि सेवा बदल्नमा अवरोध ऋण सङ्कलकको अनैतिक कार्य नीति ग्राहक सेवाको कमजोर गुणस्तर 	<ul style="list-style-type: none"> गुनासो समाधान र दाबी भुक्तानीमा ढिलाइ गुनासोको उचित तवरले अनुसन्धान नगरिनु र निष्पक्ष रूपले समाधान नदिनु ।
ग्राहकका सूचनाको संरक्षण नहुनु			

बजार आचरण नीतिको मुख्य उद्देश्य भनेको वित्तीय सेवाका ग्राहकहरूबीच निष्पक्ष व्यवहार सुनिश्चित गर्नु, वित्तीय बजारमा विश्वास र भरोसा निर्माण गरी वित्तीय समावेशीता अभिवृद्धि गर्नका साथै दिगो आर्थिक वृद्धि र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नु हो । वित्तीय क्षेत्रको नियामक निकायले सदैव आफूले इजाजत दिएका संस्थाले उसका ग्राहकको हित प्रवर्द्धन गरोस्, लगानीकर्ताको हित र बजारका अन्य सहभागीको हित कायम होस् भन्ने चाहेको हुन्छ । यसको लागि कारोबारमा निष्पक्षता, सूचनामा समान पहुँच, बजारको निष्ठा जस्ता पक्षहरूमा विशेष ध्यान दिएको हुन्छ । बजार आचरण रेजिममा कानुनी ढाँचा, सुपरिवेक्षकसँग त्यस्तो ढाँचा लागू गराउने खाका, ग्राहकलाई हुने

हानि नोक्सानी र गुनासो समाधान संयन्त्रको व्यवस्था हुनुपर्दछ । यस अलावा तल उल्लेखित विषयहरू पनि यस्तो ढाँचामा समावेश भएको हुनुपर्दछ ।

- इजाजत नलिएका सेवाप्रदायकको सेवामा कडाइ
- वित्तीय सम्भौता र लगानीको निर्णय गर्दा बजारलाई भ्रम सिर्जना नगर्ने खुलासा गर्नुपर्ने व्यवस्था
- ग्राहकहरूको कोष र सम्पत्तिको मिसट्याण्डलिङ रोक्ने
- स्वार्थको द्वन्दको व्यवस्था, यसबाट टाढा रहनु र रोक्नु
- अनुचित प्रोत्साहनलाई हतोत्साह बनाउनु
- ग्राहकको सूचनाको गोप्यता संरक्षण

- उपयुक्त स्तरको स्रोत साधनको उपयोग गरी सञ्चालन

- ग्राहक, समकक्षी र बजारप्रति निष्पक्ष व्यवहार ।

आचरण सुपरिवेक्षणको लागि पर्याप्त कानुनी व्यवस्था, सेवा प्रदायकको आचरण र व्यवहार, नैतिक दबाबका साथै प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षण र मार्केट कन्डक्ट

सुपरिवेक्षणबीच प्रभावकारी सूचना आदानप्रदानको व्यवस्था हुनुपर्दछ । सुपरिवेक्षणको उपकरणको रूपमा स्थलगत निरीक्षण, बैंक वित्तीय संस्थाको विज्ञापनको अनुगमन, गुनासो तथ्याङ्क सङ्कलन, हटलाइन सञ्चालन, उपभोक्तासँग अन्तर्वार्ता, रहस्यमय किनमेल (mystery shopping), गैरस्थलगत सुपरिवेक्षण आदि तरिका अपनाइन्छ ।

वित्तीय आचरण सुपरिवेक्षण प्रक्रिया		
जोखिम मूल्याङ्कन	सुपरिवेक्षकीय क्रियाकलाप	प्रस्तावित कार्य
जोखिम पहिचान	विषयगत समीक्षा	सुपरिवेक्षकीय हस्तक्षेप र कारबाही
वित्तीय सेवा प्रदायक विशेष जोखिम मूल्याङ्कन	<ul style="list-style-type: none"> ● मुद्दामा आधारित समीक्षा ● वित्तीय सेवा प्रदायक विशेष समीक्षा 	<ul style="list-style-type: none"> ● नीति संशोधन ● उपभोक्ता शिक्षा
सङ्कलन गरिएको सूचनाको आधारमा सुपरिवेक्षकीय योजना तयार गर्नु	प्रत्येक वित्तीय सेवा प्रदायकको जोखिम प्रोफाइल अद्यावधिक गर्नु	

नेपालको सन्दर्भ

नेपाल राष्ट्र बैंकअन्तर्गतका बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभाग, भुक्तानी प्रणाली विभागले वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने संस्थालाई इजाजत प्रदान गर्दछन् । सुपरिवेक्षणको कार्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको लागि तोकिएका सुपरिवेक्षण विभागहरू र विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभाग, भुक्तानी सम्बन्धमा भुक्तानी प्रणाली विभागले नै गर्दछन् ।

२०७७ माघ मसान्तमा नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप खाता तीन करोड ४६ लाख र कर्जा खाता १६ लाख रहेको थियो । यसका अतिरिक्त २०७७ असोज मसान्तमा लघुवित्त वित्तीय संस्थामा ४८ लाख ८६ हजार सदस्य बचतकर्ता छन् भने २८ लाख ८८ हजारले कर्जा लिएका छन् । अर्थतन्त्रको सबैभन्दा ठूलो क्षेत्रको रूपमा रहेको वित्तीय क्षेत्रको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्न प्रुडेन्सियलका साथै आचरणमा आधारित असल सुपरिवेक्षकीय अभ्यास अनुसरण गर्नु उपयुक्त

हुन्छ । वित्तीय साक्षरताको अवस्था, बजार अनुशासनको अवस्था, संस्थागत सुशासनको पालनाको अवस्था आदिको कारण आचरण सुपरिवेक्षणको टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ ।

आचरण सुपरिवेक्षण र वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि के गर्न सकिन्छ ?

- ग्राहकको गुनासो राख्ने र उचित सुनुवाइको व्यवस्था गर्नुपर्ने पहिलो जिम्मेवारी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूकै हो । यसबाहेक नेपालमा धितोपत्र, अन्य वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरू, बीमासम्बन्धी कार्यको नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने निकाय अलगअलग भएकोले एकीकृत रूपमा एकै संस्थाबाट सुपरिवेक्षण गर्न अलगगै निकायको आवश्यकता पर्दछ । आफ्नो दायराको वित्तीय आचरण जोखिम व्यवस्थापन र सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने गरी छाया ऐनको परिकल्पना पनि गर्न सकिन्छ । सबै क्षेत्र समेट्ने कानुनी व्यवस्था गर्न समय लाग्ने

भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आचरण सुपरिवेक्षण कार्यलाई थप व्यवस्थित बनाउन विनियमावली तयार गरी लागू गर्न सकिन्छ । यो परम्परागत सुपरिवेक्षणभन्दा फरक तरिकाले गर्नुपर्ने भएकोले आचरण (कन्डक्ट) सुपरभिजन र ग्राहक संरक्षण समेटिने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकमा एक अलगै विभाग गठन गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दिएको कर्जा असुल गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था गरिएको छ । बैंकहरूले कर्जा उठाउन अपमानजनक तरिका प्रयोग गरिराखेका हुन सक्छन् । कर्जा असुलीसम्बन्धी व्यवस्था ऋणीमैत्री छैन । बैंकर्सको सङ्गठन छ, व्यापारीको सङ्गठन छ, तर बचत उपलब्ध गराउने बचतकर्ता, साना कर्जा लिनेहरूको सङ्गठन छैन न त उनीहरूको आवाज उठाइदिने कुनै निकाय नै । उनीहरूको अधिकार स्थापित गराउन कानुनी आधार र सङ्गठनात्मक स्वरूप तयार गर्न आवश्यक छ ।
- कुनै पनि संस्थाको व्यावसायिक संस्कृति तत्काल परिवर्तन गराउन सकिँदैन, न त कुनै तालिम वा प्रोत्साहनबाट नै । एक अध्ययनका अनुसार कुनै फर्मको व्यावसायिक संस्कृति परिवर्तन गराउन करिब १५ वर्ष लाग्छ । यसको सुरुआत सञ्चालक समितिबाट हुँदै उच्च व्यवस्थापन र तल्लो तहसम्म आउनुपर्दछ । यसलाई संस्थाको पहिलो जिम्मेवारीअन्तर्गत राखेर नियमन र सुपरिवेक्षण गर्न आवश्यक छ ।
- बजार आचरणको स्वस्थ नियमन जरुरी छ, त्योभन्दा बढी यस्तो कार्यको सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी कसको हुने ? बजारमा हुने अनैतिक क्रियाकलाप रोक्ने जिम्मेवारी कसले लिने ? अहम् सवाल रहेको छ । नेपालजस्तो देशका सेवा प्रदायकहरू असल अभ्यासको अनुसरण गर्दैनन् बरू कुनै संस्थाले कतै कमजोर छिद्र पहिल्याएर मुनाफा आर्जन गर्न थालेमा बाँकी संस्थाहरू त्यसैको अनुसरण गर्न थाल्छन् ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकबाट लिने सेवा शुल्क, ब्याजदर, आदिको निर्धारण प्रक्रिया, नियमित अन्तरालमा गर्ने खुलासा, वेबसाइट व्यवस्थापन,

कर्जाको प्रोडक्ट पेपरजस्ता विषयमा अध्ययन गरेर निर्देशन दिनुका साथै परेका गुनासो समाधानको प्रगति ट्र्याकिङ गर्नसक्ने व्यवस्था लागू गर्न आवश्यक छ ।

- नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि आवश्यक कानून तर्जुमाको काम गरिरहेको छ । त्यस्तो कानूनको क्षेत्र कति हुने कसकसलाई समेट्ने (बैंक, वित्तीय संस्था, बीमा, सहकारी, धितोपत्र बजार, विभिन्न कोषहरू, पेन्सन फण्ड आदि), सबै क्षेत्र समेट्ने गरी एकल सुपरिवेक्षकीय निकाय बनाउने कि अलगअलग संरचना बनाउने, उपभोक्ता अदालतका वा अर्धन्यायिक अधिकारसहितको सबै प्रदेशमा रहने गरी अम्बुड्जमेन ढाँचा अँगाल्ने ? कानून तर्जुमाकै समयमा पर्याप्त छलफल र अनुसन्धान हुन जरुरी छ ।
- वित्तीय सेवा लिने सेवाग्राहीले आफूलाई आवश्यक परेको सेवा, विशेषता, सेवा शुल्क, जोखिम, सेवाको उपयोग आदिको विषयमा न्यूनतम जानकारी लिन सक्ने भएमा वित्तीय संस्थाहरूबाट ठगिने सम्भावना कम हुन्छ । सबै र सधैं वित्तीय सेवा प्रदायकले विवेकपूर्ण तरिकाले सेवाग्राहीलाई सेवा दिन्छन् भनेर सोचियो भने गलत हुन सक्छ । तसर्थ वित्तीय साक्षरतामार्फत वित्तीय ग्राहकहरूलाई जागरुक र सचेत बनाउन अभियान नै सञ्चालन गर्न आवश्यक छ ।
- वित्तीय सेवाप्रदायकले प्रवाह गरेको सेवाउपर गुनासो भएमा गुनासो राख्नको लागि हट नम्बरका साथै सबै संस्था समेटिने गरी मोबाइल एप बनाई त्यस्ता विवरण सम्बन्धित संस्थाको साथै नेपाल राष्ट्र बैंकको ग्राहक संरक्षण विभाग वा महाशाखामा आउने र त्यसको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ ।
- प्रविधिको व्यापकताले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेवा खुला बैंकिङतर्फ रूपान्तरित भइरहेका कारण बैंक खातामा तेस्रो पक्षको पहुँचले तथ्याङ्क र algorithms दुरुपयोग हुनबाट रोक्नका साथै यसको जोखिम व्यवस्थापन गर्न आचरण सुपरिवेक्षण र ग्राहक संरक्षणले योगदान दिन सक्छ ।

बजार आचरण सुपरिवेक्षण र ग्राहक संरक्षण: केही असल अभ्यासहरू

- नाइजेरियामा mystery shopping, घाना र युगाण्डाका निकायहरूले सेवा प्रदायकविरुद्ध गुनासो राख्ने प्रणालीको डिजिटलाइजेसन गरी वित्तीय उपभोक्ता संरक्षणमा नमूना कार्य गरेका छन् ।
- पाकिस्तानमा वित्तीय समावेशीताको लागि लघुवित्त वित्तीय संस्थाको प्रभावकारी नियमनमार्फत साना ग्राहकको हकहित स्थापित गर्न सघाएको छ ।
- विश्व वित्तीय सङ्घ, २००७ पछि वित्तीय आचरण सुपरिवेक्षणको दायरा फराकिलो बन्दै गएको छ । धेरै मुलुकहरूले प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणको साथ अलग संरचनाको स्थापना गरी आचरण सुपरिवेक्षणको व्यवस्था अँगालेका छन् । बेलायतमा फाइनान्सियल सुपरभाइजरी अथोरिटीलाई सन् २०१३ मा प्रुडेन्सियल रेगुलेसन अथोरिटी र फाइनान्सियल कन्डक्ट अथोरिटी बनाइयो । बैंक नेगरा मलेसियाले कन्जुमर एण्ड मार्केट कन्डक्ट डिपार्टमेन्ट बनाएको छ ।
- संयुक्त राज्य अमेरिकामा डड-प्रयाङ्क वालस्ट्रिट रिफर्म एण्ड कन्जुमर प्रोटेक्सन एक्ट छोटकरीमा डड-प्रयाङ्क एक्ट, २०१० ले कन्जुमर फाइनान्सियल प्रोटेक्सन ब्यूरो स्थापना गरेको छ । उक्त कानूनले वित्तीय क्षेत्रमा अनुचित, भ्रामक र अपमानजनक अभ्यासलाई निषेध गर्दै आचरण जोखिम व्यवस्थापन गर्दछ ।
- ग्राहक संरक्षणको लागि संरचनागत व्यवस्था हेर्दा विश्व बैंकले सन् २०१४ मा १११ देशमा गरेको सर्वेक्षणका अनुसार छ देशमा ट्वीन पिक मोडेल, ७१ देशमा प्रुडेन्सियल र कन्डक्ट दुवै सुपरिवेक्षण गर्ने, चार देशमा विशेष ग्राहक संरक्षण एजेन्सी र ३० देशमा प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणका साथै ग्राहक संरक्षणको सामान्य काम गर्ने गरी संरचना बनाएको पाइएको थियो (Global Survey on Consumer Protection and Financial Literacy, WB, 2014) ।

निष्कर्ष

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकसँग गर्ने व्यवहारले उनीहरूको आचरण कस्तो छ भन्ने दर्शाउँछ । ग्राहकहरू कुनै पनि बजारको देवता भनिए पनि पाएको अवस्थामा देवताबाट सकेसम्म असुल गर्ने अभ्यास यत्रतत्र देखिएको छ । बजार अनुशासनको प्रभावकारी अभ्यास नभइसकेको र वित्तीय साक्षरताको कमजोर अवस्था रहेको नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा परम्परागत प्रुडेन्सियल सुपरिवेक्षणले मात्र ग्राहक संरक्षण र सेवा प्रदायकको आचरण सुधार गर्न सक्दैन । संस्थाको निष्ठा, असल संस्कारले सन्तुष्ट ग्राहक बढाउँछ । वित्तीय संस्थाको निष्पक्ष, जिम्मेवार र व्यवसायिक आचरणको अपेक्षा सर्वत्र गरिएको हुन्छ ।

बजार आचरण रेजिममा कानुनी ढाँचा, सुपरिवेक्षकसँग त्यस्तो ढाँचा लागू गराउने खाका, ग्राहकलाई हुने हानि नोक्सानी र गुनासो समाधानको संयन्त्र स्थापित हुनुपर्दछ । बजार आचरण सुपरिवेक्षण

गर्दा स्थलगत निरीक्षण, बैंक वित्तीय संस्थाको विज्ञापनको अनुगमन, गुनासो तथ्याङ्क सङ्कलन, हटलाइन सञ्चालन, उपभोक्तासँग अन्तरवार्ता, रहस्यमय किनमेल, गैरस्थलगत सुपरिवेक्षण आदि तरिका अपनाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहक संरक्षणको लागि निर्देशन जारी गरिएको भए तापनि अन्य क्षेत्र जस्तै बीमा, सहकारी, पुँजी बजार आदिका ग्राहक संरक्षण हुने गरी कानुनी ढाँचा तयार गर्न बाँकी नै छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि कानून मस्यौदा तयार गरिरहेको परिप्रेक्षमा कस्तो ढाँचा अपनाउने, क्षेत्र कति हुने, कर्जाका ग्राहकको अधिकार स्थापित गराउने जस्ता पक्षमा व्यापक छलफल हुन आवश्यक छ । वित्तीय ग्राहक संरक्षणको ढाँचा नै उपयुक्त भएन भने त्यसले दिने परिणाम पनि त्यस्तै हुन जान्छ । सबल र स्वस्थ वित्तीय प्रणालीको लागि सर्वसाधारणको वित्तीय सेवा प्रदायकप्रति पनि विश्वास हुनु आवश्यक छ । प्रुडेन्सियल र आचरण सुपरिवेक्षणको उचित समन्वयले वित्तीय प्रणालीप्रति सबैको भरोसा जगाई स्वस्थ वित्तीय प्रणालीको विकास गर्न सकिन्छ ।

शोधनान्तरसम्बन्धी आधारभूत जानकारी

डा. डिल्लीराम पोखरेल*

(क) शोधनान्तर स्थितिको परिचय

शोधनान्तर स्थितिले एक निश्चित समयावधिमा आवासीय र गैरआवासीय (Residents and nonresidents) बीच भएको आर्थिक कारोबारको तथ्याङ्कीय विवरणलाई जनाउँछ । यसले अर्थतन्त्रको बाह्य क्षेत्रको समग्र अवस्थालाई चित्रण गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) का अनुसार "Balance of payments (BOP) is a statistical statement that summarizes transactions between residents and nonresidents during a period".

शोधनान्तर तथ्याङ्कमा आवासीय र गैरआवासीयबीच भएको आर्थिक लेनदेनलाई मात्र समावेश गरिन्छ । आवासीय र गैरआवासीयबीचको कारोबारलाई भौगोलिक सिमानाको आधारमा नभई कुनै व्यक्ति/संस्थाहरूको मुख्य आर्थिक स्वार्थ (Predominant economic interest) कहाँ (कुन देशमा) छ भन्ने सैद्धान्तिक आधारमा छुट्याउने गरिन्छ । कतिपय कारोबारलाई Centre of Economic Interest का आधारमा छुट्याउन व्यावहारिक कठिनाई हुने भएकोले एकरूपता कायम गर्न एक वर्षको सन्दर्भ अवधिलाई लिने गरिन्छ । जसअनुसार एक वर्षभन्दा बढी अवधिमा अर्को मुलुकमा रही कारोबार गर्ने व्यक्ति/इकाईलाई गैरआवासीय मानिन्छ । तर विद्यार्थी, विरामी, कुटनीतिक नियोग तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ/संस्था एवम् त्यसमा कार्यरत व्यक्तिलाई भने अपवादको रूपमा लिने गरिन्छ । वस्तु तथा सेवाको उपभोग, आय तथा वितरण, पुँजी निर्माण, वित्तीय एवम् गैरवित्तीय लगानीलगायतका आर्थिक क्रियाकलापको प्रकृति एवम् प्रभावका आधारमा

कारोबारहरू वर्गीकरण गरी शोधनान्तर तथ्याङ्कलाई निम्न तीन वटा प्रमुख खातामा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ :

(१) चालु खाता (Current Account)

वस्तु तथा सेवाको उपभोग, उत्पादनका साधनहरूद्वारा आर्जित आम्दानी, आयको वितरण जस्ता चालु प्रकृतिका कारोबारहरू चालु खाताअन्तर्गत पर्दछन् । यस खातामा वस्तु तथा सेवा प्राथमिक आय र द्वितीयक आयसम्बन्धी आवासीय र गैरआवासीयबीच भएको कारोबारलाई समावेश गरिन्छ । यसमा लेखाको सिद्धान्तअनुसार गैरआवासीयबाट भएको प्राप्तिलाई क्रेडिट र भुक्तानीलाई डेबिट गरिन्छ । चालु खाताअन्तर्गतका कारोबारलाई निम्नानुसार तीन उप-शीर्षकमा विभाजन गरिन्छ ।

वस्तु तथा सेवा: यस शीर्षकमा सबै प्रकारका वस्तु (उत्पादित, अन्तरिम एवम् कच्चा पदार्थ) तथा यातायात, भ्रमण, सञ्चार, पर्यटन, निर्माण, मर्मत, वित्तीयलगायतका सेवाको निर्यात र आयातलाई समावेश गरिन्छ । यसमा भौगोलिक सिमानाका अतिरिक्त स्वदेशमा अवस्थित गैरआवासीयहरू (जस्तै: कुटनीतिक नियोग) सँगको व्यापारिक कारोबारलाई समेत समावेश गरिन्छ ।

प्राथमिक आय: वस्तु तथा सेवाको उत्पादन प्रक्रियामा सामेल भएवापत श्रम, पुँजी, प्राकृतिक स्रोत जस्ता उत्पादनका साधनले प्राप्त गर्ने आय/प्रतिफललाई प्राथमिक आय भनिन्छ । उदाहरणको लागि श्रमिकले पाउने तलब/ज्याला, पुँजी लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल (ब्याज, लाभांश, मुनाफा), प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरेवापत प्राप्त रोयल्टी, लगान आदि प्राथमिक आय हुन् । यसरी उत्पादनका साधनहरूले छोटो समयावधि

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

(एक वर्षभन्दा कम) मा गैरआवासीय इकाईसँग वस्तु तथा सेवाको उत्पादनमा संलग्न भएवापत प्राप्त गर्ने (वा तिर्नुपर्ने) आयलाई प्राथमिक आयअन्तर्गत गणना गरिन्छ ।

द्वितीयक आय: कुनै एक पक्षबाट अर्कोले एकतर्फी रूपमा प्राप्त गर्ने (Unilateral transfer) आयलाई द्वितीयक आय भनिन्छ । यस्तो आयले आम्दानीको पुनर्वितरण गर्दछ र सो प्राप्त गर्ने पक्षको प्रत्यक्ष रूपमा कुनै पनि दायित्व हुँदैन । उदाहरणको लागि विप्रेषण, अनुदान, उपहार लगायतका एकतर्फी ट्रान्सफरहरू द्वितीयक आयअन्तर्गत पर्दछन् । वैदेशिक रोजगारीबाट आर्जन गरेको रकम श्रमवापतको आम्दानी सरह रहेको र यस्तो आम्दानी गर्नेमध्ये अधिकांशको प्रमुख आर्थिक स्वार्थ (Centre of Economic Interest) पनि आफ्नै देशमा हुने भएकोले यस्तो रकम प्राथमिक आयमै गणना हुनुपर्ने जस्तो देखिन्छ । तथापि, रेमिट्यान्सलाई ट्रान्सफरको रूपमा लिने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन रहेको छ ।

(२) पूँजी खाता (Capital Account)

यस खातामा आवासीय र गैरआवासीयबीच भएका प्राकृतिक स्रोत, लिज, लाइसेन्स जस्ता गैरउत्पादित एवम् गैरवित्तीय सम्पत्ति (Nonproduced nonfinancial assets) तथा पुँजीगत ट्रान्सफरअन्तर्गतका कारोबारहरू समावेश गरिन्छ । उदाहरणको लागि राजदूतावासलाई जग्गा बिक्री (खरिद) गर्दा, गैरआवासीयलाई लाइसेन्स, कन्ट्र्याक्ट, लिज, ख्याति आदि बिक्री (खरिद) गर्दा प्राप्त (भुक्तानी) हुने रकम यस खाताअन्तर्गत गणना गरिन्छ । त्यसै गरी, कुनै एक पक्षबाट अर्कोले एकतर्फी रूपमा प्राप्त गर्ने ट्रान्सफरमध्ये पुँजीगत प्रकृतिका (पुँजी निर्माणमा प्रत्यक्ष योगदान पुऱ्याउने: जस्तै पुँजीगत अनुदान, ऋण मिनाहा) ट्रान्सफरलाई यस खातामा समावेश गरिन्छ भने चालु प्रकृतिका ट्रान्सफर (जस्तै: साधारण अनुदान) लाई माथि उल्लिखित द्वितीयक आयअन्तर्गत राखिन्छ ।

(३) वित्तीय खाता (Financial Account)

यस खातामा आवासीय र गैरआवासीयबीच भएका वित्तीय सम्पत्ति र दायित्वसम्बन्धी कारोबार (प्राप्ति

तथा भुक्तानी) लाई समावेश गरिन्छ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी, सेयर लगानी, अन्य वित्तीय उपकरणमा भएको लगानी, वैदेशिक ऋण, व्यापारिक ऋण तथा सापटी (ट्रेड क्रेडिट), विदेशी मुद्रा निक्षेप तथा सञ्चितलगायतका रकमहरू वित्तीय खाताअन्तर्गत पर्दछन् । चालु तथा पुँजीगत खाताको योगफलले अन्य देशहरूसँगको खुद सापटीको अवस्थालाई दर्शाउँछ । उक्त खाताहरूको कुल घाटाले अन्य देशबाट खुद सापटी लिएको (Net Borrower) र बचतले अन्य देशहरूलाई खुद सापटी दिएको (Net Lender) भन्ने बुझिन्छ । सिद्धान्ततः यी दुई खाताको सन्तुलन वित्तीय खाताको खुद सन्तुलनसँग बराबर हुन्छ ।

(ख) शोधनान्तर तथ्याङ्क कसरी सङ्कलन गरिन्छ ?

शोधनान्तर तथ्याङ्कसम्बन्धी सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक ज्ञानका साथै यस्ता तथ्याङ्कको सङ्कलन, प्रशोधन र प्रकाशनका लागि आवश्यक निर्देशिका (BOP Manual, BPM) तर्जुमा गरी लागू गर्ने/गराउने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले गर्दै आएको छ । हाल मुद्रा कोषद्वारा सन् २००८ मा तयार पारिएको निर्देशिकाको छैटौँ संस्करण (BPM6) कार्यान्वयनमा रहेको छ । छैटौँ संस्करण अनुसार तथ्याङ्क सहज रूपमा प्राप्त गर्न स्रोतमै समस्या रहेको र यसका लागि तथ्याङ्क प्रदायकहरूसमेत तयार भइसकेकाले नेपाललगायत कतिपय देशले पछिल्लो निर्देशिका पूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्न सकेका छैनन् । नेपालमा २०७७ साउनदेखि निर्देशिकाको छैटौँ संस्करणअनुसार समेत समानान्तर रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न सुरु गरिएको छ । BPM6 अनुसार पहिलो पटक तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दा नयाँ संस्करणमा भएका प्रमुख परिवर्तनहरू जस्तै: चालु खाताअन्तर्गतका विभिन्न शीर्षकहरूको थप व्याख्या, जोड/घटाउ चिह्नको अर्थ, कारोबारको थप सूक्ष्म विवरण, नयाँ तथा प्राविधिक शब्दावलीको व्याख्यानलगायतका विषयमा एउटा छुट्टै नोट (Explanatory Note) समेत प्रकाशन गरिएको छ ।

खासगरी बढ्दो भूमण्डलीकरणका कारण अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारमा देखिएका जटिलताहरूलाई सम्बोधन गर्न, वित्तीय बजारमा आएका नवीनतम

उपकरणको प्रयोगबाट हुने कारोबारहरूलाई समेट्न, वासलातमा देखिने उतारचढावसँगै वैदेशिक सम्पत्ति-दायित्वको अवस्था पहिचान गर्न र राष्ट्रिय लेखा तथ्याङ्क गणनासम्बन्धी पछिल्लो निर्देशिकासँग तादात्म्यता कायम गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले विद्यमान निर्देशिकामा आवश्यक संशोधन गरी BPM6 कार्यान्वयनमा ल्याएको हो ।

विश्वका अन्य मुलुकमा जस्तै नेपालमा पनि शोधनान्तर तथ्याङ्क तयार गर्ने काम केन्द्रीय बैंक अर्थात् नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ । यस बैंकले आव २०३०/३१ देखि नियमित रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्दै आएको छ । शोधनान्तर तथ्याङ्कको प्रमुख स्रोत बैंकिङ क्षेत्र भएकोले बैंकले यससम्बन्धी आधारभूत ज्ञानका साथै तथ्याङ्क सङ्कलन ढाँचासहितको निर्देशिका तयार पारी सोको आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दै आएको छ । यसका अतिरिक्त, बैंकले गैरआवासीयहरूसँग कारोबार गर्ने अन्य विभिन्न निकायमार्फत नियमित रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने गरेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको BPM5 मा आधारित 'शोधनान्तर तथ्याङ्क सङ्कलन निर्देशिका, २०६१' जारी गरेको छ । उक्त निर्देशिकाअनुरूप बैंकिङ क्षेत्र (नेपाल राष्ट्र बैंकसहित) बाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कलाई International Transaction Reporting System (ITRS) Software का माध्यमबाट प्रशोधन गर्ने गरिएको छ । यसबाहेक अन्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क (जस्तै: वैदेशिक व्यापार, सरकारी ऋण, ट्राभल/ट्रेकिङ, कार्गो, खुद वैदेशिक सम्पत्ति आदि) सम्बन्धित निकाय/विभागहरूबाट प्राप्त गर्ने गरिएको छ । यसका अतिरिक्त सर्वेक्षण, अनुमान एवम् अन्य सूचनाका आधारमा समेत कतिपय तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने गरिएको छ । यसरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार प्रशोधन तथा रुजु गरी मासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने गरिएको छ । हाल बैंकले BPM6 अनुरूप समेत

समानान्तर रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न थालेकोले विद्यमान निर्देशिका आवश्यक परिमार्जनको चरणमा रहेको छ ।

(ग) शोधनान्तर र अन्य क्षेत्र/खाताबीच कस्तो अन्तरसम्बन्ध हुन्छ ?

शोधनान्तर तथ्याङ्कले मुलुकको बाह्य क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा आउने परिवर्तन अर्थात् उतारचढावका कारण मुलुकको बाह्य व्यापार, आय, उपभोग, लगानी, रोजगारी आदि प्रभावित भएमा त्यसको सीधा असर शोधनान्तर तथ्याङ्कमा पर्ने गर्दछ । त्यसै गरी, शोधनान्तर तथ्याङ्कमा आएको परिवर्तनका कारण अन्य क्षेत्रहरू पनि प्रभावित हुने गर्दछन् । उदाहरणको लागि नेपालजस्तो विप्रेषणमा आधारित अर्थतन्त्रमा कुनै कारणवश विप्रेषण आप्रवाह घटबढ भएमा त्यसले घरपरिवारको उपभोग, बचत तथा लगानीमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ भने अर्कोतर्फ निक्षेप, कर्जा तथा ब्याजदरका माध्यमबाट वित्तीय क्षेत्रसमेत प्रभावित हुन पुग्छ । सरकारले वैदेशिक ऋण, अनुदान, सहायता लिँदा, वैदेशिक ऋणको साँवा/ब्याज भुक्तानी गर्दा त्यसको प्रत्यक्ष असर शोधनान्तर तथ्याङ्कमा पर्ने गर्दछ । त्यसै गरी, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विदेशी मुद्रा निक्षेप, कर्जा, सापटी एवम् लगानीबाट वैदेशिक सम्पत्ति/दायित्व घटबढ हुन गई त्यसको प्रत्यक्ष असर शोधनान्तर स्थितिमा पर्दछ ।

हामीले वस्तु तथा सेवाको आयात गर्दा आफ्नो आयलाई विदेश पठाइरहेका हुन्छौं अथवा हामीले विदेशबाट ऋण लिएर समेत आयातको भुक्तानी गरिरहेका हुन्छौं । उपभोग, बचत, ट्रान्सफरजस्ता चालु प्रकृतिका कारोबारवापत हामीले पाउनुपर्ने भन्दा तिर्नुपर्ने रकम बढी हुनु भनेको हाम्रो चालु खाता घाटामा जानु हो । यसले हाम्रो आयभन्दा खर्च बढी भएको अवस्थालाई जनाउँछ । शोधनान्तर तथ्याङ्कको महत्वपूर्ण खाताको रूपमा रहेको चालु खाता र मुलुकको कुल खर्चयोग्य आयबीचको सम्बन्धलाई बक्स-१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Box :1

$$GDP = C+I+G+X-M \dots\dots\dots(1)$$

$$GNDY=GDP+Net\ Factor\ Income+Net\ Current\ Transfer\dots\dots\dots(2)$$

GNDY=Gross National Disposable Income

Equation (2) can also be expressed as

$$GNDY=C+I+G+X-M+BPI+BSI\dots\dots\dots(3)$$

BPI=balance on primary income, BSI=balance on secondary income

$$Current\ Account\ Balance\ (CAB) = X-M+BPI+BSI\dots\dots\dots(4)$$

From equation (3) and (4),

$$CAB = GNDY-C-G-I\dots\dots\dots(5)$$

We know, Saving = Income-Consumption/expenditure

$$So, S = GNDY-C-G\dots\dots\dots(6)$$

From equation (5) and (6),

$$CAB = S-I\dots\dots\dots(7)$$

चालु खाता सन्तुलनले अर्थतन्त्रको बचत तथा लगानीबीचको अन्तरलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । अर्को शब्दमा, अर्थतन्त्रमा कुल लगानीभन्दा कुल राष्ट्रिय बचत बढी भएमा चालु खाता बचतमा हुने र यसको विपरीत अवस्थामा चालु खाता घाटामा जाने गर्दछ । सङ्क्षेपमा भन्दा चालु खाता सन्तुलनले बचत र लगानीबीचको स्रोत अन्तर (Resource Gap) लाई देखाउँछ ।

नेपालमा खासगरी विप्रेषण आप्रवाहको कारण उच्च व्यापार घाटाको बावजुद चालु खाता धान्न सकिने अवस्थामै रहेको छ । विप्रेषण आप्रवाह कम हुँदा समानुपातिक रूपमा नभए पनि आयात घट्न सक्ने भएकोले सोहीबमोजिम चालु खाता समायोजन हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । अर्कोतर्फ, हाम्रो जस्तो अल्पविकसित मुलुकमा व्यापारघाटालाई रकमको आधारमा मात्र नभई त्यसका अवयवको आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । पुँजीगत सामान, कच्चा पदार्थ, प्रविधिलगायतका पुँजी निर्माण एवम् उत्पादन अभिवृद्धि गर्ने वस्तु तथा सेवाको आयातले अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमता बढाउन तथा अन्ततः व्यापार घाटा कम गर्न मद्दत नै पुऱ्याउँछ । यस्तो आयातका कारण बढेको व्यापार घाटालाई त्यति नकारात्मक मान्नु हुँदैन । तर प्रतिस्थापन गर्न सकिने सम्भावना रहेका उपभोग्य एवम्

विलासी वस्तुसमेतको उच्च आयातका कारण फराकिलो हुँदै गएको व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्ने विषयलाई भने गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्ने भएको छ । नेपालमा उपलब्ध स्रोत तथा सम्भावनालाई दृष्टिगत गर्दा आधारभूत खाद्यान्न एवम् पेट्रोलियम पदार्थको आयात प्रतिस्थापन गरी व्यापार घाटा कम गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना देखिए पनि त्यसलाई व्यवहारमा उतार्न सकिएको छैन ।

मुलुकको बाह्य क्षेत्रलगायत समग्र आर्थिक नीति (बजेट, मौद्रिक नीति एवम् मध्यम तथा दीर्घकालीन योजना) तर्जुमा गर्दा शोधनान्तर तथ्याङ्क र अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रहरूबीचको अन्तरसम्बन्ध विश्लेषण गरियो भने त्यो बढी प्रभावकारी हुन सक्छ । दीर्घकालीन विकासका लागि आर्थिक स्थायित्व अनिवार्य सर्त भएकोले आन्तरिक आर्थिक क्रियाकलापमा आएको बढोत्तरीले बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा कस्तो प्रभाव पार्न सक्छ भन्नेतर्फ समेत उत्तिकै सचेत रहनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणको लागि वित्तीय क्षेत्रमा लामो समयसम्म अधिक तरलताको अवस्था रहिरह्यो भने त्यसले न्यून ब्याजदरको माध्यमबाट कम उत्पादनशील लगानीका अतिरिक्त एकातिर उपभोग्य वस्तुको आयात बढाउँछ भने अर्कोतर्फ ब्याजदर धेरै कम हुँदै गएमा पुँजी पलायनका साथै अनौपचारिक कारोबार समेत फस्टाउने सम्भावना रहन्छ । फलस्वरूप, शोधनान्तर स्थिति थप प्रतिकूल बन्न पुग्छ । त्यसै

गरी, सरकारी खर्चमा मितव्ययिता अपनाइएन भने अथवा बाह्य ऋण उत्पादक हुन सकेन भने विदेशी मुद्रा सञ्चिति घट्दै जाने र वैदेशिक लगानीसमेत निरुत्साहित हुने जोखिम रहन्छ । यसर्थ, समष्टिगत अथवा क्षेत्रगत आर्थिक तथा वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रबीचको अन्तरसम्बन्धलाई राम्रोसँग विश्लेषण गर्न आवश्यक हुन्छ ।

(घ) शोधनान्तर असन्तुलन किन हुन्छ र यसको न्यूनीकरणका उपायहरू के हुन् ?

शोधनान्तर स्थिति घाटा अथवा बचतमा रहनुलाई शोधनान्तर असन्तुलन (BOP Disequilibrium) भनिन्छ । सामान्यतया शोधनान्तर बचतको अवस्थालाई राम्रो मानिए पनि त्यसलाई बचत हुनुको कारण तथा त्यसबाट विनिमयदरमार्फत अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा पर्न सक्ने प्रभावका आधारमा हेर्नुपर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ शोधनान्तर घाटाको अवस्थालाई समेत अर्थतन्त्रको बाह्य माग एवम् सोको उपयोगका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । लामो समयमम्म शोधनान्तर घाटामा रहँदा मुलुकको समग्र बाह्य क्षेत्र अस्थिर हुन गई सोको असर अन्य क्षेत्रमा समेत पर्ने हुँदा त्यसको सुधारका लागि आवश्यक नीतिगत कदम चाल्नुपर्ने हुन्छ । शोधनान्तर असन्तुलनका विभिन्न कारकहरूलाई निम्नानुसार तीन वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

- (१) आर्थिक कारक (संरचनागत परिवर्तन, मौद्रिक तथा वित्त नीतिमार्फत गरिएको परिवर्तन, विनिमयदर/विदेशी मुद्रा सञ्चिति/मूल्यमा आएको परिवर्तन, प्रविधि परिवर्तन, व्यापार चक्र, आर्थिक तथा वित्तीय विकासक्रम आदि)
- (२) सामाजिक कारक (जनसांख्यिक परिवर्तन, सामाजिक रुचि/व्यवहार/प्राथमिकतामा आएको परिवर्तन, सहरीकरण, बसाइँसराइ आदि)
- (३) राजनैतिक कारक (सरकार परिवर्तन, कुटनैतिक विषय आदि) ।

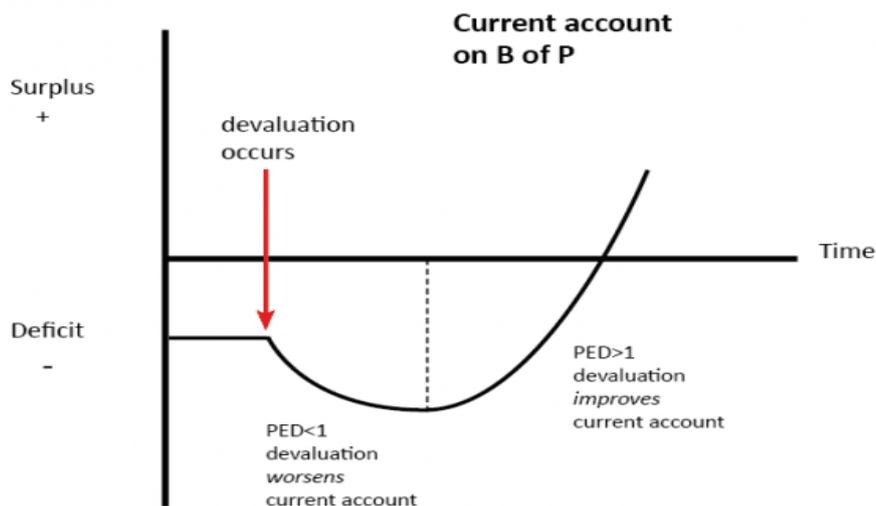
उपर्युक्त कारकतत्वहरूबाट हुने शोधनान्तर असन्तुलन (घाटा) न्यूनीकरण गर्न निम्नानुसारका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

- विनिमय दरमा परिवर्तन (शोधनान्तर घाटा न्यूनीकरण गर्न स्वदेशी मुद्रा अवमूल्यन)

- मौद्रिक उपायहरू (मूल्य, तरलता, ब्याजदर, कर्जा, विदेशी मुद्रा व्यवस्थापन, आदि)
- वित्त नीतिका उपायहरू (करका दरमा परिवर्तन, खर्चयोग्य आय तथा सरकारी खर्च)
- व्यापार नीति (निर्यात प्रवर्द्धन, आयात व्यवस्थापन तथा नियन्त्रण आदि)

शोधनान्तर असन्तुलन समायोजन (Adjustment) गर्ने उपायहरूका सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका छन् । खासगरी व्यापार तथा समग्र शोधनान्तर घाटा कम गरी बाह्य क्षेत्र सन्तुलन कायम गर्ने सम्बन्धमा दुई किसिमका धारणाहरू रहेका छन् । पहिलो, शास्त्रीय धारणा जसले शोधनान्तर असन्तुलन (घाटा) भएमा विनिमयदर, विदेशी मुद्रा सञ्चिति, मूल्य, ब्याजदर जस्ता परिसूचकहरूमा हुने परिवर्तनमार्फत अनसन्तुलन स्वतः समायोजन भई सन्तुलनमा आउने विश्वास राख्छ । दोस्रो, हस्तक्षेपकारी धारणा (Interventionist View) जसले असन्तुलन कम गर्न अथवा हटाउन नीतिगत हस्तक्षेप गर्नुपर्ने बताउँछ । यसअन्तर्गत निम्न तीन धारणाहरू प्रचलित रहेका छन् ।

Elasticity Approach: स्वदेशी मुद्रा अवमूल्यनका माध्यमबाट प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गरी निर्यात बढाउन तथा आयात कम गरी व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्न अवलम्बन गरिने उपायलाई Elasticity Approach भनिन्छ । यो उपाय अवलम्बन गरी तत्काल व्यापार घाटा कम गर्न नसकिए पनि विनिमयदर अवमूल्यनसँगै एक निश्चित समय अन्तरालमा प्रतिस्थापनयोग्य वस्तु तथा सेवाको उपलब्धता एवम् उपभोक्ताहरूको रुचिमा हुने समायोजनपश्चात् आयात घट्ने तथा निर्यात बढ्ने भएकाले क्रमशः चालु खाता घाटामा सुधार हुँदै जाने तथ्य रेखाचित्रमा देखाइएको J-Curve को माध्यमबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ । यसरी स्वदेशी मुद्रा अवमूल्यन गरी आयातित वस्तुहरूमा गरिने खर्च क्रमशः कटौती गर्दै व्यापार घाटा न्यूनीकरण गर्न अवलम्बन गरिने यस्तो उपायलाई खर्च परिवर्तन गर्ने नीति (Expenditure Switching Policy) पनि भनिन्छ । यसका अतिरिक्त स्वदेशी मुद्रा अवमूल्यनबाट व्यापार घाटा कम गर्न आयात तथा निर्यातको मूल्य लचकता (Price Elasticity of Exports and Imports) को योगफल एकभन्दा बढी हुनुपर्ने Marshall-Lerner Condition ले बताउँछ ।

नेपालको सन्दर्भमा Elasticity Approach कतिको प्रभावकारी हुन सक्ला ? पहिलो कुरा त नेपालले भारतीय मुद्रासँग स्थिर विनिमयदर अवलम्बन गरेको सन्दर्भमा विनिमयदर अवमूल्यनबाट अर्थतन्त्रमा पर्न सक्ने समग्र प्रभाव विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ, नेपालमा आयात हुने अधिकांश वस्तुहरू अत्यावश्यक प्रकृतिका वस्तुहरू हुने गरेको तथा नेपालबाट निर्यातित वस्तुहरू समेत आयातित कच्चा पदार्थमा आधारित हुने गरेको सन्दर्भमा तत्काल नेपाली रुपैयाँको अवमूल्यनबाट प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकिने अवस्था देखिँदैन । त्यसै गरी, आयातको तुलनामा निर्यातको आधार तथा आकार ज्यादै सानो रहेको सन्दर्भमा नेपाली रुपैयाँ अवमूल्यनबाट तत्काल फाइदा लिनुको सट्टा उच्च तथा अलचकदार (Inelastic) आयातको कारण व्यापार घाटा थप बढ्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ । तथापि, नेपालले पनि वैदेशिक व्यापारमा स्वदेशी वस्तु तथा सेवाको उपलब्धता बढाउँदै भविष्यमा यस्तो असन्तुलन समायोजन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्दै जानुको विकल्प देखिँदैन ।

Absorption Approach: राष्ट्रिय आय तथा खर्चमा आवश्यक समायोजन गरी शोधनान्तर असन्तुलन घटाउने उपायलाई Absorption Approach भनिन्छ । राष्ट्रिय आय तथा खर्चबीचको अन्तरले शोधनान्तर असन्तुलनलाई प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले यस्तो असन्तुलन घटाउन आय तथा खर्चमा आवश्यक समायोजन गर्नुपर्ने यस अवधारणाले बताउँछ । यसलाई खर्च कटौतीको उपाय (Expenditure Reducing Policy) पनि भनिन्छ । यस सिद्धान्तअनुसार अर्थतन्त्रमा उत्पादन अर्थात् आम्दानी बढाएर अथवा खर्च कम गरेर शोधनान्तर घाटामा सुधार ल्याउन सकिन्छ (बक्स-२) । उपयुक्त मौद्रिक तथा वित्त नीति अवलम्बन गरी आय वृद्धि अथवा खर्च कटौतीका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ । अर्थतन्त्र पूर्ण क्षमतामा पुग्नु अधिको विकासशील अवस्थामा यो उपाय बढी प्रभावकारी हुन्छ । नेपाल जस्तो विकासको प्रारम्भिक चरणमा रहेको मुलुकमा वित्तीय अनुशासन अवलम्बन गरी शोधनान्तर सन्तुलन कायम गर्ने उपाय उपयोगी नै हुने देखिन्छ ।

Box :2

$$Y = (C + I + G) + (X - M)$$

$$Y = A + B \rightarrow B = Y - A \rightarrow \Delta B = \Delta Y - \Delta A \text{ (Where, } A = C + I + G, B = X - M)$$

$$\text{If } Y > A \text{ } B > 0, \text{ If } Y < A \text{ } B < 0, \text{ If } Y = A \text{ } B = 0$$

$$\text{Where, } Y = \text{Income, } A = \text{Expenditure, } B = \text{BOP (trade balance)}$$

Monetary Approach: शोधनान्तर असन्तुलन मुद्राको माग तथा आपूर्तिमा आउने उचारचढावको कारण हुने भएकोले यस्तो असन्तुलन समायोजन गर्न अपनाइने मौद्रिक उपायलाई Monetary Approach भनिन्छ । यस अवधारणाले जुनसुकै किसिमको शोधनान्तर असन्तुलनलाई मौद्रिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषय मान्दछ । मौद्रिक नीतिमा आवश्यकता अनुसार समायोजन गरी शोधनान्तर असन्तुलन हटाउन सकिने यस अवधारणाले जनाउँछ । खुद आन्तरिक

सम्पत्ति र शोधनान्तरबीच ऋणात्मक सम्बन्ध (बक्स-३) हुने भएकोले शोधनान्तर घाटालाई सुधार गर्न मुद्राप्रदाय नियन्त्रण गर्ने अर्थात् मौद्रिक व्यवस्थापनलाई कसिलो बनाउन आवश्यक हुन्छ । त्यसै गरी, मौद्रिक व्यवस्थापनको यो उपाय ब्याजदर, विनिमयदर तथा मूल्यको माध्यमबाट समेत प्रभावी हुने गर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा न्यून ब्याजदर तथा सहज कर्जा पहुँचका कारण आयात विस्तार हुन गई व्यापार घाटा बढ्न सक्ने भएकोले मौद्रिक/वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा यसतर्फ विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने हुन्छ ।

Box :3

$$MS = NFA + NDA$$

$$\Delta MS = \Delta NFA + \Delta NDA$$

$$\Delta NFA = \Delta MS - \Delta NDA \text{ or } BOP = \Delta MS - \Delta NDA$$

Where, MS=Money Supply, NFA=Net Foreign Assets, NDA=Net Domestic Assets

(ड) नेपालमा शोधनान्तर तथ्याङ्कसम्बन्धी प्रमुख समस्या/चुनौतीहरू के छन् ?

- शोधनान्तर तथ्याङ्कमा गैरआवासीयहरूसँगको सबै किसिमका आर्थिक कारोबारहरू समेटनुपर्ने भएकोले यस्ता कारोबारको प्रयोजन अनुसारका अद्यावधिक एवम् व्यवस्थित अभिलेख (Disaggregated Transaction Record) सहजै उपलब्ध हुने संस्थागत संरचना निर्माण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ । गैरआवासीयसँगको कारोबारको एकमुष्ट तथ्याङ्कभन्दा पनि प्रयोजन अनुसारको विभाजित तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सकेमा मात्र सम्बन्धित खातामा उक्त विवरण आउन सक्ने र त्यसले यथार्थ स्थिति दर्शाउने भएकोले यसका लागि स्रोतबाटै खण्डित तथ्याङ्क उपलब्ध हुनसक्ने संरचना निर्माण गर्न आवश्यक छ ।
- शोधनान्तर तथ्याङ्क भनेकै गैरआवासीयहरूसँग भएको कारोबारको व्यवस्थित तथा समग्र विवरण भएकोले यसमा हुने कारोबारलाई विदेशी मुद्राको आधारमा नभई आवासीय र गैरआवासीयबीचको कारोबारका आधारमा छुट्याइने गरिन्छ । तर विदेशी मुद्रामा भएका सबै कारोबारलाई शोधनान्तर तथ्याङ्कमा

समावेश गर्ने विगतदेखिको प्रचलन, बुझाइ एवम् अभ्यासलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- हाल नेपालले पनि BPM6 अनुसार समानान्तर रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न थालिसकेको सन्दर्भमा आगामी दिनमा यसलाई पूर्णता दिन तथ्याङ्कसम्बन्धी थुप्रै सुधारहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । कारोबारलाई पहिलेको भन्दा अझ व्यवस्थित रूपमा अभिलेख राख्नुपर्ने, राष्ट्रिय आय लेखा तथ्याङ्कसँग तादात्म्यता कायम गर्दै प्रत्येक कारोबार शीर्षकलाई प्रयोजन अनुसार खण्डीकृत गर्नुपर्ने, नयाँ वित्तीय उपकरणहरूमार्फत गरिने अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारहरूलाई समेट्नुपर्ने लगायतका विषयहरू नयाँ निर्देशिकाले समेटेको हुनाले सोही अनुसार गर्न/गराउन विद्यमान तथ्याङ्क प्रणाली एवम् संरचनामा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- हाल नेपालमा धेरै प्रचलनमा नभए पनि वित्तीय क्षेत्रको विकास एवम् आधुनिकीकरणसँगै भविष्यमा आधुनिक वित्तीय उपकरणहरू (जस्तै: फाइनान्सियल डेरिभेटिभ्स, फरवार्ड, अप्सन आदि) मार्फत हुने कारोबारहरूको तथ्याङ्क

सङ्कलनका लागि आवश्यक तयारी एवम् वित्तीय मध्यस्थता सेवा (Financial Intermediation Services Indirectly Measured-FISIM) लाई क्षेत्रगत रूपमा मापन गरी तथ्याङ्कीय आधार निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । हाल राष्ट्रिय आय लेखामा समेत FISIM को गणना क्षेत्रगत रूपमा नगरी एकमुष्ट रूपमा गर्ने गरिएको सन्दर्भमा आयात, निर्यातलगायतका कारोबारमा छुट्टाछुट्टै FISIM गणना गर्ने कार्य असम्भव नभए पनि त्यति सहज छैन । यसका लागि सन्दर्भ व्याजदर केलाई लिने भन्ने सम्बन्धमा समेत थप गृहकार्यको आवश्यकता छ ।

- शोधनान्तर तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा कतिपय तथ्याङ्क अनुमानका आधारमा समेत लिने गरिन्छ । खासगरी अध्ययन, सर्वेक्षण एवम् कुराकानी समेतका आधारमा गरिने यस्ता अनुमानहरू कतिको सही हुन्छन् भन्ने विषय अध्ययन, सर्वेक्षणलगायत जानकारीका स्रोत एवम् त्यसको लागि प्रयोग गरिने मोडेल/अनुपातको विश्वसनीयतामा निर्भर गर्दछ । समय अन्तरालमा कारोबारको प्रकृति, आर्थिक अभिकर्ताहरूको रुचि, प्राथमिकता, व्यवहार एवम् सरकारी नीति/निर्देशनहरू परिवर्तन भइसकेका हुन सक्छन् । तसर्थ, शोधनान्तर मात्र नभई अन्य जुनसुकै तथ्याङ्क अनुमानको आधारका रूपमा लिइने प्रमुख सर्वेक्षणहरू एक निश्चित अन्तरालमा अद्यावधिक गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । हाल विप्रेषण, पर्यटन, वैदेशिक व्यापार, ट्रान्सफरलगायतका विषयमा सम्बन्धित स्रोतबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कका अतिरिक्त अनुमान समेत गर्नुपर्ने भएकोले यस्ता सर्वेक्षणलाई समसामयिक अद्यावधिक गर्दै लैजानुपर्ने आवश्यकता छ ।
- पछिल्लो समयमा अनलाइनमार्फत हुने काम तथा सोवापतको पारिश्रमिक एवम् यूट्युब, जुम मिटिङ जस्ता एपलगायत सामाजिक सञ्जालको प्रयोग वा विज्ञापनवापत उल्लेख्य कारोबारहरू हुने गरेको सन्दर्भमा यस्ता कारोबारलाई शोधनान्तर तथ्याङ्कमा समावेश गर्नुपर्ने देखिएको

छ । यसका लागि सम्बन्धित नियामकीय निकायमा यस्ता कारोबारहरू अनिवार्य रूपमा रिपोर्टिङ गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक छ ।

- विविध शीर्षकमा तथ्याङ्कको आकार बढ्दै जानुले पनि तथ्याङ्कको दायरा तथा रिपोर्टिङमा समस्या रहेको जनाउँछ । यस्तो तथ्याङ्कमा हुने बारम्बार उतारचढावले सही समयमा तथ्याङ्क रिपोर्टिङ नभएको अवस्थालाई इङ्कित गर्दछ । यस्तो तथ्याङ्क बढ्दै जानुले पाउनुपर्ने रकम (क्रेडिट आइटम) न्यूनमूल्यन भएको वा रिपोर्टिङ नभएको अथवा तिर्नुपर्ने रकम (डेबिट आइटम) अधिमूल्यन भएको अवस्थालाई जनाउँछ । तसर्थ, विविधअन्तर्गतको रकमलाई न्यूनीकरण गर्न तथ्याङ्कको दायरा तथा गुणस्तरमा सुधारको आवश्यकता छ ।

(च) शोधनान्तर तथ्याङ्क सुधारका लागि आगामी कार्यदिशा के हुन सक्छन् ?

- शोधनान्तर तथ्याङ्क विश्वसनीय एवम् यथार्थपरक हुन सकेमा मात्र त्यसले मुलुकको बाह्य क्षेत्रको वास्तविक अवस्था भल्काउँछ । अर्थतन्त्रको आकारमा भएको विस्तारसँगै अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक कारोबारहरू बढ्दै जाने भएकोले सोअनुरूप शोधनान्तर तथ्याङ्कको दायरा फराकिलो हुँदै जाने तथा तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन एवम् विश्लेषणको कार्यमा समेत समसामयिक परिमार्जनहरू गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, अबको पहिलो कार्यदिशा भनेको विद्यमान तथ्याङ्क सङ्कलन तथा प्रशोधन प्रणालीमा देखिएका समस्या/चुनौतीहरू (माथि उल्लेख गरिएका) सम्बोधन गर्दै तथ्याङ्कको गुणस्तर अभिवृद्धि एवम् दायरा फराकिलो पार्ने । दोस्रो, BPM6 अनुसारको तथ्याङ्क प्रणाली कार्यान्वयनका लागि आवश्यक प्राविधिक एवम् संस्थागत संरचनालाई पूर्णता दिने ।
- नेपालले BPM6 अनुसार हाल समानान्तर रूपमा शोधनान्तर तथ्याङ्क प्रकाशन गर्न थालिसकेको सन्दर्भमा यस कार्यलाई पूर्णता दिन तथ्याङ्कका

केही नयाँ स्रोत पहिचान गर्नुका साथै हाल उपलब्ध तथ्याङ्कलाई थप विभाजन/खण्डीकृत हुनेगरी प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउन जरुरी छ। यसका लागि विद्यमान निर्देशिका एवम् सफ्टवेयरमा आवश्यकतानुसार परिमार्जन गर्नुका साथै तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि प्रयोग गरिएका सर्वेक्षण तथा अध्ययन नतिजालाई समेत अद्यावधिक गर्दै जानुपर्ने आवश्यकता छ।

- शोधनान्तर तथ्याङ्कको गुणस्तर एवम् दायरा अभिवृद्धिका लागि गर्नुपर्ने सुधारका साथै कतिपय अवधारणात्मक विषयलगायत विगतका अभ्यासहरूसमेत परिमार्जन गर्दै जानुपर्ने देखिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कारोबारहरू विदेशी मुद्रामै हुने भए तापनि शोधनान्तरको सिद्धान्त अनुसार मुद्राको आधारमा मात्र नभई आवासीय वा गैरआवासीय कोसँग कारोबार भएको हो, सोको आधारमा कारोबारको अभिलेख राख्नुपर्ने हुन्छ। अर्को शब्दमा, Currency Principle मा नभई Residency Principle मा आधारित भई शोधनान्तर तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुपर्ने भएकोले विगतमा Currency Principle को आधारमा मात्र शोधनान्तर तथ्याङ्कमा समावेश हुने गरेका कतिपय कारोबारहरूका सम्बन्धमा थप अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

- अन्त्यमा, शोधनान्तर तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रशोधन र प्रकाशनका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले हालसम्म गरेका प्रयासहरूको परिणामस्वरूप हामी BPM6 अनुरूप प्रारम्भिक तथ्याङ्क प्रकाशन गर्नसक्ने अवस्थामा आइपुगेका छौं। आगामी दिनमा यसमा देखिएका समस्या/चुनौतीहरू सम्बोधन गर्दै राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपका अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार तथ्याङ्क प्रणालीमा निरन्तर सुधार गर्दै जानुको विकल्प छैन।

सन्दर्भ सामग्री

BPM6, 2009. *Balance of Payments and International Investment Position Manual*, International Monetary Fund (<https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/bopman6.htm>).

IMF. *International Monetary Fund* (www.imf.org > external > pubs > bop).

शोधनान्तर तथ्याङ्क सङ्कलन निर्देशिका, २०६१।
नेपाल राष्ट्र बैंक।

(<https://www.nrb.org.np/category/manual-guidelines/?department=ofg>).

नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका प्रयासहरू

दीर्घबाहादुर रावल*

विषय प्रवेश

अर्थतन्त्रको दिगो विकासका लागि आर्थिक स्थायित्वलाई आधार स्तम्भका रूपमा लिइन्छ। आर्थिक स्थायित्वका लागि मूल्य स्थायित्व, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व र वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम रहनुपर्ने हुन्छ। सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी प्रयासहरूले अर्थतन्त्रको स्थायित्व कायम गर्दै यसप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको हुन्छ। यस्तो प्रयास आज एउटा संस्था वा मुलुकको मात्र नभई विश्वव्यापी प्रयासका रूपमा स्थापित भइसकेको छ। नेपालले समेत सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणका पक्षमा आफ्ना प्रयासहरू केन्द्रित गर्दै आएको छ।

वित्तीय क्षेत्रको स्वस्थ विकासले दिगो आर्थिक विकासका लागि लगानी जुटाउने र यस्तो लगानीले समग्र आर्थिक विकासमा मद्दत पुऱ्याउँछ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाले स्रोत सङ्कलन तथा परिचालन गर्ने क्रममा अवाञ्छित, आपराधिक एवम् गैरकानुनी क्रियाकलापमा संलग्न स्रोत परिचालन गर्दा वित्तीय क्षेत्र मात्र नभई सिङ्गो अर्थतन्त्रले अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न सक्दैन। सम्पत्ति आर्जनका सही स्रोतहरूको प्रोत्साहन र आपराधिक स्रोतहरूको निरुत्साहनले वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्दै आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सकिन्छ। आपराधिक गतिविधिको प्रभाव वित्तीय प्रणालीमा पर्न नदिन, आर्थिक क्रियाकलापमा आतङ्कवादको उपस्थिति निर्मूल पार्न र सुरक्षित वित्तीय प्रणालीको विकास गर्दै दिगो रूपमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नका लागि बैंक

तथा वित्तीय संस्थामा अपराध तथा आतङ्कवादसँग सम्बन्धित वित्तीय स्रोत साधनको प्रवेशमा नियन्त्रण गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसर्थ, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारीसम्बन्धी गतिविधि, स्रोत, साधनको पहिचान गरी त्यस्ता क्रियाकलापबाट वित्तीय क्षेत्रलाई सुरक्षित राख्नका लागि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, राष्ट्रिय कानून, नियमन व्यवस्था तथा संयन्त्रहरूको विकास भएका छन्। यसै सन्दर्भमा यस लेखमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको सम्बन्धमा नेपालमा भएका प्रयासहरू र विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरूबारे थप चर्चा गर्न खोजिएको छ।

“सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी” के हो ?

गैरकानुनी स्रोतबाट आर्जन गरिएको रकम वा सम्पत्तिलाई कानुनी रकम वा सम्पत्तिमा रूपान्तरण गर्ने कार्यलाई सम्पत्ति शुद्धीकरण भन्ने गरिन्छ। गैरकानुनी तवरले आर्जन गरेको सम्पत्ति वित्तीय बजारमा निक्षेप, बीमा वा अन्य कुनै उपकरणका माध्यमले प्रवेश गराइसकेपछि यसलाई वित्तीय प्रणालीमार्फत प्रसार गर्ने, सम्पत्ति खरिद गर्ने वा अन्य कुनै प्रयोजनमा लगाई कानुनी रूपले वैधानिकता प्राप्त गर्ने कार्यलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको रूपमा लिइन्छ। सामान्यतः सम्पत्ति शुद्धीकरणमा संलग्न व्यक्तिले पहिलो चरणमा गैरकानुनी सम्पत्ति (रकम) लाई वित्तीय प्रणालीमा प्रवेश गराउने (Placement), तत्पश्चात् त्यस्तो सम्पत्ति विभिन्न उपकरणका माध्यमले वित्तीय प्रणालीमा फैलाउने (Layering) र अन्त्यमा कानुनी रूपले वैध सम्पत्ति सरह प्रयोग गर्ने (Integration) जस्ता कार्यहरू चरणबद्ध रूपले गर्ने गर्दछन्।

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासका मापदण्डहरू

सन् १९८९ मा अन्तरसरकारी निकायका रूपमा वित्तीय कारवाही कार्यदलको (FATF) स्थापनापश्चात् सम्पत्ति शुद्धीकरण विरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै ऐक्यबद्ध प्रयासको थालनी भएको हो । वित्तीय कारवाही कार्यदलले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू निर्धारण गरी यसको पालनाको अवस्था अनुगमन गर्ने गर्दछ । सुरुका वर्षमा कार्यदलले लागू पदार्थ दुर्व्यसनी र ओसारपसार जस्ता अपराधिक क्रियाकलापबाट आर्जित सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण गर्ने उद्देश्यले प्रतिपादन गरेका मापदण्डहरू सन् २००१ मा अमेरिकाको ट्वीन टावरमा भएको आतङ्कवादी हमलापश्चात् आतङ्ककारी क्रियाकलापलाई समेट्दै ४०+९ मापदण्डहरू जारी गर्‍यो । अपराधिक एवम् आतङ्ककारी गतिविधिबाट वित्तीय प्रणालीलाई सुरक्षित गर्न केन्द्रित रहेका यस्ता मापदण्डलाई कार्यदलका सिफारिस (FATF Recommendations) भनी अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । अर्थतन्त्रलाई वित्तीय संस्थाहरू र गैरवित्तीय पेसाकर्मी तथा व्यवसायी दुई भागमा विभाजन गरेर यी दुई क्षेत्रका लागि छुट्टाछुट्टै मापदण्डहरू निर्धारित गरिएका छन् । बैंकिङ, बीमा, धितोपत्र र सहकारीको कार्य गर्ने संस्थाहरू वित्तीय संस्थाअन्तर्गत पर्दछन् भने घर जग्गा व्यवसायी, बहुमूल्य धातु व्यवसायी, क्यासिनो, कानुन व्यवसायी, नोटरी र लेखा व्यवसायी जस्ता संस्थाहरू गैरवित्तीय पेसा व्यवसायीमा पर्दछन् । कार्यदलका सिफारिसहरू यिनै क्षेत्रका वित्तीय कारोबारहरूको नियमनगरी अर्थतन्त्रमा वित्तीय अपराध र आतङ्कवादबाट मुक्त राख्ने प्रयासमै केन्द्रित रहेका छन् ।

कार्यदलले जारी गरेका सिफारिसको कार्यान्वयनको अवस्था नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने गरिन्छ । कार्यदलले यसरी गर्ने अनुगमनलाई पारस्परिक मूल्याङ्कन (Mutual Evaluation) भन्ने गरिन्छ । पारस्परिक मूल्याङ्कनले सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी कानुनी प्रावधान, संस्थागत संरचना र त्यस्ता प्रावधानको प्रभावकारिता मापन गरी प्रतिवेदन तयार गर्दछ । यसका आधारमा कार्यदलले मुलुकलाई उच्च जोखिम युक्त (कालो सूची), उच्च अनुगमन (खैरो सूची) वा सुधारोन्मुख जस्ता वर्गमा राखी सार्वजनिक रूपमा सूची प्रकाशन गर्ने गर्दछ । विगतमा

एसिया प्यासिफिक समूहको अगुवाइमा नेपालको समेत सन् २००५ र सन् २०१० गरी दुई पटक पारस्परिक मूल्याङ्कन भइसकेको छ । उक्त दुवै मूल्याङ्कन प्रतिवेदन अनुसार नेपालको अवस्था अत्यन्तै कमजोर रहेको थियो । हाल नेपाल तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कन तयारीको अवस्थामा रहेको छ ।

कार्यदलका सिफारिसहरू

सन् १९९० मा वित्तीय कारवाही कार्यदलले ४० वटा सिफारिसहरू प्रकाशित गरी सम्पत्ति शुद्धीकरणविरुद्ध लड्ने प्रयासको थालनी गरेको थियो । अमेरिकामा सेप्टेम्बर ११ को आतङ्कवादी हमलापश्चात् आतङ्कवाद नियन्त्रणसम्बन्धी नौ वटा थप भई ४०+९ सिफारिसहरू जारी गरिए । तर सन् २०१२ मा कार्यदलले आतङ्कवादसँग सम्बन्धित सिफारिससमेत समावेश गरी ४० वटा सिफारिस नै जारी गर्‍यो । तिनै ४० वटा सिफारिस र तिनको व्याख्यासहितका टिप्पणीहरू नै सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको रूपमा सबै मुलुकले अवलम्बन गर्दै आएका छन् । तिनै ४० वटा सिफारिसहरू नै पारस्परिक मूल्याङ्कनका आधारहरू हुन् । तसर्थ, पारस्परिक मूल्याङ्कनमा आफ्नो स्थान सुरक्षित गर्न पनि कार्यदलका सिफारिसको अवलम्बन सबै मुलुकले तीव्र रूपले गर्दै आएका छन् ।

कार्यदलले देहायका उपायहरूलाई अनिवार्य रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता औंल्याउँदै आफ्ना सिफारिस सोहीबमोजिम वर्गीकरण गरेको छ :

- जोखिम पहिचान गर्ने, नीति निर्माण गर्ने, राष्ट्रिय समन्वय र सहकार्य गर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलाप र हातहतियार विस्तारमा वित्तीय लगानी नियन्त्रण गर्ने,
- वित्तीय क्षेत्र र अन्य तोकिएका क्षेत्रमा निरोधात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने,
- अनुसन्धानकारी, नियमनकारीलगायत अन्य सक्षम निकायहरूको अधिकार तथा जिम्मेवारी स्थापित गर्ने,
- कानुनी व्यक्तिको वास्तविक धनीसम्बन्धी जानकारीको पहुँच एवम् पारदर्शितामा अभिवृद्धि ल्याउने, र
- अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयमा सहजीकरण गर्ने ।

मुलुकलाई वित्तीय अपराध र आतङ्कवादबाट जोगाउनका लागि कार्यदलका सिफारिसले विभिन्न उपायहरू सुझाएको छ । अपराध र आतङ्कवादको जोखिम पहिचान गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने, जोखिममा आधारित पद्धतिको विकास गर्ने, जोखिम व्यवस्थापनका लागि आवश्यक नीति निर्माण गर्ने र यसका लागि राष्ट्रिय रूपले विभिन्न निकायबीच निरन्तर सहकार्य र समन्वय गर्नुपर्ने आवश्यकता सिफारिस नं. १ र २ ले औल्याएका छन् । सिफारिस नं. ३ र ४ ले सम्पत्ति शुद्धीकरण कार्यलाई अपराधीकरण गर्नुपर्ने र कसुरजन्य सम्पत्तिलाई रोक्का, नियन्त्रण र जफत गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था र आवश्यक संयन्त्रको विकाससम्बन्धी आवश्यकता औल्याएका छन् । त्यसै गरी, सिफारिस नं. ५, ६, ७ र ८ ले आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी विषयहरूलाई समेटेका छन् । जसअन्तर्गत आतङ्कवादलाई अपराधीकरण गरी आवश्यक दण्ड, सजाय, जरिवानाको व्यवस्था गर्नुपर्ने र संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद्को प्रावधान अनुसार यस्ता गतिविधिमा प्रयोग हुने सम्पत्ति तत्काल जफत गर्नुपर्ने विषयहरू राखिएका छन् ।

सिफारिस नं. ९ देखि २३ सम्म निरोधात्मक उपायसम्बन्धी व्यवस्थाहरू गरिएका छन् । वित्तीय क्षेत्रमा गोपनीयतासम्बन्धी व्यवस्था कानुनी व्यवस्थाले कार्यदलका सिफारिस कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्न नहुने, ग्राहक पहिचान पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने, कारोबारको अभिलेख कम्तीमा पाँच वर्षसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने जस्ता निरोधात्मक उपायहरू यसअन्तर्गत राखिएका छन् । यसै गरी, उच्च पदस्थ व्यक्तिहरू, करेस्पण्डेण्ट बैंकिङ, नयाँ प्रविधिको प्रयोग, रकम ट्रान्सफर, वायर ट्रान्सफर र तेस्रो पक्षको प्रयोगसम्बन्धी गर्नुपर्ने प्रावधानहरू यसैअन्तर्गत समेटिएका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले वित्तीय अपराध र आतङ्कवादको जोखिम व्यवस्थापनका लागि आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको विकास गर्ने आफ्ना सहायक कम्पनी, विदेशस्थित शाखा कार्यालयमा समेत यसको कार्यान्वयन गर्ने गराउने विषयहरू निरोधात्मक उपायअन्तर्गत राखिएका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले उच्च जोखिमयुक्त मुलुकसँग कारोबार गर्दा विस्तृत ग्राहक पहिचान पद्धतिको अवलम्बन गर्नेसम्बन्धी प्रावधानसमेत यसैअन्तर्गत राखिएको छ ।

निरोधात्मक उपायले अपराध र आतङ्कवादसँग सम्बन्धित गतिविधिले वित्तीय क्षेत्रमा प्रवेश पाउन अवरोध सिर्जना गर्दछ । उपयुक्त ग्राहक पहिचान पद्धतिको विकास गरी वित्तीय क्षेत्रलाई अपराधिक वा आतङ्ककारी गतिविधिका लागि दुरुपयोग हुनबाट जोगाउने ध्येय नै निरोधात्मक उपायहरूको रहेको छ । कहीं कतैबाट वित्तीय क्षेत्रमा यस्ता गतिविधिको प्रवेश भइहाले निरन्तर रूपमा अनुगमन गरी शङ्कास्पद कारोबारको विवरण वित्तीय जानकारी इकाईमा पेश गर्नुपर्ने प्रावधान सिफारिस नं. २० ले गरेको छ । यसका साथै, वित्तीय जानकारी इकाईमा दिइएको सूचना गोप्य हुनुपर्ने र यस्तो सूचना गरेकै आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुनै पनि पदाधिकारी दण्डित नहुने कानुनी संरक्षण प्रदान गरिने विषय सिफारिस नं. २१ ले गरेको छ । यस्ता निरोधात्मक उपायहरू क्यासिनो, घरजग्गा व्यवसाय, बहुमूल्य धातु व्यवसायी, कानुन व्यवसायी, लेखा र लेखापरीक्षण व्यवसाय र कम्पनी सेवा प्रदायक जस्ता गैरवित्तीय व्यवसायी र पेसाकर्मीका हकमा पनि लागू हुने विषय सिफारिस नं. २२ र २३ ले गरेका छन् ।

फर्म, कम्पनी वा संस्था जस्ता कानुनी व्यक्तिको सिर्जना गरी अपराधी वा आतङ्ककारी लुक्न सक्ने जोखिम भएकोले प्राकृतिक व्यक्तिकै रूपमा वास्तविक धनीको पहिचान गर्नुपर्ने विषय सिफारिस नं. २४ र २५ मा गरिएको छ । यसबाट कारोबारको अन्तिम हिताधिकारीको पहिचान भई अपराधी वा आतङ्ककारीले कानुनी व्यक्ति वा संयन्त्रको दुरुपयोग गर्नबाट वञ्चित गर्न खोजेको छ ।

सिफारिस नं. २६, २७ र २८ मा नियमनकारी र सुपरिवेक्षकीय अधिकारसम्बन्धी विषयहरू समेटिएको छ । नियमनकारी निकायले अपराधिक र आतङ्ककारी क्रियाकलापबाट जोगाउन आवश्यक नियमन गर्ने, सूचना सङ्कलन गर्ने, जारी गरिएका निर्देशन पालना गराउने, पालना नभए दण्ड, सजाय र जरिवाना गर्ने र आवश्यक परे इजाजत खारेज गर्ने विषयहरू यसअन्तर्गत राखिएका छन् ।

सिफारिस नं. २९ मा वित्तीय जानकारी इकाईसम्बन्धी विषय रहेको छ । जसअनुसार सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलाप वित्तीय लगानीसम्बन्धी शङ्कास्पद कारोबार र सीमा कारोबार

विवरण रिपोर्टिङ गर्ने राष्ट्रिय केन्द्रका रूपमा इकाईलाई तोकिएको छ । इकाईले आवश्यकता अनुसार सूचक संस्था र कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूसँग सूचना आदानप्रदान गर्न सक्ने विषयसमेत यसअन्तर्गत राखिएको छ ।

यसै गरी, सिफारिस नं. ३० र ३१ म अनुसन्धानकारी र कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायसम्बन्धी विषयहरू रहेका छन् । यस्ता निकायले अनुसन्धानको सिलसिलामा सूचना वा जानकारी लिन सक्ने, अनुसन्धानका विविध विधिहरू प्रयोग गर्न सक्ने, कारोबार रोक्का वा नियन्त्रणमा लिन सक्ने जस्ता विषयहरू रहेका छन् । सिफारिस नं. ३२ ले नगद कुरियर सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ । जसअनुसार सीमा वारपार यात्रा गर्दा यात्रुले आफूले धारण गरेका नगद वा धारक विनिमेय अधिकारपत्रको घोषणा गर्नुपर्ने प्रावधानबारे उल्लेख गरेको छ ।

सामान्य आवश्यकता शीर्षकअन्तर्गत सिफारिस नं. ३३, ३४ र ३५ रहेका छन् । सिफारिस नं. ३३ ले प्रणालीगत दक्षता र प्रभावकारिता मापनका तथ्याङ्कहरू विस्तृत रूपमा राख्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । विशेष गरी शङ्कास्पद कारोबारसम्बन्धी विवरण प्राप्त गरेको, सम्प्रेषण गरेको, अनुसन्धान गरेको, अभियोजन गरेको, कसुरजन्य सम्पत्ति रोक्का, नियन्त्रण वा जफत गरेको, पारस्परिक कानुनी सहायता र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयसम्बन्धी तथ्याङ्कको निर्माण र विकास गर्नुपर्ने विषयहरू रहेका छन् । यसै गरी, सिफारिस नं. ३४ ले सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि सुपरिवेक्षक, सक्षम अधिकारी र सम्बन्धित निकायहरूबीच मार्गदर्शन र पृष्ठपोषण दिने पद्धतिको स्थापना गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । सिफारिस नं. ३५ ले प्रशासकीय, देवानी र फौजदारी कारवाहीका सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ, यस्ता कारवाहीहरू वित्तीय संस्था र गैरवित्तीय व्यवसायी र पेसाकर्मीलाई संस्थागत रूपमा मात्र नभई तिनका सञ्चालक र उच्च व्यवस्थापनलाई समेत हुनुपर्ने विषय समेटेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयअन्तर्गत सिफारिस नं. ३६ देखि ४० सम्मका सिफारिस रहेका छन् । सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी प्रयासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयको समेत आवश्यकता रहन्छ । तसर्थ,

अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूको अनुपालना, पारस्परिक कानुनी सहायता र सुपुर्दगीका विषयहरू अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयअन्तर्गत रहेका छन् ।

कार्यदलले जारी गरेका सिफारिसको कार्यान्वयन अवस्थाको परीक्षणका लागि पारस्परिक मूल्याङ्कनअन्तर्गत प्राविधिक अनुपालना (Technical Compliance) र प्रभावकारी अनुपालना (Effectiveness Compliance) को अवस्था हेर्ने गरिन्छ । प्राविधिक अनुपालनाले सिफारिस कार्यान्वयनतर्फ कानुनी एवम् संस्थागत संरचनाको अवस्था विश्लेषण गर्दछ भने प्रभावकारी अनुपालनाअन्तर्गत तिनको प्रभावकारिता हेर्ने गरिन्छ । प्रभावकारिता विश्लेषणका लागि कार्यदलले ११ वटा तत्कालका परिणामहरू (Immediate Outcomes) मापन गर्ने आधार तय गरेको छ,

सन्दर्भ नेपाल: कानुनी तथा नियमन व्यवस्था

नेपालमा अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी गर्ने कार्यलाई निवारण गर्न “सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन (संशोधनसहित), २०६४” ले कानुनी व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐनले कसैले पनि सम्पत्तिको गैरकानुनी स्रोत (इलिजिट अरिजिन) लुकाउने वा छल्ने वा कसुरमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारवाहीबाट बचाउन सहयोग गर्ने, कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने थाहा पाउँदापाउँदै वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार हुँदाहुँदै त्यस्तो सम्पत्तिको सही प्रकृति, स्रोत, स्थान, निसर्ग (डिस्पोजिसन), कारोबार (मुभमेण्ट), स्वामित्व वा सो सम्पत्तिउपरको अधिकार लुकाउने, छल्ने वा बदल्ने, वा कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने जानी जानी वा विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार हुँदाहुँदै त्यस्तो सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, प्रयोग गर्ने वा धारण गर्ने जस्ता कार्यलाई कसुरका रूपमा लिएको छ । साथै, सो ऐनले उल्लिखित कार्य गर्न षड्यन्त्र, मद्दत, दुरुत्साहन, सहजीकरण, मतसल्लाह वा उद्योग गर्न वा सम्बद्धता वा सहभागिता जनाउन वा मतियार हुनुलाई समेत कसुर भनी परिभाषित गरेको छ । कसैले पनि आतङ्ककारी कार्य गर्नको लागि वा आतङ्ककारी व्यक्ति वा आतङ्ककारी सङ्गठनलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै पनि माध्यमबाट भौतिक सहयोग वा साधन स्रोत उपलब्ध गराउन वा सोको षड्यन्त्र गरेमा समेत उक्त

कानूनबमोजिम कसुर भएको मानिने व्यवस्था रहेको छ ।

ऐनको परिच्छेद ३ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्नु पर्ने र गर्न नहुने कार्यसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था रहेको छ । कानूनले बेनामी वा काल्पनिक नाममा खाता खोल्न वा कुनै प्रकारको कारोबार गर्न वा गराउन रोक लगाएको छ । यसै गरी, कसैले नेपालमा वा नेपालको भूभागमार्फत शेल बैङ्क स्थापना तथा सञ्चालन गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हकमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन र नियमावलीको कार्यान्वयनका लागि एकीकृत निर्देशिकाको निर्देशन नं. १९ अन्तर्गत सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । उक्त निर्देशनले मूलतः देहायबमोजिमका व्यवस्था गरेको छ :

नीति तथा कार्यविधि बनाई लागू गर्नुपर्ने

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी नीति तथा कार्यविधि बनाई लागू गर्नु पर्ने र यस्तो नीति तथा कार्यविधिले ग्राहकको पहिचान, व्यावसायिक सम्बन्ध, अनुगमन, कारोबारको सूचना, अभिलेखलगायतका अन्य दायित्वका सम्बन्धमा आन्तरिक नीति, प्रक्रिया तथा नियन्त्रण, निरन्तर अनुगमनसम्बन्धी व्यवस्था, आन्तरिक जिम्मेवारी तथा कार्य विभाजन, जोखिम मूल्याङ्कन प्रणालीको आधार तथा पद्धति, जोखिममा आधारित ग्राहक पहिचान, अद्यावधिक तथा अनुगमन पद्धति, अस्वभाविक तथा शङ्कास्पद कारोबारको पहिचान पद्धतिलगायतका विषयवस्तु समावेश गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

बैंक वा वित्तीय संस्थाले कानून, नियमावली र निर्देशनको कार्यान्वयनका लागि आन्तरिक नीति तथा कार्यविधि तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी हरेक संस्थालाई विशेष रूपमा सजग भई सुरक्षित वित्तीय प्रणालीको विकास गर्ने आधार प्रदान गरेको छ । यसर्थ, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहकको खाता खोल्दा, सटही

कारोबार गर्दा, वायर स्थानान्तरण गर्दा, भूक्तानी दिँदा वा कुनै पनि प्रकारले व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापना गर्दा स्वीकृत आन्तरिक नीति तथा कार्यविधिवमोजिम गर्नुपर्दछ । यस्ता नीति तथा कार्यविधिले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी प्रचलित कानून, नियम र नियमनकारी व्यवस्थाको पालना हुने गरी सम्पूर्ण वित्तीय कारोबारलाई निर्देशित गर्दछन् ।

ग्राहक पहिचान तथा सम्पुष्टि

बैंक वा वित्तीय संस्थाले व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापना गर्दा, खाता खोल्दा, तोकिएको रकमभन्दा बढीको आकस्मिक कारोबार गर्दा, विद्युतीय माध्यमबाट कोष स्थानान्तरण (वायर ट्रान्सफर) गर्दा, ग्राहकको पहिचानको लागि पहिले लिएको जानकारीको सत्यता वा पर्याप्ततामा शङ्का लागि थप सम्पुष्टि गर्नुपर्दा, सम्पत्ति शुद्धीकरण वा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी भएको शङ्का लागी थप सम्पुष्टि गर्नु पर्दा, उच्च जोखिमयुक्त ग्राहक वा उच्चपदस्थ व्यक्तिले प्रत्येक कारोबार गर्दा ग्राहकको सही रूपमा पहिचान तथा सोको सम्पुष्टि भरपर्दो स्रोतबाट प्राप्त कागजात, तथ्याङ्क वा जानकारीका आधारमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापना गर्ने ग्राहक संस्थागत भए प्राकृतिक व्यक्तिको समेत पहिचान गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । बैंक खातामा खाता सञ्चालकबाहेक अन्य कुनै व्यक्तिले रु.एक लाखभन्दा बढी रकम नगद जम्मा गर्न आएमा रकम जम्मा गर्ने व्यक्तिको पहिचान खुल्ने कागजात लिई नगद जम्मा गर्नुको प्रयोजनसमेत खुलाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै, खाता खोल्दा प्राकृतिक व्यक्तिको ल्याप्चे सहीछाप वा Bio-Metric लिने व्यवस्थासमेत एकीकृत निर्देशिकाले गरेको छ । उक्त निर्देशिकाले ग्राहक पहिचान पद्धतिका सम्बन्धमा वास्तविक धनी पहिचान, सूचीकृत व्यक्ति पहिचान, उच्चपदस्थ व्यक्ति पहिचान, सरलीकृत ग्राहक पहिचान पद्धति एवम् बृहत् ग्राहक पहिचान पद्धतिका सम्बन्धमा समेत आवश्यक व्यवस्था गरेको छ ।

वास्तविक धनी पहिचान

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापना गर्दा वा कारोबार गर्दा वास्तविक धनीको पहिचान तथा

सम्पुष्टि गर्नको लागि आवश्यक मनासिब उपायहरू अपनाउनुपर्ने हुन्छ । कसैले अन्य व्यक्तिको तर्फबाट व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापना वा कारोबार गर्ने भए जसका तर्फबाट त्यस्तो सम्बन्ध वा कारोबार गर्न खोजिएको हो, त्यस्तो व्यक्तिको पहिचान तथा सम्पुष्टि गर्ने र अख्तियारनामासहितको कागजात लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले वास्तविक धनीको पहिचान एवम् अनुगमन गर्ने संयन्त्रको विकास गरेको हुनुपर्दछ । एकीकृत निर्देशनमा ग्राहकबाट प्राप्त सूचना, सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध सूचना, सामाजिक सञ्जालमा उपलब्ध सूचना, प्रचलित कानूनबमोजिम राखिएको अभिलेखबाट सूचना लिने र व्यावसायिक रूपमा उपलब्ध तथ्याङ्कका आधारमा समेत वास्तविक धनीको पहिचान गर्न आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि केके भए ?

- सन् १९८९: वित्तीय कारवाही कार्यदल (FATF) को स्थापना
- सन् १९९०: कार्यदलका ४० सिफारिस (FATF Recommendations) जारी
- सन् १९९७ : एसिया प्यासिफिक समूह (APG) को स्थापना
- सन् २००१: कार्यदलले आतङ्कवादमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी सिफारिस थपेको (४०+९ सिफारिस)
- सन् २००२ : नेपाल एशिया प्यासिफिक समूहको सदस्य
- सन् २००५: नेपालको पहिलो पारस्परिक मूल्याङ्कन (Mutual Evaluation)
- सन् २००८ : वित्तीय जानकारी इकाईको स्थापना
- सन् २०११ : नेपालको दोस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कन
- सन् २०११ : पहिलो रणनीति तथा कार्ययोजना (२०६८-७३) कार्यान्वयन
- सन् २०११ : सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागको स्थापना
- सन् २०१२ : कार्यदलका सिफारिसमा संशोधन (४० सिफारिस)
- सन् २०१३ : कार्यदलले मूल्याङ्कन विधि जारी
- सन् २०१६ : सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण नियमावली जारी
- सन् २०१६ : पहिलो पटक राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन (National Risk Assessment) सम्पन्न
- सन् २०१८ : नेपालले स्वमूल्याङ्कन (Self Assessment) गरेको
- सन् २०१९ : राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०७६-८१) जारी
- सन् २०२० : राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन (२०२०) सम्पन्न
- हाल : तेस्रो पारस्परिक मूल्याङ्कनको तयारी

सूचीकृत व्यक्ति पहिचान

आतङ्ककारी व्यक्ति, समूह वा सङ्गठनसम्बन्धी सूचनाको प्रवाहका लागि सूचीकृत भएका व्यक्ति, समूह वा सङ्गठनको अद्यावधिक सूची परराष्ट्र मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय र नियमनकारी निकायको वेबसाइटमा हुने भएकोले त्यस्तो सूचना हेरी सूचीमा उल्लिखित व्यक्ति, समूह वा सङ्गठनको बारेमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अद्यावधिक जानकारी हासिल गर्नु गराउनु पर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । सम्बन्धित संस्थाले प्रकाशित सूची नियमित रूपमा हेर्नु पर्ने र यस्तो वेबसाइटमा सूचीकृत व्यक्ति, समूह वा सङ्गठन आफ्नो ग्राहक भए नभएको यकिन गरी आदेशानुसारको कार्य गर्नु पर्ने व्यवस्था एकीकृत निर्देशिकाले गरेको छ ।

उच्चपदस्थ व्यक्ति पहिचान

बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ग्राहक वा वास्तविक धनी वा ग्राहक बन्न खोज्ने व्यक्ति उच्चपदस्थ व्यक्ति भए वा नभएको यकिन गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आवश्यक जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ । उच्चपदस्थ व्यक्ति भन्नाले स्वदेशी उच्चपदस्थ व्यक्ति, विदेशी उच्चपदस्थ व्यक्ति वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको उच्चपदस्थ व्यक्ति र यस्तो व्यक्ति नेपाल सरकारले राष्ट्रिय समन्वय समितिको सिफारिसमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको वर्गको व्यक्तिलाई समेत लिनुपर्दछ ।

सरलीकृत ग्राहक पहिचान

नेपाली नागरिकको सामाजिक तथा आर्थिक हितको लागि स्थानीय कार्यक्रमसँग सम्बन्धित विषयमा कुनै उत्पादन वा सेवा प्रवाह गर्ने भएमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी जोखिम कम देखिएको ग्राहक वा कारोबारका सम्बन्धमा नियमनकारी निकायको स्वीकृति लिई सरलीकृत ग्राहक पहिचान तथा सम्पुष्टि गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । तर विदेशी नागरिक, उच्चपदस्थ व्यक्ति र जोखिमयुक्त कारोबार गर्ने व्यक्तिका हकमा भने यस्तो पहिचान पद्धति कार्यान्वयन गर्न सकिँदैन । बैंक वा वित्तीय संस्थाले सरलीकृत ग्राहक पहिचानका लागि उपयुक्त पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने, यस्ता ग्राहकको विवरण राख्नुपर्ने र

यसरी खोलिने खाताहरूको लागि छुट्टै फारामको विकास गर्नुपर्ने व्यवस्था एकीकृत निर्देशनले गरेको छ ।

बृहत् ग्राहक पहिचान

उच्च जोखिमयुक्त ग्राहक, आर्थिक वा कानुनी उद्देश्य स्पष्ट नदेखिने जटिल, ठूलो वा अस्वभाविक प्रवृत्तिको कारोबार गर्ने ग्राहक, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पालना नगर्ने वा आंशिक रूपमा मात्र पालना गर्ने भनी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा पहिचान भएको मुलुकको ग्राहक, उच्चपदस्थ व्यक्ति र त्यस्तो व्यक्तिको परिवारको सदस्य तथा निजसँग सम्बद्ध व्यक्ति वा ग्राहकलाई ऐनले बृहत् ग्राहक पहिचान पद्धति अपनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी, विद्युतीय माध्यमबाट मात्र कारोबार गर्ने ग्राहक, उच्च नेटवर्थ भएका ग्राहक, भ्रष्टाचार, करछलीलगायत अन्य अपराधिक कार्यका आधारमा उच्च जोखिममा रहेका मुलुकका ग्राहक वा हाल बसोबास वा पेसा वा व्यवसाय गरिरहेको स्थान आदिको आधारमा जोखिममा रहेका ग्राहक, नगदको बढी प्रयोग हुने व्यवसायमा संलग्न ग्राहकलाई एकीकृत निर्देशनले बृहत् ग्राहक पहिचान पद्धति लागू गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । बृहत् ग्राहक पहिचान पद्धति अवलम्बन गर्दा सम्पत्तिको स्रोत पहिचान गर्ने, कारोबारको उद्देश्यको जानकारी लिने, कारोबारको अनुगमन गर्ने प्रयोजनका लागि सीमा निर्धारण गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्ने व्यवस्था निर्देशिकाले गरेको छ ।

विवरण अद्यावधिक गर्नुपर्ने

खाता खोल्ने समयमा प्राप्त भएको विवरण सधैंका लागि पर्याप्त हुँदैन । ग्राहकको कारोबारको आकारमा आएको परिवर्तन, व्यावसायिक गतिविधिमा हुने परिवर्तन एवम् उपलब्ध विवरणको समयावधि जस्ता कारणले गर्दा यसरी प्राप्त विवरणहरू अद्यावधिक गर्नुपर्ने हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहक पहिचानसम्बन्धी विवरण नियमित रूपले अद्यावधिक गर्नुपर्ने व्यवस्था एकीकृत निर्देशिकामा रहेको छ । उक्त निर्देशिका अनुसार उच्च जोखिम देखिएका ग्राहकको कम्तीमा वर्षको एक पटक, ग्राहक पहिचान विवरणअनुरूप कारोबार मेल नखाएको अवस्थामा तत्कालै, ग्राहक पहिचानको कार्य पूरा नभएको अवस्थामा तत्कालै, ग्राहक पहिचान विवरणमा उल्लेखित जानकारीको सत्यता वा पर्याप्तताको बारेमा

शङ्का लागेको अवस्थामा तत्कालै यस्ता विवरणहरू अद्यावधिक गरी नियमनकारी निकायले माग गरेको बखत उपलब्ध गराउन सक्ने गरी राख्नुपर्ने व्यवस्था उक्त निर्देशिकाले गरेको छ । साथै, संस्थाका पदाधिकारी र कर्मचारीले ऐन, नियमावली तथा निर्देशनबमोजिम तयार गरिएका विवरण अन्य कुनै व्यक्तिलाई जानकारी दिन नहुने र यस्तो विवरण, सूची, जानकारी, प्रतिवेदन, अभिलेख, सूचनाहरू पाँच वर्षसम्म सुरक्षित राख्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । यसरी तयार गरिएका प्रतिवेदन, कागजात, अभिलेख, विवरण, सूचना वा जानकारी ग्राहक वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई अनधिकृत रूपमा दिन नहुने गोपनियतासम्बन्धी व्यवस्थासमेत पालना गर्नुपर्दछ ।

निरन्तर अनुगमनसम्बन्धी व्यवस्था

खाता खोल्दा वा व्यावसायिक कारोबार गर्दा मात्र ग्राहक वा कारोबारको अनुगमन गर्ने कार्य अपर्याप्त हुन सक्छ । तसर्थ, सुरक्षित वित्तीय कारोबारका लागि निरन्तर अनुगमनको आवश्यकता पर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहक, वास्तविक धनी वा कारोबारका सम्बन्धमा निरन्तर अनुगमन (अनगोइड ड्यू डिलिजेन्स) गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । प्राप्त जानकारी, व्यवसाय वा जोखिमसम्बन्धी विवरणअनुरूप कारोबार भए वा नभएकोबारे निरन्तर अनुगमन तथा सूक्ष्म परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । विशेष गरी उच्चपदस्थ व्यक्ति, उच्च जोखिमयुक्तलगायतका ग्राहक, सीमापार करेस्पोन्डिङ बैंकिङ तथा वायर स्थानान्तरणसम्बन्धी कारोबारको निरन्तर अनुगमन अनिवार्य रहेको छ । जोखिमयुक्त ग्राहक तथा कारोबारको ग्राहक पहिचान तथा सम्पुष्टिसम्बन्धी केही कार्य तेस्रो पक्षबाट समेत गराउन सकिने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।

सीमा कारोबार तथा शङ्कास्पद कारोबार

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको ढाँचामा निश्चित सीमाभन्दा बढीको कारोबार (Threshold Transaction Report) तथा शङ्कास्पद देखिएका कारोबारको विवरण नियमित रूपमा वित्तीय जानकारी इकाईमा पठाउनुपर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले रु.१० लाख वा सोभन्दा बढीको निक्षेप स्वीकार गर्दा रकमको स्रोत ग्राहकलाई उल्लेख गर्न लगाउनुपर्ने व्यवस्था एकीकृत निर्देशनले गरेको छ । ग्राहकले एकै

पटक वा पटकपटक गरी एक दिनमा गरेको रु.१० लाख वा सोभन्दा बढी रकमको नगद जम्मा/खर्च कारोबार, सीमा वारपार हुने गरी गरिएको स्थानान्तरण र एक दिनमा रु.पाँच लाख वा सोभन्दा बढी रकमको नगदमा गरिएको विदेशी मुद्रा कारोबार जस्ता विवरणहरू कारोबार भएको मितिले १५ दिनभित्र वित्तीय जानकारी इकाईमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यसै गरी, शङ्कास्पद कारोबारसम्बन्धी प्रतिवेदन (Suspicious Transaction Report) नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेबमोजिमको ढाँचामा तयार गरी यथाशक्य तीन दिनभित्र वित्तीय जानकारी इकाईसमक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै, आर्थिक वा कानुनी उद्देश्य स्पष्ट नदेखिने जटिल, ठूलो वा अस्वभाविक प्रकृतिको सबै कारोबार र सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको पालना नगर्ने वा आंशिक रूपमा मात्र पालना गर्ने भनी पहिचान भएको मुलुकको व्यक्ति, संस्था वा कानुनी प्रबन्धसँगको व्यावसायिक सम्बन्ध वा कारोबारजस्ता खास कारोबारमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । यस्ता कारोबारहरू हाल वित्तीय जानकारी इकाईको विद्युतीय सफ्टवेयर goAML बाट रिपोर्टिङ हुने गर्दछन् ।

कारोबार गर्न नहुने

प्रचलित कानून तथा नियमन व्यवस्थाबमोजिम कागजात वा विवरण उपलब्ध गराउन नसक्ने ग्राहकसँग कारोबार गर्न निषेध गरिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहक पहिचान तथा सम्पुष्टि गर्न आवश्यक कागजात, विवरण तथा जानकारी उपलब्ध नगराउने र उपलब्ध जानकारीका आधारमा पहिचान एवम् सम्पुष्टि हुन नसक्ने ग्राहकको खाता खोल्न वा त्यस्तो ग्राहकसँग व्यावसायिक सम्बन्ध कायम गर्न वा कारोबार गर्न हुँदैन । त्यस्तो ग्राहकसँगको व्यावसायिक सम्बन्ध अन्त्य गरी आवश्यक भएमा सोको जानकारी वित्तीय जानकारी इकाईलाई समेत दिनुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।

प्रचलित कानून तथा निर्देशनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नगर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था र त्यस्तो बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीलाई ऐनबमोजिमको कारवाही हुने व्यवस्थासमेत एकीकृत

निर्देशनले समेटेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई रु.दश लाखदेखि रु.पाँच करोडसम्म जरिवाना र संस्थाको कुनै पदाधिकारी वा कर्मचारीको काम कारवाहीको कारणले भएको भए त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रचलित कानून वा संस्थाको विनियमावलीबमोजिम कारवाही गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थासमेत एकीकृत निर्देशनमा उल्लेख छ ।

संस्थागत व्यवस्था

सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुर निवारण गर्ने सम्बन्धमा अन्तरनिकायबीच समन्वय गर्न र नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिनको लागि नेपाल सरकारका सचिवको संयोजकत्वमा एक राष्ट्रिय समन्वय समिति रहने व्यवस्था रहेको छ । ऐनअन्तर्गतको कसुरसम्बन्धी अनुसन्धान गर्न सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग रहेको छ । यसै गरी, सीमा कारोबार, शङ्कास्पद कारोबारलगायत सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धित कारोबारको विवरण प्राप्त गर्न, विश्लेषण गर्न तथा विश्लेषणको निष्कर्ष प्रवाह गर्ने कार्य वित्तीय जानकारी इकाईले गर्दछ । साथै, कानुनी एवम् नियमन व्यवस्था परिपालनासम्बन्धी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कार्यहरू विभिन्न नियामक निकायले गर्दछन् । ऐन, नियमावली र नियमनकारी निकायको निर्देशनबमोजिमको कार्य प्रभावकारी बनाउन प्रत्येक सूचक संस्थामा फोकल प्वाइन्टको कार्य गर्ने गरी कार्यान्वयन अधिकारीको नियुक्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

नेपाल सरकारले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धमा प्रणालीगत सुधार र सबलीकरणका लागि राष्ट्रिय रणनीति र कार्ययोजना (२०७६-८१) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । रणनीति र कार्ययोजनाले सरोकारवाला निकायलाई जिम्मेवार बनाई स्पष्ट समयसीमासहितका क्रियाकलापहरू तोकेको छ । यसका साथै सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी जोखिम पहिचान गरी सोको विश्लेषणसहितको राष्ट्रिय जोखिम मूल्याङ्कन (२०२०) प्रतिवेदनको सारांश सार्वजनिक गरिएको छ । उक्त प्रतिवेदनले समेत पूरक कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयनका लागि सरोकारवाला निकायलाई

जिम्मेवारी दिएको छ ।

विद्यमान चुनौतीहरू

अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको अनुसरण र अवलम्बन गर्दै नेपालले विभिन्न नीतिगत तथा संस्थागत प्रयासहरू गर्दै आएको छ । सिङ्गो मुलुकलाई आपराधिक एवम् आतङ्ककारी क्रियाकलापबाट मुक्त राख्ने प्रयास कुनै एक वा दुई संस्था वा निकायले मात्र गरेर पुग्दैन । त्यसैले कार्यदलले गरेका सिफारिसमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय र सहकार्यका प्रावधानहरू रहेका छन् । नेपालले समेत समन्वय र सहकार्यका माध्यमले आफ्ना प्रयासहरू अगाडि बढाउँदै लगेको देखिन्छ । यस क्रममा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरूलाई बुँदागत रूपमा देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण एउटा बहुआयामिक कारण र प्रभाव रहेको विषयवस्तुका रूपमा रहेकोले यसलाई सक्रिय एवम् गतिशील बनाई रहनका लागि राजनीतिक दल तथा सरकारकै भूमिका प्रमुख हुने भएकोले यसका लागि राजनीतिक प्रतिबद्धता, तत्परता र निरन्तरताको खाँचो रहन्छ । राजनीतिक अस्थिरताको समयमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको विषय ओभरलमा पर्न सक्ने भएकोले सरकार र सार्वजनिक निकायले यसलाई प्राथमिकतामै राखिरहनुपर्ने विषय आफैँमा चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।
- कोभिड-१९ को महामारीले विश्व अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रहरू प्रभावित रहेका छन् । सरकार, नियमनकारी, अनुसन्धानकारीलगायत सबैको सामान्य क्षमतामा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यस्तो समयमा वित्तीय अपराधका नयाँनयाँ शैली, प्रविधि एवम् समूह सक्रिय हुने भएकोले त्यस्ता अपराधबाट बच्न निरोधात्मक र उपचारात्मक विधिको प्रयोग गर्न सक्नु अर्को चुनौती रहेको छ ।
- प्रणालीगत सुधार र सबलीकरणका लागि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय रणनीति र कार्ययोजना (२०७६-८१) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । उक्त रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि सूचक संस्थाहरू, नियमनकारी निकायहरू, वित्तीय जानकारी इकाई, अनुसन्धान गर्ने निकाय र अभियोजन गर्ने निकायबीच समन्वय र सक्रियताको खाँचो रहेको छ । फरकफरक भूमिका

र जिम्मेवारीसहितका निकायहरूबीच समन्वय कायम गरी रणनीति र कार्ययोजनाको कार्यान्वयन गर्ने कार्यसमेत चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

- उपयुक्त ग्राहक पहिचान पद्धतिको विकास र यसको प्रभावकारी प्रयोग नै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि महत्वपूर्ण निरोधात्मक उपाय हो । तर, कतिपय अवस्थामा ग्राहक पहिचान पद्धतिको गलत व्याख्या र प्रयोगले सर्वसाधारणलाई हैरानी उत्पन्न गरेको सुनिन्छ । सही प्रयासको समेत गलत व्याख्याका कारण उत्पन्न हुने परिणामलाई समयमै सम्बोधन गर्ने चुनौती रहँदै आएको छ ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि जोखिममा आधारित पद्धतिको अवलम्बन गर्नु अर्को प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ । वित्तीय क्षेत्रको नियमनकारी निकाय नेपाल राष्ट्र बैंक, बैंक सुपरिवेक्षण विभागले वाणिज्य बैंकहरूमा जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण पद्धतिको विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यसको अनुसरण गर्दै अन्य सबै क्षेत्रका नियमनकारी निकायहरूले र सूचक संस्थाहरूसमेत यस्तो पद्धतिको अवलम्बन क्रमिक रूपमा गर्दै जानुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणमा क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता सम्बोधन गर्न सक्नु अर्को महत्वपूर्ण चुनौती रहेको छ । वित्तीय अपराध र आतङ्कवादका नवीनतम प्रयासविरुद्ध जुध्नका लागि अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग, आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स र निरन्तर समन्वयको खाँचो पर्दछ । सबै नियमनकारी, अनुसन्धानकारी र अभियोजन गर्ने निकायबीचको प्रभावकारी समन्वयका लागि पनि सबैको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
- नेपालमा वित्तीय क्षेत्रका नियमनकारी र सूचक संस्थाहरू तुलनात्मक रूपले सङ्गठित र व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित भएको यस क्षेत्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि नीतिगत व्यवस्था र सङ्गठित प्रयास सक्रिय रूपले अगाडि बढ्दै गएको छ । तर वित्तीय क्षेत्रबाहेक गैरवित्तीय व्यावसायी र पेसाकर्मी क्षेत्रमा भने नियामक निकाय नै अलमलमा परेको जस्तो अवस्था रहेकोले यस क्षेत्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका लागि नीतिगत एवम्

संस्थागत प्रयासका लागि थप सक्रियताको खाँचो रहेको देखिन्छ ।

- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसम्बन्धी नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियाका लागि तथ्याङ्कको निर्माण एवम् विश्लेषणको आवश्यकता रहन्छ । यस्तो तथ्याङ्क निर्माण र विकासका लागि कार्यदलले सिफारिस नं.३३ जारी गरेको छ । यसर्थ, सबै सुचक संस्था, नियमनकारी निकाय, अनुसन्धानकारी निकाय र अभियोजन गर्ने निकायहरूले यस्ता तथ्याङ्क नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्ने, नीति निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा तथ्याङ्कको उपयोग गर्ने र राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय समन्वयमा सूचना आदानप्रदान गर्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
- विभिन्न निकायमा कार्यरत कर्मचारीको छिटोछिटो सरुवा भइरहनुले पनि सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण कार्यमा चुनौती थपेको छ । यससम्बन्धी सैद्धान्तिक, व्यावहारिक र अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनसम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान र अनुभव नहुँदै कर्मचारीको सरुवा भइरहँदा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण कार्यले अपेक्षित गति लिन सक्दैन ।
- अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको अवलम्बन छिटो छरितो रूपमा गर्दै आगामी पारस्परिक मूल्याङ्कन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न गर्ने कार्यसमेत महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

समग्र अर्थतन्त्र र विशेष गरी वित्तीय क्षेत्रमा विकसित परिदृश्यको सही विश्लेषण गरी वित्तीय प्रणालीमा आपराधिक एवम् आतङ्ककारी क्रियाकलापको प्रवेशलाई समयमै नियन्त्रण गर्नु प्रमुख चुनौतीका रूपमा लिन सकिन्छ । यसै गरी बैंकिङ कारोबारमा सूचना प्रविधिको प्रयोग र बढ्दो जटिलताका कारण अन्तरसम्बन्धित कारोबारको पहिचान चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय

असल अभ्यासहरू तीव्र गतिमा विकास भइरहेका छन् । वित्तीय कारोबारमा बढ्दो जटिलतासँगै विकसित अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको अवलम्बन गर्नु अर्को चुनौती हो । जटिल बैंकिङ कारोबार एवम् त्यस्ता कारोबारमा नीहित जोखिमको पहिचान, मापन एवम् नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने चुनौती सबै सरोकारवालासामू रहँदै आएको छ । नीतिगत एवम् कानुनी व्यवस्थाको पर्याप्तता, अनुपालना एवम् सजगताले मात्र सुरक्षित वित्तीय प्रणालीको विकासमा मद्दत पुऱ्याउँछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्दा, कारोबार गर्दा वा अन्य कुनै पनि किसिमले व्यावसायिक सम्बन्ध स्थापित गर्दा हरेक चरणमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी सजगता अपनाई सुरक्षित वित्तीय कारोबार सञ्चालन गर्नसक्नु नै आजको वित्तीय क्षेत्रका सरोकारवालाको प्रमुख चुनौती हो ।

उपसंहार

वित्तीय कारोबारको आकार, प्रकृति र जटिलतामा आइरहेको तीव्र परिवर्तनले विभिन्न चुनौतीहरू थपिँदै गएको छ । नेपालले समेत सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विकसित असल अभ्यासहरू क्रमशः अवलम्बन गर्दै आएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, नियमावली र नियमन व्यवस्थाले यससम्बन्धी कानुनी तथा नियमन व्यवस्थाहरू गरेका छन् । यस्ता कानुनी तथा नियमन व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि विभाग, वित्तीय जानकारी इकाई, नियमनकारी निकाय र सम्बन्धित सूचक संस्थामा कार्यान्वयन अधिकृतसम्बन्धी व्यवस्था गरिएका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास, प्रचलित कानून र स्थापित संयन्त्रलगायतका व्यवस्थाको जानकारी हासिल गर्दै पूर्ण पालनाका लागि सबै सरोकारवालाले तत्परता देखाएको अवस्थामा आपराधिक एवम् आतङ्ककारी क्रियाकलापबाट मुक्त सुरक्षित वित्तीय प्रणालीको विकास हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन: सिद्धान्त र व्यवहार

✍ राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

पछिल्लो समयमा व्यावसायिक जगतका अतिरिक्त धेरैजसो क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको विषयलाई विशेष महत्व दिने गरिएको छ। कुनै पनि सङ्गठनमा आबद्ध विभिन्न सरोकारवालाको आकांक्षालाई पारदर्शी र उत्तरदायी ढङ्गबाट सम्बोधन गर्ने विशेष प्रणालीको रूपमा संस्थागत सुशासन स्थापित हुँदै गएको देखिन्छ। संस्थागत क्षेत्रमा सम्पन्न गर्नुपर्ने विभिन्न कार्यमा सम्बद्ध पक्षले व्यक्त गरेको चासो, महसुस गरेको असन्तुष्टि र असफलतालाई केलाउने क्रममा संस्थाका सरोकारवालाद्वारा पारदर्शिता र जवाफदेहिताको आवश्यकता बोध गरिएपश्चात् संस्थागत सुशासनको अवधारणा विकास भएको देखिन्छ। सन् १९७० को दशकमा अमेरिकाबाट सुरु भएको संस्थागत सुशासनको बहसले विस्तारै सबै मुलक र क्षेत्रमा व्यापकता पाउँदै गएको देखिन्छ। व्यावसायिक जगतमा उक्त शब्दको व्यापक प्रयोग हुनु अधिसम्म व्यावसायिक आचरण, नैतिकता एवम् अनुशासनजस्ता विषयमा यो निहित रहेको थियो। तर असीको दशकदेखि संस्थागत सुशासन विषयले व्यवसाय, व्यवस्थापन, वित्त, कानून अर्थलगायत हरेक क्षेत्रमा राम्रैसँग स्थान जमाएको देखिन्छ। यो विषय नाफामूलक संस्थाहरूमा मात्र हैन सबै प्रकारका संस्थामा उत्तिकै आवश्यक र अपरिहार्य विषय मानिएको छ। संस्थागत सुशासनको सैद्धान्तिक धरातल व्यवस्थापनको पूर्ण पारदर्शिता, इमान्दारिता, जवाफदेहितामा टिकेको हुन्छ। यसका अतिरिक्त लगानीकर्ताको हित र सार्वजनिक सरोकारका विषय पनि उत्तिकै महत्वको रूपमा गाँसिएको हुन्छ।

सुशासनको विषयमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय निकाय तथा विद्वान्ले आफ्ना विचार तथा परिभाषाहरू दिएका छन्। तर यस विषयमा आर्थिक सहकार्य तथा विकास सङ्गठन (Organization for Economic Co-operation and Development-OECD) ले विभिन्न समयमा धेरै मुलुकहरूको अवस्थालाई समेटी अध्ययन अनुसन्धान गर्नुका साथै सुशासनका सिद्धान्तहरू समेत प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। उक्त संस्थाले संस्थागत सुशासनलाई कुनै पनि सङ्गठनको निर्देशित तथा सञ्चालित हुने प्रक्रिया र पद्धतिको रूपमा परिभाषित गरेको छ। जसले सङ्गठनमा आबद्ध सञ्चालक समिति, सेयरधनी, व्यवस्थापन पक्ष तथा अन्य सरोकारवालाको अधिकार तथा दायित्वलाई किटान गर्नुका साथै निर्णय प्रक्रियाका लागि नीति नियमको पालना गर्न बाध्य तुल्याउँछ।¹ संस्थागत सुशासनका सम्बन्धमा उक्त संस्थाले केही आधारभूत सिद्धान्तसमेत प्रस्तुत गरेको र धेरै सङ्गठनले यसलाई नै आधार मानी मार्गदर्शन एवम् आन्तरिक नीति तर्जुमा गर्ने गरेको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा राजनैतिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा सुशासनको अवस्था कमजोर रहेकोले देश अधि बढ्न नसकेको, देशबाट जनशक्ति पलायन भएको लगायतका टिप्पणीहरू सुनिने गरेकै छ। विगतमा आर्थिक भ्रष्टाचार र अनियमिताका अतिरिक्त अधिकारप्राप्त निकायबाट हुने नीतिगत भ्रष्टाचारलाई कमजोर सुशासनको कडीको रूपमा सर्वसाधारणको बुझाइ रहने गरेकोमा आजकल जनताले पाउनुपर्ने सेवा सुविधाको गुणस्तर, सूचनाको हक, सार्वजनिक निर्णयको जानकारी लगायतका विषयहरू पनि जोडिने गरेका

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

1 Corporate governance is Procedure and process according to which an organization is directed and controlled. The corporate governance specifies the distribution of right and responsibilities among the different participants in the organization - such as the board, manager, shareholder and other stakeholders and lays down the rules and procedures for decision making (Organization for Economic Co-operation and Development- OECD)

छन् । राजनैतिक र प्रशासनिक तवरको सुशासनलाई सुधार गर्न संवैधानिक र राजनैतिक तवरबाटै प्रयास हुनु आवश्यक होला तर नाफामूलक क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्न वैज्ञानिक विधि र पद्धतिको पालना अपरिहार्य हुन्छ । अझ पूर्णतः जनताको विश्वासमा टिकेको बैंकिङ क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको प्रभावकारिता सोको अभ्यासमा निर्भर हुन्छ ।

संस्थागत सुशासनका केही सैद्धान्तिक पक्षहरू

संस्थागत सुशासनका सम्बन्धमा विभिन्न मुलुकमा संस्थागत र प्राज्ञिक तहमा अध्ययन र अनुसन्धान हुनुका साथै विभिन्न सिद्धान्तहरू समेत प्रतिपादन भएका छन् । यो विषयको सर्वव्यापकता सबै प्रकारका सङ्गठनमा हुने भएकाले वित्तीय क्षेत्र केन्द्रित केही प्रमुख अध्ययन र

सिद्धान्तको आधारमा नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा विद्यमान संस्थागत सुशासनको अभ्यास र प्रवृत्तिलाई केलाउने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ । वित्तीय क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको चर्चा गर्दा सन् १९९१ मा वेलायतमा गठित एक समिति र त्यसको प्रतिवेदन निकै चर्चित मानिन्छ । वेलायतमा स्थापना भएका कम्पनीहरू (मुलतः वित्तीय संस्थाहरू) को वित्तीय प्रतिवेदनमा देखिएका कमजोरी र लापरवाहीलाई सम्बोधन गर्न लण्डन स्टक एक्सचेन्जले एडविन क्याडवरीको संयोजकत्वमा गठन गरेको समिति (जुन क्याडवरी कमिटीको नामले चिनिन्छ) ले वित्तीय संस्थामा सुशासन कायम गर्न पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता तथा असल अभ्यासलाई देहायका मुख्य चार भागमा विभाजन गरी प्रस्तुत गर्नुका साथै केही सुझावहरू प्रस्तुत गरेको थियो ।

मुख्य बुँदाहरू	उठाइएका मुद्दाहरू
सञ्चालक समितिको भूमिका	समितिको बैठकको नियमितता, कार्यकारी वा व्यवस्थापनको प्रभावकारी अनुगमन तथा नियन्त्रण, पर्याप्त संख्यामा गैरकार्यकारी सञ्चालकको सहभागिता, विशेषज्ञता र निर्णयमा प्रभाव हुनेगरी प्रतिनिधित्व, सबै सञ्चालकको पहुँच हुने तथा बैठक सञ्चालनको विधि जानेको कम्पनी सचिवालय र सचिवको व्यवस्था र निजलाई हटाउनुपर्दा सबै सञ्चालकको सरोकारको व्यवस्था आदि ।
गैरसञ्चालकहरूको भूमिका	संस्थाको रणनीति, कार्यसम्पादन, स्रोत परिचालन, आचारसंहिता तथा प्रमुख नियुक्तिका विषयमा निष्पक्ष, स्वतन्त्र निर्णय गर्न सक्ने गैरकार्यकारी सञ्चालकको व्यवस्था, निश्चित तोकिएको समयमावधि र अनिवार्य पुनर्वहालीका सर्तहरू, तिनको नियुक्ति र कार्यविवरण सम्बन्धमा समितिबाट निर्धारित कार्यविधि र मार्गदर्शनको व्यवस्था ।
सञ्चालक समितिको पारिश्रमिक	सञ्चालक समितिका सदस्यहरू बढीमा तीन वर्षका लागि नियुक्त गर्ने र पदावधि थप गर्न सेयरधनीको सभामा जानुपर्ने व्यवस्था, उनीहरूको सेवा सुविधा उचित र प्रतिस्पर्धी हुनुपर्ने व्यवस्था, समितिलाई प्रदान गरिएको सेवा सुविधालाई साधारणसभा मार्फत जानकारी गराउनु पर्ने व्यवस्था ।
वित्तीय प्रतिवेदन तथा नियन्त्रणसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू	यथार्थ, सन्तुलित र बुझिने गरी कम्पनीको वास्तविक अवस्थाको चित्रण गर्ने जिम्मेवारी सञ्चालक समितिको हुने, लेखापरीक्षकसँग पेसागत तथा वस्तुगत सम्बन्धको सुनिश्चितता गर्ने, लिखित कार्यविवरणसहित कम्तीमा तीन जना गैरकार्यकारी सञ्चालक रहने गरी लेखापरीक्षण समिति गठन गर्ने, लेखापरीक्षण गरिएको वित्तीय विवरण सर्वाजनिक गराउने, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याउने, व्यावसायिक निरन्तरताको सुनिश्चितता गर्ने, अध्यक्ष र कार्यकारी भूमिका स्पष्ट गरी कुनै एक व्यक्तिको निर्णय वा प्रभावबाट अलग गर्ने, कम्पनीमा कुनै वित्तीय स्वार्थ नरहेका गैरकार्यकारी सञ्चालकको सङ्ख्याको बहुमत कायम गर्ने ।

प्रमुख सुभावहरू	<ul style="list-style-type: none"> ● सञ्चालक समितिका सदस्यको पदावधि साधारणसभाबाट पारित गरेका अवस्थामा बाहेक तीन वर्षभन्दा बढी गर्नु नहुने । ● गैरकार्यकारी सञ्चालकले बहुमत रहेको सेवा सुविधा समितिले कार्यकारीहरू पारिश्रमिक र सुविधा निर्धारण गर्नुपर्ने । ● कम्पनीको आन्तरिक प्रतिवेदन, वासलात लेखापरीक्षकबाट प्रमाणित गरी जानकारी गराउनुपर्ने ● लेखापरीक्षण शुल्क सार्वजनिक गर्नुपर्ने र लेखापरीक्षकको फेरबदल आवश्यक पर्ने, ● लेखापरीक्षकसँग पेसागत तथा वस्तुगत सम्बन्धको सुनिश्चितता गर्ने, ● व्यावसायिक निरन्तरताको सम्बन्धमा नियमित प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्नुपर्ने
-----------------	---

Source: Laura F and Judy S "The Cadbury Committee: a history" Oxford University Press, 2013

वित्तीय क्षेत्रमा कायम गर्नुपर्ने सुशासनका सम्बन्धमा OECD ले प्रथम पटक सन् १९९९ मा जारी गरी सन् २००४ मा परिमार्जन गरेका सिद्धान्तलाई यस क्षेत्रमा विशेष महत्वको रूपमा लिइन्छ। उक्त संस्थाले

संस्थागत सुशासनको विषयलाई देहायका प्रमुख छ भागमा वर्गीकरण गरेको छ। यसलाई नै OECD Principles को रूपमा लिने गरिएको छ।

सिद्धान्त (भाग)	प्रस्तुत विषयवस्तुहरू
संस्थागत सुशासनको प्रभावकारी संरचना सुनिश्चित गर्ने ।	संस्थापक सुशासनको संरचना पारदर्शी र दक्ष बजारलाई प्रवर्द्धन गर्न सक्ने हुनुपर्दछ, कानुनी, नियमसँग सुसङ्गत हुनु पर्दछ र विभिन्न नियामकीय र कार्यान्वयन अधिकारीहरूबीच स्पष्ट रूपमा जिम्मेवारीको विभाजन भएको हुनुपर्दछ ।
सेयरधनी तथा मुख्य स्वामित्व कार्यहरूको आधारभूत अधिकारहरू	फ्रेमवर्कले सेयरधारकहरूको अधिकारको प्रयोग र संरक्षण गर्नुपर्छ ।
सेयरधनीहरूको उचित व्यवहार	फ्रेमवर्कले अल्पसंख्यक तथा विदेशी सेयरधनीलगायत सबै सेयर धारकहरूबीच समान व्यवहार सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। अधिकार हनन भएको अवस्थामा सबै सेयर धारकहरूलाई प्रभावकारी रूपमा समाधान गर्ने अवसर प्रदान गरिएको हुनुपर्दछ ।
संस्थागत सुशासनमा सरोकारवालाको भूमिका	फ्रेमवर्कले कानून वा पारस्परिक सम्झौतामार्फत स्थापना गरिएको सरोकारवालाहरूको अधिकार पहिचान गर्नुपर्दछ र सम्पत्ति, रोजगारी सिर्जना गर्न र वित्तीय दृष्टिले राम्रो उद्यमहरूको दिगोपनका लागि सरोकारवालाबीच सक्रिय सहयोग र समन्वयका लागि प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ ।
सार्वजनिक र पारदर्शिता	फ्रेमवर्कले कम्पनीको यथार्थ वित्तीय स्थिति सही अवधिमा कार्य प्रभावकारिता स्वामित्व र सुशासनको अवस्थासमेत विम्बित हुने गरी सार्वजनिक गर्ने सुनिश्चितता गर्नुपर्दछ ।
सञ्चालक समितिका जिम्मेवारीहरू	कर्पोरेट गभर्नन्स फ्रेमवर्कले कम्पनीको रणनीतिक मार्गदर्शन, बोर्डद्वारा व्यवस्थापनको प्रभावकारी अनुगमन र कम्पनी र सेयर धारकलाई बोर्डको उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

Source: OECD Principles of Corporate Governance, 2004

यसका अतिरिक्त वासेल कमिटी लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय सुपरिवेक्षकीय नियमायले समेत उल्लिखित सिद्धान्त र हालसम्मको अनुभवका आधारमा संस्थागत सुशासनबारे विभिन्न प्रकारका मार्गदर्शनहरू सार्वजनिक गरेको देखिन्छ । सबै संरचनाले मूलतः बैकिङ क्षेत्रमा विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नका लागि अधिकारप्राप्त निकायलाई आत्मानुशासनमा राख्ने प्रयत्न गरेको

देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा वित्तीय क्षेत्रको संस्थागत सुशासनमा नीतिगत व्यवस्थाको प्रभाव सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन (सिग्देल र कोइराला, २०१५) प्रतिवेदनमा संस्थागत सुशासनका आधारभूत सिद्धान्त समेतका आधारमा प्रस्तुत संरचनालाई तलको चित्रमा समेटिएको छ ।

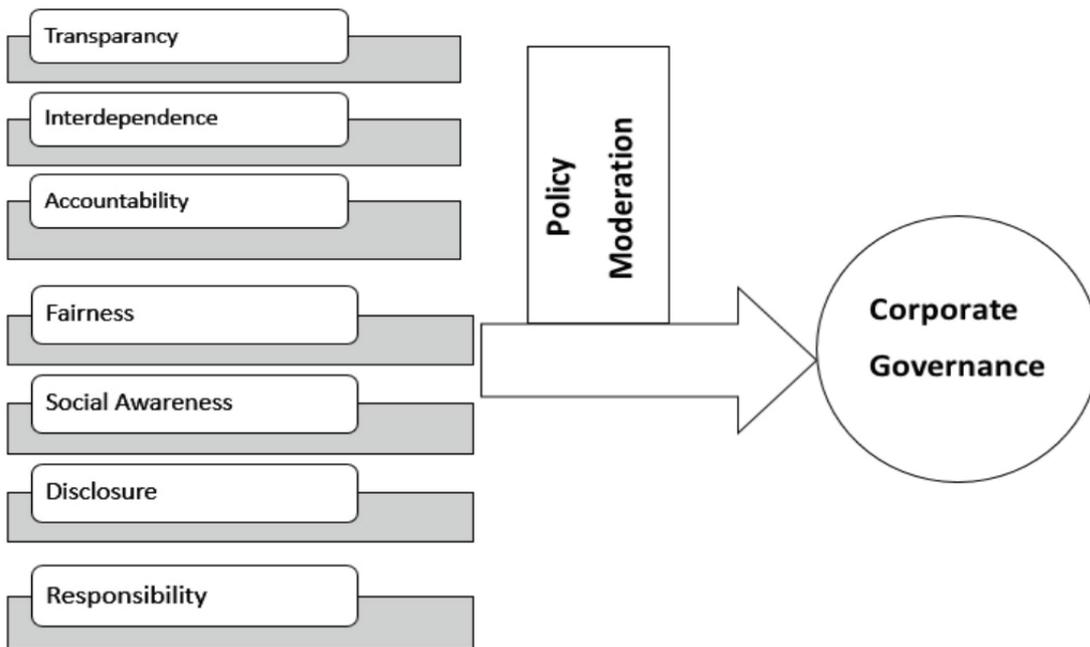

Figure : Factors Affecting Corporate Governance

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन

माथि उल्लिखित सैद्धान्तिक आधारका समेतमा विश्लेषण गर्दा बैकिङ क्षेत्र नियमकीय निकायबाट नै अधिक नियन्त्रित र निर्देशित प्रकृतिको हुने भएकोले केन्द्रीय बैंकबाट जारी गरिएका नीति निर्देशनको प्रभाव नै समग्र वित्तीय प्रणालीको सुशासन प्रभावकारितामा जोडिएको देखिन्छ । सर्वसाधारणको पूर्ण विश्वासमा चल्नुपर्ने क्षेत्र भएकाले बैकिङ क्षेत्रको सुशासनलाई चुस्त राख्न पारदर्शिता, जवाफदेहिता, यथार्थता लगायतका विषयमा केन्द्रीय बैंकले बढी नै चासो दिने गरेको देखिन्छ । विभिन्न कालखण्डमा नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा बैंकका पदाधिकारीले प्राप्त अधिकार दुरुपयोग गरी व्यक्ति वा समूहले लाभ आर्जन गरेका घटनाहरू सार्वजनिक हुने गरेकै छन् । अझ विगतमा समस्यामा

परेका अधिकांश संस्थाहरू मूलतः सुशासनकै पालना गर्न नसकी छोटो अवधिमा नै सङ्कटमा पर्ने र बन्द समेत हुने पुगेका दृष्टान्त यस क्षेत्रमा छ । संस्थागत सुशासनको सीमा रेखा काटेर वित्तीय अपराधसम्मका घटनाहरूमा कतिपय पदाधिकारीहरू समेत कारवाहीका भागिदार भएको देखिन्छ, भने कति कारवाहीबाट उम्कने र सफाई पाउने गरेको पनि देखिएको छ । हालसम्मका तथ्य र प्रमाणहरूको आधारमा समग्र अवस्थाको विवेचना गर्ने हो भने अन्य क्षेत्रको तुलनामा नेपालको बैकिङ क्षेत्रको सुशासनको अवस्थालाई भने सबल नै मानिएको छ ।

नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा चालीसको दशकसम्म तीनवटा सरकारी बैंकको मात्र वर्चस्व रहेको हुँदा सरकारका नीति, नियम, निर्देशन र नियन्त्रणमा नै

बैंकिङ क्षेत्र रहेकोले सुशासनको विषय चर्चामा रहेको देखिँदैन । राज्यका नीति र सिद्धान्त जसरी चले त्यसरी नै बैंकिङ क्षेत्रको विकास र विस्तार हुँदै गएको र बैंकिङ सञ्जाल निकै कमजोर हुनुका साथै आर्थिक गतिविधि र बैंकिङप्रतिको आकर्षण पनि बढी नसकेको अवस्थामा सरोकारवालाको हित हकाधिकारका विषयले त्यति प्राथमिकता पाएका थिएनन् । तर चालीसको दशकपछि निजी क्षेत्रको लगानीमा बैंक खुल्न थालेपछि संस्थागत सुशासनको विषय पेचिलो बन्दै आएको देखिन्छ । बैंकिङ क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको प्रवेश हुँदा सेयर स्वामित्व, संरचना, सञ्चालकहरूको योग्यता र क्षमतालगायत संस्थागत सुशासनका आधारभूत र न्यूनतम पक्षहरूलाई समेत महत्व दिइएको देखिँदैन । तत्कालीन अवस्थामा एकै व्यक्ति वा समूहले ठूलो हिस्सा लगानी गरी बैंक तथा वित्तीय संस्था स्थापना गर्न, सीमित व्यक्ति वा समूहको लगानीमा बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्न, सञ्चालक समितिमा एकै घरपरिवारको सदस्यहरू रहन, आफू आवद्ध बैंकबाट कर्जा सुविधालगायतका हितानुकूल सुविधा उपयोग गर्न र घरानीय र महाजनहरूले बैंकिङ व्यवसायलाई समेत आफ्नो अन्य निजी व्यवसायको रूपमा सञ्चालन गर्नसमेत नीतिगत रूपमा बन्देज नलगाइएका कारण विस्तारै सुशासनका समस्याहरू देखिन थाले ।

बैंकिङ क्षेत्रको विकासक्रमको प्रारम्भिक चरणमा सरकारी लगानीमा खुलेका ठूला बैंकहरूमा देखिएका विभिन्न प्रशासनिक समस्याका अतिरिक्त संस्थागत सुशासनको न्यूनतम र आधारभूत सिद्धान्तसमेत कार्यान्वयन गराउन नसक्दा लामो ऋणात्मक पुँजीमा नै सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था आयो । पछिल्लो समयमा बैंकिङ क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको चासो बढेसँगै वाणिज्य बैंक तथा अन्य साना पुँजीगत क्षमताका वित्तीय संस्थाहरू खुल्ने लहर चलन थाल्यो । सबैखाले संस्थाहरूमा क्रमिक रूपमा सुशासन पालना हुन नसकेका घटना सार्वजनिक हुनका साथै संस्थाहरू यसकै कारण समस्यामा परेका समाचारहरू सार्वजनिक हुन थालेपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले पहिलो पटक २०५८ साउन १ गतेदेखि लागू हुनेगरी वाणिज्य बैंकहरूले पालना गर्नुपर्ने संस्थागत

सुशासन संस्थागतसम्बन्धी व्यवस्था (निर्देशन नं.६) जारी गरेको थियो । यसै परिप्रेक्ष्यमा लक्ष्मी बैंक लिमिटेडले राष्ट्र बैंकको निर्देशनको पटकपटक अवहेलना गरेको र निक्षेपकर्ताको हित कायम हुने गरे काम नगरेको अभियोगसहित मिति २०५८।१२।०७ मा उक्त बैंक व्यवस्थापनलाई निलम्बन गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिएको थियो । त्यस्तै सरकारी लगानीको बैंक नेपाल बैंक लिमिटेडमा पनि सोही समस्या देखिएका कारण वासुदेवराम जोशी नेतृत्वको टोलीलाई व्यवस्थापन जिम्मा दिइएको थियो । तत्कालीन अवस्थामा निजी क्षेत्रका बैंकहरूमा पनि केही समय अब्बल मानिएको नेपाल बङ्गलादेश बैंक र उक्त बैंक सञ्चालक समिति आवद्ध अन्य वित्तीय संस्थामा सुशासनकै कारण देखिएको समस्या समाधान गरेर निक्षेपकर्ताको हित सम्बर्द्धन गर्न तथा संस्थालाई जोगाउनका निम्ति केन्द्रीय बैंकले ठूलै मिहितेत गर्नुपरेको थियो ।

पछिल्लो समयमा तत्कालीन किष्ट बैंकलगायत केही वित्तीय संस्थाका पदाधिकारीलाई कर्जा दुरुपयोगलगायत सुशासनको पालना हुन नसकी वित्तीय अपराधसम्मको अभियोगमा कानुनी कारवाही गरिएको दृष्टान्त नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले बेहोरिरहेकै छ । पहिलो विकास बैंकको रूपमा स्थापना भएको नेपाल विकास बैंकमा देखिएको मुलतः संस्थागत सुशासनकै समस्याले लामो समयसम्म कानुनी बखेडा हुँदै अन्ततः अर्को संस्थामा विलय गराउनुपर्ने अवस्था आयो । यसका अतिरिक्त साना संस्थाहरूले पुँजी वृद्धि गरी संस्थाको स्तरोन्नति गर्ने सवालमा होस् वा घरजग्गा र सेयर कारोबारको मन्दीको समय होस् संस्थागत सुशासनलाई बेवास्ता गर्ने वित्तीय संस्थाहरू धमाधम समस्याको शिकार बन्दै गए । नेपाल सेयर मार्केट्स, सम्भना फाइनेन्स, क्यापिटल मर्चेन्टलगायतका संस्थामा देखिएको समस्याको जड प्रकारान्तरले संस्थागत सुशासनको आवश्यकता र महत्वलाई बुझ्न नखोजी सीमित व्यक्ति वा समूहको प्रभावमा बैंकिङ कारोबार सञ्चालन कारोबार हुनुलाई नै मानिएको छ ।

नेपालमा बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ आउनुपूर्व संस्थागत सुशासन पालनाको विषयलाई नैतिक

विषयको रूपमा लिने गरिए तापनि अधिकारको दुरुपयोग र कतिपय आर्थिक अनियमितताका विषयहरूसमेत बैकिङ कसुरका रूपमा परिभाषित भई कारवाहीको दायरामा आएपछि सुशासनप्रतिको बुझाइ र सोको उल्लंघनपछि हुने कारवाहीको स्वरूपमा पनि बदलाव आएको देखिन्छ। काम गर्ने क्रममा आवश्यक ज्ञान र अनुभवको कमी भई गलत नियतविना गरिएका गल्ती कमजोरीलाई सामान्य निर्देशनबाट सुधार हुने क्रमको विकास भएको देखिन्छ भने कसुरजन्य र नियतवश नै गरिएका गल्ती कमजोरीलाई कानुनी कारवाहीको प्रक्रियातर्फ लैजाने अभ्यास बढी देखिएको छ। विगतमा सञ्चालक समिति वा संस्था सञ्चालनमा मुख्य भूमिकामा रहेका व्यक्तिहरू नै संस्थाको दैनिक कारोबारमा प्रत्यक्ष रूपमा जोडिन खोज्ने, कर्मचारी नियुक्ति खरिद प्रक्रियालगायत सञ्चालन प्रकृतिका निर्णयमा बोर्डको हस्तक्षेप हुने, एकाघरका सदस्यहरू एकै संस्थाको सञ्चालक समितिमा रहन उत्सुक हुने, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कर्जा प्रवाह र उपयोगमा संलग्न हुने, आर्थिक सुविधा निर्धारण र उपयोगमा बढी चासो लिने, निर्णयाधिकार सीमित व्यक्ति वा समूहमा केन्द्रित गर्नेलगायतका प्रवृत्ति बैकिङ क्षेत्रमा विद्यमान थियो। तर पछिल्लो समयमा केन्द्रीय बैंकको संस्थागत सुशासनसम्बन्धी निर्देशनमार्फत प्रत्यक्ष रोक लगाइएका विषयलाई सीधै उल्लंघन गर्ने परिपाटीमा कमी देखिए पनि कानुनी तिकडम अपनाउने र आशय तथा निर्देशनको उद्देश्यभन्दा पनि बढी आफ्नो अनुकूल व्याख्या/विश्लेषण गरी सीमित व्यक्ति वा समूहको हितमा काम गर्ने पद्धति स्थापित हुँदै गएको देखिन्छ। प्रमुख कार्यकारी अधिकृत छनोट गर्न व्यावसायिक र पेसागत क्षमता भएका व्यक्तिलाई प्रतिस्पर्धाबाट छनोट गर्नभन्दा पनि आफू वा आफ्ना स्वार्थ अनुकूल छनोट गर्ने। निर्देशनले रोक लगाएको अवस्थालाई छलछाम गरी एकै समूह वा नजिकका व्यक्तिहरूको बोर्डमा बाहुल्यता बढाउने लगायतका नकारात्मक प्रवृत्ति बैकिङ क्षेत्रमा बढिरहेको देखिन्छ। लामो समय र बढी उमेरसम्म एकै व्यक्तिको नियन्त्रण र प्रभावमा संस्था सञ्चालन हुँदा उत्पन्न हुन सक्ने जोखिम न्युनीकरण

गर्न राष्ट्र बैंकले प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको पदावधि, उमेर र सञ्चालकको उमेर हद तोकिदिएको भए तापनि कानुनी उपचारको नाममा संस्थालाई कमजोर बनाउने घटनाहरू पनि देखिएकै छन्। संस्थागत सुशासनको आधारभूत सिद्धान्त भन्नु नै सञ्चालक समितिमा बैकिङ क्षेत्र बुझेका र बैकिङ व्यवसायलाई मर्यादित रूपमा सञ्चालन गर्न मार्गनिर्देश गर्न सक्ने व्यक्तिको चयन हो, जुन नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा सधैं आकाशको तारा जस्तै भएको देखिन्छ।

अन्त्यमा,

बैकिङ क्षेत्र मात्र नभई मुलुकको हरेक क्षेत्रको सफलता र स्थायित्वका लागि संस्थागत सुशासन अपरिहार्य एउटा अपरिहार्य पक्ष हो। बैकिङ जस्तो सर्वसाधारणको विश्वास, सहभागिता र सहयोगमा सञ्चालन हुनपर्ने क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको महत्व अझ व्यापक हुन्छ। कर्जा जोखिमभन्दा पनि दीर्घकालीन असर पार्ने प्रतिष्ठा जोखिम (Reputational Risk) को मूल स्रोत नै संस्थामा संलग्न मानिस र तिनका गलत प्रवृत्ति र आचरणहरूलाई मानिन्छ। जुन विषयको प्रत्यक्ष सरोकार संस्थाका जिम्मेवार पदाधिकारीको आचरण, आचारसंहिता र सुशासनसँग गाँसिएको हुन्छ। कुनै कानून वा नीति निर्देशनमार्फत गरिएका बाध्यकारी व्यवस्थाले मात्र बैकिङ क्षेत्रमा असल सुशासन स्थापित गर्न सकिँदैन। यो सैद्धान्तिक भन्दा पनि बढी व्यावहारिक र आचरणगत विषय हो। प्रत्येक व्यक्ति इमान्दार र स्वअनुशासन (Self discipline) मा नबसेसम्म संस्थामा सुशासन कायम गर्न कठिन हुन्छ। विभिन्न मुलुकमा भएका फरकफरक अध्ययनले यसलाई प्रभाव पार्ने विभिन्न तत्वहरूको पहिचान, विश्लेषण र व्याख्या गरेका छन्। तर ती सबै तत्वमा सबै मुलुक र वातावरणमा समान रूपले कार्यान्वयन गर्न सकिँदैन। मुलुक मात्र हैन स्थापित कम्पनीको बीचमा पनि आफ्नै प्रकारका विशेषता, संस्कार र पद्धति हुने गर्दछ, जसले सुशासनका विषयको पालना र त्यसबाट प्राप्त हुने नतिजालाई प्रभावित पार्दछ।

बैकिङ क्षेत्रलाई देशको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मानिने भएकोले पारदर्शिता र जवाफदेहितासँग सम्बन्धित विषय बैकिङ क्षेत्रमा अझै बढी आवश्यक

र महत्वपूर्ण हुने तथ्यलाई सबैजसो अनुसन्धानकर्ताले आत्मसात् गरेका छन् । सर्वसाधारण लगानीकर्ता तथा सरोकारवालाको विश्वासमा रही वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने भएकोले संस्थागत सुशासनको असल अभ्यास यस्ता संस्थामा अभूँ बढी आवश्यक देखिनु स्वाभाविक पनि हो । संस्थागत सुशासनको क्षेत्रमा विकसित सिद्धान्तको उपयोग र प्राप्त उपलब्धिलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालको अवस्था धेरै राम्रो मान्न सकिँदैन । तापनि नीतिगत व्यवस्था र कार्यान्वयन तहमा भएका प्रयासहरू भने आशातीत नै देखिन्छन् । धेरै मुलुकमा भएका अध्ययन तथा अनुसन्धानले असल अभ्यास तथा असल सुशासन भएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको समग्र अवस्था र कार्यसम्पादन स्तर राम्रो देखिएको छ भने कतिपय संस्थाहरूको दुर्गतीमा पनि सुशासनको गलत अभ्यास र प्रयोग नै देखिएको छ । नेपालको सन्दर्भमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सुशासन कायम गराउने विषयमा केन्द्रीय बैंकको भूमिका Proactive

भन्दा बढी Reactive रहेको महसुस गर्न सकिन्छ । बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएका गलत अभ्यासलाई अनुगमन गर्दै यससम्बन्धी सबै प्रकारका समस्यालाई संस्थामा निहित जोखिमसँग आबद्ध गरी दुरुपयोग भएका कर्जामा कर्जा नोक्सानी व्यवस्था गर्न लगाउने, अनियमित रूपमा गरिएका खर्चहरू सम्बन्धित पक्षहरूसँग असुलउपर गर्ने, तोकिएको मापदण्ड कायम गर्न नसकेका पदाधिकारीलाई पदबाट बर्खास्त गर्नेलगायतका सुधारात्मक कार्यहरू नियामकीय निकायबाट हुने गरेको छ । भने कानुनी आधार र लेखिएपछि मात्र पालना गर्ने प्रवृत्तिलाई दृष्टिगत गर्दै समयसमयमा निकै स-साना विषयलाई समेत निर्देशनमा नै समेटिने गरिएको पाइन्छ । यस्तो प्रवृत्तिलाई सुधार गरी सुशासनका परिसूचकलाई सरल रूपमा परिभाषित गर्दै सुशासन कायम गर्ने र नगर्ने संस्थाहरूको फरक सरोकारवालाहरूलाई बुझाउन सक्ने अवस्थामा पुग्न भने आवश्यक देखिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकमा आन्तरिक तालिमको अपरिहार्यता, महत्त्व र सोसम्बन्धी एक विश्लेषण

✍ आनन्द पौड्याल*

विषय प्रवेश

कुनै पनि संस्थामा मानव संशाधनको अति नै महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। अहिले सूचना प्रविधि क्षेत्रले विकासमा निकै नै ठूलो फड्को मारिरहेको अवस्था छ। संस्थाको विकास र विस्तारको लागि त्यस संस्थाका कर्मचारीमा ज्ञान, सीप, क्षमता र दक्षताको आवश्यकता पर्छ। प्रविधिको क्षेत्रमा जतिसुकै विकास भए तापनि मानव संशाधनविना कुनै पनि संस्थाले आफ्नो कार्यसम्पादन गर्न सक्दैन। प्रविधि र मानव संशाधनको संस्थामा नड र मासु जस्तै; अन्तरसम्बन्धित भूमिका रहेको हुन्छ। संस्थागत सुधार गरी सोको विकास र वृद्धिको लागि त्यस संस्थामा कार्यरत जनशक्तिलाई कामसँग सम्बन्धित विषयमा समयसमयमा तालिम प्रदान गर्नु अपरिहार्य हुन्छ। कर्मचारीमा रहेको ज्ञान, सीप र क्षमतालाई अभिवृद्धि गर्दै लगेमा संस्थाको उद्देश्य पूरा गर्न सहज हुन्छ।

यसै सिलसिलामा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले आफ्नो स्थापनाकालदेखि निरन्तर रूपमा बैंकमा क्रियाशील जनशक्तिको दक्षता, कार्यक्षमता तथा ज्ञान अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक तालिम, सेमिनार, गोष्ठी, प्रशिक्षण जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। यसबाट बैंकका कर्मचारीको क्षमता विकासमा मद्दत मिलेको देखिन्छ। साथै, नवप्रवेशी कर्मचारीलाई बैंकको कामकारवाहीसँग सम्बन्धित विषयमा पूर्व सेवाकालीन तालिम पनि केन्द्रले गर्दै आएको छ। केन्द्रबाट सञ्चालन हुने तालिमलाई केन्द्रले तोकेको निश्चित स्थानमा भौतिक रूपमा उपस्थित भई वा अनलाइन दुई किसिमका माध्यमबाट सञ्चालन गर्न सक्ने गरी विद्यमान नीतिगत व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

२०२६ सालमा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना भएको हो। त्यसयता केन्द्रले बैंकका कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धिका निम्ति विभिन्न तालिम सञ्चालन गर्दै आएको छ। विगतमा कार्यकारी निर्देशकको नेतृत्वमा केन्द्र सञ्चालन हुँदै आएकोमा नेपाल राष्ट्र बैंक, सञ्चालक समितिको मिति २०७२/०३/१७ को निर्णयानुसार केन्द्रको आकार घटाएर 'महाशाखा'को रूपमा सीमित गरिएको हो। बैंकको जनशक्ति योजना (२०७६/७७-७८/७९) अनुसार यस केन्द्रको पुनः स्तरोन्नति हुने सङ्केत देखिन्छ। उक्त योजना अनुसार साविकको बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रलाई स्तरोन्नति गरी 'क्षमता विकास तथा तालिम विभाग' कायम गर्ने योजनामा उल्लेख छ। तत्पश्चात् यस विभागअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास तथा तालिम महाशाखा र नीति योजना तथा मूल्याङ्कन महाशाखा गरी दुईवटा महाशाखा रहने योजनाको प्रस्ताव छ। पाठ्यक्रम विकास तथा तालिम महाशाखाअन्तर्गत पाठ्यक्रम विकास इकाई र तालिम तथा कार्यक्रम इकाई गरी दुई वटा इकाई रहनेछन्। त्यसै गरी, नीति योजना तथा मूल्याङ्कन महाशाखाअन्तर्गत नीति योजना तथा आन्तरिक प्रशासन इकाई र मूल्याङ्कन तथा ज्ञान व्यवस्थापन इकाई गरी दुईवटा इकाई रहने परिकल्पना जनशक्ति योजनाले गरेको छ।

तालिमको आवश्यकता र महत्त्व

संस्थामा कार्यरत जनशक्तिलाई उसको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न तालिम, गोष्ठी, अन्तरक्रिया तथा अनुशिक्षण जस्ता धेरै कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी कर्मचारीको क्षमता विकास गरी बदलिँदो परिस्थिति

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

अनुसार संस्थाको सेवालार्इ चुस्त, दुरुस्त तथा प्रभावकारी बनाउनुपर्ने हुन्छ । संस्थाभित्र कार्यरत जनशक्तिलार्इ आर्थिक तथा बौद्धिक ज्ञानको माध्यमबाट उत्प्रेरणा जगाउनुपर्दछ । यसै गरी, कर्मचारीको वृत्ति विकासको पाटो पनि अति नै उल्लेखनीय रहेको हुन्छ । कुनै पनि संस्थाको उद्देश्य, लक्ष्य र रणनीति पूरा गर्नको निम्ति जनशक्तिको क्षमता विकास गरी तालिमको माध्यमबाट सैद्धान्तिक, व्यावहारिक तथा प्रायोगिक विषयहरूसँग सम्बन्धित समसामयिक ज्ञान प्रदान गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । बैंकको विद्यमान नीतिगत व्यवस्थाअनुसार संस्थामा कार्यरत कर्मचारी एउटा विभाग/कार्यालयबाट अर्को विभाग वा कार्यालयमा पदस्थापन वा सरुवा भइरहन्छन् । त्यसरी सरुवा भएर नयाँ विभाग/कार्यालयको कार्य प्रणालीसँग सम्बन्धित समसामयिक विषयमा ज्ञान प्रदान गर्नु/गराउनु कर्मचारी तथा संस्थागत हितको लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । एकातर्फ तालिमले कर्मचारीमा निहित ज्ञान र क्षमतालाई प्रस्फुटन गर्दै जाने हुँदा उसलाई पुनरताजगीको अनुभव हुँदै जान्छ भने अर्कोतर्फ सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा आइरहेको नवप्रवर्तनसम्बन्धी विषयहरूसँग सम्बन्धित समसामयिक ज्ञान तथा सीप विकाससम्बन्धी जानकारी हासिल हुन्छ ।

संस्थामा कार्यरत जनशक्तिलार्इ तालिम दिई सक्षम बनाउनुपर्ने संस्थाको आवश्यकता, कर्तव्य तथा दायित्व हुन्छ । यसै गरी, समसामयिक विषयमा प्राप्त हुने ज्ञानको अतिरिक्त संस्थाभित्रको अनुशासन र आचारसंहिताको बारेमा पनि प्रशिक्षित तुल्याउनु उत्तिकै जरुरी छ । सो कर्मचारीलाई संस्थामा टिकाइराख्नको लागि विभिन्न आर्थिक तथा वृत्ति विकासका सुविधा पनि उपलब्ध गराउनु पर्ने हुन्छ । अहिलेको बदलिँदो परिस्थितिलार्इ ध्यानमा राख्दा कुनै पनि संस्थाले आफ्नो कुल खर्चको केही प्रतिशत रकम तालिम, सेमिनार, गोष्ठी, अन्तरक्रियालगायतका कार्यक्रमको लागि छुट्याएर राख्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थासमेत विद्यमान रहेको पाइन्छ । बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा आर्थिक, मौद्रिक तथा वित्तीय नीति, आधुनिक व्यवस्थापनसम्बन्धी विषय, वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषय, मुद्रा व्यवस्थापन तथा

बैंकिङसँग सम्बन्धित विषय, नोटको व्यवस्थापन तथा सरकारी कार्यसँग सम्बन्धित विषय, प्राविधिक विषय, सफ्टवेयर, लेखापरीक्षण, विदेशी विनिमय व्यवस्थापन, खरिद तथा सेवा व्यवस्थापन, राष्ट्र ऋण, आधुनिक भुक्तानी प्रणाली, व्यवस्थापन, संस्थागत आचारसंहिता, प्रदेशस्थित कार्यालयसँग सम्बन्धित काम, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी विषयमा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस प्रकारका तालिम कार्यक्रमले बैंकभित्र तथा बाहिरका जनशक्तिको ज्ञान, सीप तथा क्षमता विकासमा टेवा पुगेको देखिन्छ । यसर्थ, हरेक संस्थाको निम्ति तालिमका अपरिहार्यता आवश्यकता, औचित्यता र महत्व रहेको पाइन्छ ।

संस्थाका नवप्रवेशी कर्मचारीलाई दिइने तालिमले ती कर्मचारीको संस्थासँग परिचित हुने, संस्थाको दूरदृष्टि, लक्ष्य र उद्देश्यको बारेमा बुझ्ने, संस्थाको ऐन, नियम, विनियम तथा कार्यवातावरणको बारेमा परिचित हुने मौका प्राप्त गर्दछन् । यसै गरी, संस्थामा कार्यरत पुराना कर्मचारीले नयाँनयाँ विषयको बारेमा अद्यावधिक भई आफ्नो ज्ञान, सीप र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् । यस्तै कुनै पनि प्रविधिमा आएको नवप्रवर्तन, ऐन, नियम, नीति, निर्देशन वा परिपत्रमा भएको परिमार्जनको बारेमा जानकारी प्राप्त गरी तालिमको माध्यमबाट क्षमता विकास गर्दै प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट माथिल्लो स्तरमा काम गर्न सक्ने गरी जिम्मेवारी बोध गर्दै कार्यदक्षतामा सुधार हुँदै जान्छ ।

केन्द्रको काम, कर्तव्य र अधिकार

यस बैंकको तेस्रो रणनीतिक योजनाबमोजिम जनशक्ति व्यवस्थापन तथा विकासका उद्देश्यमध्ये तेस्रो उद्देश्यमा समग्र क्षमता विकाससम्बन्धी व्यवस्था गरिएको र बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रको समेत सक्रिय भूमिका रहने व्यवस्था छ । यसैअनुरूप बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले विभिन्न तहका कर्मचारीको ज्ञान, क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि गर्नको लागि तालिम, गोष्ठी, सेमिनार, अन्तरक्रिया, कार्यशाला, सभा/सम्मेलन आदि कार्यक्रमको सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस्तै आवश्यकतानुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलगायत अन्य निकायको लागि

समेत आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रसम्बन्धी समसामयिक विषयमा तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ। विभिन्न तालिम कार्यक्रमका लागि पाठ्यक्रम विकास तथा स्रोतव्यक्ति चयन गर्ने र तालिम कार्यक्रमलाई आवश्यकतानुसार परिमार्जन गर्दै गएको देखिन्छ। यसै गरी, बैंकको सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक ज्ञान व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, तालिम तथा ज्ञान हस्तान्तरण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन प्राज्ञिक अनुसन्धानमूलक कार्य सञ्चालन गर्ने कार्यहरू समेत केन्द्रको कार्यक्षेत्रभित्र पर्दछ।

आन्तरिक तालिम कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा केन्द्रलाई विभिन्न काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था भएको देखिन्छ। जसअन्तर्गत केन्द्रसँग सम्बन्धित विभिन्न समितिको बैठकको सचिवालयको रूपमा कार्य गर्ने, तालिम कार्यक्रमको वार्षिक क्यालेण्डर तयार गर्ने, आन्तरिक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्थान छनोट तथा कार्यक्रममा आवश्यक सामग्रीको व्यवस्थापन, स्रोतव्यक्तिको व्यवस्थापन, सहभागीसँग समन्वय तथा सम्पर्क गर्ने र सहभागीको विवरण अद्यावधिक गरी राख्ने, तालिम कार्यक्रमको व्यवस्थापन, संयोजन, सञ्चालन तथा सोको अनुगमन गर्ने, आवधिक तथा वार्षिक समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरी फ्याकल्टी बोर्डसमक्ष पेश गर्ने, आन्तरिक प्रशासनसम्बन्धी कार्य गर्ने, तालिम कार्यक्रमहरूको सहभागी संख्या निर्धारण गर्ने, स्रोतव्यक्तिको छनोट गर्ने, केन्द्रले सञ्चालन गर्ने प्रत्येक तालिम कार्यक्रमको अभिलेख राख्ने तथा आन्तरिक तालिमसम्बन्धी अन्य विविध कार्यहरू सम्पन्न गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

आन्तरिक तालिमसम्बन्धी विद्यमान संस्थागत संरचना

(क) फ्याकल्टी बोर्ड

यस बैंकबाट जारी भएको नेपाल राष्ट्र बैंकको आन्तरिक तालिमसम्बन्धी कार्यविधिमा भएको आन्तरिक तालिमलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि एक फ्याकल्टी बोर्ड र एक पाठ्यक्रम समिति रहने व्यवस्था गरिएको

छ। उक्त व्यवस्थाअनुसार जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग/बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्र हेर्ने डेप्युटी गभर्नरको संयोजकत्वमा विभिन्न विभाग/कार्यालयबाट सदस्य रहने गरी नौ सदस्यीय एक फ्याकल्टी बोर्डको व्यवस्था छ। उक्त बोर्डमा जनशक्ति व्यवस्थापन विभाग, आर्थिक अनुसन्धान विभाग, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, बैंक सुपरिवेक्षण विभाग, मुद्रा व्यवस्थापन विभागका कार्यकारी निर्देशक, नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका वरिष्ठ अध्ययन निर्देशक तथा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, व्यवस्थापन सङ्घाका प्राध्यापकस्तरको प्रतिनिधि सदस्य र सदस्य-सचिवमा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रका निर्देशक रहने व्यवस्था गरिएको छ।

प्रत्येक आर्थिक वर्षको वार्षिक तालिम कार्यक्रम सिफारिस गर्न, त्रयमास समाप्त भएपश्चात् केन्द्रद्वारा सम्पादन गरिएका कार्यक्रमको समीक्षा गर्न, तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सन्दर्भमा आवश्यकतानुसार केन्द्रलाई दिशानिर्देश गर्न, वार्षिक तालिम कार्यक्रमबाहेकका थप आन्तरिक तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न, आवश्यक परेमा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न केन्द्रलाई निर्देशन दिन तथा कार्यविधि संशोधनको आवश्यकता परेमा सोको सिफारिस गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू उक्त बोर्डले सम्पादन गर्दै आएको छ।

(ख) पाठ्यक्रम समिति

आन्तरिक तालिमसम्बन्धी कार्यविधि अनुसार तालिमको आवश्यकता पहिचान, आन्तरिक तालिम कार्यक्रमको पाठ्यक्रम निर्धारण, तालिमको मिति निर्धारण, तालिम कार्यक्रमको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन, पाठ्यक्रमको प्रभावकारिता परीक्षण गर्ने, तालिम कार्यक्रमको मोडालिटी तयार गर्न तथा अन्य आवश्यक कार्य गर्न, विभिन्न विषयमा केन्द्रले सञ्चालन गर्ने तालिम कार्यक्रमको पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्न जनशक्ति व्यवस्थापन

विभागका कार्यकारी निर्देशकको अध्यक्षतामा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रका निर्देशक, आन्तरिक विशेषज्ञको रूपमा सम्बन्धित विभाग/महाशाखा, बाह्य विशेषज्ञमा सम्बन्धित विषयअनुसार सदस्य तथा बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रका उप-निर्देशक सदस्य-सचिव रहने गरी पाठ्यक्रम समिति रहने व्यवस्था छ ।

बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा सञ्चालन गरिने तालिम

(क) नियमित प्रकृतिका तालिम

केन्द्रको लागि प्रत्येक आर्थिक वर्षको लागि स्वीकृत वार्षिक कार्ययोजनामा समावेश भएका नियमित प्रकृतिका तालिम शीर्षकअन्तर्गत समावेश भएका तालिम कार्यक्रमहरू यस शीर्षकअन्तर्गत पर्दछन् । यस प्रकारका तालिम कार्यक्रमहरू वार्षिक कार्ययोजना अनुसार विभिन्न विषयमा सञ्चालन गरिने तालिम कार्यक्रम हुन् भन्ने जनाउँछ । यस प्रकारका तालिमको निरन्तरता तथा परिमार्जन पनि हुन सक्छ । बैंकको विद्यमान नीतिगत व्यवस्था अनुसार समयसमयमा बैंकका विभिन्न विभाग, कार्यालय, महाशाखा तथा प्रदेशस्थित कार्यालयसँग समन्वय गरी कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा विभाग/कार्यालयबाट अर्कोमा सरुवा भई जाँदा समयसापेक्ष रूपमा त्यहाँको कामसँग सम्बन्धित नयाँ विषयको ज्ञान हासिल गर्नुपर्ने हुन्छ । यसैले समयसमयमा बैंकबाट सञ्चालन हुने विविध विषयका तालिम कार्यक्रमको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । एकातिर कर्मचारी कार्यरत विद्यमान विभाग/कार्यालयको कामसँग सम्बन्धित तालिम पनि हुन सक्छ भने अर्कोतिर भविष्यमा सरुवा भएर जाँदाको कार्यालयको कामसँग सम्बन्धित तालिम पनि हुन सक्छ । यी दुवै कार्यक्रमले समष्टिमा कर्मचारीको क्षमता विकासमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

(ख) पूर्व सेवाकालीन तालिम

लिखित परीक्षा र अन्तर्वार्तामार्फत छनोट भई

बैंक सेवामा प्रवेश गरेका नयाँ कर्मचारीलाई पूर्व सेवाकालीन तालिम दिने व्यवस्था गरिएको छ । पदस्थापन भएका विभाग/कार्यालयमा काम सुरु गर्नुपूर्व यस केन्द्रमार्फत बैंकका सबै विभाग, कार्यालय, महाशाखा तथा इकाईहरूमा गरिने कार्यसँग सम्बन्धित विषयलाई समेटेर पूर्व सेवाकालीन तालिम दिने गरिएको छ । यस प्रकारका तालिमलाई बैंक सेवामा प्रवेश गर्नुपूर्व कर्मचारीका लागि प्रदान गरिने तालिम कार्यक्रमअन्तर्गत समावेश गरिएको छ ।

(ग) विशेष तालिम

कुनै आर्थिक सङ्कट तथा वित्तीय सङ्कट आइपरेको अवस्था, कुनै नयाँ विषय वा क्षेत्र तथा कुनै विशिष्ट परिस्थितिमा सम्बन्धित क्षेत्रको कार्य गर्न सक्षम बनाउने उद्देश्यले कर्मचारी वा उच्च व्यवस्थापनका लागि सञ्चालन गरिने तालिम कार्यक्रमलाई विशेष तालिमअन्तर्गत समावेश गरिएको छ । यसअन्तर्गत वार्षिक कार्ययोजनामा समावेश नभएका तालिमहरू पर्दछन् । कुनै पनि मानवीय वा दैवी प्रकोपबाट उत्पन्न हुनसक्ने विविध प्रकारको सङ्कटको सामना गर्नको लागि बैंकका कर्मचारी वा उच्च व्यवस्थापनको ज्ञान, सीप र दक्षता अभिवृद्धि गर्नको निम्ति यस प्रकारको तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरिन्छ ।

(घ) अन्य तालिम

केन्द्रको स्वीकृत वार्षिक कार्ययोजनामा अन्य तालिम शीर्षकअन्तर्गत समावेश भएका तालिम र बैंकको आवश्यकताका आधारमा थप गरिएका तालिम कार्यक्रमहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् । यस शीर्षकअन्तर्गत विशेष गरेर गोष्ठी, अन्तरक्रिया, अनुशिक्षण, सेमिनारसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यसअन्तर्गत नयाँनयाँ विषय वा प्रविधिसँग सम्बन्धित तालिम कार्यक्रम समावेश हुन सक्छन् । बैंकको कार्य अघि बढाउने सिलसिलामा आवश्यक पर्ने कुनै पनि सफ्टवेयर, कुनै नयाँ विषय वा यस्तै प्रकृतिका अन्य विषयसँग सम्बन्धित प्राविधिक विषय जडान गर्न तथा अन्य कुनै विषय

बैंकको लागि अति आवश्यक छ भन्ने सम्बन्धमा बैंकको उच्च व्यवस्थापन सहमत भई उक्त नयाँ तालिम कार्यक्रम स्वीकृत भएपश्चात् बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रद्वारा सञ्चालन गरिने वा अन्य कुनै विभाग/कार्यालयमार्फत सञ्चालन गरिने तालिम कार्यक्रमहरू पनि समावेश हुन सक्छन् ।

तालिमको स्तर

बैंकको कामकारबाहीसँग सम्बन्धित कार्यको सम्पादन गर्न संलग्न रहने कार्यालय सहयोगीदेखि प्रधान सहायकस्तरसम्मका कर्मचारीका लागि सञ्चालन गरिने तालिमलाई सहायकस्तरीय तालिम कार्यक्रमअन्तर्गत समावेश गरिएको छ । पेसागत र व्यवस्थापनस्तरमा कार्य गर्ने सहायक निर्देशक तथा उप-निर्देशक तहका अधिकृतलाई प्रदान गरिने तालिमलाई व्यवस्थापनस्तरीय तालिम कार्यक्रम भनिन्छ । यसै गरी, कार्यकारी तहमा काम गर्ने निर्देशक र कार्यकारी निर्देशक तहका उच्च अधिकृतहरूका लागि सञ्चालन गरिने तालिम कार्यक्रमलाई उच्च व्यवस्थापनस्तरीय तालिम कार्यक्रम भनी स्तर निर्धारण गरिएको छ ।

सहभागी तथा स्रोतव्यक्ति

तालिममा मनोनयन हुने कर्मचारी विभागीय कामसँग सम्बन्धित हुने, सामान्यतया पटकपटक एउटै कर्मचारीलाई तालिममा सहभागी नगराउने, सम्बद्ध विभाग वा कामसँग सम्बन्धित कर्मचारीको तोकिएको संख्यामा मनोनयन गर्न नसकिएमा अन्य विभाग वा कार्यसँग सम्बन्धित कर्मचारीलाई पनि समावेश गर्न सकिने, जनशक्ति व्यवस्थापन विभागले नयाँ नियुक्ति दिएलगत्तै सबै कर्मचारीलाई पूर्व सेवाकालीन तालिम प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसै गरी बैंकको सेवामा नियुक्त हुने प्रत्येक कर्मचारीलाई केन्द्रीय बैंकिङजस्ता सेवा प्रवाहमा दीर्घकालीन सहयोग पुग्ने तालिममा सहभागी गराउने सम्बन्धमा केन्द्रको प्राथमिकतामा रहेका छन् ।

स्रोतव्यक्तिको छनोट गर्दा विशेष रूपमा सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञतालाई प्राथमिकता दिइने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । साथै, विषयवस्तुको प्रकृतिको आधारमा बैंकभित्र तथा बाह्य क्षेत्रका विभिन्न ज्ञान भएका स्रोतव्यक्तिलाई समेत आमन्त्रण गर्ने गरेको

पाइन्छ । केन्द्रले स्रोतव्यक्तिहरूको समूह निर्धारण गरी छनोट गर्दा समूहका स्रोतव्यक्तिलाई प्राथमिकता दिने तर, आवश्यकतानुसार उक्त समूहभन्दा बाहिरका विशेषज्ञहरूबाट समेत स्रोतव्यक्तिमा आमन्त्रण गर्न सक्ने गरी कुशल व्यवस्था भएको देखिन्छ । केन्द्रले प्रत्येक वर्षको लागि शैक्षिक योग्यता, अनुभव, क्षमता, विषय विज्ञता आदि सहितको आन्तरिक तथा बाह्य स्रोतव्यक्तिहरू समावेश भएको सूची अद्यावधिक गरी राख्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । साथै, सोही सूचीलाई आधार मानी स्रोतव्यक्तिको छनोट गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । स्रोतव्यक्तिको मूल्याङ्कनको लागि अनलाइन तथा भौतिक रूपमा उपस्थित हुँदाको अवस्थामा एक मूल्याङ्कन फारामको समेत व्यवस्था गरी मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको पाइन्छ । सोही मूल्याङ्कनको आधारमा भविष्यमा गरिने तालिम कार्यक्रममा उक्त स्रोतव्यक्तिलाई छनोट गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा यकिन गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ ।

तालिमको माध्यम र सोसम्बन्धी तुलनात्मक विश्लेषण

केन्द्रद्वारा भौतिक रूपमा तथा अनलाइनको माध्यमबाट सञ्चालन हुने तालिम गरी दुई प्रकारका माध्यमहरू रहेका छन् । यी तालिमहरू काठमाडौं उपत्यका तथा प्रदेशस्थित कार्यालयहरूबाट सञ्चालन हुँदै आएको देखिन्छ । सामान्यतया तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा बैंकका विभिन्न सभाहललाई प्राथमिकता दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । केन्द्र तथा अन्य कार्यालयमा रहेका सभाहलको क्षमताले तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न असहज भएमा वा विनियोजित बजेटले नपुग्ने अवस्था आएमा पूर्वस्वीकृति लिएर होटेल वा अन्य उपयुक्त स्थानबाट समेत तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । उपर्युक्तबमोजिमको तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा यस केन्द्रको लागि विनियोजित बजेट शीर्षकबाट खर्च व्यहोर्ने देखिन्छ । यसरी प्रविधिको विकाससँगै भौतिक रूपमा उपस्थित भएर वा अनलाइनको माध्यमबाट सञ्चालन हुने तालिमको प्रभावकारिताको बारेमा यहाँ संक्षेपमा औल्याउने प्रयास गरिएको छ ।

(क) भौतिक उपस्थितिमा हुने तालिम

विगत लामो समयदेखि नेपाल राष्ट्र बैंकले भौतिक रूपमा उपस्थित भएर गरिने तालिमको व्यवस्था र सञ्चालन गर्दै आएको थियो। यसअन्तर्गत विभिन्न विषयमा हरेक आर्थिक वर्षमा केन्द्रले तयार गरेको तालिम कार्यक्रमका सम्बन्धमा फ्याकल्टी बोर्डको सिफारिसबमोजिम संस्थागत योजना तथा जोखिम व्यवस्थापन विभाग हुँदै सञ्चालक समितिबाट भएको स्वीकृतिको आधारमा बैंकको सभाहलमा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका थिए। यस तालिम कार्यक्रममा प्रशिक्षक र प्रशिक्षार्थीहरूको प्रत्यक्षरूपमा उपस्थिति रहेको हुन्छ। यस प्रकारको तालिममा आई कन्ट्याक्ट हुने, प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीको बढीलगाइवेज स्पष्ट देखिने, बढीभन्दा बढी अन्तरक्रिया हुने, अन्य छलफल हुने, विषयवस्तुको बढी जानकारी हुने, प्रशिक्षकले प्रशिक्षार्थीहरूलाई सीधै ध्यानाकर्षण गर्नसक्ने, सिक्न चाहेको बुँदालाई थप स्पष्ट पार्न प्रश्नमाथि प्रतिप्रश्न गर्न सजिलो हुने जस्ता महत्वपूर्ण सबल पक्षहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ। अर्थात् सबैमा नयाँपनको अनुभूति हुन सक्छ। यसै गरी, यस प्रकारको तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा तालिमको व्यवस्थापनमा समय बढी लाग्ने, विविध प्रकारका समस्या उत्पन्न हुन सक्ने, संस्थालाई आर्थिक भार बढ्न जाने, प्रशिक्षार्थी विभिन्न स्थानमा छरिएर रहने हुँदा आवतजावतमा समय बढी लाग्ने र संस्थाको खर्च पनि बढ्ने आदि जस्ता विविध पक्षहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ।

(ख) अनलाइन माध्यमबाट हुने तालिम

विगत वर्षहरूमा भौतिक रूपमा उपस्थित भएर मात्र तालिम कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएकोमा २०७६ साल चैत ११ गतेदेखि कोभिड-१९ को संक्रमणको कारणले देशभर लकडाउनको अवस्था रहेको थियो। सोही कारण केही समय नेपालभरका हरेक अवयवहरू ठप्पप्राय रहेका थिए। सोको कारणले संस्थाको हरेक कार्यमा निकै नै प्रभाव पारेको थियो। सो समयमा केन्द्रका काम कार्यवाहीहरू पनि सञ्चालन भएका थिए। कोभिड-१९ को कारणले विगत २०७७ साल असार १९ गतेदेखि भर्चुअल प्लेटफर्ममार्फत व्यावहारिक विज्ञानसम्बन्धी विषयमा सर्वप्रथम अनलाइनको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सुरु गरिएको थियो। विद्यमान

नीतिगत व्यवस्थाअनुसार कार्यालय वा घर वा अन्य स्थानबाट समेत अनलाइनको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रममा सहभागी गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ।

अनलाइनको माध्यमबाट सञ्चालन गरिने तालिम कार्यक्रममा धेरै संख्यामा कर्मचारीलाई तालिम दिन सकिने देखिन्छ। यसले गर्दा बैंकलाई आर्थिक भार कम हुन्छ। यस माध्यमबाट समयको अत्यधिक बचत हुने, संस्थालाई आर्थिक भार नबढ्ने, संस्थाको खर्च कटौती हुने, छिटो/छरितो तथा चुस्त रूपमा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने, व्यवस्थापनमा सहजता हुने, प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीले कार्यालय, घर वा कुनै पनि स्थानबाट सहभागिता जनाउन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल राज्यका हरेक प्रदेशमा छरिएर रहेको हुनाले तत्काल कर्मचारीलाई उपस्थित गराई अनलाइनको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न भने अति नै प्रभावकारी हुने देखिन्छ। भौतिक रूपमा कार्यालयमा उपस्थित भएर गरिने तालिम कार्यक्रमको तुलनामा अनलाइन तालिम छिटो/छरितो र चुस्त भए पनि भौतिक रूपमा उपस्थित भएर दिइने तालिम कार्यक्रमको तुलनामा अभै पनि प्रभावकारी हुन सकेको छैन। केन्द्रमा स्मार्ट हल बनेपछि सोबमोजिमका सामग्रीहरू हलमा उपलब्ध हुन सकेको खण्डमा यस प्रकारको तालिम अभूत प्रभावकारी हुने देखिन्छ।

अनलाइनको माध्यमबाट सञ्चालन हुने तालिम कार्यक्रमको अनुगमन गर्न कठिन हुने, कुन प्रशिक्षार्थीको ध्यान कता गएको छ भन्न असहज हुने, बारम्बार प्रविधिमा समस्या उत्पन्न हुने, विद्युत् आपूर्तिमा समस्या आइरहने, प्रशिक्षक तथा प्रशिक्षार्थीको अनलाइनको ढोका बन्द हुने र खुल्ने अवस्था रहिरहने, प्रशिक्षार्थीले अनलाइनमा बसेर ध्यानपूर्वक अध्ययन गरेको छ कि छैन भन्ने कुरामा अनुगमनकर्ता र प्रशिक्षकमा भ्रम पैदा भई शङ्का रहने जस्ता समस्याहरू आउने गरेको पाइन्छ।

केन्द्रले भौतिक तथा अनलाइनको माध्यमबाट तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। आगामी दिनमा विद्यमान असहज परिस्थिति सहज हुँदै जानेछ भन्ने उज्यालो पक्षको अपेक्षासहितको अनुमान

गर्न सकिन्छ । सोही कुरालाई मध्यनजर गर्दै संस्थाको उद्देश्य, रणनीति र लक्ष्य पूरा गर्नको निम्ति नियमितता, मितव्ययिता, आवश्यकता, औचित्य, प्रभावकारिता तथा तत्कालीन आवश्यकताका विषयहरूलाई समावेश गर्दै विश्वका धेरै देशहरूले अनुसरण गरे जस्तै हामीले पनि माथि उल्लेखित दुवै माध्यमबाट तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै जानुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । दुवै माध्यमबाट तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा आधुनिक प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिई अझ प्रभावकारी बनाउँदै कर्मचारीको ज्ञान, सीप, क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि गर्दै जानुपर्ने अपरिहार्यता रहन्छ नै । प्रविधिको सहजता

अझ बढ्दै गरेको अवस्थामा उपर्युक्त दुवै माध्यमबाट सन्तुलित रूपमा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै जानु पर्छ भन्ने कुरामा कसैको पनि दुई मत रहन्न ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल राष्ट्र बैंक, जनशक्ति योजना
- नेपाल राष्ट्र बैंक, आन्तरिक तालिमसम्बन्धी कार्यविधि
- नेपाल राष्ट्र बैंक, तेस्रो रणनीतिक योजना
- विभिन्न वेबसाइटहरू
- अन्य पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरू

सङ्गठन तथा कार्यविधि (O & M) को कार्य, महत्व, पद्धति र नेपाल राष्ट्र बैंकमा यसको उपादेयता

✍ सुषमा रेग्मी (रिजाल)*

१. भूमिका

तोकिएको लक्ष्य प्राप्तिका लागि सम्बद्ध व्यक्ति वा कर्मचारीहरू आपसमा कामको बाँडफाँड गरी समन्वयात्मक ढङ्गले काम गर्ने पद्धतिलाई नै सङ्गठन भनी व्यवस्थापनमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ। संस्थाको व्यवस्थापन आफ्ना सङ्गठनभित्र निर्माण गरिने विभिन्न शाखा, इकाई आदिको व्यवस्था र त्यसमा कार्यरत कर्मचारीले कसरी एक आपसमा समन्वयात्मक ढङ्गले काम गर्न सक्दछन्? कसरी सञ्चारको प्रवाह सरल र प्रभावकारी हुन सक्छ, आदि विविध पक्षमा समेत विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ।

कुनै पनि सङ्गठनमा सङ्गठनात्मक स्वरूप, सङ्गठनभित्रको कार्य वातावरण, सङ्गठनमा कार्यरत कर्मचारीको उपयोग, कामको स्तरीयता, बजेट तथा सोको नियन्त्रण, निरीक्षण व्यवस्था, कामको दोहोरोपना हुन नदिन अपनाइने उपायलगायतका विविध पक्षहरू रहेका हुन्छन्। सङ्गठन सञ्चालनको जिम्मेवारी प्राप्त कार्यकारीले सङ्गठन सञ्चालनका लागि सङ्गठनभित्रका विविध पक्षमाथि ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। सङ्गठन सञ्चालनका लागि व्यवस्थापनका विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएका देखिन्छन्।

सङ्गठन सञ्चालनका विधिमा सङ्गठन तथा कार्यविधि, प्रणालीगत विश्लेषण, कार्य सञ्चालन अनुसन्धान, परियोजना मूल्याङ्कन तथा पुनरनिरीक्षण विधि तथा एबीसी विश्लेषण प्रमुख रूपमा रहेका छन्। प्रस्तुत लेखमा सङ्गठन तथा कार्यविधि (O & M) का सम्बन्धमा मात्र चर्चा गरिएको छ।

सङ्गठनको अन्तिम लक्ष्य नै सङ्गठनको कार्यक्षमता, प्रभावकारिता र मितव्ययितालाई प्रभावकारी बनाई बढीभन्दा बढी मुनाफा कमाई संस्थाको सेवाको कुशलतामा वृद्धि गर्ने रहेको हुन्छ। यसरी सङ्गठन तथा कार्यविधिले सङ्गठनको कार्यक्षमता बढाई उत्पादकतामा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सहयोग गर्दछ।

व्यवस्थापनका स्रोत सामग्रीहरूमा सङ्गठन तथा कार्यविधिलाई कतै Organisation & Methods र कतै Organisation & Management पनि उल्लेख गरिएको छ। Organisation & Management अन्तर्गत व्यवस्थापनको सर्वपक्षीय अवस्था जस्तै सङ्गठन, योजना, नेतृत्व, नियन्त्रण, उत्प्रेरणा, समन्वय, बजेट व्यवस्था, कर्मचारी व्यवस्था आदि विविध पक्षहरूसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ, भने Organisation & Methods अन्तर्गत सङ्गठनको स्वरूप (Organisation Structure) र कार्यालयको कार्यविधि (Office Procedure) सँग सम्बन्धित रहेको विद्वान्हरूको भनाइ छ। यस सम्बन्धमा Professor Gulick द्वारा प्रतिपादित POSDCORB का सबै पक्षमा ध्यान पुऱ्याएर सङ्गठन व्यवस्थापकबाट सञ्चालनमा जोड दिइन्छ। यसरी Organisation & Management लाई समेत प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ। यसरी सङ्गठन तथा कार्यविधिलाई प्रशासन एवम् व्यवस्थापन सुदृढीकरणका लागि एउटा साधनको रूपमा लिने गरिएको देखिन्छ।

सङ्गठन तथा कार्यविधि पद्धति (O & M System) लाई सर्वप्रथम बेलायतमा प्रयोग भएको व्यवस्थापनको पुस्तकहरूबाट ज्ञात हुन्छ। यसको प्रयोग उद्योगहरूमा

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

दोस्रो विश्वयुद्धका कारणले पर्न गएको प्रतिकूल प्रभावलाई कम गर्न तथा त्यसमा सुधार गर्न अवलम्बन गरिएको देखिन्छ। यसको लागि Select Committee on National Expenditure नामक समिति गठन गरी यस कमिटीले दिएको सुझाव अनुसार कार्यान्वयन गरिएको देखिन्छ। यसको लागि Time & Motion को विधि अवलम्बन गरिएको देखिन्छ। तर, सङ्गठन तथा कार्यविधिलाई सार्वजनिक व्यवस्थापनको Scientific Approach to Public Management का रूपमा लिइएको पाइन्छ। सङ्गठनमा भएका कमी कमजोरीमा क्रमशः सुधार गर्दै सङ्गठनको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्न यस पद्धतिलाई सर्वप्रथम सन् १९४२ मा बेलायतमा लागू गरिएको पाइन्छ। अमेरिकामा भने Organisation & Methods को सट्टामा Organisation & Management नामाकरण गरी यसको क्षेत्रलाई विस्तृत बनाइएको पाइन्छ। त्यस्तै, भारतमा सन् १९४५ देखि सरकारी सेवामा यसलाई लागू गरिएको देखिन्छ। नेपालमा भने सङ्गठन तथा कार्यविधि शाखाको स्थापना सरकारी स्तरमा वि.सं. २०१३ मा तत्कालीन प्रधानमन्त्री टङ्कप्रसाद आचार्यको अध्यक्षतामा गठित प्रशासकीय सुधार योजना आयोगले दिएको सुझाव अनुसार भएको देखिन्छ। तत्पश्चात् विभिन्न मन्त्रालय, कार्यालयमा सङ्गठन तथा कार्यविधि फाँटको स्थापना भएको देखिन्छ।

२. सङ्गठन तथा कार्यविधिको कार्य (Functions of O & M)

सङ्गठनलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि सङ्गठन तथा कार्यविधि फाँटको व्यवस्था भएको देखिन्छ। यसअन्तर्गत सङ्गठन सञ्चालनका क्रममा देखिएका कमी कमजोरीहरू (जस्तै; कर्मचारीहरूसँग सम्बन्धित समस्या, निर्माण सामग्री, पुँजी, कार्य वातावरण जसले सङ्गठनको प्रभावकारितामा असर गर्न सक्छ) लगायतसँग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान गरी तिनको निराकरणको कार्य गर्न अवलम्बन गरिने उपाय नै सङ्गठन तथा कार्यविधिको मुख्य कार्य हो। सङ्गठनका विभाग/कार्यालयले सङ्गठन तथा कार्यविधि अध्ययन गर्ने सम्बन्धमा छुट्टै निकायको व्यवस्था गरेको

समेत पाइन्छ। यसरी व्यवस्था गरेको निकायले गरेको अध्ययन तथा सुझावका आधारमा न्यून लागतमा सुलभ सेवा उपलब्ध गराउने वा वस्तु उत्पादन गर्ने विभिन्न रणनीति बनाउन सकिने आधार हुन्छ। सङ्गठनले दिएको सुझावलाई व्यवस्थापनले आफ्नो तजबिजी अधिकार प्रयोग गरी लागू गर्न वा नगर्न पनि सक्छ। सङ्गठन तथा कार्यविधिबाट सम्पादन हुन सक्ने कार्यहरूमा मुख्य रूपमा देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ:

- सङ्गठनलाई सक्षम, मितव्ययी, सुदुह तथा वैज्ञानिक किसिमले सञ्चालन गर्न व्यवस्थापनलाई सल्लाह तथा सुझाव दिने।
- सङ्गठनमा देखिएका विभिन्न किसिमका समस्याको निराकरणका लागि समस्याको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने।
- सङ्गठनको विद्यमान नीति नियम तथा कार्यविधिको पुनरावलोकन गरी राय तथा सुझाव पेश गर्ने।
- सङ्गठनले व्यवहारमा ल्याएका नीति एवम् कार्यक्रमका प्रगति एवम् मूल्याङ्कन गरी प्रशासनलाई उत्पादनशील तथा जनमैत्री बनाउन आवश्यक सुझाव प्रदान गरी सङ्गठनको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने।
- आवश्यकतानुसार विभिन्न सङ्गठनलाई एक आपसमा गाभ्ने, छुट्ट्याउने वा नयाँ सङ्गठन स्थापना गर्न आवश्यक सुझाव दिने।
- सङ्गठनमा बढ्दै गएको जिम्मेवारी र क्रियाकलाप अनुकूल प्रशासनयन्त्रको विकास गर्ने।
- समस्याको प्राथमिकीकरण गर्न मौजुदा सङ्गठनका सम्बन्धमा अन्य विभिन्न निकायबाट प्रस्तुत सुझावको अध्ययन गरी कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गर्ने।
- परम्परागत सङ्गठन संरचना र कार्य प्रणालीलाई आधुनिकीकरण गर्न सुझाव दिने, मौजुदा सङ्गठनका सम्बन्धमा अन्य विभिन्न निकायबाट प्रस्तुत सुझावको अध्ययन गरी कार्यान्वयनका लागि सिफारिस गर्ने।

३. कार्यविधि (Methods)

सङ्गठन तथा कार्यविधिअन्तर्गत सङ्गठनलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न दिइने सुझावको कार्यविधि विभिन्न हुन सक्छन्। सङ्गठनको अवस्था, उपलब्ध स्रोत साधन, कार्य वातावरणलगायतका विविध पक्षहरूमाथि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। यसको लागि व्यवस्थापनका विभिन्न विधिहरूबारे उल्लेख भएको पाइन्छ। जसमध्ये निम्न विधिहरू प्रमुख रूपमा रहेको देखिन्छ।

क. अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया (Investigation & Assessment)

सङ्गठन सञ्चालनका विविध पक्षको अध्ययन गर्नु, मूल्याङ्कन गर्नु अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका पक्षहरू हुन्। यसको लागि सङ्गठनको उद्देश्य रहेको हुन्छ। सो उद्देश्य प्राप्तिका लागि व्यवस्थापनले अवलम्बन गरेका विभिन्न प्रक्रिया, नीति नियमको अध्ययन गर्ने क्रममा सङ्गठन तथा कार्यविधि फाँट/इकाईको व्यवस्था गरी सोमार्फत अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यस कार्यका लागि साङ्गठनिक कार्य विभाजन, कार्यरत कर्मचारीको कार्यको बाँडफाँड, कर्मचारीबीच रहेको आपसी सम्बन्ध, सम्पादित कार्यको निर्णय पक्ष, कर्मचारीको जिम्मेवारी तथा जवाफदेहीपन, प्रशासन सञ्चालनमा कर्मचारीको भूमिका, सङ्गठन सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत तथा यसको उपयोग, सङ्गठनका कामको आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षणको अवस्था, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, नयाँ कार्यालय स्थापनाका आधारहरू, कार्यालय संरचना तथा सोको सञ्चालन, आवश्यक जनशक्तिको आँकलन कर्मचारीको तहगत व्यवस्था, कामको अवस्थाको आधारमा आवश्यक पर्ने विविध फाँटको सञ्चालन अवस्था तथा कार्यगत भौतिक तथा जीगत अवस्था/सुविधा तथा सोको सञ्चालन अवस्था, सङ्गठनले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा लगायतका विविध पक्षहरूको अध्ययन तथा अन्वेषण गर्नु नै अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रियाका महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन्।

ख. अनुसन्धान (Research)

यस कार्यविधिअन्तर्गत सङ्गठनबारे विस्तृत अध्ययन गर्न तोकिएको टोलीबाट प्रतिवेदन (जुन कार्यविधि अन्वेषण, अनुसन्धान भन्दाफरक) व्यवस्थापनसमक्ष पेश गरिन्छ। यस विधिअन्तर्गत तोकिएको समयमा काम सम्पन्न गर्ने गरी टोलीलाई कार्यादेशसमेत प्रदान गरिएको हुन्छ। व्यवस्थापनले आवश्यकता अनुसार सो प्रतिवेदनको कार्यान्वयन गर्दछ। यस क्रममा अनुसन्धानकर्ताले प्रशासन तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अवलम्बन गरिएका नयाँ ज्ञान तथा प्रविधि आदिको उपयोग गरी प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दछ र यस कार्यका लागि 'क्वालिटी सर्कल' बनाउने वा आवश्यकतानुसार विज्ञको समेत सल्लाह तथा सुझाव लिन सकिन्छ।

ग. प्रकाशन (Publication)

सङ्गठनले प्रकाशनमा ल्याएका विभिन्न सामग्रीहरूमा आफ्नो धारणा दिई व्यवस्थापन सुधारका क्रममा आफ्नो मन्तव्य दिने गरेको पाइन्छ। ठूला सङ्गठनले विभागीय गतिविधिको सम्बन्धमा प्रकाशित गरेका प्रकाशनहरू यसका निम्ति उपयोगी हुन्छन्। यस्ता प्रकाशनको अध्ययन गरी सङ्गठन तथा कार्यविधि तर्जुमा तथा सङ्गठनमा देखिएका कमी/कमजोरीको पहिचान गरी सोमा सुधारका लागि सुझावसमेत दिने गरिन्छ।

घ. सूचना प्रवाह विधि (Dissimination of Information)

सङ्गठनका उद्देश्य परिपूर्तिका लागि सम्पादन गरिएका कार्यहरू सम्प्रेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ। यसका लागि सङ्गठनले गठन गरेको सङ्गठन एवम् कार्यविधि इकाईमार्फत सूचनाको प्रवाह गर्नुपर्दछ। यस्तो इकाईको स्वरूप कार्यालयगत वा केन्द्रीय तहको हुन सक्छ। कार्यालय तहमा स्थापना गरिएका इकाईले सानो तहमा र केन्द्रीय तहमा खोलिएको सङ्गठनले बृहत् रूपमा कार्य गर्दछ। केन्द्रीय तहको O & M कार्यालयलाई क्लियरिङ हाउसको संज्ञा दिइएको पाइन्छ। यी विविध इकाईले सञ्चालन

गरेको क्रियाकलापको माध्यमबाट सङ्गठन सुदृढीकरणमा थप टेवा पुग्ने र सूचना प्रवाह सबै ठाँउमा सही तरिकाले हुन जान्छ ।

४. सङ्गठन तथा कार्यविधि प्रविधि (Techniques of O & M)

सङ्गठन तथा कार्यविधि प्रविधिका सम्बन्धमा व्यवस्थापन विज्ञहरूले विभिन्न प्रविधिको निर्माण गरेको देखिन्छ । जुन देहायबमोजिम छन् ।

क. कार्य सरलीकरण प्रविधि (Work Simplification Technique)

कार्य सरलीकरण प्रविधि ठूला कार्यालयमा तल्लो तहमा काम गर्ने कर्मचारीका लागि अपनाउने गरिएको पाइन्छ । यसअन्तर्गत कार्य वितरण चार्ट, प्रक्रिया चार्ट, कार्यमापन प्रविधि, सर्वेक्षण, निरीक्षण, मेसिनरीको प्रयोग तथा फारमको प्रयोगमा नियन्त्रणलगायतका विधिहरू पर्दछन् ।

(अ) कार्य वितरण चार्ट (Work Distribution Chart)

कार्य वितरण चार्टमा प्रत्येक कर्मचारीले सम्पादन गर्नुपर्ने कामबारे उल्लेख गरिएको हुन्छ । यसमा प्रत्येक कर्मचारीले कार्यसम्पादन गर्ने समय, कामको परिमाण, संलग्न कर्मचारीले तहगत रूपमा आफूले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य र सोको समयावधि उल्लेख गरिएको हुन्छ । यसले कर्मचारीले गर्नुपर्ने कार्य, सो कार्य गर्न लाग्ने समय, कार्यको स्तर निर्धारण गरी तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गर्न व्यवस्थापनलाई सहयोग पुग्छ ।

(आ) प्रक्रिया चार्ट (Process Chart)

कार्य सरलीकरणको अर्को विधिको रूपमा प्रक्रिया चार्ट रहेको छ । जसअन्तर्गत विभिन्न कार्यलाई साङ्केतिक भाषामा परिभाषित गरिन्छ । उदाहरणको लागि यातायात, स्टोर, खरिदलगायतका छुट्टाछुट्टै चिन्हको प्रयोग गरी आफ्ना इकाई तथा अन्य इकाईका गतिविधिबारे जानकारी दिनका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

ख. कार्यमापन प्रविधि (Work Measurement Technique)

कार्यमापन प्रविधिअन्तर्गत तोकिएको कार्यसम्पादन गर्ने क्रममा कुन काम कति जनाको सहयोगमा पूरा गर्न सकियो भन्ने जनाउँछ । प्रत्येक कर्मचारीलाई तोकिएको कार्य कार्यस्तर, कार्य सम्पन्न भएको समय, कार्य गुणस्तरलगायतका आधारमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

ग. सर्वे (Survey)

सङ्गठनका गतिविधिको सम्बन्धमा आवश्यक कार्यका लागि विभिन्न प्रकाशित विवरणहरू सहायकसिद्ध हुन्छन् । यसै क्रममा सर्वेक्षण प्रतिवेदनको प्रयोग सङ्गठनका विविध पक्षका बारेमा जानकारीका लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ । जसमा प्रारम्भिक सर्वेक्षण, सङ्गठनात्मक सर्वेक्षण, प्रक्रियागत सर्वेक्षण, कार्यगत सर्वेक्षण, गतिविधि सर्वेक्षण, मनोवृत्ति सर्वेक्षण, समष्टिगत सर्वेक्षण, निरन्तरता जारी राखिने सर्वेक्षण आदि किसिमबाट सर्वेक्षण गर्न सकिने व्यवस्थापनमा उल्लेख भएको देखिन्छ ।

घ. मेसिनरी समानको प्रयोग (Automation)

आजको युग भनेकै प्रविधिको युग हो । प्रविधिको प्रयोगले ठूलाठूला औद्योगिक कलकारखाना सञ्चालनमा छन् । यसले सङ्गठनको कार्यमा चुस्तता थपिदिएको छ भने सङ्गठन सञ्चालनमा न्यून जनशक्तिको प्रयोगलाई बढावा दिएको छ । त्यस्तै, औद्योगिक कलकारखाना तथा कार्यालयमा प्रविधिमा आधारित मेसिनलगायतको प्रयोगले दैनिक कार्यमा ठूलो सघाउ पुग्नुका साथै मानवीय त्रुटिबाट उत्पन्न जोखिमसमेत घटाउन सकिने हुन्छ । काममा सरलीकरण, न्यून कर्मचारीको सहयोगमा कार्यसम्पादन हुने, उत्पादनमा वृद्धि, न्यून लागतमा अत्यधिक उत्पादन, गुणस्तरीय उत्पादन, मेसिनरी प्रयोगका फाइदाहरू हुन् । त्यसैले सङ्गठनमा मेसिनरी सामानको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिएको हुन्छ । मेसिनरी सामान सञ्चालनका लागि भने कार्यरत कर्मचारीलाई नियमित रूपमा प्रशिक्षण भने दिनुपर्ने हुन्छ ।

ड. निरीक्षण (Inspection)

सङ्गठनमा अवलम्बन गरिएका विभिन्न प्रविधिमध्ये सङ्गठनको निरीक्षण पनि हो । सङ्गठनमा कार्यरत कर्मचारीको कार्य, प्रयोग हुने कार्यालयगत सामान, सङ्गठनमा कार्यरत कर्मचारीको सम्पादित कामको नियमित रूपमा निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण हुनु आवश्यक हुन्छ । यस्तो निरीक्षण भौतिक रूपमा पनि हुन सक्छ । यसरी भौतिक रूपमा गरिएको निरीक्षण प्रतिवेदन भविष्यमा अध्ययनको लागि प्रयोग हुन सक्दछ । यसले सङ्गठनको उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्न सहायकसिद्ध हुन्छ ।

च. फारम नियन्त्रण (Form Control) आदि ।

सङ्गठनका प्रशासनिक कार्यहरू नियमित गर्नका लागि विभिन्न किसिमका फाराम तर्जुमा गरी प्रयोगमा ल्याउने गरिएको हुन्छ । फाइल, कार्ड, स्लीप, कुपन, भौचर आदिका माध्यमबाट सङ्गठनका कार्यहरू सुचारु गर्न, आन्तरिक नियन्त्रण कायम गर्न तथा कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्नसमेत मद्दत पुग्ने हुन्छ ।

५. सङ्गठन तथा कार्यविधिको सबल तथा कमजोर पक्ष (Strength & Weakness of O & M)

प्रायजसो ठूला/साना कार्यालयमा सङ्गठनलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईको स्थापना गरिएको पाइन्छ । सङ्गठन तथा कार्यविधिका आफ्ना सबल तथा दुर्बल पक्षहरू रहेका हुन्छन् जसको चर्चा तल गरिएको छ ।

सङ्गठन तथा कार्यविधिको सबल पक्षहरू

(क) सङ्गठनको पुनरावलोकन

सङ्गठन सञ्चालनमा देखिएका अवरोध हटाउने क्रममा सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईले सङ्गठनका गतिविधिका सम्बन्धमा निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान गरी प्रतिवेदनमार्फत सुझाव पेश गर्दछ र सङ्गठनलाई सक्षम एवम् प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । जसले सङ्गठन सञ्चालनमा सहयोग गर्दछ ।

(ख) स्वतन्त्र निर्णय

सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाई स्वतन्त्र भएकाले यसले आफ्नो स्वतन्त्र र निष्पक्ष सुझाव व्यवस्थापनलाई पेश गर्दछ र सोहीअनुरूप व्यवस्थापनलाई पनि निर्णय लिने सम्बन्धमा आधार प्रदान गर्दछ ।

(ग) अनुसन्धान तथा विकासको उपयोग

सङ्गठनलाई समसामयिक ढङ्गले सञ्चालन गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका अनुसन्धान र विकास कार्यमार्फत उपयुक्त सुझाव उपयोग गर्नेबारे सङ्गठन तथा कार्यविधिलाई इकाईले सुझाव पेश गर्दछ ।

(घ) दक्ष जनशक्तिको उपयोग

यस इकाईमा दक्ष जनशक्तिले कार्य गर्ने भएकोले तिनले दिएको सुझाव तुलनात्मक दृष्टिले प्रभावकारी, व्यावहारिक र समयसापेक्ष हुन्छ ।

(ङ) समय र स्रोतको बचत

सङ्गठनमा कार्यरत दक्ष जनशक्तिको समूहबाट सञ्चालन गरिने कार्य छोटो समयमा सीमित खर्चमा तोकिएको समयमा गर्न सकिने हुन्छ । जबकि बाह्य क्षेत्रबाट नियुक्त विज्ञको सहयोग लिँदा बढी लागत तथा समय लाग्ने, संस्थाको पारदर्शितामा समेत असर पर्ने हुन सक्छ ।

सङ्गठन तथा कार्यविधिकाका दुर्बल पक्षहरू

सङ्गठनका प्रत्येक गतिविधिका दुर्बल पक्षहरू पनि हुन सक्छन् । सङ्गठन तथा कार्यविधिका दुर्ब पक्षहरू देहायवमोजिम छन् ।

(क) व्यवस्थापक र इकाईबीचको मतभिन्नता

समयसमयमा सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईले व्यवस्थापनलाई दिएको सुझाव ग्राह्य नहुन पनि सक्छ । यदि व्यवस्थापन यथास्थितिमा विश्वास राख्ने भएमा वा परिवर्तनको संवाहक नभएमा पनि यस्तो अवस्था सिर्जना हुन सक्छ ।

(ख) विज्ञको अभाव

सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईमा कार्य गर्ने व्यक्ति विज्ञ हुनुपर्दछ, ऊसँग विशेष गुण हुनुपर्दछ भनिए तापनि हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशमा कार्यरत कर्मचारीको टीम खडा गरी सोही टीमको सहयोगमा कार्य सम्पन्न गरिन्छ ।

(ग) सूचना लुकाउने प्रवृत्ति

प्रायजसो सङ्गठन तथा कार्यविधि विभाग वा इकाईमा अध्ययनका लागि नियुक्त बाह्य विज्ञलाई सङ्गठनभित्रैबाट यथार्थ सूचना नदिने, सूचना लुकाउने, गलत सूचना सम्प्रेषण गर्नेलगायतका कार्यले यस्ता विज्ञले यथार्थ सूचनाको अभावमा तयार गरिने प्रतिवेदनमा असर पार्ने देखिन्छ ।

(घ) कर्मचारीमा निवृत्त हुने भय

सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईले सङ्गठन सुदृढ गर्ने क्रममा कर्मचारी संख्या घटाउने, कर्मचारी निवृत्तिका लागि सुझाव पेश गर्ने हुनाले कर्मचारीमा निवृत्तिको भय उत्पन्न हुन्छ । यस्ता प्रतिवेदन कार्यरत कर्मचारीलाई ग्राह्य नहुन पनि सक्छ । कर्मचारी सङ्गठनले यसको विरोधस्वरूप हडताल, घेराउ, तालाबन्दीलगायतका काम हुने सम्भावना रहन्छ ।

(ङ) सङ्गठनको अस्तित्वमा पर्ने प्रभाव

सङ्गठनमा कार्य प्रगतिका आधारमा समान प्रकृतिका सङ्गठन एक आपसमा गाभ्ने, सङ्गठन बन्द गर्नेलगायतका कर्मचारीका लागि अलोकप्रिय सुझावले सङ्गठन तथा कर्मचारी दुवैलाई असजिलो बनाउँछ । सङ्गठन तथा कार्यविधिको कमी कमजोरीमा सुधार गर्दै व्यवस्थापकले सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाईको अस्तित्वलाई सहजकर्ताको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

६. संघीय संरचना र नेपाल राष्ट्र बैंक

२०७२ असोज ३ मा नेपालको संविधान जारी भई मुलुक

संघीय स्वरूपमा रूपान्तरण भएको र सोही संवैधानिक व्यवस्था अनुसार मुलुकमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको संरचना निर्माण भई संघमा केन्द्रीय सरकार, सात प्रदेशमा प्रदेश सरकार र ७५३ स्थानीय तहमा स्थानीय सरकारसहितको संरचना तयार भएकोले सोहीअनुरूप देशको एक मात्र केन्द्रीय बैंकको रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पनि सोहीअनुरूप पुनर्संरचना गर्नुपर्ने भएकोले बैंकका जिल्लास्थित कार्यालयलाई प्रादेशिक कार्यालयमा रूपान्तरण गर्ने तथा यस बैंकको कार्यालय नभएको प्रदेशमा समेत कार्यालय स्थापना गरी ती कार्यालयको सङ्गठनात्मक संरचना तयार गर्ने एवम् परिवर्तित कार्यगत विवरणअनुरूप कार्यालयको भूमिका तथा जिम्मेवारी निर्धारण गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

क. प्रादेशिक कार्यालयको सङ्गठनात्मक संरचना

देशको सात वटा प्रदेशहरूमा बैंकले प्रादेशिक कार्यालय स्थापना गरी प्रादेशिक कार्यालयहरूलाई थप कार्य जिम्मेवारीसहित सङ्गठनात्मक पुनर्संरचना गर्नुपर्ने देखिएको छ । यस सन्दर्भमा उपत्यका बाहिरका कार्यालयमध्ये कुनै एक कार्यालयलाई व्यवस्थापन तथा सर्वेक्षण समेतको आधारमा कार्यकारी निर्देशकले नेतृत्व गर्नेगरी क्षेत्रीयस्तरको कार्यालयमा स्तरोन्नति गरी अधि बढ्न सकिन्छ ।

ख. प्रादेशिक कार्यालयको कार्यक्षेत्र

बैंकको केन्द्रीय कार्यालयबाट जारी भएका नीति, नियम, निर्देशनको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नु प्रादेशिक कार्यालयको प्रमुख दायित्व हुनाले ती कार्यालयले बैंकको केन्द्रीय कार्यालयबाट निर्देशन भएबमोजिम विभिन्न मौद्रिक/वित्तीय, बैंकिङ, मुद्रा, विदेशी विनिमय, कोष व्यवस्थापनलगायतका नीतिको कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसका अलावा संघीय संरचनाअन्तर्गत विद्यमान ७५३ स्थानीय तहमा स्थानीय सरकारको खाता सञ्चालनलगायतका कार्य बैंक तथा वित्तीय संस्थामार्फत गराउने, क्षेत्रीयस्तरमा स्थापना हुने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने तथा प्रदेशअन्तर्गत वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि एवम् वित्तीय समावेशीकरणलाई विस्तार गर्ने कार्यमा समेत

प्रादेशिक कार्यालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहने देखिन्छ ।

६. नेपाल राष्ट्र बैंक, संस्थागत योजना तथा जोखिम व्यवस्थापन विभाग, व्यवस्थापन तथा सर्वेक्षणको कार्य अवस्था

तत्कालीन समयमा नेपाल राष्ट्र बैंक, कर्मचारी प्रशासन विभागअन्तर्गत सङ्गठन तथा विधि (Organization and Methodology) डिभिजन/फाँट रहेको थियो । यसलाई नीति योजना विभागमा परिणत गरिएको देखिन्छ । कर्मचारी प्रशासनअन्तर्गत रहेको सङ्गठन तथा कार्यविधि डिभिजनको कार्य जनशक्ति तथा सङ्गठन पुनर्संरचनासँग सम्बन्धित नीतिहरू बनाउने रहेको थियो । बैंकको संस्थागत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि अलग्गै संरचनाको व्यवस्था नभएकोले २०३५ जेठमा O & M Division स्थापना गरी औपचारिक रूपमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको कार्य थालनी हुँदै आएको देखिन्छ । यस कार्यका लागि नीतिगत योजना विभाग स्थापना गरी सो विभागअन्तर्गत बजेट, योजना, जोखिम व्यवस्थापन र सङ्गठन तथा कार्यविधि इकाई खडा गरी सोही इकाईबाट बैंकभित्र रहेका विभिन्न विभाग, महाशाखा तथा इकाईहरूको सङ्गठन तथा कार्यविधिलगायतका कार्यहरू गरिँदै आएको देखिन्छ । नीतिगत योजना विभागलाई संस्थागत योजना विभागमा २०६० साल पुस ९ गते परिणत गरी बैंकको सङ्गठनात्मक सुदृढीकरणका लागि आवश्यक विभाग तथा कार्यालयहरू स्थापना गर्ने कार्य गरिएको देखिन्छ । बैंकको बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने कार्य २०६१ सालदेखि संस्थागत योजना विभागमार्फत भएको देखिन्छ । संस्थागत योजना विभागले मुख्य रूपमा योजना तथा बजेटको तर्जुमा, मूल्याङ्कन समीक्षा अनुगमनलगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक, संस्थागत योजना विभागको स्थापना भएपश्चात् सङ्गठनात्मक सुदृढीकरण समिति (Organization Restructuring Committee - ORC) गठन भएको र सो समितिले योजना तर्जुमा र मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउँदै लगेको देखिन्छ । २०६४ सालदेखि संस्थागत योजना विभागले बैंकको जोखिम

व्यवस्थापनको कार्य गर्दै आएको र यसअन्तर्गत बैंकका विभाग तथा कार्यालयबाट कार्यसम्पादनका क्रममा व्यहोर्नुपर्ने जोखिमको अनुगमन गरी जोखिमको मूल्याङ्कन लगायतका कार्यहरू गरिँदै आएको देखिन्छ ।

संस्थागत योजना विभागका मुख्य कार्यमा वार्षिक कार्ययोजना तर्जुमा एवम् मूल्याङ्कन गर्ने, रणनीतिक योजना तर्जुमा एवम् मूल्याङ्कन गर्ने, बैंकको वार्षिक बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन एवम् समीक्षा गर्ने, बैंकको जोखिम व्यवस्थापन र व्यवसाय निरन्तरता व्यवस्थासम्बन्धी कार्य गर्ने, आवश्यकतानुसार विशेष अध्ययन एवम् अन्य विकासात्मक कार्यहरू सम्पादन गर्ने, विभागीय कामकारबाहीअन्तर्गत रहेका निर्देशिकाको पुनरावलोकन, परिमार्जन तथा संशोधन गर्ने, आवश्यकतानुसार विभागीय सेमिनार/गोष्ठी आयोजना गर्ने, बैंकको सङ्गठनात्मक संरचना पुनरावलोकन गर्न सोसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानलगायत अन्य आवश्यक कार्य गर्ने, बैंकमा आवश्यकतानुसार नयाँ विभाग/कार्यालय/महाशाखा/इकाई वा सोअन्तर्गतका महाशाखा/शाखा/इकाई (फाँट) थप/घट वा मर्ज गर्न अध्ययन अनुसन्धान जस्ता सम्पूर्ण नीतिगत कार्य गर्ने, सङ्गठनात्मक संरचना परिवर्तनसम्बन्धी अध्ययन हुँदाका बखत बैंकका लागि आवश्यक दरबन्दी थपघट गर्न र नयाँ दरबन्दी सिर्जना गर्नसमेत सिफारिस गर्ने, वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिक समितिको सचिवालयको रूपमा कार्य गर्ने, बैंकको लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार निर्माणको योजना तयार गर्ने, बैंकको सङ्गठनात्मक संरचना सुदृढीकरणका लागि अध्ययन गरी अद्यावधिक गर्ने रहेका छन् ।

संस्थागत योजना विभागलाई २०७६/७७ - २०७८/७९ को जनशक्ति योजनामार्फत 'संस्थागत योजना तथा जोखिम व्यवस्थापन विभाग'मा परिणत गरियो । यस विभागअन्तर्गत योजना तथा बजेट महाशाखा र जोखिम व्यवस्थापन र सङ्गठन तथा पद्धति (Organization and Method) महाशाखा रहेका छन् । योजना तथा बजेट महाशाखाअन्तर्गत योजना व्यवस्थापन इकाई र बजेट व्यवस्थापन इकाई गरी दुई वटा इकाईहरू रहेका छन् भने जोखिम व्यवस्थापन तथा सङ्गठन तथा पद्धति महाशाखाअन्तर्गत जोखिम

व्यवस्थापन इकाई र सङ्गठन तथा पद्धति इकाई रहेका छन् ।

संस्थागत योजना तथा जोखिम व्यवस्थापन विभागबाट बैंकको लक्ष्य, दीर्घकालीन दूरदृष्टि तथा लक्ष्य पूरा गर्नका लागि धेरै कार्यहरू हुने गर्दछ । विभागका प्राथमिक जिम्मेवारीहरू मुख्य रूपमा देहायबमोजिम रहेका छन् ।

क. बैंकको सञ्चालक समितिले २०५९ पुस १८ मा बैंकको दूरदृष्टि, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू तय गरी आफ्नो कार्य अधि बढाएको र सन् २००६ बाट कार्यान्वयन गर्ने गरी पहिलो पाँच वर्षीय रणनीतिक योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । यसैअन्तर्गत रही विभागले बैंकका लक्ष्यहरू पूरा गर्न रणनीतिक नीति तथा व्यावसायिक योजना तर्जुमा गर्ने, समयसमयमा नीति तथा योजनामा पुनरावलोकन गर्ने गर्दछ ।

ख. बैंकका विभिन्न विभाग, महाशाखा, कार्यालय तथा इकाईहरूलाई आवश्यक बजेटको तर्जुमा गर्ने तथा तिनलाई बजेट उपलब्ध गराउने, बजेट रकमान्तर गर्ने कार्यसमेत विभागको रहेको छ ।

ग. बैंकको नीति तर्जुमा तथा व्यवसाय सञ्चालनका क्रममा देखिएका जोखिमहरूको पहिचान गर्ने, अनुगमन गर्ने, तथा तिनको कर्पोरेट जोखिमलाई व्यवस्थित गर्ने कार्य विभागको रहेको छ ।

प्रस्तुत लेखमा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन (ओ एण्ड एम) फाँटको कार्यको मात्र चर्चा गरिएको छ । सङ्गठन तथा व्यवस्थापन (ओ एण्ड एम) फाँटको कार्यक्षेत्र देहायबमोजिम तोकिएको छ ।

- बैंकले तर्जुमा गरेको जनशक्ति योजनालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त सङ्गठन संरचना तयार गर्नका लागि आवश्यक अध्ययन गर्ने/गराउने ।
- बैंकको जनशक्तिको स्तर, पद निर्धारण तथा नयाँ पदहरू सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन गरी बैंकको सञ्चालक समितिमा पेश गर्ने ।

- सङ्गठन संरचना तयार गर्नुपूर्व सरोकारवालासँग आवश्यक सर्वेक्षण गर्नका लागि प्रश्नावली तयार गर्ने, सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने र प्रतिवेदन तयार गरी बैंकको सञ्चालक समितिमा पेश गर्ने ।

- कुनै पनि विभाग, कार्यालय, महाशाखा वा इकाई गठन गर्न सङ्गठन तालिकाबाट हटाउनु वा एक अर्कोमा गाभ्नु वा नयाँ कार्यालय सिर्जना गर्नुपर्ने अवस्थामा सो सम्बन्धमा अध्ययन विप्लेषण गरी सञ्चालक समितिसमक्ष सुझाव पेश गर्ने ।

- बैंकले तोकेको अन्य कार्यहरू गर्ने ।

७. सङ्गठन तथा कार्यविधिअन्तर्गतका प्रमुख कार्यहरू

क. नेपाल राष्ट्र बैंक, योजना तर्जुमा एवम् मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७२ बमोजिम आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को विभागको वार्षिक कार्ययोजना अनुसार बैंकको जनशक्ति योजना कार्यान्वयनका लागि वित्तीय जानकारी इकाई, टक्सार महाशाखा, सुपरिवेक्षण विभागहरू (विकास बैंक सुपरिवेक्षण विभाग तथा वित्त कम्पनी सुपरिवेक्षण विभाग) लगायतको संक्षिप्त सङ्गठन तथा व्यवस्थापन गर्ने रहेका छन् ।

ख. नेपालको संविधान जारी भएपश्चात् देशको केन्द्रीय बैंक नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो सेवा तथा उपस्थितिलाई संघीय स्वरूप अनुसार आफ्नो संरचनामा परिवर्तन ल्याउनु अपरिहार्य भएको र यसै क्रममा कर्णाली प्रदेशको राजधानी वीरेन्द्रनगर, सुर्खेतमा प्रथम चरणमा बैंकको नयाँ कार्यालय स्थापना गरी २०७६ कात्तिक २७ देखि सञ्चालनमा ल्याएको छ भने बागमती प्रदेशको राजधानी हेटौँडामा बैंकको नयाँ कार्यालय स्थापना गर्ने निर्णय अनुसार विभागअन्तर्गतको ओ एण्ड एम फाँटबाट सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण तयार गर्ने कार्य अगाडि बढ्ने क्रममा रहेको छ ।

ग. काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर रहेका बैंकका कार्यालयलाई प्रदेशस्थित कार्यालयको रूपमा नामाकरण गरिएको छ ।

घ. जनशक्ति योजना कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा

विकास बैंक सुपरिवेक्षण विभाग तथा वित्त कम्पनी सुपरिवेक्षण विभागलाई एकआपसमा गाभेर वित्तीय संस्था सुपरिवेक्षण विभाग बनाउने कार्यलाई समेत ओ एण्ड एमअन्तर्गत राखी अगाडि बढाइएको छ ।

ड. टक्सार महाशाखाको सङ्गठन तथा कार्यविधि गर्ने कार्यसमेत अध्ययनको क्रममा रहेको छ ।

द. निष्कर्ष

कुनै पनि सङ्गठनले तोकिएका उद्देश्य, लक्ष्य पूरा गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउनका लागि सङ्गठन संरचना, बजेट, योजना, रणनीतिक योजना, कर्मचारीलगायतको व्यवस्था गरेको हुन्छ । सङ्गठनलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि सङ्गठन तथा कार्यविधि फाँटको व्यवस्था सङ्गठनमा गरिएको पाइन्छ। सङ्गठन तथा कार्यविधिको मुख्य कार्य सङ्गठन सञ्चालनका क्रममा देखिएका अवरोधलाई हटाई सङ्गठनलाई सूचारु रूपले सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक सल्लाह/सुझाव पेश गर्नु हो । यसका लागि अन्वेषण तथा मूल्याङ्कन प्रक्रिया, अनुसन्धान गर्ने, प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने र

सूचनाको सम्प्रेषण गर्ने कार्य गर्दछ । सङ्गठन तथा कार्यविधिका लागि निर्धारण गरिएका प्रविधिहरू जस्तै; कार्य सरलीकरणका लागि विभिन्न किसिमका चार्टहरूको प्रयोग, सर्वेक्षण, मेसिनको प्रयोग, समयसमयमा गरिने निरीक्षण, आन्तरिक तथा बाह्य नियन्त्रणका लागि फारमहरूको प्रयोग, कार्यमापन प्रविधिलगायतका विधिहरूको आवश्यकतानुसार प्रयोग हुने गर्दछ । यसले सङ्गठन सञ्चालनमा देखिएका बाधा अवरोधहरू हटाई सङ्गठनको पुनरावलोकन गर्न आवश्यक निर्णयका लागि सहयोग गर्दछ। साथै, कार्यरत जनशक्तिको समुचित प्रयोग गर्ने, सङ्गठनका स्रोत साधनको उपयोग समुचित किसिमले गर्न समेत मद्दत पुग्ने हुन्छ । त्यसैले प्रायजसो सङ्गठनमा सङ्गठन तथा कार्यविधि शाखा/इकाईको गठन गरिएको हुन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकमा यसै कार्यका लागि संस्थागत योजना तथा जोखिम व्यवस्थापन विभागअन्तर्गत सङ्गठन तथा कार्यविधि (ओ एण्ड एम) फाँटको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

आर्थिक विकासका पक्षहरू: नेपालको सन्दर्भ

डा. बामदेव सिग्देल*

विकासमा पछाडि परेका बहुसंख्यक मुलुकहरू अल्पविकसित र विकासोन्मुख मुलुकहरूको पंक्तिमा पर्न आउँछन् । हुन त विश्वमा आर्थिक विकासका मुद्दाहरू सत्रौं शताब्दीमै नउठेका हैनन्, तर औद्योगिक प्रगति, Colonization र सम्भ्रान्त मुलुकहरू राजनैतिक रूपबाट विशेष गरी अल्पविकसित र विकासोन्मुख मुलुकमाथि प्रभुत्व जमाउँदै जाने प्रवृत्ति सघन भएबाट यो मुद्दा छायायामा पर्न गयो । संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना, Non-Alignment Movement, साम्राज्यवादको पतन, योजनाबद्ध विकासको थालनी आदिसँगै विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक मुद्दाहरूबारे अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै बहस र निराकरणको प्रयास हुँदै जान थाल्यो । विशेष गरेर द्वितीय विश्व युद्धपछि अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख मुलुक र तिनका आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणबारे बहस र निराकरणका उपायबारे क्रमिक रूपले सम्बोधन र तदनुरूप रणनीतिहरू तय हुँदै गए ।

केही चिन्तक तथा अर्थशास्त्रीले 'अल्पविकसित मुलुक'को संज्ञा दिएका त्यस्ता मुलुकहरू हुन्, जसको मुख्य पेसा कृषि हो र तिनको निम्ति आर्थिक समृद्धि भनेको औद्योगिकीकरण र द्रुत विकासका प्रयासहरू हुन् भनेका छन् । संयुक्त राष्ट्र संघले प्रतिव्यक्ति आय न्यून भएका विश्वका मुलुकहरूलाई विकासोन्मुख र अल्पविकसित मुलुकको पंक्तिमा राखेको छ । वास्तवमा अल्पविकसित मुलुकहरूमा प्रविधिको स्तर न्यून कोटीको हुन्छ । अर्थव्यवस्था मौद्रिकृत भइसकेको हुँदैन । कुल गार्हस्थ्य उत्पादन कम र प्रतिव्यक्ति बचत पनि न्यून नै हुन्छ । वैदेशिक निर्भरता धेरै हुन्छ । जनसंख्या वृद्धि उच्च हुँदा बेरोजगारी तथा गरिबीको स्थिति गम्भीर हुन्छ । सम्पत्ति र आयको वितरण असमान रहेको हुन्छ ।

विकासवादी अर्थशास्त्रीहरूले आर्थिक विकासलाई 'पुँजी निर्माण र यसको उत्पादनशील उपयोगले निर्णायक भूमिका खेल्ने गर्दछ' भनेका छन् । अर्थशास्त्री रोजेनटइन र न्यागनर नक्सले विकासोन्मुख मुलुकहरूमा धेरै मात्रामा श्रमशक्ति रहने र तिनलाई शून्य सीमान्त लागतमा उपयोग गरिने गरेबाट यस्ता श्रमशक्तिको औद्योगिकीकरण तथा पूर्वाधारको निर्माणमा उपयोग हुन सक्ने र आर्थिक समृद्धिमा फड्को मार्ने अपेक्षा गर्न सकिने धारणा राखेका छन् (रोजेनटइन रोजेन, प्रोब्लेम अफ इण्डष्ट्रियाइजेसन अफ इस्टर्न एण्ड साउथ इष्टर्न युरोप, इकोनोमिक जर्नल, ५३, जुन/सेप्टेम्बर, १९४३, पृ. २०२-११) । त्यस्तै गरेर हेरोड र डोमरले विकसित मुलुकको आर्थिक अस्थिरतासम्बन्धी विकास मोडेल प्रस्तुत गरी विकासोन्मुख मुलुकमा यसको सान्दर्भिकतालाई इङ्कित गरेका छन् । आर्थिक समृद्धि बचतको आयतनले निर्धारण गर्दछ, यो भनेको उपभोगमा कटौती हो भन्ने कुरा हेरोड र डोमरले आर्थिक विकाससम्बन्धी आफ्नो मोडेलमा प्रस्तुत गरेका छन् । (इ. डोमार, क्यापिटल एक्सपान्सन, प्रोब्लेम अफ ग्रोथ एण्ड इम्प्लाइमेण्ट, इकोनोमिक, १४, अप्रिल १९४६, पृ. १३७-४७) । यसै गरी, विकासवादी अर्थशास्त्रीहरू रवर्ट सोलो र टि. स्वानले हेरोड र डोमरको आर्थिक विकाससम्बन्धी मोडेललाई परिमार्जित गरी पुँजी निर्माण र आर्थिक विकासबीचको अन्तरसम्बन्धलाई प्रष्ट पारेका छन् । उनीहरूको आर्थिक विकाससम्बन्धी यस मोडेलको मुख्य सार नै आर्थिक समृद्धिमा पुँजीको अतिरिक्त प्रविधिको निर्णायक भूमिका खेल्ने हुन्छ भन्ने नै हो (रवर्ट सोलो, ग्रोथ थियोरी एण्ड इक्वलाइजन, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, बेलायत, १९७०) । त्यसै गरी सिमोन कुडानेटले पनि आर्थिक समृद्धि पुँजी निर्माणभन्दा प्रविधि परिवर्तनमा

* पूर्व का.सु. कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भर पर्दछ, भन्ने कुरालाई जोड दिन पुगेका छन् (सिमोन कुजनेट, इकोनोमिक ग्रोथ एण्ड इन्कम इन्क्वालिटी, अमेरिका इकोनोमिक रिभ्यू, ४५, मार्च, १९५२, पृ.१-२८) ।

विकासवादी अर्थशास्त्रीहरूले विकाससम्बन्धी फरकफरक सिद्धान्त र धारणाहरू पस्केका छन् । उनीहरूको धारणा अनुसार विद्यमान संस्था र तिनको क्रियाशीलताले वास्तवमा आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुन्छ । (ब्रेन अथर, डिपेण्डेन्स इन द इकोनोमी, साइन्टिफिक अमेरिका, फ्रेब्रुअरी १९९०, पृ. ९२-९९) । आर्थिक विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति र यसमा आउने परिवर्तनले असर गर्दछ, भन्ने धारणा "Endogenous Growth" का अग्रवाहरू पल रोमर, रवर्ट लुकास, पल क्रुगम्यानलगायतका अर्थशास्त्रीको रहेको देखिन्छ । (रोवर्ट, गिप्लिङ्ग, ग्लोबल पोलिटिकल इकोनोमी, ओरिएण्ट लङ्गमैन, बेलायत, २००३, पृ.१०८-१०) । वास्तवमा आर्थिक समृद्धि उत्पादनका आगतहरूको होसियारीपूर्वक गरिने उपयोग अर्थात् प्रविधिको उपयोग र पुँजीको उपयोगको प्रतिफल नै हो भन्ने कुरालाई अर्थशास्त्री जेफ्रिसान्सले पनि अनुभूत गरेका छन् । अर्थशास्त्री बेरोले भनेका छन्, 'सरकारी खर्च कार्यक्रमहरूले आर्थिक समृद्धिलाई टेवा दिने हुन्छ ।' केही राजनैतिक अर्थशास्त्रीले के पनि तर्क दिएका छन् भन्ने कुनै पनि देशको आर्थिक वृद्धि त्यो देशले अपनाएको राजनैतिक प्रणाली, आर्थिक स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता तथा सरकारको निजी आर्थिक क्रियाकलापप्रतिको सहयोग र सकारात्मक भूमिका आदिले निर्धारण गर्दछ । (जोन बेरे केउपर, अन द रेलिसेन्स अफ फिडस् एण्ड इन्टरटलमेण्ट/डेभलपमेण्ट, पोलिसी रिसर्च वर्किङ पेपर ५६६०, विश्व बैंक, मे, २०११, पृ. २५) । विकासवादी अर्थशास्त्री रोस्टोले विकसित र विकासोन्मुख मुलुकहरूबीच प्रविधिको खाडल गहिरो रहेवाट विकासोन्मुख मुलुकले उपयुक्त प्रविधि भित्र्याई चित्तबुझ्दो आर्थिक विकासतर्फ उन्मुख हुनसक्ने तर्क दिएका छन् । जर्ज लुकास, रोमर र हेल्पमैन आदि अर्थशास्त्रीहरूले विकासलाई निर्णायक तहमा पुऱ्याउने कुरामा नयाँ ज्ञान, आविष्कार र सार्वजनिक पूर्वाधारको प्रत्याभूति आदि हुन् भनेर व्याख्या गरेका

छन् (रोवर्ट लुकास, अन द मेकानिक्स अफ इकोनोमिक डेभलपमेण्ट, जर्नल अफ मनिटरी इकोनोमिक्स, १९८८, पृ.३-४२, ए.क्रुगेर, इजुकेसन फर ग्रोथ, ट्वाई एण्ड फर होम, जर्नल अफ इकोनोमिक लिटरेचर, २००१, ३९, पृ.११०१-११३६) ।

आर्थिक विकासकै सम्बन्धमा सिद्धान्तहरूको पुनरावलोकन गर्दा पहिलो पुस्ताका विकासवादी अर्थशास्त्रीहरू आर्थिक विकाससम्बन्धी मौलिक तथा दूरगामी सिद्धान्त प्रतिपादनमा लागे । तर, दोस्रो पुस्ता (१९७० पश्चात्) का अर्थशास्त्री तथा विचारकहरू भने अर्थतन्त्रको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक अवस्थाहरू केलाउँदै यी संरचनाद्वारा आर्थिक समृद्धि प्रभावित हुने कुरामा आफ्ना सिद्धान्तहरूलाई केन्द्रीकृत गराउन पुगे । एउटा अल्पविकसित मुलुक गरिबीको कारण मात्रै आर्थिक विकासमा पछि परेको नभई असान्दर्भिक नीतिहरू, अपूर्ण बजार, अपर्याप्त पूर्वाधार आदिका कारण गरिव भई विकासमा पछि पर्न गएको हो भन्ने जस्ता धारणाहरू अर्थशास्त्रीहरूबाट आए (जोसेफ स्टिगलिज र साथीहरू, फ्रन्टियर अफ डेभलपमेण्ट इकोनोमिक्स, अक्सफोर्ड यूनीभर्सिटी प्रेस, सन् २०००, पृ. १७-२०) । अर्थशास्त्री जोन रविन्सनले अल्पवित्त पहुँच वा Financial bottleneck का कारण देशहरू आर्थिक विकासमा पछि पर्ने हुन्छन् भन्ने धारणा राखे । कुनै पनि देशको वित्त पद्धति चुस्त नहुँदा त्यो देश आर्थिक प्रगतिमा चुक्न पुग्दछ भन्ने धारणा राखेका छन् (ऐ.ऐ. पृ. २३) । निकोलस स्टेर्न जस्ता दोस्रो पुस्ताका अर्थशास्त्री आर्थिक सङ्गठन, सामाजिक र भौतिक पूर्वाधारले विकासलाई निर्णायक बिन्दुमा पुऱ्याउने कुरामा विश्वस्त रहेको पाइन्छ (स्टेर्न, निकोलस, डिटरमिनेन्ट अफ ग्रोथ, इकोनोमिक जर्नल, १०१, १९९१, पृ.१२२-२३) । निकोलस स्टेर्नले विकासोन्मुख मुलुकहरूको विकाससम्बन्धी दुईवटा रणनीति पस्केका छन् । जसअनुसार पहिलो, लगानीको लागि उपयुक्त वातावरण बनाउनुपर्ने र दोस्रो, विकासको क्रममा बढीभन्दा बढी देशका जनतालाई संलग्न गराउनुपर्ने (निकोलस स्टेर्न, स्ट्राटिजी फर डेभलपमेण्ट, द वर्ड बैंक, वासिङ्गटन डीसी, २००२, पृ.१४३-४५) । अमर्त्य सेनजस्ता आधुनिक विकासवादी अर्थशास्त्रीले गरिव केन्द्रित विकासलाई

बढावा दिन पुगे । उनले स्वतन्त्रतामार्फत व्यक्तिगत समृद्धि र आर्थिक विकास सम्भव छ भन्ने तर्क आफ्नो सिद्धान्तमा पस्के । (अमर्त्य सेन, डेभलपमेण्ट एज फ्रिडम, एन्कर, न्यूयोर्क, २०००) । सन् १९८० को दशकबाट विकासोन्मुख मुलुकतर्फ विश्वव्यापीकरण अन्तर्गत उल्लेख्य रूपमा पुँजी र प्रविधिको आप्रवाह आप्रवाहित हुँदै गयो । यस क्रमसँगै विकासका सिद्धान्तहरू पनि जनसंख्या केन्द्रित र जनता केन्द्रित हुँदै गएको अनुभूति हुन गयो (जोन न्यापले, अण्डरस्ट्याण्डिङ डेभलपमेण्ट, एलआर पब्लिसर, यूएसए, २०१०, पृ.९-११) ।

केही राजनैतिक अर्थशास्त्रीहरू जनताको आर्थिक समुन्नति तथा कल्याण उनीहरूले राज्यबाट प्राप्त गरेको स्वतन्त्रता, प्रजातान्त्रिक अभ्यास, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, उत्पादनका साधन तथा स्रोतहरूको निर्विवाद आवागमन प्रक्रिया आदिमा भरपर्ने तर्क पेश गरेका छन् । विश्वका धेरै मुलुकहरू जहाँ अझै पनि द्वन्द्व व्याप्त छ, यस्तो खाले द्वन्द्वले ती मुलुकका जनताको आर्थिक उत्थानमा अड्चन आउने गरेको छ । यस्ता द्वन्द्व प्रताडित मुलुकहरू विकासोन्मुख वा अल्पविकसित मुलुकहरू नै हुन् । यी मुलुकमा द्वन्द्वको अवधि लम्बिँदै जाँदा लगानी दुरुत्साहित हुँदै जाने, उद्यमी वर्गको बाह्य पलायन क्रम तीव्र हुँदै जाने र गरिबीको स्थिति विकराल बन्दै जाने हुन्छ । लडाइँको कुचक्रले देशमा शिथिलता ल्याउँछ र अन्ततोगत्वा देश असफल राष्ट्रमा परिणत हुन पुग्छ भन्ने धारणा रहेको छ । (रघुराम राजन, फेल्ड स्टेट, लिसियस साइकल एण्ड ए प्रयोजल, सेन्टर फर ग्लोब डेभलपमेण्ट, वर्किङ पेपर २४३ मार्च, २०११, पृ.४) ।

माथि उल्लेख भएका आर्थिक सिद्धान्तहरू विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकले आफ्नो बनोट, राजनैतिक पद्धति, पूर्वाधारको स्थिति, जनसाङ्ख्यिक बनोट, पुँजीको पर्याप्तता, प्राकृतिक साधन/स्रोतको अवस्था, सामाजिक तथा सांस्कृतिक बनोट, बजारको अवस्था, वित्तीय पहुँचको स्थिति, सुदूरता वा सुगमता आदिलाई मध्यनजर गरी छनोटद्वारा जुन सहज पर्ने हुन्छ, त्यस्ता खाले विकास मोडेललाई उपयोग गरी आर्थिक उत्थानतर्फ उन्मुख हुन सक्ने अवस्था छ । अर्थतन्त्रमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धिले मात्र

बहुसंख्यक जनता लाभान्वित हुन सक्दैनन् भने त्यस्तो वृद्धिले देशमा नागरिकको कल्याणको स्तरलाई सही तवरले प्रतिनिधित्व नगर्न पनि सक्छ । प्रतिव्यक्ति मौद्रिक आमदानी चित्तबुझ्दो स्तरमा भए तापनि सो आमदानीबाट धेरै वस्तु र सेवा प्राप्त गर्न सकिँदैन भने यहाँनिर देशका अर्थतन्त्र समुन्नत भएको मान्न सकिन्न । साधन/स्रोतमाथि नागरिकको पहुँच, स्वच्छ वातावरण, साक्षरताको स्तर, आयु, स्वस्थता र उनीहरूको अनुहारमा देखिने सन्तुष्टि आदि कुराको समग्र प्रतिनिधित्व आर्थिक समृद्धिले गर्दछ । नागरिकको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति, निर्विवाद आवागमन, मूल्य मान्यता अनुरूप गरिने सद्भाव/व्यवहार र भविष्यप्रति आशावादी सोच आदि पनि आर्थिक समृद्धिका आधारहरू हुन् (सिरदेल्, वामदेव, समृद्धि, आर्थिक कल्याण र विकास: सन्दर्भ नेपाल, आर्थिक सरोकार पत्रिका, अङ्क ४, जुलाई डिसेम्बर २०११, पृ.२०-२२) । समग्र आर्थिक समृद्धिविना आर्थिक कल्याण प्राप्तमा सफलता मिल्न सक्दैन । अर्थतन्त्रका मुख्यमुख्य क्षेत्रहरू कृषि, उद्योग, सेवा आदिको समानुपातिक विकास तथा विस्तार प्रक्रियाबाट दिगो आर्थिक समृद्धिलाई टेवा मिल्छ ।

विकासोन्मुख मुलुकहरूको आर्थिक विकासलाई प्रभाव पार्ने निर्णायक तत्वहरूमा मुख्यतया लगानीको स्थिति र स्तर, मानवीय पुँजी र यसको उपयोग, विकासको दौरानमा गरिने प्रविधिको उपयोग, समष्टिगत आर्थिक अवस्था र आर्थिक नीति, व्यापारमा गरिने खुलापन र यसको दायरा, विदेशी निवेशको आप्रवाह तथा देशको संस्थागत ढाँचा (नियामक निकायहरू, धन र सम्पत्तिमाथिको नागरिकको अधिकार र पहुँच, सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति) आदि नै हुन् । देशको आन्तरिक लगानीको स्थिति मजबुत हुँदा कृषि, उद्योग र सेवा जस्ता क्षेत्रमा लगानी प्रवाहित हुन जान्छ । यस प्रक्रियाबाट देशको उत्पादनमा वृद्धि, रोजगारीको स्तरमा सुधार, राष्ट्रिय उपभोग र बचतमा समेत वृद्धि हुन जान्छ र आर्थिक वृद्धिमा अपेक्षाकृत रूपमा सुधार हुन जाने सम्भावना रहन्छ । विकासोन्मुख मुलुकमा जनसंख्या वृद्धिको बाढी रहेको हुन्छ । कुल जनसंख्यामा काम गर्ने उमेरका जनसंख्याको हिस्सा धेरै हुने भएकाले जनसंख्याको उचित र उत्पादनशील व्यवस्थापनद्वारा

मुलुकले आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको विस्तार, कृषि क्षेत्रको विकास, उद्योग क्षेत्रमा फड्को मार्न सक्ने स्थिति रहन्छ। बढ्दो जनसंख्यालाई बाटोघाटो, तटबन्ध निर्माण, वन संरक्षण, भू-स्खलन नियन्त्रण, सरसफाइ तथा ग्रामीण र सहरी विकास कार्यक्रममा सरिक गराउन सके यस प्रक्रियाले समष्टिगत आर्थिक स्थितिमा यथेष्ट सुधार ल्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

उपयुक्त प्रविधिको उपयोगद्वारा विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकहरूले आफ्नो आर्थिक स्तरलाई उकास्न सक्ने सम्भावना रहन्छ। उत्पादनको दौरान उपयोग हुने प्रविधि मौलिक तथा परम्परागत हुने भएकाले यस्तो प्रविधिको सुधार प्रक्रियाबाट पनि उत्पादनमा वृद्धिको अपेक्षा गर्न सकिन्छ। विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकमा जनसंख्या चाप धेरै हुने हुँदा श्रम र प्रविधिको अर्थपूर्ण उपयोगद्वारा उत्पादन वृद्धितर्फ उन्मुख हुनपर्ने देखिन्छ। देशले तर्जुमा गर्ने समष्टिगत आर्थिक तथा मौद्रिक नीतिले आर्थिक विकासमा निर्णायक भूमिका खेल्दछ। उत्पादन वृद्धि, लगानी, पूर्वाधार विकास, मानवीय विकासमा हुने लगानी, सरकारी नीति, योजना र केन्द्रीय बैंकले तर्जुमा गर्ने मौद्रिक नीति आदिले आर्थिक विकासमा प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने हुन्छ। उत्पादन, उपभोग, बचत, लगानी, मुद्रा आपूर्ति स्थिति, वित्तीय प्रगाढता, खाद्य सुरक्षण स्थिति, सार्वजनिक वस्तु वा सेवाको आपूर्ति, इन्धन व्यवस्थापन आदि स्थिति हेरेर चुस्त समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू सरकारले तय गर्न सक्छ। बेला बखतमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा देखिने मन्दी, मुद्रास्फीति वा वित्तीय सङ्कटको प्रभावबाट आफ्नो अर्थतन्त्र जोगाइराख्न विकासोन्मुख मुलुकले सोहीअनुकूल हुने समष्टिगत आर्थिक नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। ता कि त्यस्तो प्रक्रियाबाट नकारात्मक आर्थिक प्रभावहरू न्यून गर्न सघाउ पुग्न सकोस्। विश्वव्यापीकरण प्रवाहमा विश्वका धेरैजसो विकासोन्मुख र अल्पविकसित मुलुकहरू आबद्ध भएबाट समष्टिगत अर्थतन्त्र र विदेशी विनिमय दरमा आउने उतारचढावका कारण आफ्नो अर्थतन्त्र जोगाई आर्थिक विकासमा आँच आउन नदिन यर्थाथपरक आर्थिक नीतिले महत्वपूर्ण कार्य गर्न सक्छन्। अर्थतन्त्रको कुन

क्षेत्रलाई बढावा दिँदा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ, कसरी रोजगारको स्तर उकास्न सकिन्छ, वैदेशिक लगानीका सम्भाव्य क्षेत्रहरू कुनकुन हुन सक्छन्, देशका कस्ता उद्यमलाई संरक्षण दिने, गरिबी र असमानताको दूरी न्यून गर्न के-कस्ता कार्यक्रमहरू तय गर्ने, ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रको विकासलाई कसरी अधि बढाउने आदि मुद्दाहरूको सुक्ष्म अध्ययन गरी दूरगामी योजनाको निर्माण र सोको कार्यान्वयन गरिँदा आर्थिक विकासलाई पृष्ठपोषण पुग्न जान्छ।

विकासोन्मुख मुलुकमा आप्रवाह हुने लगानी तथा स्वदेशभित्रै हुने आन्तरिक लगानी प्रक्रियाले उच्च आर्थिक समृद्धितर्फ उन्मुख हुन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। लगानीको वातावरण नभई न आन्तरिक लगानी अभिवृद्धि हुन सक्छ, न त बाह्य लगानी नै। लगानीको वातावरण भनेको देशले तय गर्ने लगानीमैत्री नीति, राजनैतिक स्थिरता, लगानीसँग अन्तरनिहित जोखिम र तिनको न्यूनीकरण, लगानीको लागि आवश्यक पूर्वाधारको विकास र विस्तार, लामो अवधिसम्म लगानी गर्ने सोच आदि नै हुन्। अर्थशास्त्री निकोलस स्टर्नले लगानी वृद्धि हुन: पहिलो, समष्टिगत स्थायित्व र खुलापन, दोस्रो, सुशासन र बलिया संस्थाहरू, तेस्रो, पूर्वाधारको गुण र अवस्था आदिमा सुधार हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा बढी जोड दिन पुगेका छन्। विकासोन्मुख मुलुकहरूको आर्थिक विकासमा सामाजिक तथा संस्थागत आधारशीलाले पनि प्रभाव पार्ने हुन्छ। समुदायले गर्ने निर्णय, जनसहभागिता र परिवर्तनप्रति जनताको उत्कण्ठतालाई विकासको क्रममा समेटिने हो भने यसले विकासोन्मुख मुलुकको विद्यमान आर्थिक स्थितिलाई अझ माथि उकास्न मद्दत मिल्न सक्छ (आर्मस्ट्रङ् एच, डब्लु र र्वट लिड, द डिटरमिनेन्ट्स अफ इकोनोमिक ग्रोथ इन स्मल स्टेट, द राउण्ड टेबुल, केरफैक्स पब्लिकेसन, ३६८, २००३, पृ.११५-१२०)।

विकासोन्मुख मुलुकहरूको संस्थागत ढाँचाले पनि आर्थिक विकासमा निर्णायक भूमिका खेल्ने हुन्छ भन्ने कुरा अर्थशास्त्री डैनी रोडरिकले आफ्नो आर्थिक विकाससम्बन्धी सिद्धान्तमा प्रस्तुतएका छन् (डैनी रोडरिक, इन्टिटुसन फर हाई क्वालिटी ग्रोथ, स्टडिज इन कम्प्यारेटिभ इन्टरनेशनल डेभलपमेन्ट, ३५,

अमेरिका, २०००, पृ.३-३१) । संस्थागत ढाँचाका पाँच तत्वहरू: सम्पत्तिको अधिकार, नियामक संस्थाहरू, समष्टिगत स्थिरतासम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरू, सामाजिक सुरक्षणको लागि कार्य गर्ने संस्थाहरू र द्वन्द्व व्यवस्थापनमा कार्य गर्ने संस्थाहरूको सक्रिय उपस्थिति र तिनका क्रियाकलापले विकासोन्मुख मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा अहम् भूमिका रहन्छ, भन्ने कुरालाई उनले गहन रूपमा प्रस्ट्याएका छन् । त्यसै गरी विकासोन्मुख मुलुकको आर्थिक समृद्धिमा स्वस्थ राजनैतिक क्रियाकलाप र त्यसबाट पर्न सक्ने प्रभावले निर्णायक भूमिका खेल्ने गर्दछ, भन्ने विद्वान्/चिन्तकहरू पनि छन् । विद्वान् चिन्तक लिपसेटले सन् १९५९ मै राजनैतिक प्रणालीले आर्थिक विकासमा कसरी प्रभाव पार्दछ, भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका थिए (एस.एम.लिपसेट, सम सोसियल रियालिटिज अफ डेमोक्रेसी, इकोनोमिक डेभलपमेन्ट एण्ड पोलिटिकल लेजिमीसी, अमेरिकन पोलिटिकल साइन्स रिभ्यू, नं.५३ (१), अमेरिका, १९५९, पृ.६९-१०५) अस्थिर राजनैतिक पद्धतिले अनिश्चितता निम्त्याउने र यस प्रक्रियाबाट लगानीमा आँच आई समग्र आर्थिक क्रियाकलापलाई खलल तुल्याउने कुरा आफ्नो विकाससम्बन्धी धारणामा लिपसेटले प्रस्ट्याएका छन् । सन् १९९० को दशकयता आएर देशको विद्यमान सामाजिक/सांस्कृतिक अवस्था र यस्को बोधगम्यताद्वारा पनि आर्थिक विकास प्रक्रिया प्रभावित हुने हुन्छ, भन्ने धारणाहरू आए । जसका प्रवर्तकहरूमा हन्टिङ्गटन, टेम्पल, जोनसोन, ब्यारो, वेकरजस्ता चिन्तकहरू अग्रस्थानमा पर्दछन् । उनीहरूका अनुसार विश्वास त्यस्तो तत्व हो, जसले यसलाई अर्थतन्त्रको उत्पादन प्रक्रियामा आत्मसात गर्दछ, उसलाई नवप्रवर्तनतर्फ उन्मुख हुन प्रेरणा मिल्दछ, पुँजी सङ्ग्रह गर्न मद्दत मिल्दछ, मानवीय स्रोतको पहिचान तथा उपयोग गर्नेमा पनि यस्तो विश्वासको वातावरण उपयोगी साबित हुन सक्छ । देशको भौगोलिक अवस्थिति र प्राकृतिक स्रोत साधनको पर्याप्तता पनि आर्थिक विकासका निर्णायक तत्वहरू हुन् । उर्वर माटो, घना जङ्गल, पानी, हिम नदीहरू, हिमाली शृङ्खलाहरू र समुद्रसम्मको पहुँचको स्थितिको अवस्थाले कतिपय विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकले आ-आफ्ना अर्थतन्त्रलाई मजबुत

तुल्याएका छन् ।

अल्पविकसित तथा अर्थतन्त्रको आकार सानो भएका मुलुकको लागि विश्वव्यापीकरण प्रक्रिया आफैँमा अवसर तथा चुनौती भएर तेर्सिएको छ । विश्वव्यापीकरण प्रवाहमा आफू समाहित नहुँदाको स्थितिमा यी मुलुकले थप आर्थिक विकास गर्नबाट वञ्चित हुने अवस्था रहन्छ । आफूसँग भएका मानवीय, भौतिक साधन, कृषि उपज, औद्योगिक उत्पादनलाई पुँजी र सम्पत्तिमा रूपान्तरण गर्न यी मुलुकहरू विश्वव्यापीकरणको मूल प्रवाहमा आबद्ध हुनुपर्ने बाध्यता छ । विश्व अर्थतन्त्र विशिष्टीकृत भएबाट यसको लाभ विकासोन्मुख र साना मुलुकहरूले लिनै पर्दछ, उनीहरूको लागि यो बाध्यात्मक स्थिति र अवसरको मोड पनि हो । त्यसै गरी नेपाल जस्ता अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख मुलुकहरू वैदेशिक लगानीको लागि आकर्षक थलो बन्न सक्छन् । वैदेशिक लगानी भित्र्याउन यी मुलुकले नीतिगत रूपमा धेरै कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । पुँजी, जनशक्ति र प्रविधिको निर्विवाद रूपमा आवागमनको लागि थप कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । विश्व व्यापार सङ्गठनमा आबद्ध भइसकेपछि आफ्नो अर्थतन्त्रका सबैजसो क्षेत्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक लगानीलगायतका गतिविधिको लागि खुकुलो तथा खुला गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । साना अल्पविकसित मुलुकसामु कृषि, वित्तजस्ता क्षेत्रहरूले यस अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने स्थिति तेर्सिन सक्छ । यस्ता आर्थिक क्षेत्रहरूलाई जोगाई आर्थिक समृद्धितर्फ उन्मुख हुनका लागि साना मुलुकहरूलाई समस्या पर्दै आएको स्थिति छ । विश्वव्यापीकरणको प्रवाहमा साना मुलुकहरू आबद्ध हुन पुग्दा तिनीहरू बाह्य आर्थिक ऋड्काबाट अछुतो रहन सक्दैनन्, यस्तो ऋड्काबाट बच्न तिनले विशेष वित्तीय, आर्थिक तथा मौद्रिक नीति अवलम्बन गरी कुनै पनि बेला दह्रो रूपमा जुट्नुपर्ने स्थिति आउन सक्छ ।

पन्ध्रौं योजनासम्म आइपुग्दा पनि नेपालले आर्थिक विकासमा अपेक्षा गरेअनुसार फड्को मार्न सकेन । वार्षिक प्रतिव्यक्ति आम्दानी १५ सय अमेरिकी डलरभन्दा तलै रहनु, ग्रामीण तथा सहरी गरिबी अपेक्षाकृत रूपमा नघट्नु, धन र आयको असमान वितरणको अवस्था रहनु, रोजगारीको लागि धेरैको संख्यामा भारत

र तेस्रो मुलुकतर्फ श्रमशक्ति पुगनु आदिले नेपालको अल्पविकसित अवस्थालाई मुखरित गरेको छ । कृषिमा व्यावसायीकरण हुन नसेकेबाट ग्रामीण अर्थतन्त्र फस्टाउन सकेको छैन । त्यसैगरी मौलिक तथा स्वदेशी पुँजीपतिद्वारा स्थापित उद्योगहरू संरक्षणको अभावमा धमाधम बन्द हुने स्थितिमा छन् । सेवा क्षेत्रको विस्तार सहरमुखी भइदिएबाट ग्रामीण अर्थतन्त्रले यसबाट लाभ लिन सकेको छैन । अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रहरू जस्तो पर्यटन, जलस्रोत आदिको बहुआयामिक विकासतर्फ अपेक्षाकृत रूपमा ध्यान गएको छैन ।

कोभिड-१९ को प्रभावको कारण सन् २०१९ मा चुस्त गतिमा रहेको नेपाली अर्थतन्त्र सन् २०२० मा एक्कासी ओरालो लाग्न पुग्यो । लगातारको लकडाउनले उत्पादन, उपभोग र वितरण प्रक्रिया खलबलिन पुग्यो भने पर्यटकको आगमन ठप्प भएपछि होटल/ट्रान्सपोर्ट जस्ता सेवा व्यवसाय नराम्ररी प्रभावित हुन पुग्यो । अन्ततः सन् २०२० मा नेपालको आर्थिक वृद्धि ऋणात्मक १.९९ प्रतिशत हुन पुग्यो । एसियाली विकास बैंकले नेपालले कोरोनाको प्रभावबाट ४२.२ बिलियन डलर बराबरको आर्थिक क्षति व्यहोर्नुपर्ने आँकलन गरेको छ । राज्यले कोरोना माहामारीलाई समस्याभन्दा अवसरको रूपमा स्वीकार्नु वाञ्छनीय छ । कोभिड-१९ का कारण बाह्य मुलुकहरूबाट फर्केका नेपालीलाई पूर्वाधार निर्माण, कृषि व्यवसाय विस्तार, घरेलु उद्यम स्थापना, सहर निर्माण, हरितीकरण कार्यक्रम, वन व्यवस्थापन, तटबन्ध निर्माण, फोहोर व्यवस्थापन आदि कार्यक्रममा उपयोग गर्न सकिन्छ । माटोको अर्थपूर्ण उपयोगबाट उत्पादन, उपभोग, बचत अनि निर्यात सम्भव छ । देशमा प्राप्त पानीको बहुआयामिक उपयोगबाट समृद्धितर्फ उन्मुख हुने आधार देखिन्छ । कोरोनाको महामारीले श्रृजित आर्थिक मन्दी नेपालमा अभै केही वर्ष व्याप्त रहन सक्ने भएकाले सरकारी विनिवेश उत्पादन, रोजगार, पूर्वाधार विस्तार तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा केन्द्रकृत हुनुपर्ने स्थिति छ । त्यसै गरी केन्द्रीय बैंक पुनरर्जा कार्यक्रम तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा विनिवेशको लागि नीतिगत तथा कार्यगत रूपमा नेपाल सरकारसँग हातेमालो गरी अघि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालको लागि दास्रो तहभन्दा माथि आर्थिक

उत्थान तथा समृद्धितर्फ उन्मुख हुन सक्ने अवसरहरू छन् । पहिलो, पानीको बहुआयामिक उपयोगबाट नेपालले आर्थिक वृद्धिलाई त्वात्तै उकास्न सक्छ । यस प्रक्रियाबाट नेपालीको प्रतिव्यक्ति आम्दानीमा वृद्धि हुने, गरिबी न्यूनीकरणमा टेवा पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । दोस्रो, जङ्गल, जडीबुटी र जमिनको मौलिक उपयोगद्वारा उपजहरूको उत्पादन र निर्यात वृद्धि गर्न सक्ने सम्भावना उत्तिकै छ । उच्च मूल्यका कृषि उपजहरूको उत्पादन वृद्धि हुन सके तिनको निर्यात सम्भव छ । तेस्रो, क्षेत्रगत आधारमा उत्पादन र माटोको गुणानुरूप उपजहरूको उत्पादन तथा विविधीकरण गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । चौथो, हिमाली र उच्च पहाडी भेगमा पशुपालन, पर्यटन विस्तार र विकासमा जोड दिइने नीति ल्याइनुपर्दछ । यी भेगमा गरिबी सघन भएकाले यस प्रक्रियाबाट थप स्वरोजगारीको स्थिति श्रृजना हुन जाने अनुमान गर्न सकिन्छ । ग्रामीण भेगका मौलिक तथा परम्परागत उद्योगलाई सरकारले वित्तीय प्रत्याभूति र बजारको लागि सहजकर्ताको काम गर्नुपर्दछ । साना घरेलु उद्यमलाई आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटनसँग आबद्ध गराइँदा यसको प्रभाव राम्रो रहन्छ । पाचौं, पर्यटन क्षेत्रलाई ग्रामीण भेग, सांस्कृतिक तथा सामाजिक पहिचानसँग आबद्ध गराई विकास गर्दै जाने नीति लिइनुपर्दछ । छैटौं, हावापानी, सस्तो श्रम र भौगोलिक अवस्थितिको कारण नेपाल वैदेशिक लगानीको आकर्षक गन्तव्य हुन सक्छ । सातौं, देशका होनहार युवालाई उद्यमको स्थापना, कृषि कार्य, पर्यटन र भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास र विस्तारमा लगाउने कार्यक्रमहरू ल्याइनुपर्दछ । उत्पादनको गतिशील साधन श्रमलाई बाह्य मुलुकमा पलायन हुनबाट रोकी स्वदेशमै उनीहरूलाई समेटिने वातावरण श्रृजित हुँदै जाँदा आर्थिक समृद्धिमा यस प्रक्रियाले यथेष्ट योगदान दिन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । आठौं, नेपालले वैदेशिक सहायताभन्दा आफ्नै उत्पादन, बचतबाट पुँजी निर्माण गरी मौलिक अर्थतन्त्रलाई पृष्ठपोषण हुने गरी विकास निर्माणमा लाग्नु श्रेयस्कर हुन्छ । नवौं, एनआरएन र पिएनओबाट स्वदेशमा लगानी अभिप्रेरित गराउन उनीहरूलाई मल्टिपल भिसा र दोहोरो नागरिकता उपलब्ध गराई विशेष गरी तिनका पुँजीलाई उद्योग, पर्यटन र जलस्रोत विकासमा

आप्रवाहित गराउने नीतिहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनुपर्दछ । यस प्रक्रियाबाट नेपालको आर्थिक विकासमा थप योगदान मिल्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । दसौं, भारत र चीनले गरेको विकासमा साभेदारी हुने गरी नेपाल अगाडि बढ्न त्यस्ताखाले रणनीतिअनुरूप संलग्न हुँदै जानुपर्ने देखिन्छ । तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरू कृषि उत्पादन/प्रशोधन, उद्योग, जलविद्युत्, खानी उत्खनन र पर्यटन क्षेत्रमा भारतीय र चिनियाँ लगानीकर्ताहरू लगानी गर्न आतुर छन् । यसलाई नेपालले अवसरको रूपमा उपयोग गर्न सके आर्थिक विकासमा धेरै सफलता मिल्ने निश्चित छ । एघारौं, नेपालको वित्त पहुँच वा वित्तीय प्रगाढताको स्थिति सन्तोषजनक छैन । वास्तवमा वित्तीय फैलावट कार्यले आर्थिक क्रियाकलापमा वृद्धि हुन

जाने, रोजगारीको स्थितिमा क्रमिक सुधार हुने र समग्र विकास प्रक्रियामा टेवा मिल्ने हुन्छ । विशेष गरी ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई पृष्ठपोषण हुने खाले वित्त पहुँच नीति तथा कार्यक्रमहरू नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले अधि सार्दै जानुपर्दछ । बाह्रौं, सही नीतिहरूको निर्माण र तिनको कार्यान्वयन पक्षको चुस्तता र प्रभावकारिताद्वारा राज्यले चाहेको/खोजेको आर्थिक समृद्धितर्फ उन्मुख हुँदै जान सघाउ पुग्दछ । राज्यका नीति कार्यान्वयन पक्षप्रति इमान्दारिता र जनताको कामप्रतिको लगावले आर्थिक विकासमा सघाउ पुग्ने कार्य गर्दछ । जनताको मितव्ययी आदत र कामप्रति जवाफदेहिताको संस्कारले पनि परोक्ष रूपमा नेपालको आर्थिक समृद्धिमा टेवा पुग्न जान्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषमा कोटा तथा एसडीआर प्रणाली

✍ खगेश्वर भण्डारी*

पृष्ठभूमि

सन् १९४४ को जुलाई २२ मा ब्रेटनउड्समा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्र संघको मौद्रिक तथा वित्तीय सम्मेलनको निर्णयबमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको स्थापना भएको हो । जम्मा ४४ वटा मुलुकको अग्रसरतामा स्थापित यस अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थामा हाल १९० मुलुक सदस्य रहेका छन् । यसले मुख्य रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय स्थायित्वका लागि सदस्य राष्ट्रलाई मौद्रिक सहायता उपलब्ध गराउने, विनिमय दर स्थिरता प्रवर्द्धन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, रोजगारी, दिगो आर्थिक वृद्धि, गरिवी निवारणलगायतमा सदस्य राष्ट्रहरूलाई सहजीकरण गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ । यसको लागि सदस्य राष्ट्रको अर्थतन्त्रको नियमित निगरानी (Surveillance), आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहायता तथा क्षमता अभिवृद्धिलाई प्रमुख प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले आफूलाई आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत सदस्य राष्ट्रबाटै प्राप्त गर्दछ । प्रत्येक सदस्य राष्ट्रलाई सदस्यता प्रदान गर्ने समयमा निश्चित कोटा उपलब्ध गराइएको हुन्छ र सो कोटा बराबरको रकम सदस्य राष्ट्रले कोषलाई बुझाउनुपर्दछ । कोषले सोही स्रोतबाट आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछ । कोषले आफ्नो कारोबारको लेखाङ्कनका लागि छुट्टै एकाई एसडीआर (Special Drawing Right) को व्यवस्था गरेको छ । यसको मूल्य पाँच वटा मुख्य विदेशी मुद्राहरू अमेरिकी डलर, युरो, पाउण्ड स्टर्लिङ, चिनियाँ युआन र जापानी येनको डालोबाट निर्धारण हुन्छ । यो कुनै मुद्रा वा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषमाथिको दावी नभई अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चित सम्पत्ति (International Reserve Asset) हो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको कोटा तथा एसडीआर प्रणाली के हो र यसले कसरी काम

गर्दछ भन्ने विषयमा तलका खण्डहरूमा केही चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कोटा निर्धारण र यसको भुक्तानी

प्रत्येक सदस्य राष्ट्रलाई सदस्यता प्रदान गर्ने समयमा निश्चित एसडीआर कोटा उपलब्ध गराइएको हुन्छ । विश्व अर्थतन्त्रमा सदस्य राष्ट्रको सापेक्षित स्थानको आधारमा कोटाको आकार निर्धारण हुन्छ । सम्बन्धित देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, अर्थतन्त्रको खुलापन, आर्थिक भिन्नता (Economic Variability) र विदेशी विनिमय सञ्चितको आधारमा सापेक्षित स्थान यकिन गरी कोटा निर्धारण गर्न निम्न सुत्र प्रयोग हुन्छ ।

$$(0.50 * GDP + 0.30 * Openness + 0.15$$

$$* Variability + 0.05 * Reserves) \text{compression factor}$$

हाल प्रयोगमा रहेको उक्त सुत्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, अर्थतन्त्रको खुलापन, आर्थिक भिन्नता र विदेशी विनिमय सञ्चितको भारित औसत हो । यसमा;

GDP: सम्बन्धित मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई ५० प्रतिशत भार दिइएको छ । यसमा बजार विनिमयदरमा आधारित कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ६० प्रतिशत र क्रयशक्ति समानता (Purchasing Power Parity) विनिमयदरमा आधारित कुल गार्हस्थ्य उत्पादन ४० प्रतिशत गरी मिश्रित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

Openness: अर्थतन्त्रको खुलापनलाई ३० प्रतिशत भार दिइएको छ । खुलापन मापन गर्न विगत पाँच वर्षको चालु खाताअन्तर्गतको कुल प्राप्ति र भुक्तानी (वस्तु तथा सेवा व्यापार, आय तथा ट्रान्सफर) को योगको वार्षिक औसतलाई लिइन्छ ।

Variability: यसले सम्बन्धित देशमा प्राप्त हुने चालु खाताअन्तर्गतको प्राप्तिको उतारचढाव मापन

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

गर्दछ । आर्थिक भिन्नता मापन गर्न तीन वर्षको चालु खाताअन्तर्गतको प्राप्त तथा खुद पुँजी प्रवाहको मुभिड औसत लिइन्छ ।

Reserve: सम्बन्धित देशले कायम गरेको विदेशी विनिमय सञ्चितिलाई पाँच प्रतिशत भार दिइएको छ । यस प्रयोजनको लागि केन्द्रीय बैंकमा रहेको (अफिसियल विदेशी विनिमय सञ्चिति) विदेशी विनिमय, एसडीआर होल्डिङ, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषमा कायम गरेको रिजर्भ र सुन सञ्चिति (Monetary Gold) लाई समावेश गरिन्छ ।

Compression Factor: यो एक गुणाङ्क हो । यसको मान ०.९५ निर्धारण गरिएको छ । यसले सदस्य राष्ट्रहरूबीचको कोटा वितरणमा हुन सक्ने विचलन (Dispersion) घटाउँछ ।

उपर्युक्त सूत्रको आधारमा प्रत्येक सदस्य राष्ट्रको विश्व अर्थतन्त्रमा रहेको सापेक्ष स्थान निर्धारण हुन्छ जसको आधारमा कोटा वितरण गरिन्छ । सामान्यतया मुद्रा कोषले प्रत्येक पाँच वर्षमा कोटा परिमार्जन गर्न General Quota Review गर्दछ । यसको लागि कुल मतको ८५ प्रतिशत मत आवश्यक पर्दछ । सन् २०२० को फेब्रुअरी ७ मा पन्ध्रौँ General Quota Review सम्पन्न भएको थियो । यस पटक कोटा वृद्धि नगरी चौधौँ General Quota Review बाट निर्धारित कोटालाई यथावत राख्ने निर्णय भएको थियो । जसअनुसार हालसम्म कुल ४७७ अर्ब एसडीआर अर्थात् ६७७ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको कोटा वितरण भएको छ । यसमध्ये सबैभन्दा धेरै कोटा प्राप्त गर्ने देश अमेरिकाको करिब ८३ अर्ब एसडीआर र सबैभन्दा कम कोटा प्राप्त गर्ने देश टुभालुको २५ लाख एसडीआर रहेको छ । नेपालले प्राप्त गरेको कुल कोटा १५.६९ करोड एसडीआर बराबर रहेको छ ।

कोटा निर्धारण भएपछि सदस्य राष्ट्रले आफूलाई प्राप्त कोटा बराबरको रकम तोकिएको समयमा कोषलाई भुक्तानी गर्नुपर्दछ । उक्त कोटाको भुक्तानी गर्दा २५ प्रतिशत एसडीआर वा कोषले स्वीकार गर्ने अन्य पाँच वटा मुद्रामा र बाँकी ७५ प्रतिशत सदस्य राष्ट्रको मुद्रामा भुक्तानी गर्नुपर्दछ । नेपालले प्राप्त गरेको कुल कोटामध्ये १४.०९ करोड एसडीआर विभिन्न मुद्रामा भुक्तानी गरेको देखिन्छ भने १.६ एसडीआर करोड रिजर्भ ट्रान्चेमा राखेको देखिन्छ ।

कोटाको भूमिका

निर्धारित कोटाले सदस्य राष्ट्रहरूको मुद्रा कोषप्रतिको दायित्व, भोटिङ पावर, एसडीआर विनियोजन (SDR Allocation) तथा ऋण प्राप्तिको सीमा निर्धारण गर्दछ । त्यसैले कोटालाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको Building Block मानिन्छ । यसको भूमिकालाई निम्न बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ ।

मुद्रा कोषमा आर्थिक योगदान: कोटा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको आर्थिक स्रोतको प्रमुख आधार हो । कोषलाई आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत सङ्कलनमा योगदान गर्नु प्रत्येक सदस्य राष्ट्रको कर्तव्य हुन आउँछ । प्रत्येक सदस्य राष्ट्रले आफूलाई प्राप्त कोटा बराबरको रकम कोषलाई बुझाउनुपर्दछ । सदस्य राष्ट्रबाट प्राप्त उक्त रकम परिचालन गरेर कोषले आफ्ना गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दछ । कोषले हाल कोटा मार्फत कुल ४७७ अर्ब एसडीआरसहित कुल ९६६ अर्ब एसडीआर परिचालन गरिरहेको देखिन्छ ।

मुद्रा कोषमा मताधिकार: कोषमा कोटाले सदस्य राष्ट्रहरूको मताधिकार निर्धारण गर्दछ । सदस्य राष्ट्रको कुल मत (total votes) आधारभूत मत (basic votes) तथा कोटामा आधारित मत (quota based votes) को जोड बराबर हुन्छ । आधारभूत मत सबै सदस्य राष्ट्रलाई समान हुन्छ भने कोटामा आधारित मत कोटाको आकारमा भर पर्दछ । हाल प्रत्येक सदस्य राष्ट्रलाई आधारभूत मत १,४५८ र प्रत्येक एक लाख एसडीआर कोटा बराबर एक मतको मताधिकार हुने व्यवस्था रहेको छ । उदाहरणको लागि कोषमा नेपालको कुल मताधिकार ३,०२७ मत रहेको छ । हाल नेपालले प्राप्त गरेको कुल कोटा १५.६९ करोड एसडीआरको आधारमा कोटामा आधारित मत संख्या १,५६९ हुन्छ भने बाँकी १,४५८ मत आधारभूत मत हो । यस प्रकार कोटाको आकार बढ्दै जाँदा मताधिकार पनि बढी हुँदै जान्छ ।

कोषबाट प्राप्त हुने वित्तीय सहायता: सदस्य राष्ट्रलाई विश्व अर्थतन्त्रमा उसको सापेक्षित स्थानका आधारमा कोटा प्रदान गर्नुको उद्देश्य सम्बन्धित राष्ट्रबाट उसको हैसियत अनुसार कोषमा योगदान प्राप्त गर्नुको साथै उसको आफ्नो आवश्यकता अनुसार कोषबाट सहायता प्राप्त गर्न सकोस् भन्ने हो । कोटाको आकारमा

कोषबाट सदस्य राष्ट्रले प्राप्त गर्न सक्ने अधिकतम आर्थिक स्रोतको निर्धारण हुन्छ । कोषबाट सामान्य अवस्थामा सदस्य राष्ट्रले Stand-By and Extended Arrangement अन्तर्गत आफ्नो कोटाको वार्षिक रूपमा १४५ प्रतिशतसम्म र कुलमा ४३५ प्रतिशतसम्म ऋण प्राप्त गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ भने कुनै असामान्य परिस्थिति उत्पन्न भएमा ऋण प्राप्तिको सीमा अपवादको रूपमा योभन्दा बढी पनि हुन सक्ने व्यवस्था छ ।

एसडीआर बाँडफाँड (SDR Allocation)

प्रत्येक सदस्य राष्ट्रले कोषबाट आफूलाई प्राप्त कोटाको निश्चित अनुपातमा एसडीआर बाँडफाँड प्राप्त गर्दछ । कोषले हालसम्मको कुल कोटा ४७७ अर्ब एसडीआर को करिब ४३ प्रतिशत अर्थात् २०४.२ अर्ब एसडीआर सदस्य राष्ट्रहरूलाई बाँडफाँड गरेको छ । नेपालले हाल ६.८१ करोड एसडीआर प्राप्त गरेको छ । सदस्य राष्ट्रले प्राप्त गरेको कोटाको आकारले उसलाई प्राप्त हुने एसडीआर बाँडफाँडको आकार निर्धारण गर्दछ ।

एसडीआर

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषबाट रकम भिक्ने विशेष अधिकारलाई Special Drawing Right भनिन्छ । कोषमा हुने सम्पूर्ण कारोबारको लेखाको एकाइ पनि एसडीआर हो । यो मुद्रा कोषले सन् १९६९ मा सुरु गरेको एक मौद्रिक औजार हो । यसको मूल्य कोषले स्वीकार गर्ने मुख्य पाँच वटा मुद्राहरू अमेरिकी डलर, युरो, पाउण्ड स्टर्लिङ, चिनियाँ युआन र जापानी येनको डालोबाट निर्धारण हुन्छ । यो कुनै मुद्रा वा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषमाथिको दावी नभई अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चित सम्पत्ति (International Reserve Asset) हो । यसलाई सदस्य राष्ट्रहरूमा वित्तीय साधनको अभावमा आन्तरिक वा बाह्य क्षेत्र सन्तुलनमा समस्या भएमा पूरक सञ्चित (Supplement Reserve) को रूपमा प्रयोग गरिन्छ । सदस्य राष्ट्रहरूले आफूसँग भएको एसडीआर सञ्चित खर्च गरी मुद्रा डालोमा रहेका मुख्य विदेशी मुद्रामा तरलता प्राप्त गर्न वा अन्य सदस्य राष्ट्रहरूलाई बिक्री गर्न सक्छन् ।

एसडीआर मुद्रा डालो र भाराङ्क

सुरुमा एसडीआरको मूल्य ०.८८६६७१ ग्राम शुद्ध सुन (Fine Gold) बराबर थियो । यो तत्कालीन अवस्थामा एक अमेरिकी डलर बराबर थियो । सन् १९७३ मा ब्रेटन उड्स पद्धतिको अन्त्य भएपछि यसलाई मुद्रा डालोको आधारमा परिभाषित गरी यसको मूल्य निर्धारण हुने व्यवस्था गरियो । जसअनुसार, हाल यसको मुद्रा डालोमाथि उल्लेख भएका पाँच वटा मुख्य मुद्राहरू समावेश गरिएको छ । यी मुद्राहरूको मूल्यको आधारमा एसडीआरको मूल्य निर्धारण हुन्छ । मुद्रा डालोमा समावेश भएका मुद्रा तथा भाराङ्कलाई तालिका-१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका-१: एसडीआर मुद्रा डालो र भाराङ्क		
मुद्रा	भाराङ्क	मुद्राको एकाई
अमेरिकी डलर	४१.७३	०.५८२५२
युरो	३०.९३	०.३८६७१
चिनियाँ युआन	१०.९२	१.०१७४
जापानी येन	८.३३	११.९००
पाउण्ड स्टर्लिङ	८.०९	०.०८५९४६

स्रोत : अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष ।

पछिल्लो पटक सन् २०१६ को अक्टोबर १ मा पाँच वर्षका लागि एसडीआर मुद्रा डालो तथा मुद्रागत भार निर्धारण गरिएको थियो । जसअनुसार एसडीआरमा सबैभन्दा बढी भार अमेरिकी डलर र त्यसपछि क्रमशः युरो, चिनियाँ युआन, जापानी येन र पाउण्ड स्टर्लिङको रहेको छ । एक एकाई एसडीआरको मूल्य अमेरिकी डलर ०.५८२५२, युरो ०.३८६७१, चिनियाँ युआन १.०१७४, जापानी येन ११.९०० र पाउण्ड स्टर्लिङ ०.०८५९४६ को कुल मूल्य बराबर हुन्छ । यसको मूल्य निर्धारण प्रक्रिया तालिका-२ मा देखाइएको छ ।

एसडीआरको मूल्य गणना प्रक्रिया

एसडीआरको मूल्य निर्धारण गर्न यसको मुद्रा डालोमा भएका मुद्राहरूको अमेरिकी डलरसँगको विनिमय दरको आधारमा अमेरिकी डलरमा तिनको मान निकालिन्छ । उदाहरणको लागि मुद्रा डालोमा भएको युरो ०.३८६७१

एकाई समावेश भएको छ। युरो र अमेरिकी डलरबीचको विनिमयदर १.१९१७५ का आधारमा यसको मूल्य अमेरिकी डलरमा ०.४६०८६२ हुन्छ। यसै गरी, अन्य सबै मुद्राको मान अमेरिकी डलरमा गणना गरेर जोड्दा एक एसडीआरको मूल्य निर्धारण हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय

मुद्रा कोषले प्रकाशन गरेको सन् २०२१ मार्च १२ को एसडीआर दरलाई उदाहरणको रूपमा तालिका-२ मा प्रस्तुत गरिएको छ। जसअनुसार एक एसडीआरको मूल्य अमेरिकी डलर १.४२८२१९ रहेको छ।

तालिका-२: एसडीआरको मूल्य निर्धारण प्रक्रिया

मुद्रा	मुद्राको एकाई	अमेरिकी डलरसँगको विनिमयदर	मूल्य (अमेरिकी डलरमा)
अमेरिकी डलर	०.५८२५२	१	०.५८२५२
युरो	०.३८६७१	१.१९१७५	०.४६०८६२
ब्रिचियाँ युआन	१.०१७४	६.५०९७५	०.१५६२८९
जापानी येन	११.९	१०८.९७५	०.१०९१९९
पाउण्ड स्टर्लिङ	०.०८५९४६	१.३८८६५	०.११९३४९
SDR 1 = US \$			१.४२८२१९
U.S.\$ 1 = SDR			०.७००१७२७३३

स्रोत: अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष।

एसडीआरको ब्याजदर गणना

एसडीआर ब्याज आर्जन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चित सम्पत्ति (International Reserve Asset) हो। यसको ब्याजदर साप्ताहिक रूपमा निर्धारण गरिन्छ, र यो ऋणात्मक हुन सक्दैन। यसको गणना गर्दा एसडीआर मुद्रा डालोमा भएका प्रत्येक मुद्राको परिमाण, उक्त

मुद्राको एसडीआरसँगको विनिमयदर र सम्बन्धित मुद्रामा प्राप्त हुने ब्याजदरको गुणन गरिन्छ। यसरी छुट्टाछुट्टै निकालिएको पाँच वटै मुद्राको गुणनफललाई जोड्दा एसडीआरको ब्याजदर निर्धारण हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषद्वारा सन् २०२१ मार्च १५ देखि २१ सम्मको लागि निर्धारित यसलाई तालिका-३ मा देखाइएको छ।

तालिका ३: एसडीआरको ब्याजदर गणना

मुद्रा	मुद्राको एकाई (क)	अमेरिकी एसडीआरसँगको विनिमयदर (ख)	ब्याजदर (ग)	क×ख×ग
अमेरिकी डलर	०.५८२५	०.७००१७३	०.०४	०.०१६३१५
युरो	०.३८६७	०.८३५५१६	-०.५७४८४	-०.१८५७३२
ब्रिचियाँ युआन	१.०१७४	०.१०७७३१	२.०५५१	०.२२५२५
जापानी येन	११.९	०.००६४३८४	-०.०९९	-०.००७५८५
पाउण्ड स्टर्लिङ	०.०८५९	०.९७२२९५	०.०१५९३	०.००१३३१
कुल				०.०४९५७९
एसडीआर ब्याजदर				०.०५

स्रोत : अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष।

तालिकाको पहिलो कोलममा एसडीआर मुद्रा डालोमा भएका मुद्राहरू, दोस्रोमा उक्त डालोमा समावेश भएको मुद्राको मात्रा, तेस्रोमा ती मुद्रा र एसडीआरसँगको विनिमयदर तथा चौथोमा सम्बन्धित मुद्राको ब्याजदर राखिएको छ। अन्तिम कोलममा एसडीआरको ब्याजदर

गणना देखाइएको छ। प्रत्येक मुद्राको परिमाण, उक्त मुद्राको एसडीआरसँगको विनिमयदर र सम्बन्धित मुद्रामा प्राप्त हुने ब्याजदरको गुणन गरी योगफल निकाल्दा एसडीआर ब्याजदर ०.०५ प्रतिशत निर्धारण भएको छ। एसडीआरको दायित्वमा लाग्ने तथा यसबाट

प्राप्त हुने ब्याजदर एउटै हुन्छ। निर्धारित ब्याजदरलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय लगानीको लागि आधारदरको रूपमा समेत लिने गरिन्छ।

सम्बन्धित मुद्राको ब्याजदर लिँदा चिनियाँ युआनको लागि चीनको सरकारी ऋणपत्रमा प्राप्त हुने तीन महिने आधार प्रतिफल (Benchmark yield) दर, युरोको लागि युरो क्षेत्रका AA वा त्योभन्दा माथि रेटिङ भएका सरकारी ऋणपत्रको तीन महिने Spot दर, जापानी येनको लागि जापानमा कायम तीन महिने ट्रेजरी बिल्सको डिस्काउण्ट दर, पाउण्ड स्टर्लिङ र अमेरिकी डलरको लागि तीन महिने ट्रेजरी बिल दरलाई लिइन्छ। हाल युरो तथा जापानी येनमा प्रतिफल ऋणात्मक भएकोले ब्याजदर ऋणत्मक देखिएको हो।

एसडीआर एलोकेशन तथा होल्डिङ

प्रत्येक सदस्य राष्ट्रले कोषबाट आफूलाई प्राप्त कोटाको निश्चित अनुपातमा एसडीआर बाँडफाँड प्राप्त गर्दछ। कोषले हालसम्मको कुल कोटा ४७७ अर्ब एसडीआरको करिब ४३ प्रतिशत अर्थात् २०४.२ अर्ब एसडीआर सदस्य राष्ट्रहरूलाई बाँडफाँड गरेको छ। समग्रमा SDR Allocation र SDR holding बराबर हुन्छ। एसडीआर बाँडफाँडबाट सदस्य राष्ट्रले शून्य लागतमा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चिति प्राप्त गर्दछ। बाँडफाँडमा प्राप्त एसडीआर रकम प्रयोग नगरेको अवस्थामा SDR Allocation तथा SDR holding बराबर हुन्छ। सदस्य राष्ट्रले SDR Allocation मा ब्याज तिर्नुपर्दछ र SDR holding मा ब्याज प्राप्त गर्दछ। यस प्रकार SDR holding मा प्राप्त हुने र SDR Allocation मा भुक्तानी गर्नुपर्ने ब्याज रकम बराबर भई यो लागत शून्य रहन्छ। तर, एसडीआरको प्रयोग गर्दा भने यो लागत शून्य हुँदैन। सदस्य राष्ट्रले आफूले प्राप्त गरेको एसडीआर बाँडफाँडसँग विदेशी विनिमय तरलता साट्न सक्छन्। सदस्य राष्ट्रले एसडीआर बिक्री गरी विदेशी मुद्रा उपयोग गरेमा उसको SDR holding कम हुन जान्छ र उपयोग गरेको रकममा ब्याज तिर्नुपर्दछ। त्यसै गरी, आफूसँग भएको विदेशी मुद्रा बिक्री गरी एसडीआर खरिद गरेमा SDR holding वृद्धि भई बढी भएको रकममा ब्याज प्राप्त गर्दछ।

सारांश तथा निष्कर्ष:

१. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको स्थापना एक अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाको रूपमा भएको हो। हाल यसमा कुल १९० राष्ट्रहरू सदस्य छन्। यसले सदस्य राष्ट्रको अर्थतन्त्रको नियमित रूपमा सुक्ष्म निगरानी (Surveillance) गरी आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयाता उपलब्ध गराउँछ।
२. कोषले आफूलाई आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोत जुटाउने प्रमुख माध्यमको रूपमा सदस्यहरूलाई कोटा वितरण गर्दछ। कोटावापत सदस्य राष्ट्रबाट सङ्कलित रकमका अतिरिक्त यसले अन्य द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय ऋणबाट समेत आर्थिक स्रोत जुटाउने गर्दछ।
३. विश्व अर्थतन्त्रमा सदस्य राष्ट्रको सापेक्षित स्थानको आधारमा कोटाको आकार निर्धारण हुन्छ। सम्बन्धित देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन, अर्थतन्त्रको खुलापन, आर्थिक भिन्नता (Economic Variability) र विदेशी विनिमय सञ्चितिको आधारमा सापेक्षित स्थान यकिन गरी कोटा निर्धारण गर्न प्रत्येक पाँच वर्षका लागि सुत्र निर्धारण गरिएको हुन्छ।
४. कोषले प्रत्येक पाँच वर्षमा कोटा परिमार्जन गर्न General Quota Review गर्दछ। यसको लागि कुल भोटको ८५ प्रतिशत भोट आवश्यक पर्दछ। सन् २०२० को फेब्रुअरी ७ मा पन्ध्रौँ General Quota Review सम्पन्न भएको थियो। जसअनुसार हालसम्म कुल ४७७ अर्ब एसडीआर अर्थात् ६७७ अर्ब अमेरिकी डलर बराबरको कोटा वितरण भएको छ। यसमध्ये नेपालले प्राप्त गरेको कुल कोटा १५.६९ करोड एसडीआर बराबर रहेको छ।
५. कोटा निर्धारण भएपछि सदस्य राष्ट्रले आफूलाई प्राप्त कोटा बराबरको रकम तोकिएको समयमा कोषलाई भुक्तानी गर्नुपर्दछ। उक्त कोटाको भुक्तानी गर्दा २५ प्रतिशत एसडीआर वा कोषले स्वीकार गर्ने अन्य पाँच वटा मुद्रामा र बाँकी ७५ प्रतिशत सदस्य राष्ट्रको मुद्रामा भुक्तानी गर्नुपर्दछ।
६. निर्धारित कोटाले सदस्य राष्ट्रको मुद्रा कोषप्रतिको

दायित्व, भोटिड पावर, एसडीआर विनियोजन (SDR Allocation) तथा ऋण प्राप्तिको सीमा निर्धारण गर्दछ। त्यसैले कोटालाई अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको Building Block मानिन्छ। त्यसैले कोटा परिमार्जन गर्ने समयमा प्रत्येक सदस्य राष्ट्रले आफ्नो आवश्यकता तथा स्वार्थ अनुकूलको राय राख्ने सम्भावना रहन्छ।

७. कोषमा हुने सम्पूर्ण कारोबारको लेखाको एकाई एसडीआर हो। यो मुद्रा कोषले सन् १९६९ मा सुरु गरेको एक मौद्रिक औजार हो। यसको मूल्य कोषले स्वीकार गर्ने मुख्य पाँच वटा मुद्राको डालोबाट निर्धारण हुन्छ। एसडीआरको मूल्य निर्धारण गर्न यसको मुद्रा डालोमा भएका मुद्राहरूको अमेरिकी डलरसँगको विनिमयदरको आधारमा तिनको अमेरिकी डलरमा मान निकालिन्छ। यसैको कुल जोडबाट एसडीआरको मूल्य निर्धारण हुन्छ,

जुन प्रत्येक दिन निकालिन्छ।

८. एसडीआरको ब्याजदर साप्ताहिक रूपमा निर्धारण गरिन्छ र यो सधैं धनात्मक हुन्छ। यसको गणना गर्दा एसडीआर मुद्रा डालोमा भएका प्रत्येक मुद्राको परिमाण, उक्त मुद्राको एसडीआरसँगको विनिमयदर र सम्बन्धित मुद्रामा प्राप्त हुने ब्याजदरको गुणन गरी त्यसको योगफल निकालिन्छ।
९. प्रत्येक सदस्य राष्ट्रलाई प्रदान गरिएको कोटाको अनुपातमा SDR Allocation गरिन्छ। यो सदस्य राष्ट्रको लागि शून्य लागतमा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चिति हो। एसडीआर रकम प्रयोग नगरी SDR allocation तथा SDR holding बराबर भएमा तिर्नुपर्ने र पाउनुपर्ने ब्याज बराबर भई शून्य लागतमा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चिति बफर कायम हुन्छ। तर, यसको प्रयोग गर्दा भने ब्याज तिर्नुपर्दछ।

लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन

✍ वशिष्ठ अधिकारी*

विषय प्रवेश

लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले नेपालका ग्रामीण तथा पिछडिएको वर्गका मानिसहरूलाई वित्तीय सेवा प्रदान गर्दा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू सिर्जना भई सोको व्यवस्थापन गरिरहेका हुन्छन्। उक्त वित्तीय सेवाहरूमा कर्जा जोखिम, सञ्चालन जोखिम, ब्याजदर जोखिम, तरलता जोखिमलगायतका विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू अन्तर्निहित रहेका हुन्छन्। संस्थालाई दीर्घकालसम्म सञ्चालन गर्न तथा स्थायित्वका लागि जोखिमको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक रहेको हुन्छ। संस्थाले प्राप्त गर्ने नाफा नै जोखिम बहन गरेवापतको पुरस्कार हो। जोखिमको कुशल व्यवस्थापनबाट नै संस्थाले नाफा आर्जन गरी संस्थाका लगानीकर्ता, बचतकर्तालगायत सम्बद्ध पक्षको चासो पूरा गरिरहेका हुन्छन्। जोखिमको सही व्यवस्थापन गर्न नसक्दा संस्था व्यावसायिक नोक्सानमा जाने, बचतकर्ताहरूको बचतको सुरक्षा गर्न नसकी संस्था दीर्घकालमा कुशल रूपमा सञ्चालन गर्न नसक्ने हुन्छ। साथै, संस्थाले सामाजिक तथा वित्तीय उद्देश्यहरूसमेत पूरा गर्न नसक्ने हुन्छन्।

लघुवित्त वित्तीय संस्थामा जोखिम व्यवस्थापनको आवश्यकता

नेपालमा हाल छ दर्जनभन्दा बढी लघुवित्त वित्तीय संस्था रहेकाले ती संस्थाहरूको अनुपालनाका आधारमा निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई चुनौती नै छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले आगामी दिनमा संस्थाले हांसिल गरेको वित्तीय एवम् सञ्चालन प्रगतिका साथै व्यावसायिक क्रियाकलापमा देखिन सक्ने सम्भावित जोखिमको पहिचान र सोको व्यवस्थापन, जोखिमको असर न्यूनीकरणका लागि तयार गरेको संयन्त्र आदि

विषयलाई समेत समेटेर जोखिमका आधारमा संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न आवश्यक रहेको छ।

संस्थामा रहने जोखिमको व्यवस्थित रूपमा पहिचान गर्ने, जोखिमको मापन गर्ने, अनुगमन तथा व्यवस्थापन गर्ने निरन्तर प्रक्रिया नै जोखिम व्यवस्थापन हो। संस्थाले जोखिम अभिलेखका आधारमा जोखिमको पहिचान, मापन, अनुगमन र नियन्त्रण गर्नुपर्दछ। जोखिम व्यवस्थापन गर्दा संस्थाको कार्यबाट सिर्जना हुन सक्ने जोखिमका बारेमा निर्णयकर्तालाई जानकारी हुने, सञ्चालक समितिले तय गरेको रणनीतिक योजना, जोखिम सीमा, उद्देश्य एवम् लक्ष्यभिन्न रही व्यावसायिक कार्य गरी जोखिम लिने, जोखिमको मात्रा अनुसार क्षतिपूर्ति पाइने, जोखिमसम्बन्धी निर्णयहरू स्पष्ट र पारदर्शी हुने, जोखिम लिएअनुरूप पुँजी व्यवस्थापन गर्न सकिने आदि कारणले जोखिम व्यवस्थापन कार्यको आवश्यकता दिनानुदिन बढ्दै गएको छ।

हाल नेपालका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा देखिएका कर्जा जोखिम, ब्याजदर जोखिम, सञ्चालन जोखिम, तरलता आदि जोखिमसम्बन्धी कमीकमजोरीका कारण संस्थाको व्यावसायिक क्रियाकलापको सञ्चालनमा कठिनाइ थपिँदै गएको छ। संस्थाको संस्थागत सुशासन, सम्पत्तिको गुणस्तर, लगानी, कोष व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली आदिका बारेमा संस्थाको सञ्चालक तथा उच्च व्यवस्थापन जानकार हुन संस्थाको कार्यक्षेत्र तथा संरचनाको कारणले कठिनाइ हुने भएकोले जोखिम बढी भएको क्षेत्रमा बढी ध्यान दिनका लागि समेत संस्थामा जोखिम व्यवस्थापनको आवश्यकता रहेको हुन्छ। संस्थाको व्यावसायिक गतिविधिमा निहित जोखिमको स्तर, जोखिम बहन क्षमता निर्धारण, जोखिम व्यवस्थापनको लागि विकास गरेको रणनीति, नीतिगत

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

व्यवस्था र मार्गदर्शनको नियमित पुनरावलोकनजस्ता जोखिम व्यवस्थापन कार्यबाट दिगो रूपमा संस्था सञ्चालनमा रहन सक्छ।

प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन संरचना

संस्थाको सङ्गठनात्मक संरचना, उद्देश्य एवम् क्रियाकलापका आधारमा जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य फरक हुन सक्छ। एक संस्थामा अवलम्बन गरिएको जोखिम व्यवस्थापन कार्य अन्य संस्थाका लागि अनुपयुक्त हुन सक्छ। संस्था अनुसार जोखिम फरक हुने कारणले सबै संस्थाहरूलाई एकै प्रकारका जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली अपनाउन सकिँदैन। संस्थामा समयानुसार नयाँ प्रविधिको प्रयोग, अन्वेषण, सूचना प्रणाली एवम् बजार सक्षमता आदिका कारण संस्थामा नयाँ जोखिमहरू सिर्जना भइरहेको हुन्छ। ती सिर्जित जोखिमहरूको न्यूनीकरणका लागि हरेक संस्थाले छुट्टाछुट्टै जोखिम व्यवस्थापन कार्यक्रमहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ। व्यवस्थापन गर्न सकिने जोखिमको क्षेत्र, जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली र प्रक्रियाहरू, सङ्गठनात्मक संरचनामा रहेका पक्षहरूको भूमिका र जिम्मेवारीका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरी संस्थाले तयार गरिएको संरचनालाई नै जोखिम व्यवस्थापन संरचना भनिन्छ। प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीमा निम्न तत्वहरू रहेका हुन्छन् :

(क) Active board and senior management oversight

संस्थाको सञ्चालक समिति र उच्च व्यवस्थापन नै जोखिम व्यवस्थापन र यसको प्रभावकारिता बारेमा जानकार रहेको हुन्छ। सङ्गठनको जोखिम बहन गर्ने अन्तिम जिम्मेवारी सञ्चालक समितिको हुने भएकोले लघुवित्त वित्तीय संस्थाले आफ्नो व्यावसायिक कार्यमा जोखिम बहन गर्ने चाहना (risk appetite), जोखिम बहन गर्ने क्षमता (risk tolerance) र जोखिम लिने रणनीतिको तय गर्ने काम सञ्चालक समितिबाट गर्नुपर्दछ। संस्थाको जोखिम व्यवस्थापन गर्ने समग्र जिम्मेवारी सञ्चालक समितिको हुने र संस्थाको उच्च व्यवस्थापनको प्रमुख कर्तव्य समितिबाट स्वीकृत जोखिम रणनीति कार्यान्वयनको लागि आवश्यक

नीति तथा प्रक्रियाहरू तयार गरी कार्यान्वयन गराउनु हो। जोखिम व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि संस्थाले जोखिम रणनीतिलाई आवश्यक नीति तथा प्रक्रियाहरू तयार गरी कार्यान्वयन गराउनुपर्दछ। संस्थाले सम्पादन गर्ने तथा सम्पादन गरिसकेका व्यावसायिक क्रियाकलापबाट सिर्जना हुन सक्ने जोखिमको बारेमा उच्च व्यवस्थापन पूर्ण रूपमा सचेत हुनुपर्दछ। उच्च व्यवस्थापनले संस्थाको जोखिम अभिलेखका बारेमा निरन्तर अध्ययन गर्नुपर्दछ र उक्त जोखिम अभिलेख संस्थाको सञ्चालक समिति र जोखिम व्यवस्थापन समितिमा नियमित रूपमा समीक्षाको लागि पेश गर्नुपर्दछ। जोखिम व्यवस्थापन समिति र सञ्चालक समितिले जोखिम अभिलेखको समीक्षा गरी त्यसमा देखिएका कमीकमजोरी सुधारका लागि व्यवस्थापनलाई निर्देश गरेको हुनुपर्दछ।

(ख) Adequate policies, procedures

लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको व्यावसायिक कार्य तथा दैनिक कार्य सञ्चालन गतिविधिबाट उत्पन्न हुने जोखिमको व्यवस्थापनका लागि संस्थाको सञ्चालक समिति तथा उच्च व्यवस्थापनले जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति तथा प्रक्रियाहरू पर्याप्त मात्रामा तयार गरी कार्यान्वयन गराउनुपर्दछ। यी नीति तथा प्रक्रियाले संस्थाको जोखिम रणनीति कार्यान्वयनका लागि सहयोग गर्दछ। यी नीति र प्रक्रियामा कुनै एउटा विशेष जोखिम मात्र समावेश नभई कर्जा जोखिम नीति, तरलता जोखिम व्यवस्थापन नीति, सञ्चालन जोखिम व्यवस्थापन नीति लगायत समग्र जोखिम व्यवस्थापनलाई आवश्यक सम्पूर्ण नीति तथा प्रक्रियाहरू समावेश भएको हुनुपर्दछ। संस्थाको व्यवस्थापनले यस प्रकारका जोखिम नीति तथा प्रक्रियाहरूको नियमित रूपमा समीक्षा गरी अद्यावधिक गर्ने गर्नुपर्दछ। साथै, यस प्रकारका नीति तथा प्रक्रियाको समय समयमा आन्तरिक लेखापरीक्षण गराई नीतिको प्रभावकारिताका बारेमा समीक्षा गर्नुपर्दछ।

(ग) Management information system (MIS)

जोखिम अनुगमन तथा व्यवस्थापनका लागि संस्थाको व्यवस्थापन सूचना प्रणाली प्रभावकारी हुनुपर्दछ। व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले नियमित रूपमा संस्थामा देखिएका जोखिमका मुख्य सूचकहरू तयार गरेको हुनुपर्दछ। उक्त सूचकहरूमा देखिएका जोखिमको स्तरलाई संस्थाका जोखिम अधिकृतहरूले निरन्तर रूपमा अनुगमन गरी जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक उपायहरू अपनाउनका लागि संस्थाको उच्च व्यवस्थापन र सञ्चालक समितिमा जानकारी गराउनुपर्दछ। यस प्रकारको प्रतिवेदनमा दैनिक तथा साप्ताहिक रूपमा संस्थालाई आवश्यक तरलता प्रतिवेदन (liquidity gap reports), महत्वपूर्ण कर्जाहरूको विवरण (खराब कर्जा, ठूला कर्जा, भुक्तानी अवधि समाप्त भइसकेको कर्जा आदि) आदिलाई समावेश गरिनुपर्दछ। उक्त व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले नियामक निकायलाई आवश्यक पर्ने सूचना, जानकारी एवम् प्रतिवेदनहरू तयार गर्नसक्ने हुनुपर्दछ। साथै, उक्त प्रणालीले संस्थामा देखिने अपवादहरू र सोको समाधानको उपायहरूसमेत पहिचान गरी जानकारी गराउनसक्ने हुनुपर्दछ। साथै, संस्थामा देखिने उक्त विचलनहरूको समाधानको लागि स्पष्ट प्रक्रियाहरूसमेत उक्त व्यवस्थापन सूचना प्रणालीले उपलब्ध गराउनसक्ने हुनुपर्दछ।

(घ) Comprehensive internal controls and limits

लघुवित्त वित्तीय संस्थामा देखिने जोखिमहरूको व्यवस्थापनको लागि आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। संस्थाले विस्तृत रूपमा तयार गरेको आन्तरिक नियन्त्रण संरचनाले व्यवस्थापनलाई संस्थाको जोखिम लिने चाहना (risk appetite), जोखिम लिनसक्ने क्षमता (risk tolerance) र जोखिम रणनीतिभिन्न रही जोखिम लिन सक्षम बनाउन सक्छ। प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीले अख्तियारीको तहगत संरचना र उपयुक्त कामको बाँडफाँड गराउँछ। संस्थामा विभिन्न कार्यहरूमा तोकिएको सीमा नै आन्तरिक

नियन्त्रणको प्रमुख संरचना हो। लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा आन्तरिक नियन्त्रणका लागि कर्जा स्वीकृतीको सीमा, तरलताको सीमालगायतका विभिन्न सीमाहरू संस्थाको सञ्चालक समितिबाट तयार गरी कार्यान्वयन गरेको हुन्छ। यस प्रकारका सीमाहरूबाट व्यवस्थापनले व्यावसायिक लक्ष्य पूरा गर्नका लागि अधिक जोखिम लिन नसक्ने भई संस्थामा जोखिम व्यवस्थापन गर्न सहज हुन्छ। आन्तरिक लेखापरीक्षणले संस्थामा रहेको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई नियमित रूपमा परीक्षण तथा समीक्षा गरिरहनु पर्दछ। आन्तरिक लेखापरीक्षणले समेटेको क्षेत्र, प्रक्रिया र प्रतिवेदनमा उल्लेखित कैफियत तथा सुझावहरू आन्तरिक नियन्त्रणका लागि बढी नै महत्वपूर्ण हुने भएकोले संस्थाको लेखापरीक्षण समिति र सञ्चालक समितिले संस्थाको जोखिम व्यवस्थापन कार्यलाई पर्याप्त मात्रामा समीक्षा गरी त्यसमा देखिएका कमीकजोरीलाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्दछ।

(ङ) Risk management unit and committees

लघुवित्त वित्तीय संस्थामा समग्र जोखिम व्यवस्थापनको लागि एउटा छुट्टै स्वायत्त जोखिम व्यवस्थापन इकाईको गठन गरिनुपर्छ। सो इकाईमा हरेक प्रकारका जोखिमहरू हेर्ने जिम्मेवारी तोकिएको जोखिम अधिकृतको नेतृत्वमा दक्ष तथा अनुभवी कर्मचारीको पर्याप्त व्यवस्था गर्नुपर्छ। उक्त इकाईका प्रमुख कार्य निम्नानुसार रहेको हुन्छ।

- जोखिम व्यवस्थापन नीति तथा प्रक्रियाको तयार गरी स्वीकृतीको लागि पेश गर्ने,
- व्यावसायिक इकाईहरूसँग समन्वय गरी आवश्यक पर्ने कार्यविवरण तयार गर्ने,
- संस्थामा देखिएका जोखिम व्यवस्थापन कार्यहरूको अध्ययन गर्ने, सो अध्ययनको प्रतिवेदन तयार गरी जोखिम व्यवस्थापन समितिमा पेश गर्ने,
- जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यहरू कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सहयोग गर्ने,

- जोखिम व्यवस्थापन समितिबाट भएका निर्देशनहरूको कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।

संस्थाको अन्य व्यावसायिक एवम् कार्य सञ्चालन इकाईहरूको कार्यमा संलग्न नहुने स्वायत्त इकाईमाफत जोखिम व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । जोखिम लिई व्यावसायिक कार्यमा संलग्न हुने कर्मचारीलाई संस्थाका जोखिमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने कार्यमा संलग्न गराउनु हुँदैन । कर्जा जोखिम व्यवस्थापन इकाईमा पर्याप्त अधिकारसहित संस्थाका उच्च तहका कर्मचारीलाई जोखिम अधिकृतको रूपमा जिम्मेवारी तोक्नुपर्दछ । निज जोखिम अधिकृतको जोखिम व्यवस्थापन समितिमा सीधा पहुँच हुने गरी सङ्गठन संरचना तयार गर्नुका साथै, नियमित रूपमा उक्त इकाईले सीधै जोखिम व्यवस्थापन समितिमा प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । जोखिम व्यवस्थापन इकाईमा पर्याप्त संख्यामा दक्ष तथा अनुभवी कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने र प्रभावकारी रूपमा जोखिम व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक बजेटको समेत व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

(च) कार्यात्मक जोखिम तालिकाको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने,

लघुवित्त वित्तीय संस्थाले व्यावसायिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दा कर्जा जोखिम, तरलता जोखिम, ब्याजदर जोखिम र सञ्चालन जोखिमलगायतका आधारभूत जोखिमहरू सिर्जना भएको हुन्छ । यस प्रकारका आधारभूत जोखिमको स्तर त्यस्ता व्यावसायिक गतिविधिको प्रकृति र क्षेत्रका आधारमा फरकफरक हुन्छ । एक प्रकारको जोखिम संस्थाको धेरै प्रकारका गतिविधिमा रहन सक्छ, भने एउटा व्यावसायिक गतिविधिमा धेरै प्रकारका जोखिमहरू अन्तर्निहित हुन सक्छ । त्यस्तै, एक प्रकारको जोखिमबाट अर्को जोखिमसमेत उत्पन्न हुन सक्दछ । तसर्थ, संस्थाले आफ्नो व्यावसायिक गतिविधिको आधारमा कार्यात्मक जोखिम तालिका (functional risk matrix) तयार गरी संस्थामा देखिने र देखिन सक्ने सबै प्रकारका जोखिमको आँकलन गरी सोको व्यवस्थापन गर्ने संयन्त्र तयार गर्नुपर्दछ । संस्थाको व्यावसायिक क्षेत्र र गतिविधिको आधारमा आधारभूत जोखिमको स्तर

फरकफरक हुने भएकोले संस्थाको कार्यात्मक जोखिम तालिका संस्थापिच्छे, फरकफरक हुने गर्दछ ।

लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको व्यावसायिक कार्य क्षेत्रमा कर्जा लगानी तथा व्यवस्थापन, कोष लगानी, सम्पत्ति तथा दायित्व व्यवस्थापन, लगानी सञ्चालन, ससाना लघुवित्तसम्बन्धी गतिविधि, बचत सङ्कलन, भुक्तानी प्रणाली, व्यवस्थापन सूचना प्रणाली आदि रहेका छन् । यी कार्यात्मक गतिविधिबाट नै लघुवित्त वित्तीय संस्थाको व्यावसायिक क्रियाकलाप सञ्चालन भएको हुन्छ । लघुवित्त वित्तीय संस्थाले व्यवस्थापनको रणनीतिक योजना, नयाँ व्यावसायिक गतिविधि विस्तार योजना एवम् नयाँ सेवाको सुरुआत, संस्थाको वासलातको आकार र मुख्य आम्दानीको स्रोतका आधारमा संस्थाको कार्यात्मक गतिविधिको क्षेत्र तोक्नुपर्दछ । यसरी, तयार गरिने कार्यात्मक जोखिम तालिकामा संस्थाको कार्यात्मक क्षेत्रको पहिचान, प्रकार र आधारभूत जोखिम तथा सेवाको प्रकारका बारेमा स्पष्ट व्याख्या गरिनु पर्दछ । लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना व्यावसायिक कार्यक्षेत्रमा देखिन सक्ने आधारभूत जोखिमहरूलाई उक्त कार्यात्मक जोखिम तालिकामा समावेश गर्नु पर्दछ । उदाहरणको रूपमा कर्जा सञ्चालनमा सामान्यत कर्जा जोखिम रहेको हुन्छ, साथसाथै तरलता जोखिम र ब्याजदर जोखिम पनि सिर्जना हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । तसर्थ, संस्थाले तयार गर्ने कार्यात्मक जोखिम तालिकामा कर्जा सञ्चालनमा कर्जा जोखिमलगायत तरलता जोखिम र ब्याजदर जोखिमलाई समेत समावेश गर्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

दीर्घ कालसम्म संस्था सञ्चालन गर्नका लागि संस्थामा देखिएका जोखिमहरूको व्यवस्थापन गरी सोको असरलाई न्यूनीकरण गर्नु संस्थाको प्राथमिक दायित्व हो । प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापनबाट नै संस्थाले नयाँ व्यावसायिक अवसर पाउनुका साथै व्यावसायिक चुनौतीको सामना गर्न सक्षम हुन्छ । संस्थाहरूले जोखिम व्यवस्थापन गर्न जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीका लागि न्यूनतम मापदण्डहरू तय गर्ने र सो प्रावधानहरूसहित जोखिम

व्यवस्थापनका लागि आवश्यक थप प्रावधानहरूसमेत समावेश गरी छुट्टै जोखिम व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी लागू गर्नुपर्दछ। उक्त निर्देशिकामा संस्थामा देखिन सक्ने कर्जा जोखिम, सञ्चालन जोखिम, ब्याजदर जोखिम, तरलता जोखिमलगायत संस्थामा देखिने समग्र जोखिमको आँकलन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक संयन्त्रहरू तयार गर्नेलगायतका प्रक्रियासमेत समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। संस्थामा जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा सञ्चालक तथा उच्च व्यवस्थापनबाट प्रभावकारी रूपमा निगरानी गरिरहनु, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली एवम् जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा संस्थामा पर्याप्त मात्रामा नीति एवम् प्रक्रियाहरू तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु, संस्थाको कार्यका सम्बन्धमा स्वायत्त एवम् चुस्त आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गर्ने, संस्थाको काम कारबाहीमा कम्तीमा द्वय नियन्त्रण प्रणाली अपनाउने र अधिकार तथा निर्णयको क्षेत्राधिकारमा सीमा कायम गर्नु अपरिहार्य छ। साथै, कायम गरिएका ती सीमाका सम्बन्धमा समयसमयमा पुनरावलोकन गरी सोको पालना स्थितिका बारेमा आन्तरिक लेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण भएको हुनुपर्दछ। त्यस्तै, संस्थामा देखिएका जोखिमको व्यवस्थापनका लागि अन्य व्यावसायिक

गतिविधिमा संलग्न नभएका उच्च पदस्थ कर्मचारीहरू रहेको जोखिम व्यवस्थापन इकाई गठन गर्ने र सो इकाईबाट संस्थाको सम्पूर्ण जोखिमको व्यवस्थापन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ। साथै, जोखिम व्यवस्थापन इकाईले देखेका जोखिम र त्यस्ता जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूसहितको प्रतिवेदन संस्थाको उच्चस्तरीय जोखिम व्यवस्थापन समितिमा पेश गर्ने संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्दछ। उक्त उच्चस्तरीय जोखिम व्यवस्थापन समितिले नियमित रूपमा संस्थाको विद्यमान जोखिम पहिचान तथा व्यवस्थापन प्रणालीको पर्याप्तता र उपयुक्तता सम्बन्धमा सञ्चालक समितिलाई जानकारी गराउने र उपयुक्त प्रणालीको विकासका लागि आवश्यक सुझाव दिने, संस्थाको जोखिमको आँकलन, मूल्याङ्कन, नियन्त्रण तथा अनुगमन के कसरी भइरहेको छ सो सम्बन्धमा छलफल गर्ने र सञ्चालक समितिमा आवश्यक सुझाव दिने, अर्थतन्त्रको कुनै क्षेत्रमा उत्पन्न हुने समस्या वा परिवर्तनले संस्थाको वित्तीय अवस्थामा पार्न सक्ने असरका सम्बन्धमा अध्ययन गरी सोको निराकरणका लागि के कस्तो नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने हो सोको सुझाव पेश गर्ने लगायतका कार्यहरू गरिरहनुपर्दछ। यसबाट संस्थामा रहेको जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली प्रभावकारी एवम् चुस्त हुने सम्भावना रहन्छ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरण : भूत, वर्तमान र भविष्य

✍ सार्थक कार्की*

आधुनिक युगमा नेपालले सन् १९८० को मध्यदेखि आर्थिक उदारीकरणको नीति अँगाल्दै आएको छ । यो क्रम सन् १९८२ देखि १९८४ सम्म मुलुकको शोधनान्तर स्थिति विग्रिएर चरम सङ्कट उत्पन्न भएको अवस्थामा विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सहयोगमा स्ट्रक्चरल एडजस्टमेन्ट प्रोग्राम (SAP) को थालनी भएदेखि सुरु भएको हो ।

आर्थिक उदारीकरणअन्तर्गत नेपालमा विभिन्न सुधारका प्रयासहरू भए । सन् १९८४ मा वाणिज्य बैंक ऐन, १९७४ लाई संशोधन गरी निजी क्षेत्र तथा विदेशी बैंकलाई समेत साभेदारीमार्फत नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा प्रवेश दिइयो । सोही वर्षदेखि ब्याजदर उदारीकरणको पनि थालनी भयो । उदाहरणको लागि सन् १९८४ देखि बैंकहरूले निक्षेपमा दिइने ब्याजदर निर्धारण गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको ब्याजदरभन्दा १ देखि १.५ प्रतिशत बिन्दुसम्म माथि गई निक्षेप सङ्कलन गर्न सक्ने भए । सन् १९८६ मा यस व्यवस्थालाई थप खुकुलो बनाउँदै बैंकहरूलाई तोकिएको न्यूनतम तथा अधिकतमको सीमाभित्र रही निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदर निर्धारण गर्न दिइयो । सन् १९८९ देखि ब्याजदरलाई पूर्ण रूपले खुला छोडियो । सोही वर्षदेखि बैंकहरूको कर्जा विस्तारमा तोकिएको वार्षिक वृद्धिदरको सीमा (बढीमा १३.५ प्रतिशत) लाई समेत हटाई बैंकलाई कर्जा विस्तारको मामलामा स्वतन्त्र रूपले निर्णय गर्न दिइयो । सन् १९८५ मा सर्वसाधारणमात्र आवश्यक उपभोग्य वस्तुहरूको पहुँच अभिवृद्धि गर्नको लागि वित्त कम्पनी ऐन तर्जुमा गरियो । त्यसै गरी सन् १९९१ मा आम नेपालीलाई बचतको लागि उत्प्रेरित गर्न र अर्थतन्त्रलाई

स्वाधीन बनाउनको लागि नागरिक लगानी कोषको स्थापना गरियो । त्यसै गरी पुँजी निर्माणलाई टेवा दिने र सर्वसाधारणको लागि उपलब्ध भएको लगानीका अवसरलाई विस्तार गर्ने कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउनको लागि सन् १९९२ मा नेपाल धितोपत्र बोर्डको गठन गरी पुँजी बजारको सञ्चालन तथा नियमनलाई छुट्ट्याइयो । साथै, सन् १९९४ मा धितोपत्र बजारलाई आधुनिक तथा प्रभावकारी बनाउनको लागि तत्कालीन सिक्कुरिटिज एक्सचेञ्ज सेन्टरलाई नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेडमा परिणत गरियो ।^१

वित्तीय क्षेत्रको यस्ता सुधारका अतिरिक्त वास्तविक क्षेत्रमा समेत उल्लेखनीय सुधारहरू भए । सन् १९९२ मा उद्योग नीतिलाई उदार बनाइयो जसको फलस्वरूप अधिकांश उद्योगको स्थापना र विस्तारको लागि सरकारी अनुमति नचाहिने भयो । सोही वर्ष विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन तर्जुमा गरी मध्यम तथा ठूला उद्योगहरूमा विदेशी लगानीको अंशको अधिकतम सीमा र विदेशी लगानी तथा सोको प्रतिफल फिर्ता लैजाने सम्बन्धमा रहेको अधिकतम सीमालाई हटाइयो ।^२ त्यसै गरी सन् १९९२ मा नै तर्जुमा गरिएको वाणिज्य नीतिले मुलुकको आयात प्रतिस्थापनको रणनीतिलाई छाडियो र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवृद्धनमा जोड दियो । यसअनुसार आयात तथा निर्यातको लागि सरकारी अनुमतिपत्रको अनिवार्यता अथवा 'लाइसेन्स राज'लाई खारेज गरियो र स्वदेशी उद्योगको रक्षा हेतु आयातमा लगाइँदै आएको उच्च करको दर तथा आयातमा अड्कुश लगाउने परिणात्मक कोटाहरूलाई समेत घटाइयो । यसै सन्दर्भमा विदेशी मुद्रासम्बन्धी सबै किसिमका कारोबारहरू गर्नको

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

१ डा. खेमराज भेटुवाल (२००७) फाइनान्सियल लिबरलाइजेसन एण्ड फाइनान्सियल डेभलपमेन्ट इन नेपाल, नेपाल राष्ट्र बैंक इकोनोमिक रिभ्यु नम्बर १९ अप्रिल २००७, अपेन्डिक्स १

२ डा. प्रकाश कुमार श्रेष्ठ (२०१०) स्ट्रक्चरल चेन्जेज एण्ड इकोनोमिक ग्रोथ इन नेपाल, न्यू स्कूल फर सोसल रिसर्च, पृष्ठ ६

लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुमति अनिवार्य रहेको तथा सबै विदेशी विनिमयदर नेपाल राष्ट्र बैंकले नै निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा सन् १९९२ देखि मुलुकको चालु खातालाई खुला बनाउन थालियो। यस परिवर्तनअन्तर्गत ओपन जनरल लाइसेन्स प्रणाली (OGLS) अनुसार निजी क्षेत्रले गर्ने अधिकांश आयातको लागि बैंकहरूले आफैं विदेशी मुद्रा सटही दर तोक्न सक्ने भए भने विदेशी मुद्रामा हुने सबै सरकारी कारोबारको लागि दर पूर्ववत् व्यवस्था अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेबमोजिम नै हुने भयो। सन् १९९३ देखि विदेशी विनिमय दरको निर्धारणमा रहेको यो द्वैध व्यवस्था हट्न गयो र विदेशी मुद्रामा हुने सम्पूर्ण कारोबार आपूर्ति र मागको अवस्था अनुसार बजार (अथवा बैंकिङ क्षेत्र) आफैंले नै निर्धारण गर्ने भयो।^३ त्यसै गरी सन् १९९२ देखि विदेशी मुद्रामा आम्दानी गर्ने नेपाली नागरिकलाई यस्तो आम्दानीको ३० प्रतिशतसम्म रकम परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा बैंक खाता खोली जम्मा गर्न दिइयो। सन् १९९४ मा यस व्यवस्थालाई थप खुकुलो पारियो र तोकिएको सीमालाई शतप्रतिशत बनाइयो। सन् १९९३ देखि निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने हेतुले तोकिएका उद्योगहरूलाई परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा ऋण लिन दिइयो। यसरी सन् १९८० र १९९० का दशकहरू नेपालको अर्थ व्यवस्थाको उदारीकरणको दृष्टिकोणबाट वाटरशेड डिकेड्सको रूपमा रहे।

सन् १९९० को दशक पश्चात् समेत मुलुकमा आर्थिक एवम् वित्तीय उदारीकरणका प्रयासहरू निरन्तर रूपमा भई नै रहेका छन्। उदाहरणको लागि सन् २००२ देखि विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा महत्वपूर्ण सुधार कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भए। सो समय पछिल्ला दुई दशकको उदारीकरणका प्रयासका वावजूद नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा अझ सरकारी स्वामित्व भएका बैंकहरूकै वर्चस्व कायम रहेको थियो। सशस्त्र माओवादी विद्रोहलगायतका कारणले गर्दा अर्थतन्त्रको अवस्था नाजुक भएको थियो र सरकारी बैंकहरूमा राजीतिक हस्तक्षेप एवम् व्यवस्थापकीय कमजोरीले गर्दा वित्तीय सङ्कट उत्पन्न भएको थियो। समग्रमा मुलुकको बैंकिङ क्षेत्रकै पुँजीकोष अनुपात ऋणात्मक

रहेको थियो भने बैंकिङ क्षेत्रको निष्क्रिय कर्जा अनुपात चुलिएर २७ प्रतिशत पुगेको थियो। यस पृष्ठभूमिमा आएका सुधारका कार्यक्रमहरू - विश्व बैंकको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (FSRP), अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको गरिबी निवारण तथा आर्थिक वृद्धि सुविधा वा PRGF (दशौं पञ्चवर्षीय योजनामा समायोजन गरिएको) र एसियाली विकास बैंकको ग्रामीण वित्तीय क्षेत्र विकास कार्यक्रम (RFSDCP) ले सरकारी बैंकहरूमा महत्वपूर्ण सुधारहरू कार्यान्वयन गर्नुका साथै नेपाल राष्ट्र बैंकको समेत संस्थागत, नियामकीय एवम् सुपरिवेक्षकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याए।^४

त्यसै गरी, नेपालले सन् २००४ मा विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्यता प्राप्त गरी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विस्तारको लागि महत्वपूर्ण कदम चाल्यो। सन् २०१० मा पहिलो पटक तयार पारिएको नेपाल ट्रेड इन्टिग्रेसन स्ट्राटजी (NTIS 2010) र सन् २०१६ मा परिष्कृत गरिएको सोही दस्तावेजको नयाँ संस्करण NTIS 2016 मुलुकको वाणिज्य क्षेत्रमा भएका अन्य महत्वपूर्ण कार्यहरू हुन्। औद्योगिक व्यावसाय ऐनको सन् २०१६ तथा सन् २०२० का संस्करण र विदेशी लगानी एवम् प्रविधि हस्तान्तरण ऐनको सन् २०१९ को संस्करण आर्थिक उदारीकरणका पछिल्ला प्रयासहरू हुन्।

आर्थिक उदारीकरणको महत्त्व

(क) उदारीकरणको परिणाम

आर्थिक उदारीकरणको महत्त्वलाई विविध कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ। पहिलो दृष्टिकोण हो उदारीकरणको परिणाम। सरसर्ती हेर्दा विश्वका अधिकांश सम्पन्न मुलुकले उदार आर्थिक नीति नै अवलम्बन गरेको देखिन्छ भने आर्थिक रूपले पिछडिएका मुलुकहरूको अर्थ नीति अनुदार रहेको पाइन्छ। जस्तै; पश्चिम यूरोप तथा उत्तर अमेरिकामा उदारवाद र आर्थिक सम्पन्नता दुवै पाइन्छन् भने पूर्वी यूरोप र ल्याटिन अमेरिकामा यसको ठीक विपरीत (विभिन्न मात्रामा) निरङ्कुश शासन प्रणाली, अनुदारवाद र विपन्नता रहेको देखिन्छ। तथापि, यहाँ प्रश्न उठ्न सक्छ- सम्पन्न

३ नेपाल राष्ट्र बैंक (२०१८), सिक्स्टी थिर्स अफ नेपाल राष्ट्र बैंक, पृष्ठ १२२-१२८

४ एसियाली विकास बैंक (२०१४), फाइनान्सियल सेक्टर रिफर्म इन नेपाल - वाट वर्क्स, वाट डजन्ट, पृष्ठ ६-१०

मुलुकहरू उदार भएको कारण नै सम्पन्न भएका हुन् कि यी मुलुकहरू सम्पन्न भइसकेपछि चाहिँ उदार भएका हुन् त ? तर्कशास्त्रको भाषामा भन्नुपर्दा यहाँ रिभर्स कजेसनको सम्भावना देखिन्छ। बेलायत तथा पश्चिम यूरोपको सम्बन्धमा अक्सर भन्ने गरेको पाइन्छ कि यी मुलुकहरूले आर्थिक समृद्धिको थालनी गर्दा (उदाहरण १८ औं शताब्दीको औद्योगिक क्रान्ति ताका) आयातमा उच्च कर लगायत अनुदार नीतिहरूकै कारण सफलता हासिल गरेका थिए। यस आलोचनालाई डारन आसिमोग्लु र जेम्स रबिन्सनको सन् २०१२ मा प्रकाशित कृति 'वाइ नेशन फेल' ले राम्रो जवाफ दिएको छ। राष्ट्रहरूको आर्थिक समृद्धि तथा विफलताको ऐतिहासिक विश्लेषण गरी कारण खोतल्ने यस कृतिले हरेक राष्ट्रको हकमा उत्तर उही पाउँछ - जुन राष्ट्रका आर्थिक एवम् सामाजिक नियम तथा प्रचलनहरू (अथवा अर्थशास्त्रको भाषामा इन्स्टिटुसन्स) समावेशी तथा उदार थिए ती राष्ट्रहरू दीर्घकालमा समृद्ध भए भने जहाँ यसको विपरीत अवस्था थियो, त्यहाँ सदैव विपन्नता रहिरह्यो।^५ उदाहरणको लागि १६ औं शताब्दीमा एकातर्फ जहाँ बेलायती राजपरिवारमा संसद तथा विविध निजी व्यापारिक समूहहरू मार्फत केही दबाव एवम् अड्कुश थियो, अर्कोतर्फ स्पेनमा भने राजपरिवार पूर्ण निरड्कुश थियो। फलस्वरूप बेलायत प्रतिस्पर्धा एवम् (अर्थशास्त्री जोसेफ शमपिटरको भाषामा) रचनात्मक विध्वंसमा सशक्त हुँदै गयो भने स्पेन यी मामलामा पछाडि पर्दै गयो जसकारण औद्योगिक क्रान्ति बेलायतमा हुन गयो र स्पेन निरन्तर रूपमा पछि पर्दै गयो। यति मात्र होइन, यी राष्ट्रहरूले १६ औं शताब्दीमा उपनिवेश बनाउन पुगेका नयाँ मुलुकहरू (बेलायतले राज्य गरेको उत्तर अमेरिका र स्पेनले आफ्नो अधीनमा

ल्याएका दक्षिण अमेरिकी राष्ट्रहरू) को समृद्धिमा समेत यो अन्तर उब्जियो र सदैव बढी नै रह्यो। यसै सन्दर्भमा डारन आसिमोग्लु, जेम्स रबिन्सन, सुरेश नाइडु र पास्कल रस्ट्रेपोको जनरल अफ पोलिटिकल इकोनोमीमा प्रकाशन भएको उत्कृष्ट लेख 'डेमोक्रेसी डज कज ग्रोथ' ले गहन तथ्याङ्कीय विश्लेषणमार्फत के ठहर गर्छ भने प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले दीर्घकाल (२५ वर्षको अवधिमा) मा राष्ट्रको प्रतिव्यक्ति कुल ग्राहस्थ उत्पादन औसतमा २० प्रतिशतले अभिवृद्धि गर्दछ। उक्त लेखले विविध स्रोतहरूबाट लिइएका तथ्याङ्क तथा विविध विश्लेषणात्मक औजारहरू प्रयोग गर्दासमेत उपर्युक्तको नतिजा दोहोरिएको पाउँछ। साथै, राष्ट्रमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था उल्टिँदा प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादनमा नकारात्मक असर परेको समेत देखिन्छ।^६ तसर्थ, उक्त लेखले उल्लेखीय प्रमाणहरू एवम् उच्च आत्मविश्वासको साथ उद्गार गर्दछ - "हो प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले निश्चय पनि आर्थिक समृद्धि ल्याउँछ।"

(ख) आम मानिसको दैनिक जीवनमा प्रभाव

आर्थिक उदारीकरणको महत्वलाई विश्लेषण गर्न सकिने दोस्रो दृष्टिकोण हो उदार अथवा अनुदार अर्थ नीतिले आम मानिसको दैनिक जीवनमा पार्ने प्रभाव। यससम्बन्धी सन् १९९१ मा आर्थिक उदारीकरणको युगमा प्रवेश गर्नुपूर्वको भारतको प्रसङ्ग रोचक तथा घतलाग्दो छ। कथित साम्यवादी^७ प्रणाली अङ्गीकार गरेको तत्कालीन भारतमा अनुदार अर्थ नीतिको उच्चतम बिन्दु सन् १९६९ मा इन्दिरा गान्धी नेतृत्वको सरकारले गरेको व्यवसाय राष्ट्रियकरण अभियानलाई मान्न सकिन्छ। यस अभियानअन्तर्गत भारतका १४ ठूला निजी बैंकहरूलाई राष्ट्रियकरण गरिएको थियो। तत्कालीन समयमा भारतमा पनि उद्योग

५ डारन आसिमोग्लु र जेम्स ए रबिन्सन (२०१२), वाई नेशनस फेल, मनिपाल टेक्नोलोजिस (२०१३, पुनः प्रकाशन), अध्याय ७: द टर्निङ पोइन्ट, पृष्ठ १८२-२१३

६ डारन आसिमोग्लु, सुरेश नायडु, पास्कल रस्ट्रेपो र जेम्स ए रबिन्सन (२०१९), डेमोक्रेसी डज कज ग्रोथ, जनरल अफ पोलिटिकल इकोनोमी भोल्युम १२७ नम्बर १

७ साम्यवादको वास्तविक अर्थमा साम्यवादी नभई केवल केन्द्रीकृत अर्थ व्यवस्था भएको एवम् केही हदसम्म निरड्कुश मात्र भएको हुनाले "कथित" विशेषणको प्रयोग गरिएको।

स्थापना एवम् विस्तार गर्नको लागि सरकारी अनुमति चाहिन्थ्यो र आयात प्रतिस्थापनको रणनीतिअन्तर्गत आयातमा उच्च कर लगाइएको थियो । यस सम्बन्धमा संयुक्त राज्य अमेरिकाको जर्ज मेसन विश्वविद्यालयको मर्केटियस सेन्टरकी श्रुति राजगोपालनले एउटा अत्यन्त रोचक प्रसङ्गको बयान गर्छिन् । सन् १९९१ पूर्वको कथित साम्यवादी समयमा भारतमा पाइने सीमित दुई पाङ्ग्रे सवारीहरूमध्ये सबैभन्दा लोकप्रिय थियो बजाज कम्पनीको भेस्पा स्कुटर । सन् १९८० ताका बेहुलाहरूले दाइजोको रूपमा सबैभन्दा बढी माग गर्ने वस्तु भएको हुनाले भारतीय पिताहरूमाभ बजाज भेस्पाको छुट्टै स्थान थियो । तर, तत्कालीन अर्थ व्यवस्थाअन्तर्गत सरकारले निजी कम्पनीलाई पनि उत्पादनको वार्षिक सीमा तोकिदिने गर्दथ्यो र यो प्रायः बजारको माग पुरा गर्न पर्याप्त हुँदैनथ्यो । फलस्वरूप नयाँ बजाज भेस्पा लिनको लागि तीन वर्षसम्म कुर्नुपर्ने अवस्था थियो जसकारण नयाँ बजाज भेस्पाभन्दा पुरानो बजाज भेस्पाको खरिद मूल्य बढी थियो !^८

(ग) उदारीकरणको मौलिक महत्व

आर्थिक उदारीकरणको महत्वलाई विश्लेषण गर्न सकिने तेस्रो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण दृष्टिकोण हो उदारीकरणको मौलिक, मूलभूत एवम् अन्तरनिहित महत्वको । दर्शन तथा तर्कशास्त्रमा इन्ट्रिन्सिक भ्याल्यु (intrinsic value) र इन्स्ट्रुमेन्टल भ्याल्यु (instrumental value) बीचको फरकलाई निकै महत्व दिइन्छ । केही कुराहरू आफैँमा महत्वपूर्ण हुन्छन् जसकारण यी आफैँमा अन्त्य अथवा अन्तिम लक्ष्य हुन्छन् । यी कुराहरूमा इन्ट्रिन्सिक भ्याल्यु छ भनिन्छ । त्यसैगरी केही कुराहरू भने यस कारण महत्वपूर्ण हुन्छन् किनकि यिनले आफैँमा अन्त्य अथवा अन्तिम लक्ष्य भएका (इन्ट्रिन्सिक भ्याल्यु भएका) कुराहरू प्राप्त गर्न सहयोग गर्छन् । यी कुराहरूमा इन्स्ट्रुमेन्टल भ्याल्यु (instrumental value) रहेको छ भनिन्छ ।

तसर्थ, माथि चर्चा गरिएको आसिमोग्लु, रबिन्सन, नाइडु र रस्ट्रेपोको लेख 'डेमोक्रेसी डज कज ग्रोथ' को सही आलोचना के हुनसक्छ भने यो लेखले इन्ट्रिन्सिक भ्याल्यु भएको प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता एवम् उदारवादलाई फगत आर्थिक समृद्धि प्राप्तिको एउटा साधनको रूपमा मात्र चित्रण गर्दछ ।

प्रजातन्त्र, स्वतन्त्रता एवम् उदारवाद इन्स्ट्रुमेन्टल भ्याल्यु (instrumental value) भएका अवधारणाहरू होइनन्, यिनको महत्व मौलिक छ, यी आफैँमा अन्त्य हुन् र यी सदैव आवश्यक छन् चाहे यिनले आर्थिक समृद्धि ल्याउन् या समाजलाई विपन्नतातर्फ नै लैजाउन् !

आर्थिक उदारीकरणको बाटोमा अब कसरी अगाडि बढ्ने ?

उदार अर्थ नीतिहरू समयसँगै फेरि उल्टिन सक्छन् भन्ने कुराको उदाहरण खोज्न टाढा जान पर्दैन, हाम्रो आफ्नै देशको इतिहासले यो कुरा बताउँछ । नेपालको मध्यकालीन इतिहासका पानाहरू पल्टाउँदा १६ औं शताब्दीका कान्तिपुरका राजा महेन्द्र मल्लले (नेपाल) उपत्यकामा पहिलोपल्ट चाँदीको मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याएको उल्लेख भएको पाइन्छ । 'महेन्द्रमल्ली' भनिने उक्त मुद्राको लागि आवश्यक चाँदी भारतबाट भिकाइन्थ्यो र टक लगाएर तिब्बत पठाइन्थ्यो । तिब्बतमा धार्मिक कारणले गर्दा मुद्रण कार्य गरिँदैनथ्यो जसकारण तिब्बतले त्यस समय नेपालकै मुद्रा चलाउँथ्यो । त्यसै गरी नेपालको बाटो हुँदै भारत र तिब्बतबीच ठूलो मात्रामा व्यापार हुन्थ्यो, जसबाट फाइदा लिनको लागि धेरै नेपालीहरू तिब्बतमा कोठी खोली व्यवसाय गर्ने गर्दथे । यसरी त्यस समय नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी नीति निकै उदार रहेको थियो । जसकारण नेपालको छिमेकी मुलुकहरूसँगको व्यापार निकै फस्टाएको थियो ।^९

तथापि, पछिल्ला मल्ल राजाहरूले तामा मिसाइएको खोटा सिक्काहरू तिब्बत पठाएको लगायतका कारणले गर्दा नेपाल र तिब्बतबीच १८ औं र १९ औं शताब्दीमा गरी तीन पटकसम्म युद्ध

८ म्याको म्युजिड्स विथ डेभिड वेक्वर्थ पोडकास्ट (२०१९) श्रुति राजगोपालन अन द प्रेजेन्ट, पास्ट एण्ड फ्युचर अफ द इन्डियन इकोनोमी, मर्केटियस सेन्टर, जर्ज मेसन विश्वविद्यालय

९ प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय (२०५५) नेपालको इतिहास, अध्याय ३ : कान्तिपुरको इतिहास

भयो । दोस्रो नेपाल-तिब्बत युद्धपछि चिनियाँ सम्राटले तिब्बतमा नेपाली मुद्राको साटो चिनियाँ मुद्रा प्रचलनमा ल्याउने निर्णय गरे । यता सन् १९८८ मा पहिलो नेपाल-तिब्बत युद्ध हुनुपूर्व नै सिक्किमको बाटो भएर नेपाललाई छुट्टै भारत र तिब्बतबीच सीधा व्यापार सुरु भइसकेको थियो । त्यसमाथि सन् १८१४-१८१६ को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपालको पराजय भएपछि त छिमेकी मुलुकलाई हेर्ने नेपालको दृष्टिकोण निकै शङ्कालु हुँदै गयो र परिणामस्वरूप नेपालको छिमेकी मुलुकहरूसँगको व्यापारमा निकै नकारात्मक असर पर्न गयो । यस प्रवृत्तिको उच्चतम बिन्दु राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको कार्यकालको अन्त्य (सन् १९२९) लाई मान्न सकिन्छ । त्यस ताका तिब्बत र भारतबीचको लगभग सम्पूर्ण व्यापार नेपाललाई छुट्टै सोभै कालिङ्पोङ्माफत हुन थाल्यो जसकारण एकपटक पुनः नेपाल र तिब्बतबीच युद्धको परिस्थिति सिर्जना हुन गयो । यद्यपि यो युद्ध भने रोकियो ।

मुलुकको यस परिवर्तित सङ्कीर्ण विदेश नीतिको असर मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा मात्र नभई स्वदेशी उत्पादन क्षमतामा समेत पर्न गएको थियो । उदाहरणको लागि अङ्ग्रेजद्वारा शासित भारतसँग दूरी कायम गर्न नेपालले लामो समयसम्म आफ्ना तराईका मलिला फाँटहरूमा बाक्लो जङ्गलै रहन दिने रणनीति लिएको थियो ।

यसरी परिवर्तित भूराजनितिक परिस्थिति र मुलुकभित्रको राजनीतिक परिवर्तन तथा अस्थिरताले समेत मुलुकले अवलम्बन गर्दै आएको उदार अर्थ नीतिहरूलाई उल्ट्याई आर्थिक समृद्धिको बाटोमा तगारो हाल्न सक्छन् भन्ने कुरा हाम्रो आफ्नै इतिहासले बताउँछ ।

आधुनिक युगमा नेपालले पुनः सन् १९८० को दशकको मध्यदेखि आर्थिक उदारीकरणको नीति अङ्गीकार गर्दै आएकोमा भविष्यमा मुलुकको यससम्बन्धी नीति कस्तो हुनसक्छ भन्ने चर्चा यस लेखको आगामी भागमा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

(क) नियमनको दायरा र मात्रालाई क्रमशः घटाउँदै लैजाने

बेलायती दार्शनिक आइजेअ बर्लिनले आफ्नो उत्कृष्ट

लेख 'टु कन्सेप्टस् अफ लिबर्टी' मा 'स्वतन्त्रता' भन्ने शब्दको दुई एकदमै भिन्न अवधारणाहरूको व्याख्या गरेका छन् । पहिलो अवधारणा हो नेगेटिभ फ्रिडमको; जसले के निर्धारण गर्छ भने कुनै पनि व्यक्तिले समाजमा कुन कुराहरू स्वतन्त्र रूपमा गर्न पाउँछ र कुन कुरामा उसलाई बन्देज लगाइन्छ? दोस्रो अवधारणा हो पोजिटिभ फ्रिडमको जसले के निर्धारण गर्छ भने कुन निकायले व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामाथि बन्देज लगाउने निर्णय गर्न सक्छ? वास्तविक जीवनमा यो निकाय प्रजातान्त्रिक वा अधिनायकवादी वा यी दुई बीचमा कहीं हुन सक्छ । यो व्याख्यापछि बर्लिन के भनेर दुःख व्यक्त गर्छन् भने आधुनिक युगमा स्वतन्त्रतालाई केवल पोजिटिभ फ्रिडमको अर्थमा मात्र लिन थालिएको छ र व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अथवा नेगेटिभ फ्रिडमलाई क्रमशः समाप्त पाउँदै गइरहेको छ । बर्लिन भन्छन् कि यो प्रवृत्ति गलत छ चाहे यो प्रजातान्त्रिक निकायद्वारा नै भइरहेको किन नहोस् ।^{१०}

यो विश्लेषण किन युगान्तकारी छ भने यसले स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रबीचको धमिलिँदै आइरहेको अन्तरलाई स्पष्ट मात्र पाउँदैन, बरु स्वतन्त्रता एवम् उदारवादलाई सही रूपले प्रजातन्त्रभन्दा माथिल्लो स्थान समेत प्रदान गर्दछ ।

यस लेखको अधिल्लो खण्डमा स्वतन्त्रता, उदारवाद एवम् प्रजातन्त्र फगत साधन नभई आफैँमा अन्त्य हुन् भनेर तर्क गरिएको छ । आइजेअ बर्लिनको उक्त विश्लेषणलाई अरु के भन्न सकिन्छ भने नियमन चाहे जतिसुकै धेरै जनचाहनाबाट प्रेरित भएको किन नहोस्, आखिरमा नियमनले समाजमा व्यक्तिको व्यवहार तथा इलममा अङ्कुश लगाउने कार्य नै गर्दछ । यसरी, प्रजातन्त्रबाट उत्प्रेरित नियमनको पनि स्वतन्त्रता र उदारवादसँग सदैव द्वन्द्वकै सम्बन्ध रहन्छ ।

संसारका अधिकांश प्रजातान्त्रिक मुलुकमा नियमनको दायरा एवम् मात्राको प्रवृत्ति सदैव बढ्दो क्रममै देखिएकाले यस प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसबारे सन् २०१७ मा अर्थशास्त्रमा नोबेल पुरस्कार जितेका

१० आइजेअ बर्लिन (१९६९), फोर एसेज अन लिबर्टी, अध्याय: टु कन्सेप्टस् अफ लिबर्टी

विहेभेरियल इकोनोमिस्ट रिचर्ड थेलर र कास सन्सटीको सन् २००८ मा प्रकाशित कृति 'नज्' ले यस समस्याको राम्रो समाधान प्रस्तुत गरेको छ। उदारवाद र सर्वसाधारणको हित - यी दुई सम्भावित द्वन्द्वात्मक उद्देश्यहरूलाई सन्तुलित गर्नको लागि थेलरले 'लिबरटेरियन पटर्नलिजम' (उदारवादी अभिभावकत्व) को नवीन सिद्धान्त प्रस्ताव गरेका छन्। यसअन्तर्गत मुख्यगरी दुई कुराहरू पर्दछन्। पहिलो कुरा नियमनकारी निकायले केवल ती मुद्दाहरूमा मात्र बाध्यकारी नियम तर्जुमा गर्नुपर्दछ, जहाँ यी नियमले बाँधिने सरोकारवारको हित हुने कुरा निर्विवाद छ। दोस्रो, यस्ता निर्विवाद मुद्दाहरूमा समेत नियमहरू बाध्यकारी नबनाई छनोटका विकल्पसहितको बनाउनुपर्दछ। जस्तो कि; यी विषयहरूमा पूर्वनिर्धारित छनोट (default choice) भने सर्वसाधारणको हित हुने गरी नियमनकारी निकाय स्वयम्ले निर्धारण गर्न सक्दछ।^{११}

बर्लिनको नेगेटिभ फ्रिडम र थेलरको उदारवादी अभिभावकत्वका अवधारणाहरू नेपालको अर्थ नीति तर्जुमा गर्ने विभिन्न निकायको लागि साभा मन्त्रहरू हुन सक्छन्।

(ख) बजार मूल्य निर्धारण गर्ने अभ्यासलाई विस्तारै छोड्दै जाने

आजको दिनमा नेपाली बजारमा उपलब्ध अधिकांश वस्तु तथा सेवाको मूल्य बजार आफैले नै निर्धारण गर्दछ। वित्तीय क्षेत्रको उदाहरण लिनुपर्दा बैंकहरूले कर्जामा लिने तथा निक्षेपमा दिने ब्याजदर आफै निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था सन् १९८९ मै पूर्ण रूपमा लागू गरिसकिएको व्यहोरा यस अधि नै उल्लेख गरिसकिएको छ। तथापि, कर्जा र निक्षेपको ब्याजदरबीचको अन्तर अथवा बैंकहरूको नाफाको दरमा भने हाल ४.४ प्रतिशतदेखि ५ प्रतिशतसम्मको सीमा तोकिएको छ। यस्तो ब्याजदर अन्तरको सीमा पहिलो पटक सन् १९९३ मा ६ प्रतिशत तोकिएको थियो। सन् २००२ मा यो सीमा हटाइयो र सन् २०१३ मा यो सीमा पुनः तोकियो।

नेपाल जस्तो अविकसित तथा वित्तीय साक्षरताको स्तर न्यून भएको मुलुकमा ग्राहक संरक्षणका लागि उपयुक्त कदमहरू चाल्न आवश्यक छ। त्यसैले ब्याजदर अन्तरको सीमा तोक्नुको उद्देश्य असल छ। यद्यपि, यो उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि वैकल्पिक उपायहरूसमेत रहेका हुन सक्छन्।

यससम्बन्धी एउटा विकल्प हुनसक्छ बजारमार्फत नै ग्राहक एवम् सर्वसाधारणको हित संरक्षण गर्नु। यस विकल्पका सम्बन्धमा एउटा आलोचना प्रायः सुन्न पाइन्छ - बजार प्रणालीले प्रभावकारी ढङ्गले काम गर्नको लागि सबै सरोकारवालामाभू सूचनाको समान किसिमको पहुँच हुन आवश्यक छ। अर्थशास्त्रको भाषामा भन्नुपर्दा बजारमा इन्फरमेसन असिमेट्री हुनुहुँदैन। तर, वर्तमान नेपालमा यो अवस्था छैन जसकारण ब्याजदर अन्तरसम्बन्धी सीमा तोक्न आवश्यक छ। यो आलोचना सही हो नै; सँगै अर्को के पनि यथार्थ हो भने नियामक निकायलगायत अन्य सरोकारवालाले सूचनाको पहुँच सबैमाभू समान बनाउनको लागि केही नगरेमा यो असिमेट्रिक एक्सेस टु इन्फरमेसन सदैव रही नै रहन्छ।

यस समस्याको समाधान गर्नको लागि सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्जा तथा निक्षेपको ब्याजदर र ब्याजदर अन्तरसम्बन्धी तथ्याङ्क एकै थलोमा सरोकारवालाहरूले सजिलैसँग प्राप्त गर्न सक्ने गरी राख्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यसो गरेमा ऋणी तथा निक्षेपकर्ताहरूले विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाको ब्याजदरबीच प्रत्यक्ष रूपले तुलना गरी बैंकिङ क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धालाई वास्तवमै चलायमान बनाउन सक्छन्। फलतः प्रतिस्पर्धाले ब्याजदर अन्तर (बैंकहरूको नाफाको दर) स्वतः घटाइदिनेछ।

(ग) तोकिएको क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहको दीर्घकालीन योजना बनाउने

विपन्न वर्गलगायत तोकिएका अन्य तुलनात्मक रूपले बढी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा वा निक्षेपको न्यूनतम प्रतिशत प्रवाह गर्ने व्यवस्था नेपालमा सन् १९७४ देखि नै सुरु भएको पाइन्छ। विभिन्न

११ रिचर्ड थेलर (२००८), नज्, पेइग्विन बुक्स

कालखण्डमा तोकिएका क्षेत्रहरू एवम् यी क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने न्यूनतम कर्जाको प्रतिशतसम्बन्धी व्यवस्था भने परिवर्तन हुँदै आएका छन्। हाल सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाले विपन्न वर्गमा न्यूनतम पाँच प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। त्यसै गरी वाणिज्य बैंकहरूले कृषिमा न्यूनतम १५ प्रतिशत, उर्जामा न्यूनतम १० प्रतिशत र लघु, घरेलु, साना एवम् मझौला उद्यममा न्यूनतम १५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। अन्य वित्तीय संस्थाको हकमा तोकिएको क्षेत्रमा समग्र रूपमा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जाको प्रतिशत १५ देखि २० प्रतिशत रहेको छ।

तोकिएको क्षेत्रमा निश्चित अनुपातमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने यस्तो व्यवस्था असल मात्र छैन, यो उत्तिकै आवश्यक पनि छ। उदाहरणको लागि नेपालको आजको जीवन्त लघुवित्त क्षेत्र र यसले नेपालको विपन्न वर्गमाभू पारेको सकारात्मक प्रभावको उल्लेख्य श्रेय नेपाल राष्ट्र बैंकको विपन्न वर्ग कर्जासम्बन्धी व्यवस्थालाई नै जान्छ।

तथापि, तोकिएका क्षेत्रमा अनिवार्य कर्जा प्रवाहको व्यवस्थासम्बन्धी दीर्घकालीन सोच तर्जुमा गर्नसमेत आवश्यक देखिन्छ। यसको लागि पहिलो कदम हुनसक्छ, वर्तमान नीतिको निष्पक्ष र यथार्थ मूल्याङ्कन; ताकि यो नीतिलाई थप परिष्कृत एवम् प्रभावकारी बनाउन सकियोस्। दोस्रो, यो नीतिलाई विस्तारै बजार प्रणालीमार्फत प्रतिस्थापन गर्ने रणनीति बनाउनसमेत आवश्यक देखिन्छ।

(घ) संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वलाई थप व्यवस्थित गर्ने

औद्योगिक व्यावसाय ऐन, २०७३ ले पहिलो पटक मध्यम तथा ठूला उद्योगहरू एवम् वार्षिक रु.१५ करोडभन्दा बढीको कारोबार गर्ने साना उद्योगले आफ्नो खुद नाफाको न्यूनतम एक प्रतिशत रकम संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्‍यो। राम्रोसँग कार्यान्वयन भए यस व्यवस्थाले समाजको साथै व्यावसायिक छवि अभिवृद्धिमार्फत औद्योगिक क्षेत्रको समेत

हित गर्न सक्छ। तथापि, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गतको खर्च कसरी गर्दा यसको प्रभावकारिता बढ्छ भन्ने कुरामा भने थप स्पष्ट हुन जरुरी देखिन्छ। समाज कल्याण आफैँमा बैकिङ जस्तै एउटा प्राविधिक विषय हो। यसका आफ्नै सिद्धान्तहरू छन्, जुन यस सम्बन्धमा चलिरहने प्राज्ञिक वर्गको शोध एवम् यस क्षेत्रमा कार्यरत विज्ञहरूको अनुभवबाट निरन्तर रूपमा परिष्कृत भइरहन्छन्।

उदाहरणको लागि नेपाल सरकारको उत्कृष्ट दस्तावेज 'अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६' ले यस सम्बन्धमा सानो स्तरका विकास कार्यक्रम एवम् विकास सहायता रकमको खण्डीकरणलाई स्पष्ट रूपमा निरुत्साहित गर्दछ।^{१२} त्यसै गरी, परोपकारको विषयमा विशेषज्ञता भएका २० औं शताब्दीका दार्शनिक पिटर् सिङ्गरको इफेक्टिभ एल्ट्रुइजम (effective altruism) को सिद्धान्तले यस सम्बन्धमा एउटा महत्वपूर्ण कुरा औल्याउँछ-प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक परोपकार गर्ने हो भने यससम्बन्धी विशेषज्ञता नभएका व्यक्ति वा संस्थाहरू आफैँ सो कार्यमा लाग्नु हुँदैन। यसको साटो यिनले आफ्नो स्रोत तथा उर्जा परोपकार गर्न हेतु महत्वपूर्ण सामाजिक विषयहरू खोज्न लगाउनुपर्दछ। साथै, यी क्षेत्रहरूमा परोपकारी कार्य गर्दा यससम्बन्धी विशेषज्ञता भएका र निरन्तर एवम् उत्कृष्ट काम गरिरहेका संस्थामार्फत नै गर्नुपर्दछ।

तसर्थ, नेपालको परिप्रेक्ष्यमा संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वसम्बन्धी नीति एवम् कार्यविधि तर्जुमा गर्दा विभिन्न विषयमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ। पहिलो खुद्रे प्रकृतिका कार्यक्रमलाई निरुत्साहित गर्ने। दोस्रो, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत भौगोलिक तथा प्रादेशिक सन्तुलन कायम गर्दा क्षेत्रगत हिसाबले गर्ने। उदाहरणको लागि प्रत्येक बीमा कम्पनीलाई हरेक प्रदेशमा समानुपातिक रूपले संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गतको खर्च गर्न लगाउँदा धेरै स-साना कार्यक्रमहरू हुन जाने

१२ नेपाल सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति, २०७६, भाग तीन: नीति प्रारूप

भएकाले यसो नगरी एउटा बीमा कम्पनीलाई एउटा प्रदेश र एउटा क्षेत्र (जस्तै; शिक्षा) छान्ने अवसर दिने र नियामक निकायले बीमा क्षेत्रले समग्र रूपमा प्रादेशिक सन्तुलन कायम गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने । तेस्रो, संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नको लागि तेस्रो पक्ष विशेषज्ञ संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्न व्यापारिक संस्थाहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने ।

(ड) मिल्टन फ्रिडमनको भाउचर प्रणाली अवलम्बन गर्ने

मिल्टन फ्रिडमन अर्थशास्त्रको इतिहासकै सर्वोत्कृष्ट हस्तीहरूमध्ये एक हुन् । एडम स्मिथ, कार्ल मार्क्स र जोन मेनर्ड केन्सपछि मानव इतिहासमा सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्ने अर्थशास्त्री सम्भवतः यिनै हुन् । फ्रिडमनको अर्थशास्त्रको एउटा विशेषता के पनि हो भने यसले स्वतन्त्रता एवम् उदारवादलाई आफैँमा अन्त्य अथवा इन्ट्रिन्सिक भ्याल्युको रूपमा लिन्छ, अनि अर्थतन्त्रमा सरकारको हिस्सा कम र अझ व्यवस्थित गर्नको लागि रोचक उपायहरूसमेत प्रस्ताव गर्दछ । यस्तै उपायमध्येको एक हो, फ्रिडमनले प्रस्ताव गरेको भाउचर प्रणाली ।

‘क्यापिटलिजम एण्ड फ्रिडम’ नामक उत्कृष्ट कृतिमा फ्रिडमनले शिक्षाको क्षेत्रमा हुने सरकारी लगानीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नको लागि र सरकारी लगानीबाट बजार प्रणालीमा हुनसक्ने हानि न्यूनीकरण गर्नको लागि शिक्षा भाउचर प्रणालीको परिकल्पना गर्छन् । यसअन्तर्गत सरकारले विपन्न वर्गमाभू शिक्षाको पहुँच बढाउनको लागि सो क्षेत्रमा प्रत्यक्ष लगानी (जस्तै; विद्यालयहरू स्थापना गरी) गर्नुको साटो लक्षित वर्गलाई शिक्षा भाउचर वितरण गर्छ । लक्षित वर्गले आफ्नो छनोट गर्ने अधिकारको प्रयोग गर्दै यो भाउचरको प्रयोग सरकारी विद्यालयमा गर्न सक्छ, अथवा भाउचरको मूल्यले नथेग्ने रकम आफैँ थपी सो भाउचरको प्रयोग निजी विद्यालयहरूमा समेत गर्न सक्दछ ।^{१३} यसरी, फ्रिडमनको शिक्षा भाउचर प्रणालीले व्यक्तिको छनोट गर्ने अधिकारको रक्षा मात्र गर्दैन, बरु शिक्षा क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गरी

सर्वसाधारण लगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई लाभान्वितसमेत गर्दछ ।

शिक्षा क्षेत्र स्वाभाविक रूपमा नेपाल सरकारको रणनीतिक प्राथमिकतामा पर्दछ । १५ औं योजनाले मानव पुँजी निर्माणलाई राष्ट्रको रूपान्तरणको प्रमुख सम्वाहकको रूपमा लिएको छ । यसैअनुरूप आ.व. २०७७/७८ को सङ्घीय बजेटको करीब १२ प्रतिशत हिस्सा शिक्षा क्षेत्रको लागि छुट्याइएको छ । तसर्थ, मुलुकको शिक्षा क्षेत्रमा फ्रिडमनको भाउचर प्रणाली प्रयोगको लागि उल्लेखीय सम्भावना रहेको छ । यसबाट आर्जन व्यावहारिक ज्ञानलाई प्रयोग गर्दै यो प्रणालीलाई स्वास्थ्य लगायत अन्य क्षेत्रहरूमा समेत कार्यान्वयन गर्ने बारे अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

(च) नियमहरूको अनुपालना सुनिश्चित गर्ने

उदारवादी सिद्धान्तलाई अक्सर अराजकता एवम् नियमहरूको शून्यतासँग जोडी आलोचना गर्ने गरेको पाइन्छ । वास्तविकता यसको ठीक विपरीत छ । उदारवादले नियमनको दायरा तथा मात्रामा आवश्यक अङ्कुश लगाउन मात्र खोज्दैन, यसले त तर्जुमा गरिएका नियमहरूको कडा अनुपालनालाई समेत त्यत्तिकै महत्व दिन्छ । इन्स्टिटुसनल इकोनोमिक्सको भाषामा भन्नु पर्दा खेलको नियमहरूको सबै सरोकारवालाहरूद्वारा अनुपालना बजार प्रणालीको सम्भवतः सबैभन्दा महत्वपूर्ण कडी नै हो ।

साथै, नियमहरूको अनुपालना गराउने मुद्दामा भने उदारवादले प्रमुख जिम्मेवारी सरकार एवम् नियामक निकायहरूलाई नै प्रदान गर्दछ । सरकारी निकायहरूको आर्थिक क्षेत्रमा भूमिका वास्तवमा यति नै त हो नि - एक, आर्थिक समृद्धिलगायतका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नको लागि आवश्यक नीति-नियम तर्जुमा एवम् अद्यावधिक गर्नु र दुई, बजारमा खेलका नियमहरूको अनुपालना सुनिश्चित गर्नु । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा यस सन्दर्भमा सुधार गर्नुपर्ने केही कुराहरूमध्ये सम्भवतः प्रमुख हो सबै रोजगारदाताहरूद्वारा श्रम ऐनको अनुपालना । यस विषयअन्तर्गत पनि प्रमुख विषय

१३ मिल्टन फ्रिडमन (१९६२), क्यापिटलिजम एण्ड फ्रिडम, युनिभर्सिटी अफ सिकागो प्रेस, अध्याय ६ : द रोल अफ गभर्मेन्ट इन एजुकेशन

हो पारिश्रमिकविना अतिरिक्त समय काममा लगाउने प्रवृत्ति । उदाहरणको लागि मुलुकको बैंकिङ जस्तो स्थापित व्यावसायिक क्षेत्रसमेत यस मुद्दामा निकै अव्यावसायिक भएको जस्तो देखिन्छ । कार्ल मार्क्सले १९ औं शताब्दीमा अर्थशास्त्रको इतिहासकै सर्वोत्कृष्ट सिद्धान्तहरूमध्ये एक सिद्धान्त - द थियरी अफ सरप्लस भ्याल्यु - प्रस्ताव गर्दा उठाएको विषय समेत यही नै हो । यस बारे मार्क्स प्रश्न गर्छन् - “(ठीक छ), उद्योगपतिहरूले श्रमिकलाई एक दिन काम लगाए वापत सोको ज्याला दिन्छन्, तर एक दिनको अर्थ वास्तवमा कति घण्टा हो त?”^{१४} मार्क्सको यो प्रश्न आजपनि निकै सान्दर्भिक छ ।

अझ, नेपालको आर्थिक इतिहासका पानाहरू पल्टाउने हो भने पारिश्रमिकविना अतिरिक्त काम लगाउने प्रवृत्ति निकै पुरानो रहेको देखिन्छ । महेशचन्द्र रेग्मीले आफ्ना कृतिहरूमा १८ औं र १९ औं शताब्दीको नेपालमा भारा र हुलाक जस्ता विनाशुल्क अनिवार्य काम लगाउने प्रथाले गर्दा सर्वसाधारणले भोग्नु परेको सास्ती र यसले गर्दा अर्थतन्त्रमा परेको दुष्प्रभावको उत्कृष्ट व्याख्या एवम् विश्लेषण गरेका छन् ।^{१५} विश्व इतिहास नै खोतल्ने हो भने पनि यो प्रवृत्ति नेपाली रोग विशेष नभई अन्तर्राष्ट्रिय नासुर भएको कथन समेत पाइन्छ । उदाहरणको लागि आसिमोग्लु र

रबिन्सनले आफ्नो कृतिमा प्राचीन इन्कन साम्राज्य (आजको ल्याटिन अमेरिकी पेरु) मा समेत (नेपाली भारा प्रथाजस्तै किसिमको) मिता प्रथा व्याप्त रहेको र १६ औं शताब्दीमा यो साम्राज्य स्पेनी उपनिवेशमा परिणत भएपछि, यो प्रथा स्पेनी कन्क्विस्टाडोर्सद्वारा भनै कडा इन्कोमियन्डा प्रथामा परिणत भएको बयान गर्छन् ।

वर्तमान नेपाली सन्दर्भमा व्यावसायिक क्षेत्रमा व्याप्त रहेको भारा वा मिता जस्तो कुप्रथालाई उन्मुलन गरी श्रम ऐन (खेलको नियम) को पालना गराउनु र यसरी कर्मचारी एवम् श्रमिक वर्गको हित संरक्षण गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।

अन्त्यमा

उदारवादको सम्बन्ध आर्थिक समृद्धिसँग रहेको अनेकौं प्रमाणहरू छन् । तथापि, उदारवाद फगत एउटा साधन मात्र होइन, यो आफैमा एउटा अन्त्य अनि लक्ष्यसमेत हो । आधुनिक युगमा नेपालले सन् १९८० को मध्यदेखि आर्थिक उदारीकरणको नीति अँगाल्दै आएको छ । यसो भए तापनि इतिहासलाई नियाल्दा विगतका केही सुधारका कार्यहरू उल्टिएकोसमेत भेटिन्छ । तसर्थ, यस सम्बन्धमा सबै सरोकारवालाहरू सजग हुन आवश्यक देखिन्छ । साथै, उदारवादको सिद्धान्त अनुरूप नियमनको दायरा र मात्रा क्रमशः घटाउँदै लैजान र प्रचलित नियमहरूको पालना गराउन सरकार तथा नियमनकारी निकायहरू थप अग्रसर हुँदै जानुपर्नेसमेत देखिन्छ ।

१४ कार्ल मार्क्स (१८६७), क्यापिटल - भाग १, अङ्ग्रेजी अनुवादक बेन फोक्स, पेइग्विन क्लासिक्स (१९९०, पुनः प्रकाशन), अध्याय १० : द बर्किङ डे

१५ महेशचन्द्र रेग्मी (१९७१), ए स्टडी इन नेपाली इकोनोमिक हिस्ट्री, एडरोइट पब्लिसर्स

राजस्व परिचालनको विद्यमान अवस्था र चुनौती

रमेश अर्याल*

१. परिचय

सरकारले जनतालाई विभिन्न किसिमका सामाजिक, आर्थिक, पूर्वाधार विकास तथा अन्य सेवाहरू उपलब्ध गराएवापत जनतासँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा लिने रकम, शुल्क राजस्व हो। सरकारको आम्दानीको दिगो, भरपर्दो र प्रमुख स्रोत राजस्व हो। सरकारले विना कुनै आधार आफूखुशी राजस्व सङ्कलन गर्न पाउँदैन। जनताका प्रतिनिधि (संसद) बाट स्वीकृति लिएर मात्र सरकारले कर असुल गर्न सक्छ। रक्तसञ्चारको अभावमा मानव शरीर सञ्चालन हुन नसके भैं राजस्वको अभावमा सरकार सञ्चालन हुन सक्दैन। दैनिक प्रशासन सञ्चालन गर्न, जनतालाई सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न, कल्याणकारी कार्य गर्न, विकास निर्माणका काम गर्न, रोजगारी बढाउन, समावेशी विकास गर्न, क्षेत्रीय सन्तुलन कायम गर्न सरकारले राजस्व सङ्कलन गर्दछ। त्यस्तै सीमित व्यक्तिका अधीनमा बढी सम्पत्ति हुनबाट रोक्न, सार्वजनिक हितको लागि सम्पत्तिको पुनर्वितरण गर्न, विदेशी सहायताले देशमा परनिर्भरता बढाउने भएकोले देशको अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर बनाउन राजस्वको आवश्यकता पर्दछ।

२. राजस्वका प्रकार

राजस्वलाई दुई प्रकारमा विभाजन गर्ने गरिन्छ।

(क) **कर राजस्व:** आम्दानी र उपभोगका आधारमा लगाइने राजस्व कर राजस्व हो। जनताले वस्तु तथा सेवा जति बढी उपयोग गर्‍यो र आम्दानी जति बढी गर्‍यो सोही मात्रामा कर तिर्नुपर्दछ। जस्तै: आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार, अन्तशुल्क, पुँजीगत लाभकर, घरजग्गा तथा सवारी साधन कर। कर उठाउन निश्चित संरचना र व्यवस्थित कार्य प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको हुन्छ। राज्यले नागरिकको हकहित तथा सुरक्षा गर्नुपर्ने र सोको

बदलामा राज्यलाई कर बुझाउनुपर्ने अवधारणाको विकास भएसँगै अर्थात् राज्यको अवधारणासँगै करको सुरुआत भएको मानिन्छ। कर अनिवार्य भुक्तान हो। करदाताले कर तिरेको आधारमा राज्यबाट प्रत्यक्ष सुविधा वा प्रतिफलको प्रत्याभूति पाउन सक्दैन।

(ख) **गैरकर राजस्व:** कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगरेवापत वा कानूनबमोजिम नगर्नुपर्ने कार्य गरेवापत सरकारले दण्डस्वरूप असुल गर्ने रकम र सरकारले प्रदान गरेको सेवाको लागतवापत नागरिकबाट उठाइने रकम नै गैरकर राजस्व हो। जस्तो सडक सुविधा उपलब्ध गराएवापत लिइने सडक मर्मत तथा सम्भार शुल्क, कुनै सेवा सञ्चालन गर्न दिएवापत लिइने इजाजत दस्तुर तथा शुल्क, कानूनको उल्लंघन र अतिक्रमण गरेवापत दण्ड, जरिवाना र जफत आदि। गैरकर अनिवार्य नभई यसबाट प्रत्यक्ष प्रभावित हुने वर्गबाट मात्र असुल गरिन्छ। गैरकर सङ्कलनमा सबैजसो निकायहरू कुनै न कुनै रूपमा संलग्न रहेका हुन्छन्। गैरकरबाट जसले सेवा लिन्छन् वा कानूनको उल्लंघन गर्दछन् उनीहरू मात्र प्रभावित हुन्छन्।

३. करको प्रकार

करलाई मुख्यतया देहायबमोजिम दुई प्रकारले वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ।

(क) **प्रत्यक्ष कर:** करको भार कर तिर्ने व्यक्तिले बहन गर्नुपर्ने कर प्रत्यक्ष कर हो। यस्तो करको भार र असर अर्को व्यक्तिला सार्न सकिँदैन। करको विवरण बुझाउँदासमेत सम्बन्धित व्यक्तिले नै बुझाउनुपर्छ। यस किसिमको कर सामान्यतः आम्दानी र सम्पत्तिमा लगाइन्छ। जस्तै: आयकर,

* उपसचिव, अर्थ मन्त्रालय

सम्पत्ति कर, घरबहाल कर, घरजग्गा कर, सवारी साधन कर, पुँजीगत लाभ कर ।

(ख) अप्रत्यक्ष कर: अप्रत्यक्ष करमा कर तिर्ने व्यक्तिले आफ्नो करको भार अन्य व्यक्तिमा सार्न सक्छ । सुरुमा कर तिर्ने व्यक्ति एउटा हुन्छ तर पछि त्यसको भार वहन गर्ने व्यक्ति अर्कै हुन्छ । सामान्यतः यो कर वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उपभोग र वितरणमा लाग्दछ । मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार, अन्तशुल्क, शिक्षा सेवा शुल्क, स्वास्थ्य जोखिम कर आदिलाई अप्रत्यक्ष करको रूपमा बुझिन्छ ।

४. करका सिद्धान्तहरू

करका सिद्धान्त निम्नानुसार छन् :

- **समानताको सिद्धान्त:** कर लगाउँदा कर तिर्न सक्ने क्षमताका आधारमा लगाइनुपर्छ । समान आय हुनेलाई समान कर लाग्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । कम आय हुनेलाई करको भार कम तथा धेरै आय हुनेलाई करको भार बढी हुने यस सिद्धान्तको मान्यता हो ।
- **निश्चितताको सिद्धान्त:** करदातालाई उसले आफ्नो आयको तुलनामा तिर्नुपर्ने करको रकम, समय, स्थान, निकाय तथा तरिका थाहा हुनुपर्दछ ।
- **सुविधाको सिद्धान्त:** कर असुली सकेसम्म करदातालाई सहज हुने समयमा गर्नुपर्छ । करदाताको लागि कर तिर्ने समय, स्थान र तरिका सुविधाजनक हुनुपर्दछ ।
- **मितव्ययिताको सिद्धान्त:** कर असुली गर्दा लाग्ने खर्च सङ्कलित कर रकमभन्दा कम हुनुपर्दछ ।
- **उत्पादकत्वको सिद्धान्त:** कर लगाउँदा निरन्तर प्राप्त भइरहने किसिमबाट, मुलुकमा उद्योग, व्यापार, रोजगारी वृद्धि हुने गरी भविष्यमा अझ बढी राजस्व बढ्न सक्ने किसिमबाट र सङ्कलित कर पनि उत्पादन वृद्धि गर्ने कार्यमा लगानी हुने गरी कर लगाउनुपर्दछ । उत्पादक क्षेत्रमा कम कर लगाई उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्छ भने अनुत्पादक क्षेत्रमा भने बढी कर लगाउनुपर्छ ।
- **लचकताको सिद्धान्त:** कर लगाउँदा देशको आर्थिक अवस्था, करदाताको आयअनुसार बढाउन वा घटाउन सकिने गरी लगाइनुपर्दछ ।

- **विविधताको सिद्धान्त:** कर लगाउँदा धेरै बासिन्दाले तिर्न सक्ने गरी विभिन्न प्रकारका करहरू लगाउनु पर्दछ । फलस्वरूप अधिकांश व्यक्तिहरू करको दायरामा पर्न सक्नु र देश विकास कार्यमा प्रत्यक्ष सरिक हुने अवसर पाउनु । साथै सरकारले पनि विभिन्न स्रोतहरूबाट बढी मात्रामा राजस्व सङ्कलन गर्न सकोस् ।
- **सरलताको सिद्धान्त:** कर प्रणाली सरल, सबैले बुझ्ने, करसम्बन्धी फाराम तथा कागजातहरू सरल र कम एवम् करसम्बन्धी कानूनहरू स्पष्ट र सरल हुनुपर्दछ ।
- **समन्वयको सिद्धान्त:** कर प्रणाली र कर लगाउने अधिकारीहरू (संघ, प्रदेश, स्थानीय सरकार) बीच समन्वय हुनुपर्दछ ।

५. नेपालमा राजस्वका स्रोतहरू

नेपालमा कर राजस्व र गैरकर राजस्वका स्रोतहरू निम्नानुसार छन् ।

५.१ कर राजस्वका स्रोत

कर राजस्वका प्रमुख स्रोत देहायबमोजिम छन् ।

- **आयकर:** रोजगारी, व्यवसाय, लगानी र आकस्मिक लाभबाट प्राप्त भएको आयमा लाग्ने कर आयकर हो ।
- **मूल्य अभिवृद्धि कर:** मूल्य अभिवृद्धि कर वस्तु तथा सेवाको उपभोगमा लाग्ने अप्रत्यक्ष कर हो । वस्तु वा सेवाको उत्पादन, पैठारी तथा वितरणका विभिन्न तह र चरणहरूमा हुने मूल्य अभिवृद्धिको अंशमा लाग्ने कर भएकोले यसलाई मूल्य अभिवृद्धि कर भनिएको हो । वस्तु कारोबारको हकमा कर योग्य कारोबार वार्षिक पचास लाख रुपैयाँभन्दा बढी भएमा, सेवाको कारोबार वा वस्तु तथा सेवा दुवैको मिश्रित कारोबार भएमा वार्षिक बीस लाख रुपैयाँभन्दा बढी भएमा मू.अ.करमा दर्ता हुनुपर्छ ।
- **भन्सार:** देशको राजनैतिक एवम् भौगोलिक सिमानामा व्यापार गर्ने वस्तुमा लगाइने करलाई भन्सार महसुल भनिन्छ । यो कर निकासी वा पैठारीकर्ताबाट निकासी वा पैठारी गरेको समयमा भन्सार बिन्दुमा सङ्कलन गरिन्छ । यस करको कानुनी करदाता निकासी पैठारीकर्ता हुन् भने

करको कानुनी आधार निकासी पैठारी मूल्य एवम् परिमाण हो । अर्को शब्दमा भन्दा दुई वा सोभन्दा बढी देशहरूबीच आवतजावत, लेनदेनको क्रममा सिमानामा मालसामान जाँच्ने, हेर्ने र तोकिएको दरले महसुल असुल गर्ने कार्य नै भन्सार व्यवस्था हो ।

- **अन्तःशुल्क:** अन्तःशुल्क मूलतः मानव स्वास्थ्यलाई हानि गर्ने वस्तुहरू, विलासिताका वस्तुहरू र प्रदुषण बढी गर्ने वस्तुमा लगाउने गरिन्छ । मानवीय स्वास्थ्य एवम् वातावरणीय स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न नदिन, विलासिताका वस्तुको उपभोगलाई निरुत्साहित गर्न र राजस्व अभिवृद्धि गर्न सरकारले यो कर लगाउने गर्दछ ।
- **अन्य कर:** शिक्षा सेवा शुल्क, स्वास्थ्य जोखिम कर, मालपोत तथा घरजग्गा रजिष्ट्रेशन, सवारी साधन कर आदि ।

५.२ गैरकर राजस्वका स्रोतहरू

गैरकर राजस्वका स्रोत देहायबमोजिम छन् :

(क) सरकारी सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने गैरकर

- **व्याज आय:** सरकारले प्रवाह गरेको ऋणवापत सम्बन्धित निकायले तोकिएको समय र दरमा भुक्तानी गरेको व्याज ।
- **लाभांश:** विभिन्न सार्वजनिक संस्थानमा भएको लगानीबाट प्राप्त हुने लाभांश ।
- **भाडा तथा रोयल्टी:** सरकारी सम्पत्तिको बहालबाट प्राप्त आय, क्यासिनो रोयल्टी, खानी रोयल्टी, जलस्रोत क्षेत्रको आय तथा रोयल्टी, वन तथा वनपैदावार बिक्रीवापत प्राप्त आय तथा वन रोयल्टी ।

(ख) वस्तु तथा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त रकम

- **वस्तु तथा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त रकम:** कृषि उत्पादनको बिक्रीबाट प्राप्त रकम, सरकारी सम्पत्तिको बिक्रीबाट प्राप्त रकम, दूरसञ्चार शुल्क, टेलिफोन स्वामित्वको शुल्क, विद्युत् सेवा शुल्क आदि ।

- **प्रशासनिक सेवा शुल्क:** न्यायिक दस्तुर, हुलाक सेवा शुल्क, शिक्षा क्षेत्रको आम्दानी, परीक्षा शुल्क, आयात निर्यात इजाजतपत्र दस्तुर आदि ।

(ग) **दण्ड, जरिवाना र जफत:** न्यायिक तथा अर्धन्यायिक निकायबाट कसैले कानुनको उल्लंघन र अतिक्रमण गरेवापत त्यस्ता उल्लंघनकर्तालाई सजायस्वरूप न्यायिक र प्रशासनिक दण्ड जरिवाना र जफत गरिने ।

(घ) **अनुदानबाहेकको स्वेच्छक हस्तान्तरण:** सरकारलाई प्राप्त हुने विभिन्न चन्दा, दान, उपहार र विविध आय ।

(ङ) **विविध राजस्व:** राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्वतारोहण र पदयात्रा स्वीकृति शुल्क, प्रदुषण नियन्त्रक शुल्क आदि ।

६. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा राजस्व अधिकार र राजस्व बाँडफाँडसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ६० मा राजस्व स्रोतको बाँडफाँडसम्बन्धी व्यवस्था छ, जसअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने तर साभा सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुने प्रावधान छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साभा सूचीमा रहेका विषयहरू सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क रहेका छन् ।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को परिच्छेद-२ मा नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहलाई राजस्वको अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार नेपाल सरकारले संघीय कानून, प्रदेशले प्रदेश कानून र स्थानीय तहले स्थानीय कानून बमोजिम देहायअनुसार कर तथा गैरकर उठाउन पाउँछन् । साथै, प्रचलित कानूनबमोजिम लागेको आफ्नो अधिकारभित्रको दण्ड जरिवाना उठाउन सक्छन् ।

तालिका-१: संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्व अधिकार

	संघ	प्रदेश	स्थानीय तह
कर	<ul style="list-style-type: none"> ● भन्सार, ● अन्तःशुल्क, ● मूल्य अभिवृद्धि कर, ● संस्थागत आयकर, ● व्यक्तिगत आयकर, ● पारिश्रमिक कर 	<ul style="list-style-type: none"> ● घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, ● सवारी साधन कर, ● मनोरञ्जन कर, ● विज्ञापन कर, ● कृषि आयमा कर, 	<ul style="list-style-type: none"> ● सम्पति कर, ● घर वहाल कर, ● घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, ● सवारी साधन कर, ● विज्ञापन कर, ● व्यवसाय कर, ● भूमिकर (मालपोत), ● मनोरञ्जन कर,
गैरकर	<ul style="list-style-type: none"> ● राहदानी शुल्क, ● भिसा शुल्क, ● पर्यटन दस्तुर, ● सेवा शुल्क ● जुवा चिट्ठा, क्यासिनो ● दण्ड जरिवाना 	<ul style="list-style-type: none"> ● सेवा शुल्क ● पर्यटन दस्तुर, ● दण्ड जरिवाना 	<ul style="list-style-type: none"> ● सेवा शुल्क दस्तुर, ● पर्यटन शुल्क, ● दण्ड जरिवाना,

सो ऐनअनुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहले कर लगाउँदा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसारपसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी लगाउनुपर्दछ। नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहले वस्तु वा सेवाको लागत, सञ्चालन र सम्भार खर्चलाई आधार मानी गैरकरका दर निर्धारण गर्नुपर्दछ। नेपाल सरकार, प्रदेश वा स्थानीय तहमध्ये कुनै दुई तहले उठाउने कर तथा गैरकर देहायबमोजिम एकल कर प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था बमोजिम उठाइनुपर्छ।

- प्रदेशले सवारी साधन कर उठाउँदा स्थानीय तहले सवारी साधनमा लगाएको करसमेत उठाउने,
- स्थानीय तहले घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क उठाउँदा प्रदेशले लगाएको घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्कसमेत उठाउने,

- स्थानीय तहले विज्ञापन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको विज्ञापन करसमेत उठाउने,
- स्थानीय तहले मनोरञ्जन कर उठाउँदा प्रदेशले लगाएको मनोरञ्जन करसमेत उठाउने।

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम बाँडफाँड गर्न नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो कोषमा जम्मा गर्दछ। संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये ७० प्रतिशत नेपाल सरकारलाई, १५ प्रतिशत प्रदेशलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड हुने उल्लेख छ। नेपाल सरकारले संघीय कानूनबमोजिम प्राकृतिक स्रोतमा रोयल्टी लगाउन र उठाउन सक्ने तथा सोको बाँडफाँड निम्नानुसार हुने उल्लेख छ।

तालिका-२ : रोयल्टीको बाँडफाँड

क्र.सं.	रोयल्टीको शीर्षक	नेपाल सरकार	सम्बन्धित प्रदेश	सम्बन्धित स्थानीय तह
१	पर्वतारोहण	५०	२५	२५
२	विद्युत्	५०	२५	२५
३	वन	५०	२५	२५
४	खानी तथा खनिज	५०	२५	२५
५	पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत	५०	२५	२५

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ अनुसार राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच र प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच राजस्वको बाँडफाँड गर्ने विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गरी नेपाल सरकारमा सिफारिस गर्नुपर्ने उल्लेख छ। ती आधारहरू हुन्: जनसंख्या र जनसांख्यिक विवरण, क्षेत्रफल, मानव विकास सूचकाङ्क, खर्चको आवश्यकता, राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास, पूर्वाधार विकास र विशेष अवस्था।

७. नेपालमा राजस्व परिचालनका लागि भएका कानुनी व्यवस्था

नेपालमा राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन भएका कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार छन्।

- नेपालको संविधान, २०७२ मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन भन्ने उल्लेख छ। धारा ६० मा राजस्व स्रोतको बाँडफाँडसम्बन्धी व्यवस्था छ, जसअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने तर साभा सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने

व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरेबमोजिम हुने प्रावधान छ।

- आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली २०५९,
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली २०५३,
- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा नियमावली २०५९,
- भन्सार ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६४,
- राजस्व चुहावट ऐन, २०५२ तथा राजस्व चुहावट (अनुगमन तथा नियन्त्रण) नियमावली, २०७०
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका आर्थिक ऐन (सालवसाली)

८. संघको राजस्व सङ्कलनको विद्यमान अवस्था

नेपाल सरकारको राजस्व सङ्कलनको विद्यमान अवस्था विश्लेषण गर्दा सङ्कलन अवस्था, राजस्वको संरचनालगायतलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

८.१ संघीय राजस्व सङ्कलन स्थिति

कर राजस्व र गैरकर राजस्वबाट हुने संघीय राजस्व सङ्कलनको अवस्था देहायबमोजिम रहेको छ।

तालिका-३: आ.व.२०७६/७७ को वार्षिक राजस्व सङ्कलनको विवरण

(रु.करोडमा)

क्र.सं.	कर शीर्षक	आ.व. २०७६/७७ को वार्षिक लक्ष्य	आ.व. २०७६/७७ को संशोधित वार्षिक लक्ष्य	आ.व. २०७५/७६ को सङ्कलन	आ.व. २०७६/७७ को सङ्कलन	गत वर्षको तुलनामा सङ्कलन वृद्धि प्रतिशत
१	मूल्य अभिवृद्धि कर	३१५०१	२३४३१	२४१६१	२२४०७	-७.२६
	उत्पादन, बिक्री, सेवा	११८३८	८८०५	८९५५	९८२६	९.७३
	पैठारी	१९६६३	१४६२६	१५२०६	१२५८१	-१७.२६
२	आयकर	२८०३५	२०८५४	१९४२८	२१९६९	१३.०८
३	भन्सार महसुल	२१३२०	१५८५८	१५५३७	१३७९९	-११.१९
४	अन्तःशुल्क	१६९९८	१२६४४	१२१८६	१००६२	-१७.४३
	आन्तरिक उत्पादन	१०६३०	७९७३	७३७६	६४९७	-११.९२
	पैठारी	६३६८	४६७१	४८१०	३५६५	-२५.८८
५	शिक्षा सेवा शुल्क	११५	७१	१०८	५८	-४६.३०
६	अन्य कर	२०४७	२१९१	१४८३	१७१०	१५.३१
	कर राजस्व जम्मा	१००९१६	७५०४९	७२९०३	७०००५	-३.९८
	गैरकर राजस्व जम्मा	१०२८७	७६५२	१०५९	९३७३	-६.८२
	कुल राजस्व जम्मा	१११२०३	८२७०१	८२९६२	७९३७८	-४.३२
	अन्य प्राप्ति	-	-	१००४	४७५८	-
	जम्मा राजस्व/प्राप्ति	१११२०३	८२७०१	८३९६६	८४१३६	०.२०

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय

आ.व.२०७६/७७ मा नेपाल सरकारले रु.११ खर्ब १२ अर्ब राजस्व सङ्कलन गर्ने लक्ष्य राखेकोमा कोभिड-१९ का कारण रु.८ खर्ब ४१ अर्ब राजस्व प्राप्त भएको छ। भन्सार बिन्दुमा सङ्कलन हुने राजस्व लक्ष्यअनुसार उठ्न नसके तापनि गत वर्षको भन्दा आयकरमा १३ प्रतिशत तथा आन्तरिक उत्पादन, बिक्री र सेवामा मूल्य

अभिवृद्धि कर १० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ।

८.२ कर राजस्वको संरचना

राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा रहेको कर राजस्वको संरचनामा मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर, भन्सार, अन्तशुल्क लगायतका करको हिस्सा आ.व. २०७६/७७ मा निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका-४: आ.व. २०७६/७७ मा कर राजस्वको संरचना

शीर्षक	असुली रु. करोडमा	कर राजस्वमा अनुपात (प्रतिशत)	कुल राजस्वमा अनुपात (प्रतिशत)
मूल्य अभिवृद्धि कर	२२४०७	३२.०	२८.२
आयकर	२१९६९	३१.४	२७.७
भन्सार महसुल	१३७९९	१९.७	१७.४
अन्तशुल्क	१००६२	१४.४	१२.७
शिक्षा सेवा शुल्क	५८	०.१	०.१
अन्य कर	१७१०	२.४	२.१
जम्मा कर राजस्व	७०००५	१००.०	८८.२

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय

कर राजस्वमा मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा बढी छ। यसपछि आयकरको छ। विगतमा राजस्वको ठूलो हिस्साको रूपमा भन्सार रहेकोमा विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यतापश्चात् भन्सारको योगदान घट्दै गएर हाल तेस्रो स्थानमा रहेको छ। अन्तःशुल्क चौथो स्थानमा रहेको छ। समग्रमा कुल राजस्वमा कर राजस्वको अंश ८८ प्रतिशत र गैरकर राजस्वको अंश १२ प्रतिशत रहेको छ।

८.३ कर राजस्वको शीर्षकगत विश्लेषण

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा कर राजस्व सङ्कलनतर्फ रु.७ खर्ब ५ करोड असुल भएको छ। यो आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा चार प्रतिशतले कम हो। विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोभिड-१९ संक्रमणका कारण आर्थिक वर्षको चैत महिनादेखि जेठ महिनासम्म भएको लकडाउन र त्यसपछिको निषेधाज्ञाको समयमा अत्यावश्यकबाहेकका अन्य क्षेत्रमा आर्थिक गतिविधि ठप्प रहेको र आयातको परिमाणमा समेत कमी आएको कारण भन्सार बिन्दुमा सङ्कलन हुने राजस्वको वृद्धिदर नकारात्मक रहँदा समग्र कर राजस्वको वृद्धिदर कुल

राजस्वको वृद्धिदरको तुलनामा केही न्यून हुन गएको छ। कर राजस्वका प्रमुख स्रोतको विश्लेषण निम्नानुसार छ :

(क) आयकर

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा आयकरतर्फ रु.२ खर्ब १९ अर्ब ६९ करोड सङ्कलन भएको छ। सो रकम गत वर्षको तुलनामा १३ प्रतिशतले बढी हो। आयकरतर्फ क्षेत्रगत विश्लेषण गर्दा संस्थागत आयकरतर्फ अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा चार प्रतिशत कम राजस्व सङ्कलन भएको छ, व्यक्तिगत आयकरतर्फ करिब पाँच प्रतिशतको वृद्धि भएको छ भने लगानीतर्फको आयकरमा अघिल्लो वर्षको तुलनामा ८६ प्रतिशतको वृद्धि भएको छ।

संस्थागत आयकरतर्फ सरकारी संस्थानहरूले दाखिला गर्ने आयकरमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ तर पब्लिक लिमिटेड कम्पनीको एक प्रतिशत ऋणात्मक वृद्धि रहेको छ भने प्राइभेट लिमिटेड कम्पनी र अन्य कम्पनीतर्फ करिब १४ प्रतिशतको ऋणात्मक वृद्धिदर रहेको छ। व्यक्तिगत आयकरतर्फ कर्मचारी तथा कामदारहरूको ज्याला तथा पारिश्रमिकमा भएको

वृद्धिका कारण पारिश्रमिक करतर्फ १४ प्रतिशतको वृद्धि भएको छ। कोभिड-१९ को प्रभाव समग्र आयकर सङ्कलनमा परेको देखिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, बीमा, इन्टरनेट जस्ता सेवा व्यवसायमा उल्लेखनीय वृद्धिदर हासिल भएको छ

भने फलाम, उद्योग, सिमेन्ट उद्योग र सवारी साधनको व्यवसायमा सङ्कलन हुने आयकरमा केही गिरावट आएको देखिन्छ। आयकरतर्फ सङ्कलन भएको राजस्वको विश्लेषण देहायबमोजिम छ।

तालिका-५: आयकर सङ्कलन विवरण

(रु. करोडमा)

आयकर	२०७५/७६	२०७६/७७	वृद्धिदर
(क) संस्थागत आयकर	१०३२५	९९१३	-३.९
• सरकारी कम्पनी	७६४	११०२	४४.२
• पब्लिक लिमिटेड कम्पनी	४७८९	४७२०	-१.४
• निजी लिमिटेड कम्पनी	३७३९	३२०४	-१४.३
• अन्य कम्पनी	१०३२	८८७	-१४.१
(ख) व्यक्तिगत आयकर	५९४२	६२५९	५.३२
• प्रोप्राइटरसीप	२१२८	२२२०	४.३
• पारिश्रमिक कर	२१९५	२४९९	१३.८
• सामाजिक सुरक्षा कर	६०५	६४५	६.५
• पुँजीगत लाभ कर	१०१४	८९५	-११.७
(ग) लगानीको आयकर	३०००	५५८३	८६.०७
• घरवहाल	३३५	२६४	-२१.१
• ब्याज	१८८३	२२००	१६.८
• पुँजीगत लाभ	१४१	२३६९	१५८३
• लाभांश	४९७	५९४	१९.६
• लगानीको अन्य आय	४	७	८२.४
• आकस्मिक लाभ	२४	२६	१०.३
• अन्य आयकर	११८	१२३	३.९

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

(ख) मूल्य अभिवृद्धि कर

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ रु.२ खर्ब २४ अर्ब ७ करोड असुल भएको छ। जसमध्ये आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ रु.९८ अर्ब २६ करोड र पैठारीतर्फ रु.१ खर्ब २५ अर्ब ८० करोड सङ्कलन भएको छ। आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि करतर्फ करिब १० प्रतिशतको वृद्धिदर हासिल भएको छ भने पैठारीतर्फको वृद्धिदर करिब १७ प्रतिशत नकारात्मक रहेको छ।

आन्तरिकतर्फ बिक्री वितरणमा १२.५ प्रतिशत र ठेक्का परामर्शमा करिब ५६ प्रतिशतको वृद्धि भएको छ। कोभिड-१९ को महामारीको कारण पर्यटन व्यवसायमा पर्न गएको प्रत्यक्ष असरको प्रभाव राजस्व सङ्कलनमा समेत परेको हुँदा पर्यटन क्षेत्रको वृद्धिदर २७ प्रतिशतले ऋणात्मक रहेको छ भने उत्पादन र दूरसञ्चार क्षेत्रमा समेत नकारात्मक वृद्धिदर देखिएको छ।

तालिका-६: आन्तरिक मूल्य अभिवृद्धि कर सङ्कलनको विश्लेषण

(रु.करोडमा)

शीर्षक	२०७५/७६	२०७६/७७	वृद्धिदर
उत्पादन	२९५५	२७६२	-६.५
बिक्री वितरण	१९९६	२२४५	१२.५
ठेक्का र परामर्श	२०३९	३१८२	५६
पर्यटन	२७८	२०३	२७
दूरसञ्चार, बीमा र अन्य सेवा	१०८६	९७०	-१०.७
रिभर्स चार्ज	४७७	४५३	-५

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

(ग) अन्तःशुल्क

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा अन्तःशुल्कतर्फ रु.१ खर्ब ६२ करोड असुल भएको छ। असुल भएको कुल अन्तःशुल्कमध्ये आन्तरिक उत्पादनतर्फ रु.६४ अर्ब ९७ करोड र पैठारीतर्फ रु.३५ अर्ब ६५ करोड रहेको छ। आन्तरिक अन्तःशुल्कतर्फ करिब १२ प्रतिशत र पैठारीतर्फ करिब २६ प्रतिशतले नकारात्मक रहेको

छ। गत वर्षको चैत महिनापछि मदिरा आयातमा लगाइएको प्रतिबन्धका कारण समग्र अन्तःशुल्क सङ्कलनमा नकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ। चुरोट र सुर्तीबाट भने उल्लेखनीय रूपमा अन्तःशुल्क असुली भएको छ। मदिरा, वियर र अन्य उत्पादनमा सङ्कलन हुने अन्तःशुल्कको वृद्धिदर नकारात्मक रहेको छ।

तालिका-७ : अन्तःशुल्क आन्तरिक उत्पादनतर्फको विश्लेषण

(रु. करोडमा)

शीर्षक	२०७५/७६ को असुली	२०७६/७७को असुली	वृद्धिदर
चुरोट र सुर्ती	१५१२	१८५५	२२.६
मदिरा	२५२१	२००६	-२०.४
वियर	२०८९	१४८२	२९
अन्य उत्पादन	१२३९	११४२	-७.८

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

(घ) भन्सार महसुल

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा भन्सार महसुल रु.१ खर्ब ३७ अर्ब ९९ करोड असुल भएको छ। जुन गत वर्षको तुलनामा करिब ११ प्रतिशतले कम हो। उच्च भन्सार महसुल दर भएका कार, जीप र भ्यानको पैठारी परिमाणमा कमी आउनु र राजस्व असुलीमा ठूलो प्रभाव पार्ने एम.एस. विलेट, सुन, सिमेन्ट क्लिङ्गर, कार, जीप र भ्यानमा पैठारी घट्नु प्रमुख कारण रहेका छन्। अर्कोतर्फ कच्चा पाम आयल, कक्रिट मिक्सर मेसिन र टेलिफोन उपकरणको पैठारी भने गत वर्षको तुलनामा वृद्धि भएको छ।

८.४ गैरकर राजस्व

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा गैरकर राजस्वतर्फ रु.९३ अर्ब ७३ करोड असुली भएको छ जुन गत वर्षको तुलनामा ६.८ प्रतिशतले कम हो। कोभिड-१९ को कारणले गरिएको लकडाउनको कारण सरकारी सेवा प्रवाह बन्द हुन जाँदा तथा सार्वजनिक संस्थानहरूको लाभांश रकम कम असुल भएको कारणले गैरकर राजस्व सङ्कलनमा असर परेको देखिन्छ।

९. करदाताको संख्या

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा जम्मा व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाताको संख्या १३ लाख ७३

हजार ३ सय २३, व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाताको संख्या १९ लाख ७५ हजार ३ सय १२ र करकट्टी गर्ने निकायले लिएको स्थायी लेखा नम्बर लिने करदाताको संख्या ५ हजार १ सय ६ पुगेको छ। मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदाताहरूको संख्या २ लाख ५९ हजार ६ सय ९५ र अन्तः शुल्क इजाजत प्रमाणपत्र लिने करदाताको संख्या ९९ हजार ६ सय ४ पुगेको छ।

१०. तीन तहका सरकारको राजस्व सङ्कलनको अवस्था

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा संघले रु.८ खर्ब ४१ अर्ब ३६ करोड, प्रदेशले रु.७० अर्ब ४५ करोड र स्थानीय तहले रु.१ खर्ब ३५ अर्ब ४६ करोड गरी रु.१० खर्ब ४७ अर्ब २७ करोड राजस्व सङ्कलन गरेका छन्। यस अनुसार तीनै तहको सरकारको राजस्व सङ्कलनमा संघको हिस्सा ८० प्रतिशत, प्रदेशको हिस्सा ७ प्रतिशत र स्थानीय तहको हिस्सा १३ प्रतिशत रहेको छ।

११. राजस्व परिचालनका चुनौती

नेपालमा राजस्व परिचालनका प्रमुख चुनौती निम्नानुसार छन्।

- कोभिड-१९ बाट प्रभावित उद्योग व्यवसायलाई राहत दिई आर्थिक क्रियाकलापलाई चलायमान बनाई पुनरुत्थान गरेर राजस्व परिचालन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा साभा अधिकार सूचीमा रहेका कर तथा गैरकर एकल प्रशासनबाट उठाउने भनिएको छ। यसको लागि ती निकायबीच उचित समन्वय गरी राजस्व परिचालन गर्नुपर्ने चुनौती छ।
- उद्योगी र व्यापारी मात्र करदाता हुन् भन्ने विद्यमान आम बुझाइलाई परिवर्तन गरी आय आर्जन गर्ने सबै नागरिक करदाता हुन् भन्ने धारणालाई आम नागरिक र करदातामा सचेतना जागृत गराउन विभिन्न करदाता शिक्षा, सूचना तथा सञ्चारको कार्यक्रम गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
- व्यावसायिक कारोबारमा विद्युतीय विलिड प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गरी सोको नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउने तथा बजार अनुगमन

कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाई राजस्व छली तथा चुहावटलाई कुशलतापूर्वक नियन्त्रण गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।

- आन्तरिक राजस्व विभागको Integrated Tax System र Central Billing Monitoring System को क्षमता अभिवृद्धि गरी भन्सार विभागको ASYSUDA World System र राजस्व अनुसन्धान विभागको Vehicle and Consignment Tracking System (VCTS) प्रणालीसँग अन्तरआबद्धता गरी एकीकृत करदाता सूचना प्रणालीको विकास गर्नु चुनौतीपूर्ण छ।
- करदाता दर्ता तथा अभिलेख प्रणालीमा सुधार गरी बायोमेट्रिक प्रणालीमा आबद्ध गर्ने तथा Nepal National Single Window (NNSW) लाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्ने चुनौती छ।
- विश्व बैंकको एक अध्ययन अनुसार नेपालको अनौपचारिक अर्थतन्त्र करिब ४० प्रतिशत भएको पाइएकोले अनौपचारिक अर्थतन्त्रको मात्रालाई घटाउँदै लगेर करको दायरामा ल्याउनु चुनौतीपूर्ण छ।
- विना दर्ता कारोबार गर्ने, दर्ता भएर पनि बिलबिजक जारी नगर्ने, बिलबिजक जारी गरे पनि कारोबार मूल्यमा जारी नगर्ने, नक्कली बिलबिजक जारी गर्ने, समयमा विवरण नबुझाउने, शून्य विवरण बुझाउने, क्रेडिट विवरण बुझाउने, विवरण पेश गर्ने तर कर नतिर्ने, कर बक्यौता राख्ने लगायतका कर कानूनको अवज्ञा गर्नेहरूलाई स्थलगत अनुगमन तथा सूचना प्रविधिको माध्यमबाट अनुगमन गरी कर परिपालना बढाउनु चुनौती छ।
- करको दर घटाउने र दायरा बढाउने कार्य चुनौतीपूर्ण छ।
- राजस्वका दृष्टिकोणले जोखिमपूर्ण मानिएका करदाताको पहिचान र विश्लेषण गरी कर परीक्षण, विस्तृत अनुसन्धान, चालु वर्षको कर परीक्षण, मौज्जात परीक्षण, अग्रिम करकट्टीको परीक्षणलाई सूचनामा आधारित र गुणस्तरीय बनाउनु चुनौतीपूर्ण छ।
- अन्तःशुल्कजन्य वस्तु उत्पादन तथा बिक्री वितरण गर्ने प्रतिष्ठान तथा बजारमा नियमित अनुगमन गरी अन्तःशुल्क चुहावट तथा अवैध मदिरा

नियन्त्रण गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

- भन्सार जाँचपास पूर्णरूपमा जोखिम व्यवस्थापनमा आधारित बनाउनु र भन्सारमा मालवस्तुको स्पष्ट घोषणा गराई मालवस्तुको मूल्याङ्कनलाई यथार्थपरक बनाउनु चुनौतीपूर्ण छ ।
- प्रहरी प्रशासनसँगको समन्वयमा सीमा क्षेत्रमा हुने अवैध चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रण तथा वैध व्यापारलाई प्रोत्साहन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।
- राजस्वसम्बन्धी ऐन, नियम र निर्देशिकालाई सरलीकृत बनाउनु, कार्यालयको कार्यसंरचना र कार्यप्रणालीलाई कार्यमैत्री र करदातामैत्री बनाउनु थप सुधार र लगानी गर्नु, कर्मचारीहरूले सदाचारितामा जोड दिई करदातामैत्री भई सेवा प्रवाह गर्नु चुनौती छ ।
- दक्ष, व्यावसायिक र स्वच्छ राजस्व प्रशासनको विकास, सूचना प्रविधिको प्रयोग, कर कानूनको परिपालनामार्फत कर सहभागिता वृद्धि गर्नु चुनौती छ ।
- प्रदेश तथा स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरूमा राजस्व परिचालनसम्बन्धी क्षमता विकास गर्नु चुनौती छ ।

१२. निष्कर्ष

राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने प्रशासनिक खर्च र देशको विकासको लागि आवश्यक पर्ने विकास खर्च जुटाउन, सार्वजनिक खर्चको बढ्दो आवश्यकतालाई

पूरा गर्न र वैदेशिक सहायतामाथिको निर्भरता कम गर्न राजस्व परिचालनको आवश्यकता पर्दछ । अहिले कोभिड-१९ संक्रमणको रोकथाम तथा नियन्त्रणको लागि थप स्रोतको आवश्यकता परेको अवस्थामा तीनै तहका सरकारले राजस्व सङ्कलन थप प्रभावकारी बनाउँदै राजस्वलाई सार्वजनिक वित्तको दिगो र भरपर्दो स्रोतको रूपमा स्थापित गराउँदै जानुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, २०७२, कानून किताव व्यवस्था समिति, काठमाडौं
- अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेट वक्तव्य, २०७७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को बजेटको मूल्यांकन प्रतिवेदन, २०७७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं
- आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को आयव्ययको संक्षिप्त भ्रमलक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, काठमाडौं
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं
- आर्थिक ऐन, २०७७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं
- उच्चस्तरीय कर प्रणाली पुनरावलोकन आयोग, २०७१ को प्रतिवेदन
- राजस्व परामर्श समितिको प्रतिवेदन, २०७७, अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं

अन्तर्दिवसीय कारोबार : दोस्रो बजारमा नयाँ आयाम

✍ मुराहरि पराजुली*

नेपालमा धितोपत्रको दोस्रो बजार साँघुरो भयो, कारोबारयोग्य औजारमा विविधता भएन, जोखिम मोलेर प्रतिफल उच्च बनाउन खोज्ने कारोबारीले अवसर पाएनन्, बजार परिपक्व र विकसित हुन सकेन भन्ने लगायतका गुनासो सुनिन्छ । यी यावत् गुनासोको सम्बोधन भिन्नाभिन्नै किसिमले गर्नुपर्ने हुन्छ । जोखिम मोलेर प्रतिफल उच्च बनाउन खोज्ने कारोबारीलाई अवसर उपलब्ध गराउने, दोस्रो बजारलाई विविधतायुक्त, परिपक्व र विकसित बनाउने सवालमा भने एउटा उपाय हुन सक्छ अन्तर्दिवसीय कारोबार ।

नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड(नेप्से)ले पूर्ण स्वचालित अनलाइन कारोबार प्रणाली (नट्स) सञ्चालनमा ल्याएको दुई वर्ष पूरा भएको सन्दर्भमा अन्तर्दिवसीय कारोबार (Intraday Trading) का लागि आवश्यक सामान्य पृष्ठभूमि तयार भएको मान्यतामा उभिएर यो लेख तयार पारिएको छ । अन्तर्दिवसीय कारोबारसँग जोडिएको धितोपत्र सापटी लिनेदिने (Securities Lending and Borrowing) तथा अक्सन मार्केट (Auction Market) सञ्चालनका बारेमा पनि यो लेखमा छोटो चर्चा गरिएको छ ।

हाल स्टक एक्सचेन्जमा हुने कारोबार मूलतः साधारण सेयरको खरिदबिक्रीमा सीमित छ । म्युचुअल फन्डहरूले जारी गरेका एकाङ्कहरूको कारोबारले पछिल्लो समयमा केही गति लिन थालेको छ भने थोरै मात्रामा ऋणपत्रहरूको कारोबार हुने गरेको छ ।

पुँजी बजारको थप विकास गर्न यसको संरचनालाई अद्यावधिक गर्ने, नीतिनियममा समयानुकूल परिमार्जन गर्ने, कारोबारयोग्य वित्तीय औजारमा विविधता ल्याउने, बजार सञ्चालक तथा अन्य सहभागीहरूको क्षमता विकास गर्ने, अत्याधुनिक प्रविधिमा अद्यावधिक हुँदै जाने, लगानीकर्ताको दायरा विस्तार गर्ने, पुँजी बजार शिक्षणलाई व्यापक बनाउनेलगायतका विषय निरन्तर

गरिनुपर्ने कार्य हुन् ।

खासगरी पूर्णकालीन लगानीकर्ता जसले धितोपत्रको कारोबारलाई प्रमुख पेसा बनाएका छन्, पुँजी बजारमा लगानी गरेको अनुभव हासिल गरेका छन्, बजारको सम्भावित जोखिमलाई बुझेका छन्, लगानीमा प्रतिफल उच्च बनाउन निरन्तर प्रयासरत छन्, सामान्य प्राविधिक तथा आधारभूत विश्लेषण गर्न सक्छन्, तिनलाई अन्तर्दिवसीय कारोबारमा सहभागी गराउनु उचित हुन्छ । यस्ता व्यक्तिगत वा संस्थागत लगानीकर्तालाई 'कारोबारी' को नामले सम्बोधन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । अन्तर्दिवसीय कारोबारबाट कारोबारी मात्रै होइन बजार सञ्चालक एवम् धितोपत्र व्यवसायी (मध्यस्थकर्ता) लाई समेत लाभ प्राप्त हुन्छ ।

अन्तर्दिवसीय कारोबारको अवधारणा

धितोपत्रको दोस्रो बजार कारोबारमा लगानीकर्ताको साझा उद्देश्य धितोपत्र किनबेच गर्ने, आफ्नो स्वामित्वमा लिने, त्यसलाई बिक्री गरी नाफा आर्जन गर्ने रहेको हुन्छ । तर सबै लगानीकर्ता धितोपत्र खरिद गरी आफ्नो स्वामित्वमा लिने र आफ्ना स्वामित्वमा भएको धितोपत्र बिक्री गरी पुँजीगत लाभ प्राप्त गर्ने आधारभूत उद्देश्य लिएर बजारमा प्रवेश गर्दैनन् । विकसित मुलुकको दोस्रो बजार धितोपत्र कारोबार गर्ने यो परम्परागत शैली र संरचनाभन्दा फरक किसिमले सञ्चालन भइरहेको हुन्छ । ती बजारमा वित्तीय सम्पत्तिको मूल्यमा हुने उतारचढावबाट लाभ उठाउन खोज्ने कारोबारीलाई अवसर उपलब्ध गराउने एवम् बजारको तीव्र उतारचढावलाई समेत सन्तुलनमा राख्ने उद्देश्यले अन्तर्दिवसीय कारोबार सञ्चालनमा ल्याइएको हुन्छ ।

यस किसिमको बजारमा कारोबारीको कारोबार एक दिनमा सीमित हुन्छ । उनीहरू एक दिनभित्रै सस्तो मूल्यमा धितोपत्र किन्ने र महँगोमा बिक्री गर्ने अथवा

* प्रवक्ता, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड

महँगोमा बिक्री गरेपश्चात सस्तोमा खरिद गरेर आफ्ना दायित्व पूरा गर्ने उद्देश्य लिएर प्रवेश गर्छन् । अर्थात् कारोबारीको चासो धितोपत्रको मूल्य उतारचढावसँग मात्र हुन्छ । यसमा कारोबारीले कुनै दिन खरिद/बिक्री गरेको धितोपत्र सोही दिन बिक्री/खरिद गर्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकारको कारोबारमा खासगरी निरन्तर र धेरै परिमाणमा किनबेच हुने धितोपत्रहरूको कारोबार हुने गर्दछ । धितोपत्र किन्ने, नामसारी गर्ने, धितोपत्रधनीका रूपमा लाभांश प्राप्त गर्ने, कम्पनीको सञ्चालक बन्ने वा सञ्चालक चुन्ने मताधिकार जस्ता संस्थागत अधिकार उपयोग गर्ने उनीहरूको उद्देश्य हुँदैन ।

नेपालमा प्रचलित ऐन/नियमले अन्तर्दिवसीय कारोबारको परिकल्पना नगरेकोले हाल अभ्यासमा पनि छैन । संस्थागत तथा व्यक्तिगत दुवै किसिमका लगानीकर्ताले धितोपत्र किनबेच गरेको तेस्रो दिनमा (T+2) धितोपत्र वा रकम प्राप्त गर्छन् ।

विकसित मुलुकहरूमा सङ्गठित पुँजी बजार सञ्चालनको भण्डै तीन सय वर्ष लामो इतिहास छ । ती मुलुकमा पनि अन्तर्दिवसीय कारोबार तुलनात्मक रूपमा नयाँ अभ्यास हो । सन् १९७० को उत्तरार्द्धमा मात्र ती मुलुकमा अलि फराकिलो गरी अन्तर्दिवसीय कारोबार प्रचलनमा आएको देखिन्छ । छिमेकी मुलुक भारतमा पनि अन्तर्दिवसीय कारोबार सञ्चालनमा छ ।

अन्तर्दिवसीय कारोबारमा संलग्न हुने लगानीकर्ता, धितोपत्र व्यवसायी तथा बजार सञ्चालक तिनै पक्षमा बजार सञ्चालनको आधारभूत ज्ञान, सीप, वित्तीय तथा प्राविधिक साधन आवश्यक हुन्छ । धितोपत्रको दोस्रो बजारसम्बन्धी कति पनि ज्ञान नभएको, बजार जोखिम वहन गर्ने सबालमा कमजोर, सीमित वित्तीय साधन, सूचना र प्राविधिक ज्ञानका हिसाबले अनुभवहीन लगानीकर्ताका लागि यो बजार उपयुक्त हुँदैन । तर धितोपत्र कारोबारलाई पूर्णकालीन व्यवसाय बनाउने कारोबारीका लागि यो बजार आवश्यक देखिन्छ । विकसित मुलुकमा सोहीअनुरूप नीतिगत तथा संस्थागत संरचना निर्माण गरी अन्तर्दिवसीय कारोबार सञ्चालन गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा अन्तर्दिवसीय कारोबारको मागको अवस्थाबारे औपचारिक अध्ययन भएको छैन । तथापि प्रविधिमा भएको विकास, कारोबारको आकारमा भएको

वृद्धि, फैलिदो लगानीकर्ताको समुदायलाई दृष्टिगत गरी अन्तर्दिवसीय कारोबार सञ्चालन सम्भव छ भन्ने आँकलन गर्न सकिन्छ ।

पछिल्लो समयमा धितोपत्रको दोस्रो बजार कारोबारमा सहभागी हुनसक्ने लगानीकर्ताको सङ्ख्या पाँच लाख नाघेको छ । नेप्से अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टम (नट्स) का प्रयोगकर्ताको संख्या तीन लाख ७६ हजार पुगिसकेको छ । संस्थागत लगानीकर्तातर्फ म्युचुअल फन्ड, बैंक तथा वित्तीय संस्था, बीमा कम्पनी, लगानी व्यवस्थापक र प्राइभेट इक्विटी फन्ड धितोपत्रको दोस्रो बजार कारोबारमा सक्रिय छन् । यी विविध किसिमका संस्थागत लगानीकर्ताले सार्वजनिक मञ्चहरूमा अन्तर्दिवसीय कारोबारको माग गर्ने गरेका छन् । पूर्ण स्वचालित कारोबार प्रणाली सञ्चालनमा आएसँगै व्यक्तिगत लगानीकर्ताले पनि अन्तर्दिवसीय कारोबारको माग गर्न थालेका छन् ।

नीतिगत पूर्वाधारको अभावमा हाल सञ्चालनमा रहेका पुँजीबजार सम्बद्ध संस्थाहरू अन्तर्दिवसीय कारोबार, धितोपत्र सापटी लिनेदिने तथा अक्सन मार्केटमा सहभागी हुन पाएका छैनन् । तापनि ऐन/नियममा आवश्यक परिमार्जन गरी नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लिमिटेड, सिडिएस एन्ड क्लियरिङ लिमिटेड, सदस्य धितोपत्र दलाल, मर्चेन्ट बैंकहरू छोटो समयको तयारीमै अन्तर्दिवसीय कारोबार, धितोपत्र सापटी लिनेदिने तथा अक्सन मार्केटमा सहभागी हुन सक्छन् । अन्य बजार सहभागीलाई यससम्बन्धी अभिमुखीकरण आवश्यक हुन्छ ।

हाल नेप्सेले दोस्रो बजार कारोबार नट्समार्फत सञ्चालन गर्दै आएको छ । यो एक बहुऔजार कारोबार संयन्त्र (Multi Asset Trading Platform) हो । यसमा अन्तर्दिवसीय कारोबार, धितोपत्र सापटी लिनेदिने तथा अक्सन मार्केट सञ्चालनका लागि आवश्यक विशेषताहरू थप गरी सञ्चालनमा ल्याउन सकिन्छ । सिडिएससीको प्रणालीमा पनि आवश्यक परिमार्जन गरी अन्तर्दिवसीय कारोबारका लागि अनुकूल बनाउन सकिन्छ ।

अन्तर्दिवसीय कारोबारका फाइदा तथा बेफाइदा दुवै छन् । थोरै पुँजीमा पनि लगानीकर्ताले बजारबाट लाभ उठाउन सक्ने सुविधा अन्तर्दिवसीय कारोबारमा हुन्छ । मार्जिन सुविधाको उपयोग गर्दै स्वपुँजीभन्दा

धेरै गुणाको कारोबारमा संलग्न हुन पाउने अवसर कारोबारीले अन्तर्दिवसीय कारोबारमा पाउँछन् । एकै दिनमा राफसाफ गरिने हुँदा अन्तर्दिवसीय धितोपत्र कारोबारमा उच्च तरलतायुक्त धितोपत्र मात्रै किनबेच हुन्छ । यसले समग्र बजारको तरलता वृद्धिमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । सामान्यतया धितोपत्रको स्वामित्व हस्तान्तरण हुने कारोबार (Cash and Carry) मा भन्दा अन्तर्दिवसीय कारोबारमा ब्रोकरले कारोबारीबाट तुलनात्मक रूपमा कम कमिसन लिने गरेको देखिन्छ । अन्तर्दिवसीय कारोबारमा जोखिम वा लाभ एक दिनबाट अर्को दिन सार्ने खालको हुँदैन । अर्थात् धितोपत्रको मूल्यमा प्रभाव पार्ने सूचनाको असर अन्तर्दिवसीय कारोबारमा एक दिनमा सीमित हुन्छ ।

अर्कोतिर अन्तर्दिवसीय कारोबारमा लगानीकर्ताले स-सानो मूल्य परिवर्तनबाट लाभ उठाउने प्रयास गरेका हुन्छन् । यसरी कारोबार गर्दा प्राप्त हुने लाभको तुलनामा सम्भावित नोक्सानीको आकार ठूलो हुन्छ । कारोबारको आकार बढ्दै जाँदा सम्भावित नोक्सानीको आकार पनि बढ्दै जान्छ । तसर्थ अन्तर्दिवसीय कारोबारमा कारोबारीले बजारको कडा निगरानी गर्दै कारोबार अवधिभर आफूलाई व्यस्त राख्नुपर्ने हुन्छ । बजारमा निरन्तर आइरहने सूचनाहरू अद्यावधिक गर्ने तथा ती सूचना अनुकूल धितोपत्र किनबेचको निर्णय गर्ने कार्यमा कारोबारी खटिइरहनुपर्ने हुन्छ । अन्तर्दिवसीय कारोबारबाट कारोबारीले धितोपत्र जारी गर्ने सम्बन्धित कम्पनीले गर्ने निर्णयहरू (लाभांश प्राप्त गर्ने, हकप्रद प्राप्त गर्ने, साधारण सभामा सहभागी बन्ने, सञ्चालक बन्ने वा सञ्चालक चुन्ने) बाट लाभ पाउँदैनन् । यी अन्तर्दिवसीय कारोबारका बेफाइदा हुन् । तर बेफाइदाभन्दा फाइदा बढी भएकाले विकसित तथा परिपक्व बजारमा अन्तर्दिवसीय कारोबार अभ्यासमा आएको हो ।

धितोपत्र सापटी लिनेदिने (Securities Lending and Borrowing)

अन्य सम्पत्ति जस्तै धितोपत्र पनि सापटी लिनेदिने कार्यबाट लिनेदिने दुवै पक्ष लाभान्वित हुन सक्छन् । सामान्यतया निष्क्रिय रहने धितोपत्रको सापटी लिनेदिने व्यवस्थाले धितोपत्र बजारमा तरलता सिर्जना गर्नुका साथै बजारको दक्षता अभिवृद्धि गर्छ । यसले धितोपत्रको

मूल्य पहिचानमा पनि सहयोग पुऱ्याउँछ । विकसित बजारमा धितोपत्र सापटी लिनेदिने कार्य पनि अनलाइन प्रणालीमार्फत हुने गरेको छ ।

धितोपत्र सापटी लिनेदिने व्यवस्थाले राफसाफ तथा फछ्यौट कार्यलाई थप सहज बनाउँछ । अन्तर्दिवसीय कारोबारमा लगानीकर्ताले आफूसँग नभएको धितोपत्र सापटी लिएर महँगोमा बिक्री गरेपश्चात् सस्तो मूल्यमा खरिद गरी दातालाई फिर्ता गर्ने गर्छन् । यो संयन्त्रमा धितोपत्र सापटी लिन वा दिनसक्ने पक्ष नियामक निकायले कानून तर्जुमा गरी तोकिदिएको हुन्छ । यसै गरी तोकिएको सर्तमा धितोपत्र सापटी लिने दिने कार्य सम्पन्न हुन्छ भन्ने सुनिश्चितता केन्द्रीय राफसाफ गृहले गर्छ । धितोपत्र सापटी लेनदेनको शुल्क, धितो, समय, धितोपत्रधनीको अधिकार आदि नियमक निकायबाट स्वीकृत ढाँचाको सम्झौतापत्रमा उल्लेख भएको हुन्छ ।

धितोपत्र अक्सन बजार (Securities Auction Market)

अन्तर्दिवसीय कारोबारमा सहभागी कारोबारीले कारोबार दिनमै आफ्ना धितोपत्र दायित्व पूरा नगरेको वा गर्न नसकेको अवस्थामा अक्सन मार्केटबाट खरिद गरी त्यस्तो दायित्व पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस अर्थमा अक्सन मार्केट अन्तर्दिवसीय कारोबारसँग अन्तरआबद्ध विषय हो ।

अक्सन बजारमा कारोबारी सहभागी हुँदैनन् । आफ्ना ग्राहकको दायित्व पूरा गर्ने गरी कारोबार सदस्य (दलाल) मात्र अक्सन मार्केटमा सहभागी हुन पाउँछन् । अक्सन मार्केट सञ्चालनका लागि स्टक एक्सचेन्जले निश्चित समय तोकेको हुन्छ र संयन्त्र उपलब्ध गराएको हुन्छ । अक्सन मार्केट सञ्चालन गर्दा किनबेच हुने धितोपत्रको मूल्य धितोपत्र कारोबार भएको अर्को दिन (T+1) मा कायम भएको अन्तिम मूल्यमा तोकिएको सीमाभित्र कारोबार हुनसक्ने गरी व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ ।

कारोबारमा सहभागी हुने संस्थाको भूमिका

अन्तर्दिवसीय कारोबार, धितोपत्र सापटी लेनदेन तथा अक्सन मार्केटमा प्रत्यक्ष रूपमा स्टक एक्सचेन्ज, केन्द्रीय राफसाफ गृह, कारोबार सदस्य, राफसाफ सदस्य, कारोबारी ग्राहक (संस्था तथा व्यक्ति) सहभागी हुन्छन् । हाल स्टक एक्सचेन्जको रूपमा नेपाल

स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड (नेप्से) ले कार्य गरिरहेको छ । केन्द्रीय निक्षेप तथा राफसाफ सेवा सिडिएस एन्ड क्लियरिङ लिमिटेड (सिडिएससी) ले प्रदान गरिरहेको छ । धितोपत्र दलालले कारोबार सदस्य तथा राफसाफ सदस्यको कार्य गरिरहेका छन् ।

(क) नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेड

नेप्सेले हाल धितोपत्रको स्वामित्व हस्तान्तरण (Cash and Carry, CNC) हुने गरी बजार सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । उसले अन्तर्दिवसीय कारोबार (Margin Intraday Square-off, MIS) सञ्चालनका लागि नीतिगत, संस्थागत र प्राविधिक पूर्वाधार तयार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नीतिगत पूर्वाधारका सम्बन्धमा नेप्सेले प्रचलित कारोबार विनियमावलीमा अन्तर्दिवसीय कारोबारलाई सहज बनाउने गरी संशोधन तथा परिमार्जन गर्नुपर्ने हुन्छ । संस्थागत पूर्वाधारको सम्बन्धमा नेप्सेको साङ्गठनिक संरचनामा रहेको कारोबार शाखाको कार्यक्षेत्रलाई विस्तार गरी कार्य विवरण तर्जुमा गर्ने र आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी प्राविधिक पक्षमा नेप्सेले हाल सञ्चालन गरिरहेको नट्समा अन्तर्दिवसीय कारोबार गर्ने गरी कार्यहरू (feature) थपेर स्तरोन्नति गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ख) सिडिएस एन्ड क्लियरिङ लिमिटेड (सिडिएससी)

हाल नेप्सेमा कारोबार भइसकेपछि सिडिएससीमार्फत राफसाफ तथा फछ्यौटको कार्य हुँदै आएको छ । अन्तर्दिवसीय कारोबारलाई क्रियाशील बनाउन राफसाफ तथा फछ्यौटसम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थामा केही परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै गरी धितोपत्र सापटी लिनेदिने कार्य विकसित बजारमा केन्द्रीय निक्षेप गृहले सञ्चालन गर्दै आएका छन् । सोहीअनुरूप नेपालमा पनि सिडिएससीमार्फत धितोपत्र सापटी लिनेदिने कार्य सञ्चालन गर्न उपयुक्त हुन्छ । यसका लागि सिडिएससीको कार्य क्षेत्र विस्तार गर्ने गरी सम्बन्धित विनियमावलीमा संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ग) धितोपत्र दलाल (कारोबार सदस्य/राफसाफ सदस्य)

नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट धितोपत्र दलालको कार्य गर्न अनुमति प्राप्त गरेका ५० दलाललाई नेप्सेले कारोबार सदस्य र सिडिएससीले राफसाफ सदस्यको रूपमा

आफ्ना प्रणालीमा पहुँच दिएका छन् । यी धितोपत्र दलालहरूले हाल ग्राहकको तर्फबाट धितोपत्र कारोबार गराउने र कारोबार पछि राफसाफ तथा फछ्यौट गरिदिने कार्य गर्दै आएका छन् भने केहीले मार्जिन कारोबार गर्ने अनुमति पनि लिएका छन् । अन्तर्दिवसीय कारोबार तथा धितोपत्र सापटी लिनेदिने कार्यमा पनि निश्चित मापदण्ड (पुँजी, प्रविधि तथा जनशक्ति आधार) पूरा गर्ने धितोपत्र दलाललाई मध्यस्थकर्ताका रूपमा सहभागी गराउन सकिन्छ । कारोबारीलाई अन्तर्दिवसीय कारोबार सुविधा उपलब्ध गराउन कारोबार सदस्यले स्टक एक्सचेन्जबाट अनुमति लिनुपर्छ । स्टक एक्सचेन्जले धितोपत्र दलाललाई अन्तर्दिवसीय कारोबार सुविधा उपलब्ध गराउने अनुमति प्रदान गर्दा तय गरेका प्रावधानहरू सममयानुकूल परिमार्जन गर्न सकिने किसिमको हुनुपर्छ ।

(घ) कारोबारी

वित्त बजारमा धितोपत्रको कारोबारलाई बढी जोखिमयुक्त मानिन्छ । धितोपत्रको प्राथमिक बजारभन्दा दोस्रो बजार अझ बढी जोखिमयुक्त मानिन्छ । दोस्रो बजारमा पनि स्वामित्व हस्तान्तरण हुने (Cash and Carry, CNC) भन्दा अन्तर्दिवसीय कारोबार (Margin Intraday Square-off, MIS) को कारोबार उच्च जोखिमयुक्त हुन्छ । तसर्थ अन्तर्दिवसीय कारोबारमा सहभागी हुने कारोबारीले यो बजारको जोखिम बुझेको र उक्त जोखिमलाई ग्रहण गर्न तयार हुनुपर्छ । यसका लागि संस्थागत कारोबारीको हकमा अन्तर्दिवसीय कारोबार खुला गर्ने तर व्यक्तिगत कारोबारीको हकमा निश्चित सर्त पूरा गरेकालाई मात्रै सहभागी गराउनु उपयुक्त हुन्छ । व्यक्तिगत कारोबारीको हकमा अनलाइन ट्रेडिङ सिस्टममा सहभागी भएको निश्चित अवधि पूरा गरेको, पछिल्लो एक वर्षमा निश्चित रकमको कारोबार गरेको, योग्यता परीक्षा उत्तीर्ण गरेको जस्ता सर्तहरू राख्न सकिन्छ ।

कारोबारयोग्य धितोपत्र

अन्तर्दिवसीय कारोबारका लागि उपलब्ध धितोपत्रमा पर्याप्त तरलता हुनुपर्छ । न्यून तरलता भएका र निष्क्रिय धितोपत्रलाई अन्तर्दिवसीय कारोबारमा समावेश गराउन सकिँदैन । स्टक एक्सचेन्जले अन्तर्दिवसीय कारोबारका लागि उपयुक्त भनी तोकेको धितोपत्रलाई

मात्र यस बजारमा समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ । हाललाई दोस्रो बजारमा सूचीकृत साधारण सेयरमध्ये उच्च तरलतायुक्त, आधारभूत सूचना अद्यावधिक गर्ने कम्पनीका सेयरलाई अन्तर्दिवसीय कारोबारका लागि योग्य धितोपत्र मानिनुपर्छ ।

अन्तर्दिवसीय कारोबार कार्यान्वयनको बाटो

अन्तर्दिवसीय कारोबार, धितोपत्र सापटी लिनेदिने तथा अक्सन मार्केट एक अर्कासँग जोडिएका विषय हुन् भन्ने चर्चा भइसक्यो । यस किसिमको कारोबार सुसञ्चालनका लागि सरकार, नियामक निकाय, बजार सञ्चालक तथा बजार सहभागीका तहबाट सम्बोधन हुनुपर्ने विविध विषयको सामान्य चर्चा पनि आवश्यक छ ।

(क) सञ्चालन जोखिम (Operational risk), बजार जोखिम (Market risk)

धितोपत्र बजारमा दुई किसिमका जोखिम हुन्छन् । नीतिगत, संस्थागत, पूर्वाधार तथा मानवीय त्रुटिका कारण अपेक्षित नतिजा हासिल नहुने सञ्चालन जोखिम हो भने बजार मूल्य अनुमान गरिएको भन्दा विपरीत दिशामा अगाडि बढ्दा हुने नोक्सानी बजार जोखिम हो । अन्तर्दिवसीय कारोबारमा यी दुवै जोखिम विद्यमान रहन्छन् । बजारमा सहभागी सबै पक्ष यी जोखिमबारे सचेत हुनुपर्छ ।

नेप्से, सिडिएससी, कारोबार सदस्य तथा कारोबारीको संस्थागत संरचना, उनीहरूले प्रयोग गर्ने प्रविधि, कार्यरत जनशक्ति अन्तर्दिवसीय कारोबारका लागि योग्य छन् भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ । त्यसैगरी कारोबारीले आफूले चाहेको दिशामा बजारको मूल्य नजान पनि सक्छ भन्ने ख्याल गर्नुपर्छ । यसरी बजार मूल्यमा हुने अनपेक्षित उतारचढाव कारोबारीले प्रत्यक्ष रूपमा सामना गर्नुपर्ने चुनौतीलाई जोखिम मानिनुपर्छ र त्यस्तो जोखिमलाई व्यवस्थापन गर्ने रणनीति तथा स्रोतसाधन कारोबारीसँग हुनुपर्छ ।

(ख) धितोपत्र व्यवसायी-ग्राहक सम्झौता

हाल कारोबार सदस्य (धितोपत्र दलाल) र ग्राहकबीच तोकिएको ढाँचामा सम्झौता भइसकेपछि ग्राहकका लागि कारोबार सदस्यले धितोपत्र कारोबार गरिदिँदै आएका छन् । ग्राहकले अनलाइन प्रयोग गर्न निवेदन दिएमा सोहीअनुरूप

कारोबार सदस्यले अनलाइन प्रणालीमा पहुँच दिँदै आएका छन् । ग्राहक अन्तर्दिवसीय कारोबारमा पनि संलग्न हुने हो भने यसका लागि अलग्गै कारोबार खाता खोल्ने र अलग्गै सम्झौता गर्ने अभ्यास अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा रहेको देखिन्छ । सोहीअनुरूपको व्यवस्था हामीले पनि गर्नु उचित हुन्छ ।

(ग) अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण

अन्तर्दिवसीय कारोबार सामान्यतया तीव्र गतिमा र ठूलो आकारमा हुन्छ । यस्तो कारोबारले सिर्जना गर्ने दायित्वको अनुगमन गर्ने विषय तुलनात्मक रूपमा चुनौतीपूर्ण हुन्छ । अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि नेप्से, सिडिएससी र कारोबार सदस्यले प्रविधि र जनशक्तिको पर्याप्त व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

(घ) सूचना सङ्कलन र प्रवाह

धितोपत्रको कारोबारमा सूचना प्रवाहको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । नेपालमा संस्थागत सुशासन, पारदर्शिता र खुलासाको वातावरण कमजोर छ । सूचीकृत कम्पनीबाट समयमै शुद्ध सूचना प्राप्त गर्ने र सरोकारवालाहरू माझ पुऱ्याउने संयन्त्रलाई थप सुदृढ बनाइनुपर्छ । यस्तो संयन्त्रको अभावमा भित्री सूचनाको आधारमा कारोबार गर्ने प्रवृत्ति मौलाएर बहुसंख्यक लगानीकर्ता नोक्सानीमा पर्ने सम्भावना बढेर जान्छ ।

(ङ) लगानीकर्ता शिक्षण

अन्तर्दिवसीय कारोबार नेपालको सन्दर्भमा नौलो अवधारणा भएकाले यसमा सहभागी हुने व्यक्तिगत कारोबारीलाई आधारभूत ज्ञान आवश्यक हुन्छ । संस्थागत लगानीकर्तालाई भने सुरुदेखि नै कारोबारमा संलग्न गराउन सकिन्छ । प्रारम्भिक चरणमा अन्तर्दिवसीय कारोबारमा अन्तर्निहित जोखिम बुझेको अनुभवी र स्रोतयुक्त कारोबारीको समूह तयार गर्नु नियामक निकाय, बजार सञ्चालक र मध्यस्थकर्ताको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ ।

(च) कर, शुल्क, मार्जिन तथा जरिवाना

कारोबारीले धितोपत्रको किनबेचमा तिर्ने शुल्क,

कर, मार्जिन तथा जरिवानासम्बन्धी विद्यमान व्यवस्था तत्काल कानून र विनियमावलीमा उल्लेख भएका छन् । यी व्यवस्थाहरूमा तत्काल परिवर्तन आवश्यक देखिँदैन । अन्तर्दिवसीय कारोबार अभ्यासमा नआएकोले यसमा लाग्ने कारोबार कमिसन, पुँजीगत लाभकरको गणनामा भने प्रस्ट हुनुपर्छ । स्वामित्व हस्तान्तरण हुने गरी हुँदै आएको कारोबार (Cash and Carry) र स्वामित्व हस्तान्तरण नहुने अन्तर्दिवसीय कारोबार (Margin Intraday Square-off) मा कारोबारीले सदस्य दलाल, स्टक एक्सचेञ्ज, सिडिएससी तथा धितोपत्र बोर्डलाई तिर्ने शुल्क एवम् पुँजीगत लाभ कर समान हुने कि नहुने भन्ने विषय यकिन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यसै गरी, धितोपत्र सापटी लेनदेनमा पनि स्वामित्व हस्तान्तरण नहुने हुँदा यसलाई ब्याज आम्दानी वा कुनै सम्पत्ति बहालमा लगाएवापत प्राप्त हुने

आयका रूपमा व्यवहार गरी सोहीअनुरूप कर लगाउनु उचित हुन्छ । अन्तर्दिवसीय कारोबार सुसञ्चालनका लागि केन्द्रीय राफसाफ गृहले सङ्कलन गर्ने मार्जिनसम्बन्धी व्यवस्था पनि प्रस्ट हुनुपर्छ । हाल मार्जिनका रूपमा रकम सङ्कलन गर्ने चलन भए पनि धितोपत्रलाई मार्जिनवापतको धितोका रूपमा स्वीकारिएको छैन । तसर्थ धितोपत्रलाई मार्जिनवापतको धितोका रूपमा स्वीकार गर्ने कानुनी व्यवस्था र अभ्यास आवश्यक देखिन्छ । कारोबारमा संलग्न पक्षले आफ्ना दायित्व (रकम तथा धितोपत्र) पूरा नगरेको वा ढिलो गरेको अवस्थामा लाग्ने जरिवाना, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थामा पनि थप स्पष्टता आवश्यक छ ।

(यहाँ व्यक्त विचारले लेखक आबद्ध संस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दैन ।)

नेपालमा कोरोनाले सिर्जना गरेको आर्थिक अवसर

रमेशप्रसाद पराजुली*

सन् २०१९ को अन्त्यतिर चीनको वुहानबाट सुरु भएको कोरोना महामारीले एक्काइसौं शताब्दीको सबैभन्दा ठूलो मानवीय र आर्थिक सङ्कट निम्त्याएको छ। विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनका अनुसार अप्रिल ९, २०२१ सम्म यसबाट विश्वका २२३ देश तथा क्षेत्रहरू प्रभावित भएका छन्। १३ करोड ३५ लाख मानिसहरू संक्रमित भई २८ लाख ९४ हजारले ज्यान गुमाएका छन्। विश्वभर करिब ६६ करोड ९३ लाख व्यक्तिले कोरोनाको खोप लगाइसकेको परिस्थितिमा पनि प्रतिदिन ७ लाख ३३ हजार थप संक्रमित भइरहेका छन् भने प्रतिदिन ज्यान गुमाउनेको संख्या १३ हजार रहेको छ। यो लेख तयार गर्दासम्म छिमेकी देश भारतमा १ करोड ३० लाख मानिसहरू कोरोना संक्रमित भई १ लाख ६८ हजारले ज्यान गुमाएका छन्। भारतमा कोभिडको दोस्रो लहर उत्कर्षमा पुगिसकेको छ। खुला सिमानाको कारण नेपाल भारतबीच निर्वाध आवतजावतले भविष्यमा नेपालमा कोरोना प्रभावित दर बढ्न सक्ने आशङ्कासमेत गरिएको छ। उत्तरी छिमेकी चीनले भने कोरोना संक्रमण नियन्त्रणमा अद्भुत सफलता हासिल गरेको छ। संक्रमण सुरु भएपछि १ लाख ३ हजार प्रभावित भई ४ हजार ८५१ जनाको मृत्यु भएको छ भने प्रतिदिन संक्रमण संख्या ३१ मात्र रहेको छ। दक्षिण एसियाली देशमा भुटान र माल्दिभ्स कोरोना नियन्त्रण गर्न सफल भएका छन्। भुटानमा कोभिड सुरु भएदेखि हालसम्म जम्मा ९०० जना संक्रमित भएकोमा एक जनाको मात्र मृत्यु भएको छ भने माल्दिभ्समा २५ हजार संक्रमित भई जम्मा ६७ जनाको मात्र मृत्यु भएको छ। हाल भुटान र माल्दिभ्समा प्रतिदिन दैनिक संक्रमण क्रमशः शून्य र ११३ जना रहेको छ।

नेपालमा पनि सन् २०२० जनवरीमा पहिलो कोरोना भाइरसको संक्रमण फेला परेको थियो। नेपालमा अप्रिल ९, २०२१ सम्म यस भाइरसबाट २

लाख ७९ हजार प्रभावित भई २ लाख ७५ हजार निको भइसकेका छन्। सक्रिय संक्रमित संख्या २ हजार ८ सय छ। महामारीका कारण ३ हजार ३९ जनाले ज्यान गुमाइसकेका छन्। हालसम्म करिब २३ लाख १० हजारले कोरोना परीक्षण गराएका छन्। कोरोना रोकथामको लागि सरकारले २०७६ साल चैत्र ११ देखि २०७७ साल साउन ६ सम्म बन्दाबन्दी जस्तो कठोर निर्णय लिनुपरेको थियो भने आर्थिक क्रियाकलापहरू २०७७ माघदेखि मात्र स्वास्थ्यसम्बन्धी मापदण्ड कायम राखी पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा आए।

छिमेकी मुलुक भारतसँगै देशभर कोरोना संक्रमण पुनः वृद्धि भइरहेको अवस्थामा आर्थिक गतिविधि विस्तारको दृष्टिले आउँदा दिनहरू पनि उत्तिकै चुनौतीपूर्ण देखिन्छन्। मुलुकको कुल आर्थिक गतिविधिको करिब दुइ तिहाई हिस्सा रहेको बागमती प्रदेशमा कोरोना संक्रमणको दर उच्च हुनाले पनि स्वास्थ्य मापदण्डप्रति हामी सजग रहँदै आर्थिक क्रियाकलापहरू गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता छ।

हरेक समस्याका चुनौती र अवसर गरी दुईवटा पाटा हुन्छन्। विश्वभर फैलिएको कोरोना महामारीले समग्र अर्थतन्त्रमा मूलतः चार किसिमले असर पुऱ्याएको छ। पहिलो मागमा उल्लेख्य रूपमा कमी आउनु, दोस्रो आपूर्तिमा अवरोध, तेस्रो व्यापार आशामा उल्लेखनीय गिरावट र चौथो वित्तीय चिन्ता रहेका छन्। त्यस्तै हरेक खराब चीजको केही न केही राम्रो पक्ष हुन्छ भनेजस्तै कोरोना महामारीले पनि अर्थतन्त्रमा अवसरका प्रशस्त ढोका खोलिदिएको छ। ती विभिन्न अवसरलाई यस आलेखमा छोटकरीमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०२१ जनवरीमा प्रक्षेपण अनुसार सन् २०२१ मा विश्व आर्थिक वृद्धि ५.५ प्रतिशत रहने अनुमान गरेको छ। कोरोना भाइरसको कारण समग्र आर्थिक क्रियाकलामा शिथिलता आई सन्

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

२०२० मा विश्व आर्थिक वृद्धि ३.५ प्रतिशतले खुम्चियो । महामारीका कारण सन् १९३० पछिको सबैभन्दा ठूलो आर्थिक मन्दी आएकोले प्राय सबै अर्थतन्त्र खुम्चिएको थियो । यो समयमा भारतको अर्थतन्त्र क्रमशः आठ प्रतिशतले खुम्चियो भने चीनमा २.३ प्रतिशतले विस्तार भयो । सन् २०२१ र २०२२ मा भारतको अर्थतन्त्र ११.५ प्रतिशत र ६.८ प्रतिशत र चीनको अर्थतन्त्र ८.१ र ५.६ प्रतिशतले विस्तार हुने अनुमान गरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०२१ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर २.५ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट २०७७ साल फागुन २१ गते प्रकाशित विवरण अनुसार कोरोनाको कारण आर्थिक वर्ष सन् २०१०/११ को आधारभूत मूल्यमा सन् २०१९/२० को आर्थिक वृद्धिदर १.९९ प्रतिशत नकारात्मक रहेको छ । उक्त अवधिमा कृषि, विद्युत्, पानी, सूचना तथा सञ्चार, वित्त तथा बीमा, रियल स्टेट, प्रोफेसनल विज्ञान तथा प्राविधिक क्रियाकलाप, प्रशासनिक तथा सोसँग सम्बन्धित सहायक क्षेत्रहरू, सार्वजनिक प्रशासन तथा रक्षा, शिक्षा, मानव स्वास्थ्य तथा सामाजिक क्रियाकलापमा क्रमशः २.२३ प्रतिशत, २५.५८ प्रतिशत, २.१४ प्रतिशत, २.३० प्रतिशत, ४.७५ प्रतिशत, २.३७ प्रतिशत, १.२० प्रतिशत, २.१५ प्रतिशत ६.१६ प्रतिशत, ३.० प्रतिशत, ५.२० प्रतिशत र १.३७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने खनिज, उत्पादनमुलक उद्योग, निर्माण, थोक तथा खुद्रा व्यापार, यातायात तथा भण्डारण र आवास तथा भोजन सेवामा क्रमशः २.२३ प्रतिशत, ९.०५ प्रतिशत, ५.६३ प्रतिशत, १०.६९ प्रतिशत, १३.३७ प्रतिशत, र २५.७२ प्रतिशतले खुम्चिएको छ । कोभिडको सबैभन्दा बढी असर आवास तथा भोजन सेवा र यातायात तथा भण्डारण क्षेत्रमा परेको छ । विद्युत् तथा ग्यास, सार्वजनिक प्रशासन र मानव स्वास्थ्य क्षेत्रमा कोभिडको सामान्य असर परेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा वैदेशिक रोजगारीका लागि अन्तिम श्रम स्वीकृति (संस्थागत, व्यक्तिगत, नयाँ र वैधानिकीकरण) लिनेहरूकोमा संख्या उल्लेख्य रूपमा कमी आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा यस्तो संख्या ३ लाख ६२ हजार रहेकोमा २०७५/७६ मा २ लाख ४४ हजार र २०७६/७७ मा १ लाख ९४ हजार मात्र रहेको छ । चालु आर्थिक वर्षको सात महिनामा वैदेशिक

रोजगारीका लागि अन्तिम श्रम स्वीकृति (संस्थागत तथा व्यक्तिगत-नयाँ र वैधानिकीकरण) लिने नेपालीको संख्या ७५.९ प्रतिशतले घटेको छ । अघिल्लो आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा यस्तो संख्या २१.७ प्रतिशतले बढेको थियो । यसको साथै विदेशमा रोजगारीको लागि गएका नागरिकहरू स्वदेश फर्कने क्रम जारी रहेको छ । विदेशबाट फर्किआएका युवाहरूको ज्ञान, सीप, जोश जाँगरको अधिकतम उपयोग गर्ने र परिवारका सदस्यहरू एकत्रित भई उद्यमशीलता विकास, स्वरोजगार तथा स्वनिर्भर बन्ने र विकास निर्माणका आयोजनाको मोडालिटी परिवर्तन गरी यस्ता आयोजनाहरूमा युवा परिचालन गर्ने अवसर पनि यस महामारीले सिर्जना गरेको छ ।

कोरोनाको कारण नेपालमा करिब ३७ लाख कामदारको काम जोखिममा परेको प्रक्षेपण अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनले गरेको छ । यसरी जोखिममा परेका श्रमिकलाई कृषि क्षेत्रमा परिचालन गर्न सकेमा कृषि उत्पादनमा वृद्धि गर्न सकिन्छ । जसबाट कृषिजन्य वस्तुहरूको आयात प्रतिस्थापन गरी निर्यात प्रवर्द्धन गर्न सकिने सम्भावनासमेत रहेको छ तर यसको लागि सरकारले सिँचाइ सुविधा विस्तार, मलखादको समयमै उपलब्धता गराउनेतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । सिँचाइ सुविधा विस्तारको लागि नदी डाइभर्सन, पहाडी क्षेत्रमा वर्षाको पानी संरक्षण गर्न ठूलाठूला पोखरीको निर्माण गरी थोपा सिँचाइ परियोजनाको विस्तार, प्रत्येक स्थानीय तहमा शीतघरको निर्माण, वडावडामा स्थानीय उत्पादन बिक्रीको लागि हाटबजारको व्यवस्था र भूमि बैंकको अवधारणा पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरी सामूहिक र चक्लाबन्दी खेतीतर्फ युवा जनशक्तिलाई आकर्षित गर्न सके कृषि उत्पादनमा उल्लेखनीय वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल आयात-निर्यात क्रमशः रु.१४ खर्ब १९ अर्ब र रु.९७ अर्ब १० करोड थियो । उक्त आयात-निर्यातमा कृषिजन्य वस्तुको हिस्सा क्रमशः १५ र ३५ प्रतिशत रहेकोमा कोभिडका कारण आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा कुल आयातमा उल्लेख्य गिरावट आई रु.१,१९७ अर्ब रहन गयो । यो वर्ष कोभिडका कारण आर्थिक गतिविधि ठप्प हुँदा कृषिजन्य वस्तुहरूको निर्यातमा कमी आई कुल निर्यातको ३२ प्रतिशतमा सीमित हुन पुग्यो भने आयातमा सामान्य वृद्धि भई कुल

आयातको १८.५५ प्रतिशत रहन गयो । चालु आर्थिक वर्षको छ महिनामा कुल आयात-निर्यात क्रमशः रु.६ खर्ब ६१ अर्ब र ६१ अर्ब रहेको छ । यसमा कृषिजन्य वस्तुको हिस्सा क्रमशः २०.५७ र ४९.१८ प्रतिशत छ । २०७६/७७ मा धानको उत्पादन ५५ लाख ५५ हजार मेट्रिक टन रहेकोमा चालु आ.व. २०७७/७८ मा ५६ लाख २२ हजार मेट्रिक टन रहेको अनुमान कृषि तथा पशुपन्थी मन्त्रालयले गरेको छ । कोरोनाको कारणले जोखिममा परेका श्रमिकलाई कृषि क्षेत्रमा परिचालन गरी खाद्य र पोषण सुरक्षा तथा खाद्य सम्प्रभुतासहितको दिगो प्रतिस्पर्धी एवम् समृद्ध कृषि अर्थतन्त्र निर्माणको ढोका कोभिडले खोलेको छ । विगत एक वर्षमा भएको कृषि कर्जाको विस्तारले पनि यसतर्फ सङ्केत गरेको छ । २०७६ माघ मसान्तमा लगानीमा रहिरहेको कुल कर्जामा कृषि कर्जाको हिस्सा ६.७४ प्रतिशत रहेकोमा २०७७ माघ मसान्तमा ७.५८ प्रतिशत पुगेको छ । विगत एक वर्षमा कृषि क्षेत्रमा लगानीमा रहिरहेको रकम ३२.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यसले कृषि उत्पादनमा उल्लेख्य वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापनका साथै निर्यात प्रवर्द्धन गर्न सकिने अवसरसमेत सिर्जना भएको छ ।

कोभिडको समयमा अनलाइन भुक्तानी तथा कारोबारमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ । २०७७ साउनदेखि २०७७ माघसम्म अनलाइन कारोबार संख्या क्रमशः आरटीजीएसको ३१.५९ प्रतिशत, एटीएमबाट नगद फिक्ने १२.३३ प्रतिशत, कनेक्ट आइपीएस १२१ प्रतिशत, डेबिट कार्ड १३४ प्रतिशत, क्रेडिट कार्ड ४२ प्रतिशत, प्रिपेड कार्ड १२७ प्रतिशत, मोबाइल बैंकिङ ६६ प्रतिशत वृद्धि भएको छ । त्यस्तै सोही समयमा अनलाइन कारोबार रकममा पनि आरटीजीएसको ८.४८ प्रतिशत, एटीएमबाट नगद फिक्ने १० प्रतिशत, कनेक्ट आइपीएस १०३ प्रतिशत, डेबिट कार्ड ११४ प्रतिशत, क्रेडिट कार्ड ७५ प्रतिशत, प्रिपेड कार्ड १८१ प्रतिशत, मोबाइल बैंकिङ १०४ प्रतिशत वृद्धि भएको छ । औसतमा अनलाइन कारोबार संख्या ५० प्रतिशत र कारोबार रकम ४५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यसले डिजिटल अर्थतन्त्र निर्माणका साथै सुरक्षित स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्न र बैंकिङ पहुँच विस्तारमा समेत सहयोग पुगेको छ ।

कोरोनाको बीचमा विदेशी विनिमय सञ्चितिमा

थप दबाव पर्ने प्रारम्भिक प्रक्षेपण रहे तापनि चालु आर्थिक वर्षको सात महिनाको अवधिमा आयात ०.०१ प्रतिशतले र निर्यात ७.६ प्रतिशतले बढेको छ । गत आर्थिक वर्षको माघ मसान्तसम्मको तुलनामा कामको लागि विदेशिने युवाको संख्या ७६ प्रतिशतले कमी आए तापनि विप्रेषण आप्रवाह नेपाली रुपैयाँमा १०.९ प्रतिशतले बढेको छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कुल रेमिट्यान्स आप्रवाह रु.८७९ अर्ब रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा सामान्य कमी आई रु.८७५ अर्ब रहन पुग्यो । गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा चालु आर्थिक वर्षको साउन, भदौ, असोज, कात्तिक, मङ्सिर र पुसमा विप्रेषण आप्रवाह क्रमशः २३ प्रतिशत, ८.१ प्रतिशत, १२.६ प्रतिशत, ११.२ प्रतिशत, १०.९ प्रतिशत र ११.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यस आर्थिक वर्षको माघ मसान्तमा शोधनान्तर स्थिति रु.९७ अर्ब ३६ करोडले बचतमा छ । कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति रु.१४ खर्ब ६२ अर्ब रहेको छ । पर्याप्त विदेशी विनिमय सञ्चितिले पुँजीगत वस्तुहरू आयात गरी द्रुत गतिमा पूर्वाधार विकास तथा औद्योगिकरणको लागि अवसर सिर्जना गरेको छ । गत वर्षको फागुन मसान्तसम्म अधिल्लो वर्षको तुलनामा आयात ३.६ प्रतिशतले घटेको र निर्यात २२.४ प्रतिशतले बढेको थियो । विप्रेषण आप्रवाह नेपाली रुपैयाँमा ०.५ प्रतिशतले घटेको थियो । शोधनान्तर स्थिति रु.२१ अर्ब ६१ करोडले बचतमा रहेको थियो भने कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति १० खर्ब ९७ अर्ब रहेको थियो ।

२०७६ फागुन मसान्तमा कुल आयातमध्ये खाद्य वस्तु रु.१३.४ अर्ब, औद्योगिक कच्चा पदार्थ रु.१९.१ अर्ब, पेट्रोलियम पदार्थ तथा लुब्रिकेन्ट रु.१०.९ अर्ब, पुँजीगत वस्तु तथा पाटपुर्जा रु.८ अर्ब, यातायातका साधन र पार्टपुर्जा रु.२.५ अर्ब आयात भएकोमा २०७७ असार मसान्तमा खाद्य वस्तु रु.१८.२ अर्ब, औद्योगिक कच्चा पदार्थ रु.३५.२ अर्ब, पेट्रोलियम पदार्थ तथा लुब्रिकेन्ट रु.१५ अर्ब, पुँजीगत वस्तु तथा पाटपुर्जा रु.१५.३ अर्ब, यातायातका साधन र पार्टपुर्जा रु.४ अर्ब बराबरको आयात भएको थियो । २०७७ माघ मसान्तमा खाद्य वस्तु रु.२३.८ अर्ब, औद्योगिक कच्चा पदार्थ रु.५६.७ अर्ब, पेट्रोलियम पदार्थ तथा लुब्रिकेन्ट रु.१९.१ अर्ब, पुँजीगत वस्तु तथा पाटपुर्जा रु.१९.१ अर्ब, यातायातका साधन र पार्टपुर्जा रु.१२.३ अर्ब आयात भएको छ । २०७६

फागुन मसान्तको तुलनामा २०७७ माघ मसान्तमा खाद्य वस्तुको आयात ४१ प्रतिशत, औद्योगिक कच्चा पदार्थ ४४ प्रतिशत, पुँजीगत वस्तु तथा पाटपुर्जा २२ प्रतिशत र यातायातका साधन र पार्टपुर्जा ४१ प्रतिशतले बढेको छ। यसरी औद्योगिक कच्चा पदार्थ र पुँजीगत वस्तु तथा कच्चा पदार्थको आयातमा वृद्धि हुँदा औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी, आम्दानी, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको भौतिक प्रगतिमा विस्तार भई समग्र आर्थिक क्रियाकलापमा विस्तार हुने सम्भावना रहेको छ।

२०७६ चैत असारसम्म बन्दाबन्दी हुँदा आर्थिक वृद्धि १.९९ प्रतिशतले मात्र नकारात्मक भएकोले एक वर्ष बन्दाबन्दी भए पनि अर्थतन्त्र करिब आठ प्रतिशतले मात्र खुम्चन सक्ने सम्भावना पनि देखिएको छ। नेपालको अर्थतन्त्र प्रारम्भिक अवस्थामा रहेको र आउँदा दिनमा चालु खर्चमा मितव्ययिता, पुँजीगत खर्च गर्ने क्षमतामा वृद्धि, कोभिड प्रभावित विपन्नलाई उचित राहत, केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय स्तरसम्म आवश्यक समन्वय र सहकार्य गर्दै हाम्रो भूगोल, हावापानी र वातावरण सुहाउँदो आर्थिक क्रियाकलापमार्फत वित्तीय स्रोतको प्रभावकारी व्यवस्थापनमार्फत लगातार दुई अङ्कको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने अवसर पनि यो महामारीले सिर्जना गरेको छ।

जुम, सिस्को वेववेक्स, गो टु मिटिङ, जी टु स्टोरफ्रन्ट, गुगल मिटलगायत दर्जनौं एप्समार्फत सुरु भएको अनलाइन शिक्षा प्रणालीले कोभिडको लकडाउनमा समेत स्कूल, कलेजस्तरका विद्यार्थीहरूको कक्षा सुचारु रह्यो। लोक सेवा आयोग, बैंक तथा वित्तीय संस्था, शिक्षक सेवा आयोग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय सेवा आयोगलगायत विभिन्न किसिमका प्रतियोगितात्मक तयारी कक्षाहरूसमेत अनलाइन माध्यममार्फत भएकोले यसले समय र खर्चको बचतका साथै नागरिकको इन्टरनेटको पहुँचमा समेत उल्लेख्य वृद्धि गरेको छ। २०७६ फागुनमा ७३ प्रतिशत जनसंख्यामा ब्रोडब्याण्ड इन्टरनेट सेवाको पहुँच २०७७ पुसमा ८३ प्रतिशत पुगेको छ। कोभिडको दोस्रो लहर आएमा पनि शैक्षिक गतिविधिहरू निर्वाध सञ्चालन हुने सम्भावनासमेत रहेको छ। यसले कोभिडको विषम परिस्थितिमा पनि राष्ट्रिय शिक्षा नीति २०७६ ले परिलक्षित गरेको दुरदृष्टि

“शिक्षित, सभ्य, स्वस्थ र सक्षम जनशक्ति; सामाजिक न्याय, रुपान्तरण र समृद्धि” का साथसाथै “सबै तहको शिक्षालाई प्रतिस्पर्धी, प्रविधिमैत्री, रोजगारमूलक र उत्पादनमुखी बनाई देशको आवश्यकताअनुरूपको मानव संशाधन विकास गर्ने” लक्ष्य समेत हासिल गर्न सकिने आधार तय भएको छ।

संक्रामकलगायत सबै प्रकारका रोग र विपत्तबाट नागरिकको जीवन रक्षा गर्दै जनजीवनलाई सहज र सुरक्षित बनाउने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत बजेटले कोरोनालगायत सबै प्रकारको स्वास्थ्य जोखिमबाट नागरिकलाई सुरक्षित राख्न र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सर्वसुलभ बनाउन स्वास्थ्य सेवाको दायरा विस्तार, स्वास्थ्य पूर्वाधार निर्माण तथा स्तरोन्नति र स्वास्थ्य जनशक्ति विकासलाई लाई मुख्य केन्द्रबिन्दुमा राखी कोरोना संक्रमण नियन्त्रण र उपचारका लागि तत्काल आवश्यक पर्ने औषधि, उपकरण तथा उपचार सामग्रीमा कमी आउन नदिन रु.६ अर्ब बजेट विनियोजन, चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीलाई पाँच लाखको बीमाको व्यवस्था, चालु आर्थिक वर्षमा काठमाडौं उपत्यकामा ३०० शैयाको सुविधा सम्पन्न अलग्गै सरुवा रोग अस्पताल निर्माण, काठमाडौं उपत्यका र प्रदेश राजधानीका सरकारी अस्पतालमा थप २५० शैया आइसीयु बेड र सबै प्रदेश राजधानीमा ५० शैयाको सरुवा रोग अस्पताल सञ्चालन तथा अन्य स्वास्थ्य पूर्वाधार विकासका तथा समग्र स्वास्थ्य क्षेत्रको सुधार, पूर्वाधार निर्माण तथा कोरोना रोकथामको लागि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयको बजेट ९० अर्ब ६९ करोड विनियोजन भएकोमा २०७७ साउनदेखि पुस मसान्तसम्ममा प्रतिस्थान, केन्द्रीय अस्पताल, तत्कालीन क्षेत्रीय तथा अञ्चल अस्पताल र जिल्ला अस्पतालहरूमा थप ४ हजार १६२ शैया विस्तार भएको, उपत्यकामा ९५० र प्रत्येक प्रदेशमा १५० का दरले १,०५० गरी २,००० बेडको हाइ डिपेन्डेन्सी युनिटको रूपमा स्तरोन्नति गरिएको, सातै प्रदेशमा १० स्थानमा टूमा युनिट विस्तार र देशभरका ३९६ तहमा ५, १० र १५ शैयाको आधारभूत अस्पताल भवन निर्माण, संक्रमण परीक्षणको लागि ३९ स्थानमा प्रयोगशाला विस्तार, पुस मसान्तसम्म १९ लाख ९७ हजारको कोभिड परीक्षण, स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम ३९६ स्थानीय निकायमा

विस्तार, ६४९ स्थानीय तहमा आधारभूत अस्पतालहरू सञ्चालनमा आएकोले पनि स्वास्थ्य सेवा द्रुत गतिमा विस्तारको ढोका खोलेको छ ।

सरकारी खर्च र राजस्व सङ्कलनमा पनि कोभिडको असर विस्तारै कम हुँदै गइरहेको छ । लकडाउनको समयमा शून्यप्राय रहेको राजस्व असुली र पुँजीगत खर्चले पनि विस्तारै लयमा फर्कन सुरु गरेको छ । कुल खर्च आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को साउनदेखि माघ मसान्तसम्म ४८७ अर्ब रहेकोमा यस वर्षको सोही अवधिमा रु.४९९ अर्ब ६८ करोड रहेको छ । कुल राजस्व असुली २०७६/७७ माघमा रु.५२५ अर्ब रहेकोमा २०७७/७८ माघसम्मको रु.५३० अर्ब रहेको छ । २०७६ फागुनसम्म स्थायी लेखा नम्बर लिने जम्मा करदाताको संख्या ३२ लाख ७७ हजार रहेकोमा २०७७ असार मसान्तसम्ममा ३३ लाख ५४ हजार पुगेको थियो । चालु आर्थिक वर्षको साउनदेखि माघ मसान्तसम्म ४ लाख ८८ हजार थप भएको छ । यसले हाल आयातमा आधारित राजस्व प्रणालीलाई आन्तरिक उत्पादन तथा आर्थिक गतिविधिमा आधारित राजस्व प्रणालीमा परिवर्तन गर्ने अवसर सिर्जना गरेको छ ।

गत आर्थिक वर्षको सात महिनामा (माघ मसान्तसम्म) बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल निक्षेप सङ्कलन ६.३ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएकोमा यस आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा ९.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । त्यस्तै लगानीमा रहिरहेको कर्जा रकममा पनि गत वर्षको माघ मसान्तसम्म ९.३ प्रतिशतले वृद्धि भएकोमा यस आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा १४.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । मौद्रिक नीतिले निर्देशित गरेबमोजिम

कृषि, उर्जा, पर्यटन, साना तथा मझौला उद्योगमा लगानी वृद्धि गरी आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणमा समेत कोरोनाले अवसर सिर्जना गरेको छ ।

लामो समयको बन्दाबन्दीको कारण समग्र आर्थिक क्रियाकलापहरू ठप्पप्रायः भई समग्र गत वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा आर्थिक सङ्कुचन आए तापनि घरैबाट काम गरी कार्यालय सञ्चालन, काम गर्ने समयमा लचकता, उत्पादन प्रविधिमा नवप्रवर्तन, उद्यमशीलताको विकास, ज्ञानको व्यवस्थापन, कार्यशक्ति विविधताको व्यवस्थापन, परिवर्तन व्यवस्थापन, कर्मचारी सशक्तीकरण र सङ्गठनात्मक नागरिक व्यवहार जस्ता व्यवस्थापनका नवीनतम अवधारणालाई प्रयोगमा ल्याई स्वास्थ्य मापदण्ड अपनाएर विद्यमान चुनौतीहरूलाई अवसरको रूपमा परिणत गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना रहेको छ । विद्यमान चुनौतीहरूलाई अवसरमा परिवर्तन गर्ने कला भने हामीले छिमेकी मुलुक चीनबाट सिक्नुपर्ने हुन्छ ।

अन्त्यमा सिङ्गापुर, मलेसिया, दक्षिण कोरिया, चीन, ताइवान, भियतनाम जस्ता मुलुकले प्रक्रियामा अल्फेरेर यति छिटो समृद्धि हासिल गरेका होइनन् । उनीहरूले समयमै प्रक्रियाको क्रमभङ्गता गरे र आफ्नो माटो सुहाउँदो विकासको मोडेल अवलम्बन गरे । यस महामारीले राजनैतिक नेतृत्वलाई विकासको लागि प्रक्रियामा क्रमभङ्ग गर्ने अवसर सिर्जना गरिदिएको छ । कालो बादलभित्र चाँदीको घेरा भएजस्तै महामारीले पनि उत्पादन, वितरण र साधनहरूको समुचित बाँडफाँडमार्फत 'समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली'को सपना साकार गर्न चौतर्फी अवसर सिर्जना गरेको छ ।

नेपालको विद्युतीय व्यापार (E-Commerce) र विदेशी विनिमय सहजीकरण

✍ पुष्करराज भट्टराई*

१. विषय प्रवेश

सन् २०२० को जुन तेस्रो साता भारतीय विद्युतीय बजारमा एउटा सनसनीपूर्ण समाचार फैलियो। विश्वव्यापी रूपमा महामारीको रूपमा फैलिरहेको कोरोना भाइरसको प्रकोप तथा फैलावटबाट बच्नका लागि पश्चिम बङ्गाल राज्य पेय पदार्थ निगमले ग्राहकबाट रक्सीको अनलाइन अर्डर लिने र सोको प्रभावकारी रूपमा ग्राहकको घरसम्म डेलिभरी गर्नका लागि इच्छुक कम्पनीसँग प्रस्ताव आह्वान गरी ठूला विद्युतीय व्यापार गर्ने संस्था अमेजन र अलिबाबालाई छनोट गरेर विद्युतीय माध्यमबाट अर्डर लिने, खरिदबिक्री गर्ने तथा ग्राहकको घरसम्म पुऱ्याउने कार्यका लागि सम्झौता गर्‍यो। यता नेपालमा विगत एक दशकदेखि विद्युतीय व्यापार गरिरहेको कम्पनी सस्तोडिल डटकमले प्राइभेट इक्विटी डोल्मा इम्प्याक्ट फण्डबाट एक मिलियन डलर लगानी गर्नका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृति प्राप्त गरी वार्षिक एक अर्बको कारोबार गर्ने लक्ष्य सार्वजनिक गर्नुका साथै लकडाउनको सुरुआतसँगै स्थापना भएको अनलाइन साइट ग्यापु डट कमले करिब १३ हजारभन्दा बढी डेलिभरी गरी डेढ करोडभन्दा बढीको कारोबार गरेका समाचारहरू सार्वजनिक भए। कोरोना भाइरसको महामारीले अर्थतन्त्रका लगभग सबै क्षेत्रहरू नराम्ररी प्रभावित भए पनि विद्युतीय माध्यमबाट आवश्यक सामान अर्डर लिनेदेखि ग्राहकको घरसम्म पुऱ्याउने कम्पनीका लागि यो अवसर साबित भएको देखियो। चैत ११ देखि जारी गरिएको लकडाउन तथा कोरोना भाइरसको संक्रमण फैलिने डरका कारणले नागरिकको सामान खरिद गर्ने व्यवहारमा व्यापक परिवर्तन आएको देखियो। मानिसहरू आफूलाई आवश्यक पर्ने घरायसी सामान अनलाइन स्टोरका विद्युतीय माध्यमबाट खरिद गर्न थालेको देखियो। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट

जारी 'देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति' प्रतिवेदन अनुसार विद्युतीय कारोबारको संख्या बढ्दो क्रममा रहेको देखिएको छ। जनवरी महिनाको मध्यतिर विद्युतीय कारोबारको संख्या एक लाख २० हजारभन्दा बढी रहेको र कूल कारोबारको रकम ८४३ मिलियन रहेको देखिएको छ।

२. नेपालमा विद्युतीय व्यापारको विगत र वर्तमान अवस्था

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विद्युतीय व्यापारको इतिहास त्यति पुरानो रहेको देखिँदैन। सन् २००० मा नेपालको पहिलो अनलाइन सपिड साइटको रूपमा मुन्चा डटकमले यस्तो कारोबार सुरु गरेको देखिन्छ। विशेष गरी सन् २०१० पछि, नेपालमा यसको क्षेत्र व्यापक हुँदै गएको देखिन्छ। सन् २०१३ मा दराज डटकम अस्तित्वमा आएपछि, यसको व्यापकता भन्ने बढेको देखिन्छ। कोरोना भाइरसका कारणबाट देशव्यापी रूपमा भएको लकडाउनको समयमा भने यो क्षेत्रको महत्व भन्ने बढेको पाइयो। हाल नेपालमा कति वटा अनलाइन व्यापार गर्ने साइटहरू छन् भन्ने यकिन तथ्याङ्क नभए पनि सयौंको संख्यामा यस्ता साइटहरू क्रियाशील रहेको अनुमान सहजै गर्न सकिन्छ। विद्युतीय माध्यमबाट सामानको अर्डर लिई डेलिभरी गर्ने, सामानहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउने, डाक्टरको प्रेस्क्रिप्सनका आधारमा घरघरमा औषधि लगिदिनुका साथै घरमै गएर स्याम्पल कलेक्सन गर्ने, घरमै डाक्टरको सेवा उपलब्ध गराउने सम्मका कार्यहरू अनलाइनबाटै हुन थालेका छन्। लकडाउनको समयमा नेपालकै इतिहासमा पहिलो पटक खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनीले अनलाइनबाट अर्डर लिई ग्राहकको घरमै दाल, चामललगायतका खाद्यवस्तु डेलिभरी गर्ने कार्यको सुरुआत गर्नुका साथै आफ्ना सामानहरू

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

ग्राहकको घरघरमै पुऱ्याउनका लागि सस्तो डिलसंग सम्भौता पनि गऱ्यो ।

आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७ का अनुसार आ.व.२०७६/७७ को फागुनसम्ममा मोबाइल फोन प्रयोगकर्ताको संख्या ४ करोड ७ लाख ९३ हजार १०२ पुगनुका साथै कुल जनसंख्याको ७५ प्रतिशतमा इन्टरनेटको पहुँच विस्तार भएको छ । यसरी हेर्दा हरेक नागरिकको हातमा मोबाइल फोनको पहुँच पुगेको देखिएको छ । २०७६ फागुनसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या ९,६४० पुगेको छ भने मोबाइल बैंकिङ प्रयोगकर्ताको संख्या १ करोड ३ लाख ३५ हजार पुगेको देखिन्छ । नेपालमा अनलाइन सपिड गर्नेको संख्या पनि दिन प्रतिदिन बढिरहेको देखिनुका साथै आउँदा दिनमा यसको व्यापकता अझै बढ्ने निश्चित छ ।

३. आ.व.२०७७/७८ को बजेटमा विद्युतीय व्यापार, यसको नियमन तथा नियमनकारी निकाय

आ.व.२०७७/७८ को बजेटमा आपूर्ति प्रणालीलाई थप व्यवस्थित बनाइराख्न खाद्यान्न, इन्धनलगायतका अत्यावश्यक वस्तुको पर्याप्त मौज्दात राख्ने, स्वास्थ्य सजगता अपनाई बिक्री वितरण गर्ने, होम डेलिभरी सेवालाई प्रोत्साहित गर्ने र बजार अनुगमनलाई सघन बनाउँदै अनुचित मूल्यवृद्धि, कृत्रिम अभाव तथा कालोबजारी नियन्त्रण गर्ने व्यवस्था गरी उपभोक्ता हित संरक्षण गर्ने उल्लेख भएबाट पनि विद्युतीय व्यापारको विकासमा सरकार संवेदनशील रहेको कुरा प्रष्ट देखिएको छ । यसै गरी, नेपाल सरकारले विनियोजन विधेयक २०७६ को दफा ९ को प्रयोग गरी नवीनतम ज्ञान, सीप र क्षमता भएका आविष्कारकर्ता, उद्यमी, व्यवसायी, व्यक्ति वा संस्थालाई त्यस्तो उद्यम तथा व्यवसाय सञ्चालन गर्नका लागि सुरुआती पुँजीको रूपमा पचास लाख रुपैयाँसम्मको अनुदान उपलब्ध गराउने उद्देश्यले 'नवप्रवर्तन सुरुआती पुँजी अनुदान कार्यविधि, २०७६' को तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याई यसको कार्यक्षेत्रमा भुक्तानी प्रणाली, सूचना प्रविधि, ई-कमर्शलाई पनि समावेश गर्नुले सरकारको प्राथमिकतामा यो क्षेत्र परेको देखिएको छ । विद्युतीय व्यापारलाई नियमन, विकास र उपयोग गर्नका लागि ढिलै भए पनि नेपाल सरकारले

विद्युतीय व्यापारको विकास र उपयोगसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७६' कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यस रणनीतिका प्रमुख कार्यनीतिहरू निम्न रहेका छन् :-

- विद्युतीय व्यापारको प्रवर्द्धन र विकास गर्नका लागि कानुनी र संस्थागत संरचना निर्माण गर्ने,
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, डाटा सुरक्षा र यससंग सम्बन्धित पूर्वाधारहरू तथा दूरसञ्चार सेवाको विकास तथा सुदृढीकरण गर्ने,
- व्यापार लजिष्टिक्स तथा व्यापार सहजीकरण व्यवस्थाको सुदृढीकरण तथा विकास गर्ने,
- वित्तीय पहुँच तथा विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली सुदृढ र विश्वसनीय बनाउने,
- सार्वजनिक सचेतना अभिवृद्धि, सीप एवम् क्षमता विकास र निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन गर्ने,
- विद्युतीय व्यापारमार्फत वस्तु तथा सेवाको अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध विकास र विस्तार हुने गरी नेपाली वस्तु तथा सेवा उत्पादनलाई विश्वव्यापी मूल्य शृङ्खला र आन्तरिक आपूर्ति शृङ्खलामा आबद्ध गर्ने ।

नेपाल सरकारले विद्युतीय व्यापारको विकास तथा विस्तार गर्नका लागि राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याए पनि यस क्षेत्रको नियमन, अनुगमन, सुपरिवेक्षणको क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा कार्य गर्न सकेको छैन । यस क्षेत्रमा काम गर्ने कम्पनीहरू कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालय तथा स्थानीय तहमा दर्ता हुनुका साथै आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा प्यान, मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता गरी सञ्चालित छन् । यी कम्पनीको कारोबारको शृङ्खला, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर, वस्तु तथा सेवाको मूल्य, सामान अर्डरदेखि ग्राहकको घरमा पुग्ने समयसीमा, ग्राहक सन्तुष्टिलगायतका विषयलाई सम्बोधन गर्ने गरी प्रभावकारी नियमनको खाँचो रहेको छ । यस्ता कम्पनीहरूको स्थापनादेखि समाप्तिसम्मका कार्यहरूको अनुगमन, निरीक्षण तथा नियमन गर्नका लागि कुनै खास निकायको पनि अभाव रहेको छ । यसको सामान्य कार्य उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले गरिरहेको भए पनि त्यो पर्याप्त रहेको देखिँदैन ।

विद्युतीय व्यापारको कार्य गर्ने कम्पनीहरूलाई

इजाजत प्रदान गर्ने, निरीक्षण, नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्थाहरू समेटेर प्रभावकारी कानूनको तर्जुमाको आवश्यकताको महसुस गरी नेपाल सरकारले विद्युतीय व्यापारलाई व्यवस्थापन गर्न बनेको ऐनको मस्यौदा तयार गरी सरोकारवालासँग आवश्यक छलफल अघि बढाइरहेको अवस्था छ।

४. आ.व.२०७७/७८ को मौद्रिक नीतिमा विद्युतीय कारोबारको प्रवर्द्धनका लागि भएका नीतिगत व्यवस्थाहरू

नेपालमा विद्युतीय व्यापारको कारोबार दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको अवस्था तथा विश्वव्यापीकरणको प्रभावअनुरूप यसको कारोबार क्षेत्र नेपालको आन्तरिक भूगोलभित्र मात्र सीमित नरही विश्वव्यापी भइरहेको देखिएको छ। कारोबारको विश्वव्यापीकरणसँगै विदेशी मुद्राको आवश्यकता पनि जोडिएर आउने गर्दछ। यसरी विद्युतीय व्यापारको दायरा विस्तारसँगै विदेशी विनिमयको सहजीकरणका लागि नीति नियमको तर्जुमा गरी सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिमार्फत विद्युतीय व्यापारबाट हुने बाह्य कारोबारको व्यवस्थापनका लागि देहायका कदमहरू चालेको पाइन्छ :-

- सूचना प्रविधिलगायत विविध सेवा अनलाइन वा विद्युतीय माध्यमबाट निर्यात गरी प्राप्त हुने विदेशी मुद्रा सम्बन्धित निर्यातकर्ता वा सेवा प्रदायकको विदेशी मुद्रा खाता वा कार्डमा प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाइने,
- आ.व.२०७७/७८ को मौद्रिक नीतिको पहिलो त्रैमासिक समीक्षामा अनलाइनमार्फत निश्चित रकमसम्म विदेशी वस्तु तथा सेवा आयात गरी सोको भुक्तानी गर्न विदेशी मुद्रा सटही सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइने,

सूचना प्रविधिलगायत विविध सेवा अनलाइन वा विद्युतीय माध्यमबाट निर्यात गरी विदेशी मुद्रा प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि भुक्तानी प्रणाली विभागबाट देहायको नीतिगत व्यवस्था भएको :-

- यस प्रयोजनका लागि विशेषतः सूचना प्रविधिसम्बद्ध दक्षता/विज्ञताको निकासी

विक्रीवापत प्राप्त हुने रकम, सामाजिक सञ्जालमा सामग्रीहरू राखिएवापत प्राप्त हुने रकम तथा खुद्रास्तरको अन्तर्राष्ट्रिय व्यावसायिक/व्यापारिक कारोबारवापत प्राप्त हुने रकमलगायतका रकमहरू मान्य हुने,

- स्वदेशी बैंकको खातामा विदेशी मुद्रा प्राप्त भएपश्चात् भुक्तानी सेवा प्रदायक (बैंक तथा वित्तीय संस्थासमेत) ले सञ्चालन गरेको ग्राहकको वालेटलगायत भुक्तानीका उपकरणमा तोकिएको सीमासम्मको रकम स्वदेशी मुद्रामा रकमान्तर गर्न सकिने,
- उपर्युक्तवमोजिम विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने क्रममा तोकिएवमोजिमको शुल्क, रोयल्टीलगायत आवश्यक परी सोको भुक्तानी विदेशमा पठाउनुपर्ने भएमा नेपाल राष्ट्र बैंकको विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभागबाट जारी निर्देशनको पालना गर्नुपर्ने,
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी ऐन एवम् प्रचलित अन्य ऐन, कानून तथा निर्देशनको अनिवार्य पालना भएको हुनुपर्ने,
- यसप्रकार सम्पन्न कारोबारको मासिक विवरण तोकिएको ढाँचामा महिना समाप्त भएको मितिले १५ दिनभित्र यस विभागमा पेश गर्नुपर्ने।

अनलाइनमार्फत निश्चित रकमसम्म विदेशी वस्तु तथा सेवा आयात गरी सोको भुक्तानी गर्न विदेशी मुद्रा सटही सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्थाका सम्बन्धमा विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभागबाट आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाको मस्यौदा तयार भई सुझाव सङ्कलनको कार्य भइरहेको छ। उक्त मस्यौदामा खासगरी विदेशबाट वस्तु तथा सेवा आयात गर्ने प्रयोजनका लागि प्रत्येक व्यक्तिले वार्षिक रूपमा ५०० डलरको सीमाभित्र रही खर्च गर्ने गरी डलर प्रिपेड कार्ड लिन सक्ने तथा दोहोरो नपर्ने गरी उक्त कार्ड बैंकबाट लिई विदेशबाट वस्तु तथा सेवा आयात गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। उक्त व्यवस्थाबाट विदेशबाट आयात गरिने

वस्तु तथा सेवाको भुक्तानी सहज हुनुका साथै गैरबैंकिङ माध्ययमबाट हुने भुक्तानी निरुत्साहित हुने देखिन्छ ।

५. विद्युतीय व्यापारको प्रभावकारी नियमन तथा विकास एवम् विदेशी विनिमय सहजीकरणका सम्बन्धमा रहेका विद्यमान समस्या तथा चुनौतीहरू

६. कोरोना भाइरसका कारण भएको बन्दाबन्दीको समयमा नागरिकहरू घरायसी सामग्री खरिद गर्नका लागि घरबाहिर निस्कन नसक्नु, सरकारी निर्देशन तथा स्वास्थ्य सुरक्षाका मापदण्डका कारणले सर्वसाधारणको घरमै आवश्यक सामग्रीहरू उपलब्ध गराउने उद्देश्यले सैयौंको संख्यामा विद्युतीय व्यापार गर्ने साइटहरू खुल्नुका साथै विद्युतीय कारोबारमा व्यापक वृद्धि भएको अवस्था रट्यो । यसरी कारोबारको संख्या बढ्दै जानु तथा उक्त क्षेत्रको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि अधिकारसम्पन्न नियमनकारी निकायको उपस्थिति नहुनु तथा पर्याप्त मात्रामा ऐन कानूनको तर्जुमा नहुनुले यस क्षेत्रमा विविध समस्या र चुनौतीहरू रहेको स्पष्ट हुन्छ । यस क्षेत्रमा रहेका समस्या तथा चुनौतीलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- स्पष्ट कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाको अभाव,
- अधिकारसम्पन्न नियामक निकाय नहुनु, भएका नियामक निकायहरू पनि प्रभावकारी नदेखिनु,
- ग्राहक ठग्ने प्रवृत्तिको विकास हुनु तथा गुणस्तर मापन गर्ने कुनै आधार नहुनु,
- विद्युतीय व्यापार गर्ने कम्पनीको अनुगमन, नियमन तथा सुपरिवेक्षण नहुनु,
- सामानहरूको डेलिभरी समयमा नहुनुका साथै डेलिभरी चार्जका नाममा रकम असुल्नु,
- विदेशी सामानहरू पनि डिस्प्ले गरेर कारोबार गर्नु,
- विदेशी सामानको बिक्रीवापतको रकम विदेशी लैजानका लागि आवश्यक स्पष्ट व्यवस्था नहुनुले कारोबारमा अन्वैलता सृजना देखिनु,

- नियमनकारी निकायहरूबीच समन्वयको अभाव कायम रहनु,
- विद्युतीय कारोबार गर्ने कम्पनीहरू सहरमुखी हुनु,
- डिजिटल भुक्तानीमा समस्या देखिनु ।

७. विद्युतीय व्यापारको प्रभावकारी नियमन तथा विकास एवम् विदेशी विनिमय सहजीकरणका लागि अपनाउनुपर्ने रणनीति तथा उपायहरू

नेपालको ठूलो अनलाइन सपिड साइटका सञ्चालक अमुन थापा अबको पाँच वर्षमा विकास हुने उद्योगमा बैंकिङ, हाइड्रोपछि तेस्रो ठूलो सेक्टरको रूपमा ई-कमर्स रहने प्रक्षेपण गरिरहेका छन् । अर्कोतिर विश्वव्यापी महामारीको रूपमा फैलिएको कोरोना भाइरसको बह्दो प्रकोपले यस क्षेत्रमा भन् ठूला अवसरहरू सृजना गरिरहेको देखिन्छ । नेपालको इतिहासमै पहिलो पटक सरकारी संस्थानले विद्युतीय व्यापारको माध्ययमबाट आफ्ना सरसामान बिक्री गर्न सुरुआत गर्नुले यसको अपरिहार्यता, प्रभावकारिता तथा आवश्यकतालाई भन् बढावा दिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी विद्युतीय व्यापारको कारोबार संख्या र रकमले पनि यसको क्षेत्र तथा आगामी सम्भावनालाई उजागर गरेको देखिएको छ । यसरी दिनानुदिन विकास हुँदै गरेको क्षेत्रलाई नियमित, पारदर्शी तथा व्यवस्थित बनाउनका लागि यसको प्रभावकारी नियमन हुनु जरुरी रहेको छ । विद्युतीय व्यापारको प्रभावकारी तथा व्यवस्थित नियमन गर्नका लागि अपनाउनुपर्ने उपायहरूलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- विद्युतीय व्यापारको प्रवर्द्धन र विकास गर्नका लागि कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्ने: नेपालमा हाल सञ्चालित विद्युतीय व्यापार गर्ने साइटहरूको संख्या कति छ, भन्ने यकिन तथ्याङ्क रहेको पाइँदैन । यस क्षेत्रलाई नियमन गर्नका लागि हालसम्म कुनै कानुनी संरचनाको विकास भएको देखिँदैन । सहरिया व्यस्त जीवनशैली, प्रविधिको उच्च प्रयोग, वैकल्पिक स्रोतहरूको उपलब्धता, छनोटको अवसर, ग्राहकको विविधिकृत रुचि तथा चाहना जस्ता कारणले विद्युतीय व्यापारको क्षेत्र दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको देखिन्छ । यसरी द्रुततर रूपमा विकास

हुँदै गइरहेको क्षेत्रको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण, विकास तथा विस्तार गर्नका लागि प्रभावकारी कानूनको निर्माण तथा सोको कार्यान्वयनका लागि नीतिगत व्यवस्थाहरू तत्काल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- **अधिकारसम्पन्न नियमनकारी निकाय स्थापना गर्नुपर्ने:** विश्व विद्युतीय व्यापारको वार्षिक वृद्धिदर औसतमा २० प्रतिशत रहेको छ भने छिमेकी मुलुक भारतमा यस्तो वृद्धिदर करिब ३२ प्रतिशतभन्दा माथि रहेको छ । यसै गरी, विश्वको अग्रणी अर्थतन्त्रको रूपमा रहेको चीनमा यस्तो वृद्धिदर वार्षिक ३७ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ । विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको कोरोना भाइरसका कारण अधिकांश मानिसहरू घरमै बन्दाबन्दीको स्थितिमा रहेका कारणले पनि यसको महत्वलाई भन्नु बढाएको देखिन्छ । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विशेषगरी सहरी क्षेत्रमा यसको प्रयोगले व्यापकता पाएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । यसर्थ, यस क्षेत्रको प्रभावकारी रूपमा नियमन, अनुगमन, निरीक्षण, विकास र विस्तार गर्नका लागि अधिकारसम्पन्न नियमनकारी निकायको स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- **सेवाको गुणस्तरीयता तथा विश्वसनियतामा अभिवृद्धि ल्याउनुपर्ने:** नेपालमा सञ्चालित विद्युतीय व्यापार कम्पनीको सेवाको स्तर कमजोर हुनुका साथै प्रभावकारी रहेको पाइँदैन । अर्डर गरेको केही दिनपछि सामान उपलब्ध नभएको, एउटा सामानको सट्टा अर्कै ब्राण्ड र गुणस्तरको सामान डेलिभरी भएको, वस्तुको मूल्य कम्पनीपिच्छे फरकफरक उल्लेख भएको, प्रतिबद्धता जनाइएको समयमा सामान डेलिभरी नभएको, छनोटको अवसर प्राप्त नहुने जस्ता समस्याले सेवाको गुणस्तरीयता तथा विश्वसनियतामा ह्रास आएको छ । यसर्थ, विद्युतीय व्यापार गर्ने कम्पनीले आफ्नो सेवालार्इ चुस्त, दुरुस्त, छिटो, छरितो, पारदर्शी बनाई सेवाको गुणस्तर बढाई विश्वसनिय हुन सक्नुपर्ने देखिन्छ ।
- **विद्युतीय व्यापार गर्ने कम्पनीको पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने:** काठमाडौं उपत्यकाका मुख्यमुख्य चोकमा सहकारी संस्थासरह विद्युतीय व्यापार कम्पनीहरूको संख्या

तीव्र रूपमा बढिरहेको देखिन्छ । यसरी विद्युतीय रूपमा व्यापार गर्ने कम्पनीको उपस्थिति सहरमा मात्र केन्द्रित हुँदा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुने भएकोले विभिन्न प्रकारका ठगीका घटनाहरू हुने गरेका देखिन्छन् । यसर्थ, विद्युतीय व्यापार कम्पनीलाई विभिन्न सहूलियत दिई ग्रामीण भेगसम्म पुग्ने वातावरणको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसो गर्नाले ग्रामीण उत्पादनको बजारीकरण सहज हुनुका साथै उद्यमशीलताको विकास भई आयात कम गर्नमा टेवा पुग्न जान्छ ।

- **आपूर्ति व्यवस्थापनमा संलग्न सरकारी संस्थानलाई विद्युतीय व्यापारको माध्यमबाट कारोबार गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने:** नेपालमा रहेका ३७ वटा संस्थानमध्ये आपूर्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित संस्थान जस्तै खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनी लिमिटेड, कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड, नेपाल औषधि लिमिटेड, दुग्ध विकास संस्थान जस्ता निकायले आफ्ना उत्पादनलाई विद्युतीय व्यापार कम्पनीसँगको सहकार्यमा बिक्री वितरण गर्ने कार्यको सुरुआत गर्नुपर्दछ । यसको सुरुआतस्वरूप खाद्य व्यवस्था तथा व्यापार कम्पनीले सस्तोडिलसँग सहकार्य गरिसकेको अवस्था छ । नेपाल सरकारले सार्वजनिक संस्थानबाट हुने आपूर्ति सेवालार्इ विद्युतीय रूपमा अघि बढाउनका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- **विद्युतीय व्यापार कम्पनीको कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न पहल गर्नुपर्ने:** हाल नेपालमा सञ्चालित अधिकांश अनलाइन साइटहरू विपेश गरी घरायसी आवश्यकताका खुद्रा वस्तुहरू, ईलेक्ट्रोनिक्सका विभिन्न सामानहरू, तरकारी, फलफूल तथा लत्ताकपडाको व्यापारमा केन्द्रित छन् । तिनको कार्यक्षेत्र सीमित रहेको देखिएको छ । यस्ता कम्पनीको कार्यक्षेत्रलाई थप विस्तार गरी निर्माण सामग्रीहरू, मेडिकल उपकरण तथा थोक बिक्रीलाई पनि प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिएको छ । जसका माध्यमबाट ग्राहकले घरमै बसेर आफूलाई आवश्यक सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यमा प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्छन् ।

- **राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको प्रयोगमा प्रोत्साहन गर्नुपर्ने:** विश्वका प्रमुख उद्योगको रूपमा विकास भइरहेका ई-कर्मशमा विभिन्न नयाँनयाँ प्रयोगहरू भइरहेका छन् । जसको माध्यमबाट ग्राहकले सस्तो मूल्यमा गुणस्तरीय सामग्री घरमै प्राप्त गर्न सक्छन् । यसरी विश्व बजारमा विकास भइरहेका आधुनिक तथा असल अभ्यासको सिको तथा अनुसरण गर्नका लागि नेपाली कम्पनीलाई प्रेरित गर्नुपर्दछ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरणको माध्यमबाट विश्वका प्रख्यात ई-कर्मश कम्पनीलाई नेपाल भित्र्याइ लगानी गर्ने वातावरणको सृजना गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- **विदेशी विनिमय सहजीकरणलाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने:** विद्युतीय व्यापारको क्षेत्र स्वदेशभित्र मात्र सीमित नभइकन विश्व बजारमा प्रवेश गर्नुको प्रत्यक्ष प्रभाव विदेशी विनिमय सञ्चितिमा पर्ने देखिन्छ । यस्ता कारोबारका लागि आवश्यक विदेशी विनिमयको सहजीकरण गर्न ढिलो गर्नाले अनौपचारिक क्षेत्रमा हुने कारोबारलाई भन् बढावा दिने सम्भावना रहने हुँदा नेपाल राष्ट्र बैंकले यसको प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि आवश्यक नीति

तर्जुमा गर्नुका साथै प्रभावकारी अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको संरचना निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

द. निष्कर्ष :

आजको युग विश्वव्यापीकरण, सूचना प्रविधि, प्रविधिको हस्तान्तरण, सीमारहित भूमण्डलीकरणको युग भएकाले विश्वमा विकास भएका नयाँनयाँ प्रविधिको अनुसरण गरी ग्राहक सन्तुष्टि सृजना गर्नु आजको आवश्यकता हो । यसको विकासका लागि प्रभावकारी नियमन तथा निरीक्षण गर्नुपर्नेछ । जसका लागि व्यवस्थित तथा आधुनिक कानुनी, नीतिगत, संस्थागत, संरचनागत, प्रक्रियागत, पद्धतिगत संरचनाको विकासका लागि सरकार तथा सम्बन्धित निकायको बेलैमा ध्यान जानु आवश्यक भइसकेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७ तथा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को बजेट वक्तव्य
- आ.व.२०७७/७८ को मौद्रिक नीति तथा निर्देशनहरू
- विद्युतीय व्यापारको विकास र उपयोगसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति, २०७६

विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणहरू

✍ बिनोद बजगाई*

विषय प्रवेश

परम्परागत रूपमा वस्तु विनिमय प्रणाली र पर्म साटासाटबाट विकास हुँदै आएको हाम्रो विनिमय पद्धतिमा पुरातत्वविद्वले तिलौराकोटको उत्खननका क्रममा प्राप्त गरेका प्रथम शताब्दीका साथसाथै पाचौँ-छैटौँ शताब्दीसम्मका सिक्काको प्रमाणीकरणले कारोबारको भुक्तानीको विकासक्रमलाई उजागर गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । विभिन्न कालखण्डका राजा-महाराजाहरूको शासन अवधिमा टकमारी गरिएका सिक्का, छापिएका नोट हुँदै बैंकिङ प्रणालीको उदयसँगै आधुनिक प्रविधिद्वारा मुद्रित बैंक नोटहरूले हाम्रो विनिमय प्रणालीलाई सहज बनाएका छन् ।

भुक्तानी प्रणाली भन्नाले भुक्तानी तथा फर्स्योट ऐन, २०७५ मा उल्लेख भए भैं भुक्तानी उपकरणको माध्यमबाट सेवाग्राही, संस्था वा बैंकबीच हुने भुक्तानी, समाशोधन वा फर्स्योट कार्यका साथै जुनसुकै प्रकारको रकमान्तरलाई सहजीकरण गर्ने उपकरण, पद्धति, नीतिगत व्यवस्था र सो कारोबारमा आबद्ध हुने पक्षहरूसमेतलाई समेट्ने गरी ब्याङ्क फर इन्टरनेसनल सेटलमेन्टले परिभाषित गरेको छ । कागजी नोट र सिक्का मात्रको माध्यमबाट विनिमय गर्दाको कालखण्डमा 'भुक्तानी प्रणाली' भन्ने शब्दावली खासै लोकप्रिय नभएका कारण पनि हुन सक्छ चलनचल्तीको भाषामा भुक्तानी प्रणाली भन्नाले केवल कागजी मुद्रारहित आधुनिक भुक्तानी सेवा प्रदान गर्ने संस्था र प्रविधिलाई मात्र बुझ्ने गरिएको छ ।

'भुक्तानी उपकरण' भन्नाले भुक्तानी कारोबार सम्पन्न गर्न प्रयोग हुने कागजी वा कागजरहित (विद्युतीय) माध्यमलाई बुझिन्छ । आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको विकास, विस्तार तथा नियमन गर्न बनेको भुक्तानी तथा फर्स्योट ऐन, २०७५ मा परिभाषित चेकदेखि आधुनिक

भुक्तानी उपकरणका रूपमा मोबाइल/इन्टरनेट बैंकिङ र इ-मनी (वालेट) लगायतका उपकरणका बारेमा यस लेखमा चर्चा गरिएको छ ।

विद्युतीय भुक्तानीका लागि राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा लोकप्रिय भएका केही भुक्तानी उपकरणहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

(क) विद्युतीय वालेट र इ-मनी

विद्युतीय वालेट (इ-वालेट) भन्नाले अग्रिम रूपमा रकम जम्मा (लोड) गरी विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्न प्रयोग हुने भुक्तानी उपकरण हो । हामीले बोक्ने पर्स (वालेट/थैली) मा जम्मा गरेको रकम भैं विद्युतीय वालेटमा रहेको रकम खर्च गर्ने र वालेट खाली वा रकम अपुग भएपछि पुनः लोड गरी प्रयोग गर्न मिल्ने व्यवस्था रहेको हुन्छ । हामीले मोबाइल/इन्टरनेट बैंकिङ प्रणाली वा सेवा प्रदायकद्वारा नियुक्त एजेन्ट/सबएजेन्टमार्फत वा कुनै बैंकमा भौचर भरी काउन्टरमा पेश गरेर भुक्तानी सेवा प्रदायकको तोकिएको खातामा रकम जम्मा गरेपछि सेवा प्रदायकले हाम्रो वालेट खातामा इ-मनी लोड गरिदिन्छन् । कतिपय मुलुक र प्रणालीमा हामीले पर्समा नगदका अलावा भुक्तानी कार्ड राखे भैं इ-वालेटमा पनि आफूसँग रहेको भुक्तानी कार्ड, बैंक खातासमेत लिङ्क गरी भुक्तानी कारोबार गर्दा सोभैं ती कार्ड वा बैंक खाताको रकम खर्च गर्ने गरी भुक्तानी कारोबार गर्न सकिने सुविधा रहेको हुन्छ । नेपालमा सञ्चालित अधिकांश भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाले विद्युतीय वालेट उपकरणलाई प्रमुख भुक्तानी उपकरणका रूपमा विकास र विस्तार गरेका छन् । हाम्रो वालेटमा लोड गरिएको रकमलाई विद्युतीय पैसा (इ-मनी) भनिन्छ । कतिपय मुलुकमा निजी

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

क्षेत्रद्वारा प्रवर्द्धित मात्र नभई केन्द्रीय बैंकले आफ्नै विद्युतीय वारेट जारी गरी केन्द्रीय बैंक प्रवर्द्धित विद्युतीय मुद्रा (Central Bank Digital Currency - CBDC) समेत परीक्षण गरिरहेका छन्। CBDC को प्रयोगले अर्थतन्त्रमा कागजी नोटको छपाई र प्रचलनलाई कम गर्ने मात्र होइन आधुनिक कम्प्युटर प्रविधि र सुरक्षा प्रविधिको उपभोगमार्फत विनिमय प्रणालीको परिभाषा नै परिष्कृत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

(ख) चेक र (स्वचालित) समाशोधन गृह

भुक्तानीका लागि सदस्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा पेश भएका चेक र विनिमय पत्रहरू सङ्कलन गरी सोमा उल्लिखित रकमका आधारमा तय भएको खुद रकम मात्र परस्परमा आदानप्रदान हुने गरी व्यवस्था गरिएको प्रणालीलाई समाशोधन गृह (क्लियरिङ हाउस) भनिन्छ। यसरी समाशोधन गर्दा जतिसुकै वटा चेक/कारोबारहरू भए तापनि कुनै दुई संस्थाहरूबीच केवल एउटा (एक सदस्य संस्थाले अर्को संस्थालाई तिर्ने/लिने) मात्र कारोबार हुन्छ। यस्तो खुद कारोबारको मिलान पनि सामान्यतया केन्द्रीय बैंकमा रहेको सदस्य संस्थाको खातामा हुने गरी व्यवस्था गरिएको हुन्छ। यदि सदस्य संस्थामा पेश भएको चेक तथा विनिमय पत्रहरू भौतिक रूपमा चलान (Forward) नगरी केवल विद्युतीय प्रति (स्क्यान कपि) मात्र प्रणालीमार्फत सम्बन्धित संस्थामा पेश गरिन्छ भने त्यस्तो प्रणालीलाई चेक ट्रङ्केसन प्रणाली (Cheque Truncation System) भनिन्छ। नेपालमा प्रयोग गरिएको चेक ट्रङ्केसन प्रणाली लाई Electronic Cheque Clearing (ECC) को नामले चिनिन्छ। हाल संसारभर प्रचलित अधिकांश समाशोधन गृहले चेक ट्रङ्केसन पद्धति नै अवलम्बन गर्दछन्। आधुनिक वित्तीय प्रणालीमा समाशोधन गृहले केवल चेक र विनिमयपत्रको मात्र सेटलमेन्ट नगरी विद्युतीय अन्तरबैंक भुक्तानी (Interbank Payment-IPS) कारोबारको समेत खुद भुक्तानी पोर्सनलाई समाशोधन गर्दछन्। नेपालमा विद्युतीय चेक क्लियरिङ तथा अन्तरबैंक रकमान्तरको समाशोधन नेपाल

क्लियरिङ हाउसले गर्दै आएको छ भने यस संस्थाले विकास र विस्तार गरेको खुद्रा (सानो मूल्य/रकमको) भुक्तानी प्रणालीबाट उत्पन्न हुने खुद पोर्सन पनि आरटीजीएस प्रणालीमार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहेको बैंक वित्तीय संस्थाको खातामा डेबिट वा क्रेडिट गरी फर्स्योट गर्दछ।

(ग) वायर ट्रान्सफर र स्विफ्ट

वायर ट्रान्सफर भन्नाले सदस्य संस्थाहरूको सञ्जालभित्र विद्युतीय माध्यमबाट रकमान्तर गर्ने प्रणाली हो। यस प्रणालीमार्फत रकमान्तर गर्दा भुक्तानी गर्ने व्यक्ति/संस्थाले रकम प्राप्त गर्ने व्यक्ति/संस्थाको नाम, खाता नम्बर र रकम यकिन गरी आफ्नो बैंकमार्फत भुक्तानी आदेश दिने गर्दछ। तत्कालीन समय (Realtime) मा वा ढिलो गरी (Differed) एकमुष्ट (Batch) मा कारोबार सम्पन्न गर्ने वायर ट्रान्सफर विद्युतीय अन्तरबैंक भुक्तानीलाई परिभाषित गर्ने साभा शब्दावली हो। संयुक्त राज्य अमेरिकामा रियल टाइम ग्रस सेटलमेन्ट जस्तै सेवा प्रदान गर्ने गरी फेड वायर सञ्चालनमा रहेको छ। वायर ट्रान्सफरमार्फत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बैंक वित्तीय संस्थाको सञ्जाल तयार गरी अन्तरबैंक भुक्तानी गरिन्छ। यसरी हुने भुक्तानी तत्कालीन समयमै वा केही समय/दिनपछि मात्र प्राप्त हुने गरी सञ्चालित हुन सक्छ। वायर ट्रान्सफर भन्नाले आन्तरिक बैंकहरूबीचको रकमान्तर मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा हुने विप्रेषणसमेतलाई बुझाउँछ। अन्तर्राष्ट्रिय वायर ट्रान्सफर सेवा उपलब्ध गराउने विभिन्न विप्रेषण कम्पनीहरू जस्तै स्विफ्ट (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) पनि संसारभरका २०० भन्दा बढी मुलुकका ११,००० भन्दा धेरै सदस्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू आवद्ध भएको अन्तरबैंक सम्पर्क सञ्जाल हो। स्विफ्टमार्फत भुक्तानी आदेश प्रेषण तथा प्राप्त गर्न एक विशिष्टीकृत सफ्टवेयर पूर्वाधार, बैंक कोड (Bank Identification Code- BIC) तथा

Communication Message Format को प्रयोग हुन्छ। स्विफ्टले प्रयोग गर्ने Message Format नै अवलम्बन गर्ने गरी संसारभरका विभिन्न वित्तीय प्रणालीमा कारोबार र वित्तीय विवरण आदानप्रदान गर्ने प्रविधिको विकास भएका कारण पनि स्विफ्ट अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विद्युतीय भुक्तानीको अभिन्न अङ्ग बन्न पुगेको छ।

(घ) अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणाली

कुनै एक प्रणाली/सञ्जालभित्रका सदस्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच रकमान्तर गर्न लोकप्रिय अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणाली वायर ट्रान्सफरकै एउटा रूप भए तापनि नेपालमा अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणालीको नामबाट प्रयोग भएको हुनाले यसको अलगगै चर्चा गर्न जरुरी छ। नेपालमा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको अनुमतिपत्र प्राप्त गरेका संस्थाले इजाजतपत्र प्राप्त गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई आफ्नो सञ्जालमा आबद्ध गरी सदस्य संस्थाको Core Banking System (CBS) सम्म स्वचालित रूपमा कारोबार प्रविष्टि गर्ने सफ्टवेयर पूर्वाधार जडान गरी भुक्तानी कारोबार सम्पन्न गर्न विकास र विस्तार गरेको प्रणाली नै अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणालीको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ। नेपाली बजारमा मुख्यतः नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडले Interbank Payment System (IPS) तथा फोन-पे पेमेन्ट सर्भिस लिमिटेडले Interbank Fund Transfer (IBFT) को नामबाट प्रवर्द्धन गरेको अन्तरबैंक भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको छुट्टै मोबाइल वा वेब प्लेटफर्ममार्फत र बैंक तथा वित्तीय संस्थाको मोबाइल, इन्टरनेट बैंकिङ प्रणालीमै एकीकृत गरेर सञ्चालन भइरहेको छ। कुनै निश्चित अवधिमा भएका अन्तरबैंक भुक्तानी कारोबारमा विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहकहरूको खातामा रकम डेबिट/क्रेडिट हुने र यसको फर्स्योटका लागि एक बैंक र अर्को बैंकबीचमा परस्परमा लेनदेन गर्नुपर्ने खुद रकमलाई भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकले कुनै एक सेटलमेन्ट बैंकमा सम्पूर्ण सदस्य संस्थाका लागि खोलेको खातामा एकमुष्ट

रूपमा खुद रकमको डेबिट वा क्रेडिट प्रविष्टि गरी फर्स्योट गर्ने गर्दछ।

(ङ) विद्युतीय भुक्तानी कार्ड

ग्राहकको खाता रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्था वा भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाद्वारा जारी भई धारकले आफ्नो खाताको रकम विद्युतीय माध्यमबाट खर्च वा रकमान्तर गर्न प्रयोग हुने विभिन्न प्रकारका भुक्तानी कार्डहरू संसारभर लोकप्रिय छन्। भुक्तानी कार्डमध्ये डेबिट कार्ड (एटीएम कार्ड), क्रेडिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड नेपाली बजारमा बढी प्रयोगमा रहेका छन्। डेबिट कार्डलाई ग्राहकको बचत खातासँग लिङ्क गरी ग्राहकले एटीएममार्फत रकम भिक्दा, Point of Sale (POS) मेसिनमार्फत मर्चेन्टलाई भुक्तानी गर्दा, Online/e-Commerce भुक्तानी गर्दा वा सो कार्डमार्फत कुनै प्रकारको रकमान्तर गर्दा सीधै ग्राहकको बचत खातामा रहेको रकम कट्टा हुने व्यवस्था गरिएको हुन्छ। त्यसै गरी क्रेडिट कार्डमार्फत हुने कारोबारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा सो ग्राहकको लागि खोलिएको ओभरड्राफ्ट प्रकृतिको खाताबाट रकम कट्टा भई कर्जा सुविधाको रूपमा तिर्नुपर्ने रकमको रूपमा जनाइएको हुन्छ। सो रकम निर्धारित समयभित्र भुक्तानी गर्दा कुनै अतिरिक्त शुल्क लाग्दैन भने सो समयवधिपश्चात् ब्याज/हर्जना लाग्ने हुन्छ। कुनै बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता रहेका वा नरहेका ग्राहकको अनुरोधबमोजिम कुनै निश्चित रकम अग्रिम भुक्तानी लिई निर्धारित सीमासम्मको रकम खर्च/रकमान्तर गर्न मिल्ने गरी लोड गरिएको कार्ड प्रिपेड कार्ड हो। यस्तो कार्ड स्वदेशी वा जुनसुकै विदेशी मुद्रामा पनि जारी हुन सक्छ। देश बाहिर (विदेशी मुद्रामा) भुक्तानी गर्न मिल्ने गरी जारी भएका प्रिपेड कार्डलाई ट्राभलर्स कार्ड पनि भनिन्छ।

उल्लिखित कार्डहरूमा धारण गर्ने ग्राहकको पहिचानसम्बन्धी विवरणहरू Magnetic Strip वा Chip वा Radio Frequency ID (RFID) मा भण्डार गरिएको हुन्छ। Magnetic Strip को विवरण एटीएम मेसिन वा POS मेसिनमा Swipe

मात्र गरेर कारोबार गर्न सकिन्छ भने Chip मा आधारित कार्डलाई कारोबार अवधिभर मेसिनमै राख्नुपर्छ। तर RFID मा आधारित Contactless कार्डलाई भुक्तानी गर्न मेसिनको नजिकै लैजाँदा मात्र पनि कार्डमा रहेको ग्राहक पहिचानसम्बन्धी विवरण मेसिनले प्राप्त गर्न सक्छ र भुक्तानी कारोबार सम्पन्न गर्न सकिन्छ। Contactless Card मा कार्ड र मेसिनबीच विवरण आदानप्रदान गर्न Near Field Communication (NFC) प्रविधिसमेत प्रयोग हुनसक्ने कारण Contactless Card NFC Card को रूपमा पनि परिचित छ। Contactless Card को प्रयोग सहज र प्रभावकारी बनाउन सानो मूल्यको भुक्तानी गर्दा ग्राहकले पिन कोडसमेत हाल्नु नपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको हुन्छ।

(च) मोबाइल, इन्टरनेट र एसएमएस बैंकिङ

ग्राहकको खाता रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रदान गर्ने मोबाइल एप्लिकेसन (एप) वा इन्टरनेट प्रणालीमार्फत आफ्नो खातामा रहेको रकम खर्च गरी भुक्तानी कारोबार वा रकमान्तर गर्ने सुविधा मोबाइल/इन्टरनेट बैंकिङ प्रणालीमा रहेको हुन्छ। मोबाइल एप्लिकेसन प्रयोग गरी गरिने विद्युतीय वित्तीय सेवालार्इ मोबाइल बैंकिङ भनिन्छ भने स्मार्ट फोन वा कम्प्युटरको ब्राउजरमार्फत सेवा प्रदायकको वेबसाइटमा लग इन गरी उपभोग गरिने सेवालार्इ इन्टरनेट बैंकिङ भनिएको छ। स्मार्ट फोनमा इन्स्टल गरी प्रयोग हुने मोबाइल एपसम्मको सहज पहुँच र फोन हराउने वा चोरी भई गलत व्यक्तिसम्म बैंक खाताको पहुँच पुग्ने कारण यसलाई इन्टरनेट बैंकिङको तुलनामा जोखिमयुक्त मानिएको हुनाले मोबाइल एपमा उपलब्ध सुविधा र भुक्तानीको सिमा इन्टरनेट बैंकिङको तुलनामा सीमित रहेको पाइन्छ। बैंकिङ तथा भुक्तानी प्रविधिलार्इ कारोबारको निर्देशन Short Message Service (SMS) मार्फत प्रेषण गरी जानकारी आदानप्रदान तथा कारोबार गर्ने प्रविधिलार्इ एसएमएस बैंकिङ भनिन्छ। स्मार्ट फोनबाहेक अन्य साधारण मोबाइल फोनमा पनि प्रयोग गर्न

सकिने एसएमएस बैंकिङ सेवा भुक्तानी वा रकमान्तरका लागि बिरलै प्रयोग भए तापनि जानकारी/सूचना आदानप्रदानका लागि नियमित प्रयोग हुन्छ। एसएमएस बैंकिङमार्फत ग्राहकले आफ्नो बैंक/वालेट खातामा भएको मौज्जात जाँच गर्ने, खातामा हुने जम्मा (क्रेडिट) वा खर्च (डेबिट) कारोबारको सूचना प्राप्त गर्ने, One Time Password प्राप्त गरी कुनै कारोबार सम्पन्न गर्ने, खाता निष्क्रिय गर्ने, चेकबुक अनुरोध गर्ने, चेक भुक्तानी रोक्नेलगायतको सेवा उपभोग गर्न सक्दछ।

एसएमएस सेवा प्रयोग गरी बैंक खातामार्फत नै भुक्तानी कारोबार गर्नु जोखिमयुक्त हुनाले खासै प्रयोगमा नरहे तापनि थोरै मात्र रकम राखी प्रयोग गरिने इ-वालेटमा रहेको रकम खर्च गरी मोबाइल रिचार्ज गर्ने, अर्को ग्राहकको खातामा रकमान्तर गर्नेलगायतका केही सीमित सेवाहरू भुक्तानी सेवा प्रदायकले प्रदान गरेको पाइन्छ। एसएमएसमार्फत कारोबार निर्देशन दिँदा कुनै निश्चित ढाँचा (Syntax) मा कारोबारको प्रकृति (रिचार्ज वा रकमान्तर वा विल भुक्तानी आदि) र रकम उल्लेख गरी सम्बन्धित सेवा प्रदायकले तोकिएको नम्बरमा एसएमएस पठाई भुक्तानी गर्न सकिन्छ।

(छ) क्यूआर कोड

कुनै पनि भुक्तानी कारोबार वा रकमान्तर गर्न आवश्यक पर्ने विवरणहरू जस्तै; बैंक वा वालेटको नाम, खातावालाको नाम, खाता नम्बर (वा सो विवरण Retrieve गर्न सकिने गरी सेवा प्रदायकद्वारा उपलब्ध गराइएको Identification Code र वैकल्पिक रूपमा कारोबार रकमसमेतको विवरण राखिएको क्यूआर कोड (चित्र) स्मार्ट फोनमार्फत स्क्यान गर्ने र भुक्तानी गर्ने पद्धति क्यूआरमा आधारित भुक्तानी प्रणाली हो। क्यूआर कोडमा रहेको विवरण आँखाले पढ्न नसकिने तर मोबाइल फोन तथा क्यूआर कोड रिडर उपकरणबाट छोटो अवधि मै उद्धरण गर्न सकिने हुनाले सोही विवरणको आधारमा भुक्तानी कारोबार अगाडि बढाउन सकिन्छ। क्यूआर

कोडमा ठूलो मात्रामा विवरण भण्डारण गर्नसक्ने क्षमता भएको, कागजमा प्रिन्ट गरिएको मात्र नभई मोबाइल वा कम्प्युटरको स्क्रिनबाट चित्र (कोड) सीधै स्क्यान गर्न सकिने क्षमता, क्यूआरको सानोतिनो खण्ड मेटिए वा च्यातिए पनि बाँकी खण्डबाट विवरण निकाल्न सकिने, न्यून शुल्कमा जडान गर्न सकिने र नछोड्कन कारोबार गर्न सकिनेलगायतका विविध फाइदाले गर्दा यसको व्यापक विस्तार हुँदै गरेको छ। क्यूआरमार्फत हुने कारोबारमा भुक्तानी एप्लिकेसनसम्म रकम प्राप्त गर्नेको विवरण प्रविष्टि गर्ने तरिका मात्र फरक हुन्छ, सो विवरण भुक्तानी उपकरण/एपले प्राप्त गरेपछिको बाँकी कार्य सञ्चालन प्रक्रिया नियमित मोबाइल बैंकिङ वा वालेट भुक्तानी जस्तै गरी अगाडि बढ्ने हुँदा ग्राहकको अनुभवका हिसाबले भिन्न रहे तापनि प्राविधिक रूपमा यसलाई भिन्न भुक्तानी उपकरणमा नराख्न पनि सकिन्छ।

(ज) रियल टाइम ग्रस सेटलमेन्ट (आरटीजीएस)

आरटीजीएस प्रणाली भन्नाले कुनै पनि दुई बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच रकमान्तर तथा धितोपत्रको हस्तान्तरण कारोबार एकएक गर्दै तत्कालीन समयमै फर्स्योट गर्ने प्रणालीलाई बुझिन्छ। विद्युतीय भुक्तानी कारोबारमा आरटीजीएस प्रणाली भन्नाले क्लियरिङ हाउसमार्फत हुने खुद कारोबारमा आधारित फर्स्योट विपरीत हरेक कारोबारमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाको केन्द्रीय बैंकमा रहेको खातालाई डेबिट वा क्रेडिट गरेर एकएक गरी कारोबार सम्पन्न गर्ने प्रणालीलाई जनाउँछ। आरटीजीएस प्रयोगमार्फत बैंकहरूको कोष व्यवस्थापनका लागि तत्काल अन्तरबैंक रकमान्तर गर्न र एक संस्थाको ग्राहकले अर्को संस्थाको ग्राहकलाई छोटो समयमै रकम भुक्तानी गर्न सकिन्छ। आरटीजीएस प्रणालीमा ठूलो मूल्यको कारोबार हुने तथा केन्द्रीय बैंकमा रहेको बैंक खाता प्रयोग हुने हुँदा यो प्रणाली निकै संवेदनशील हुन्छ। यस कारण अधिकांश मुलुकमा आरटीजीएस प्रणाली केन्द्रीय बैंक स्वयम्ले सञ्चालन गरेको पाइन्छ। आरटीजीएस प्रणालीमार्फत सम्पन्न

भएको कारोबार अन्तिम तथा फिर्ता गर्न नसकिने सैद्धान्तिक व्यवस्था रहेको छ।

आरटीजीएस प्रणालीमार्फत कारोबार गर्न ग्राहकले आफ्नो खाता रहको बैंकलाई निर्दिष्ट विवरणसहितको फारम भरी काउन्टरमा वा अनलाइन बैंकिङमार्फत भुक्तानी आदेश दिएपश्चात् बैंकले आरटीजीएस प्रणालीमा त्यस कारोबारको विवरण प्रेषण गरेपछि केन्द्रीय बैंकमा रहेको खातामा रकमान्तर हुन्छ र भुक्तानी प्राप्त गर्ने व्यक्तिको बैंकले समेत सो कारोबारको विवरण प्राप्त गर्छ। यसरी प्राप्त भुक्तानी विवरणका आधारमा ग्राहकको खातामा स्वतः रकम जम्मा हुने गरी प्रणाली जडान गरिएको हुनाले मानव संलग्नता बेगर स्वचालित रूपमा कारोबार सम्पन्न हुन्छ। कागजी फारम भरेर भुक्तानी आदेश दिँदा ग्राहकलाई विद्युतीय कारोबार गरेको अनुभव नभए तापनि बैंकहरूले आफ्नो मोबाइल तथा इन्टरनेट बैंकिङ प्रणालीमार्फत सोभै आरटीजीएस कारोबार आदेश दिन मिल्ने गरी व्यवस्था गर्न सक्छन्।

(झ) Unstructured Supplementary Service Data (USSD)

विद्युतीय भुक्तानीका लागि हामीले इन्टरनेट (मोबाइल डाटासमेत) र एसएमएसको माध्यमबाट कारोबार वा निर्देशन दिई भुक्तानी सम्पन्न गर्ने तथा जानकारी प्राप्त गर्ने प्रविधिका अलावा टेलिकम सेवा प्रदायकले ग्राहकलाई उपलब्ध गराउने USSD माध्यम फरक हो। हामीले नियमित रूपमा टेलिकमसँग सम्बन्धित सेवामा ब्यालेन्स जाँच, ब्यालेन्स ट्रान्सफरका साथै (भ्वाइस, एसएमएस र डाटा) प्याकेजहरू खरिद गर्न सेवा प्रदायकपिच्छे फरकफरक कोड राखी कारोबार गर्ने गरेका छौं। हामीले लिने सेवासँग सम्बन्धित कोड (जस्तै: नेपाल टेलिकमको प्याकेज खरिद गर्न *1415#) डायल गरेपछि आउने मेनुमा दिइएका विकल्पहरूमध्येको अङ्क राखेपछि सो चयनका आधारमा निर्देशित कारोबार सम्पन्न हुन्छ। ब्यालेन्स जाँच र ट्रान्सफर गर्ने जस्तो सरल प्रकृतिको कारोबारमा यस्तो मेनु पनि आवश्यक नभई एकै निर्देशनका आधारमा

कारोबार सम्पन्न हुन्छ । यहाँ उदाहरण दिइएका कोडको निर्देशन टेलिकम सेवाप्रदायककै सेवासँग सम्बन्धित हुनाले सो निर्देशनका आधारमा निर्देशित कारोबार टेलिकम सेवा प्रदायक स्वयम्ले सम्पन्न गर्छ । तर यही USSD प्रविधिमाफत विद्युतीय भुक्तानीसम्बन्धी अन्य निर्देशन प्राप्त गरी टेलिकम सेवाप्रदायकले सो निर्देशन सम्बन्धित भुक्तानी प्रणालीसम्म Forward गर्ने र सो Forward गरिएको निर्देशनका आधारमा भुक्तानी प्रणालीले निर्देशित कारोबार सम्पन्न गर्दछ । हामीले USSD मार्फत प्राप्त मेनुका आधारमा डाटा/भ्वाइस प्याकेजहरू खरिद गरेजस्तै कुनै व्यक्तिलाई रकमान्तर गर्न र वस्तु तथा सेवा खरिदको भुक्तानी पनि गर्न सक्छौं । यस प्रविधिमाफत कारोबार गर्नका लागि स्मार्ट फोनको पनि जरुरत नपर्ने, मोबाइल डाटा कनेक्सन नचाहिने/खर्च गर्नुनपर्ने र मोबाइलको नेटवर्क कमजोर भएको अवस्थामा पनि सहजै निर्देशन पठाउन सकिने कारण यसले वित्तीय समावेशीकरणमा निकै टेवा प्रदान गर्दछ । तर USSD Code हालेपछि आउने मेनु केवल अङ्क र अक्षर मात्र भएको Plain Text मा हुने, सो मेनुमा देखाउन मिल्ने अक्षरको संख्या सीमित हुने र एक पटक पठाइएको निर्देशन रद्द गर्न सम्भव नहुने जस्ता कठिनाइले गर्दा यस प्रविधिमाफत उपलब्ध हुनसक्ने सेवा सीमित हुन्छन् । यसका बाबजुद पनि केन्या लगायतका अफ्रिकी मुलुकमा यस प्रविधिको प्रयोगले विद्युतीय भुक्तानीमा युगान्तकारी परिवर्तन ल्याएको छ । नेपालमा पनि नेपाल दूरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडको संयुक्त लगानीमा स्थापित नेपाल विद्युतीय भुक्तानी कम्पनीले USSD प्रविधिको प्रयोगमाफत सेवा दिनेगरी काम अगाडि बढाएको हुनाले आगामी दिनमा विद्युतीय भुक्तानी सेवा मुलुकको दुर्गम क्षेत्रसम्म विस्तार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

(ज) सामाजिक सञ्जालमा आधारित भुक्तानी

नेपालमा धेरै मात्रामा प्रयोग नभएको र विद्युतीय वालेटभन्दा खासै भिन्न विशेषता

नरहे तापनि विकसित देशहरूमा सामाजिक सञ्जालमा आधारित भुक्तानी सेवा निकै लोकप्रिय रहेको छ । यसअन्तर्गत हामी गुगल, एप्पल र अमेजनहरूले उपलब्ध गराउने अलग्गै वालेटका अलावा मोबाइल एप र इन्टरनेटमाफत पहिले नै स्थापित सेवा प्रदायकले आफ्नो सेवा सामाजिक सञ्जाल वा च्याट गर्ने प्लेटफर्ममा एकीकृत गरी उपलब्ध गराउने सेवालाई लिन सक्छौं । च्याट प्लेटफर्ममा एकीकृत गरिएको च्याट प्रोगाम (Chat Bot) हरूले हामीले प्रेषण गरेको शाब्दिक निर्देशनलाई बैंकको प्रणालीसम्म Forward गरी त्यहाँबाट प्राप्त Response लाई Chat Screen मै देखाएर अन्तरक्रियात्मक रूपमा हाम्रो खातासँग सम्बन्धित जानकारी (जस्तै: खाताको मौज्जात) र केही वित्तीय सेवाहरू प्रदान गर्ने गर्दछन् । छिमेकी मुलुक भारतका बैंकहरूले WhatsApp च्याटमा तथा नेपालका बैंकहरूले भाइबरमाफत यस्तो सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । Chat Bot ले प्राप्त निर्देशनको शब्द (Key word) का आधारमा सेवा दिन्छ भने च्याट एपमै Mini Program एकीकृत गरी सोही च्याट एपभित्रै भुक्तानी एप खुल्ने र सो एपमाफत भुक्तानी कारोबार गर्न मिल्ने प्रविधिको पनि विकास भएको छ । नेपालमै पनि इ-सेवाले केही समय अगाडि भाइबर प्लेटफर्ममा Mini Program माफत मोबाइल टपअप तथा रकमान्तर गर्न सक्ने सेवा सुरुआत गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा निकै ख्यातिप्राप्त चिनियाँ भुक्तानी सेवा प्रदायक WeChat Pay ले पनि छुट्टै मोबाइल एपका साथै WeChat मा एकीकृत Mini Program माफत समेत भुक्तानी सेवा प्रदान गरिरहेको छ ।

हामीले कारोबार गर्न चयन गर्ने भुक्तानी प्रणालीका विभिन्न विकल्पहरूमध्ये आफू आवद्ध रहेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दिने सेवा, आफ्नो क्षेत्रमा उपलब्ध प्रणाली र आफूले गर्ने भुक्तानी कारोबारको आकार तथा भुक्तानीको शीघ्रताका आधारमा उपयुक्त विकल्प छनोट गर्न सक्छौं । नियामक निकायले तोकेको कारोबार सीमा र प्रणालीसम्म पहुँच पुऱ्याउन पूर्वाधारको उपलब्धताको सीमितताबाहेक हामीले गर्ने भुक्तानी कारोबारमा जुनसुकै विकल्प चयन गर्न सक्छौं ।

यी प्रविधिहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा वर्षौंदेखि प्रयोग र प्रमाणित भइसकेका कारण तिनको क्षमता र सुरक्षाका बारेका हामीले सन्देह मान्नुपर्ने कुनै कारण रहँदैन। तर प्रयोगकर्ताको असावधानी र साक्षरताको कमीले गर्दा आइपर्ने विभिन्न जोखिमका बारेमा सुरुमै सचेत गराउन सेवा प्रदायक र नियामक निकाय दुवैको बराबर दायित्व रहन्छ। हाम्रो मुलुकमा सीमित भौगोलिक क्षेत्र र सीमित समूहका उपभोक्ताहरू बीचमा मात्र अधिकांश भुक्तानी विकल्पहरू केन्द्रित रहेको छ। भौगोलिक अवस्था तथा पूर्वाधारको पहुँचका आधारमा उपयुक्त भुक्तानी प्रणाली विस्तार गरी वित्तीय समावेशीकरण स्थापित गर्न सके मात्र हामीले कल्पना गरेको डिजिटल अर्थतन्त्र स्थापना सम्भव हुने हुँदा त्यसतर्फ हाम्रो ध्यान जान जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

Bhatia, S., 2021. *Digital Payments: Definition and Methods - Razorpay Payment Gateway*. [Online] Razorpay Learn. Available at: <[https://razorpay.com/learn/digital-payments-india-definition-](https://razorpay.com/learn/digital-payments-india-definition-methods-importance/)

[methods-importance/](https://razorpay.com/learn/digital-payments-india-definition-methods-importance/)> [Accessed 26 March 2021].

BlueSnap. 2021. *A Breakdown Of The Types Of Electronic Payments You Need To Sell Globally*. [Online] Available at: <<https://home.bluesnap.com/snap-center/blog/types-of-electronic-payment/>> [Accessed 26 March 2021].

Business.com. 2021. [Online] Available at: <<https://www.business.com/articles/4-trending-digital-payment-methods-is-your-business-ready-for-them/>> [Accessed 26 March 2021].

Goyal, 2021. *Electronic Payment System*. [Online] Slideshare.net. Available at: <<https://www.slideshare.net/RiteshGoyal/electronic-payment-system>> [Accessed 26 March 2021].

Theintactone. 2021. *Electronic Payment System, Types of Electronic Payment System*. [Online] Available at: <<https://theintactone.com/2019/02/10/ec-u3-topic-2-electronic-payment-system-types-of-electronic-payment-system/>> [Accessed 26 March 2021].

आयकर प्रणालीमा अवकाश भुक्तानी

✍ रामबहादुर के.सी*

अवधारणा

आर्थिक विकासका लागि आवश्यक पर्ने आन्तरिक स्रोतको व्यवस्थापन गर्न, समाजमा आयको वितरणमुखी न्याय कायम गर्न र करारोपणको माध्यमबाट समाजमा आयको Vertical & Horizontal Equity कायम गर्न कर प्रणालीको थालनी गरिएको हो। समष्टिगत आर्थिक नीतिअन्तर्गत सार्वजनिक वित्तको महत्वपूर्ण नीति उपकरणमध्येको कर नीतिको रूपमा आयकर नीति पर्दछ। आयकर नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै समन्यायिक समाजको परिकल्पना र वित्त संरचनालाई सन्तुलित, अनुकूल र सुदृढ बनाउँदै आयको पुनर्वितरणकारी नीतिको कार्यान्वयनको माध्यमबाट समावेशी अर्थतन्त्र र समावेशी विकासका लागि राज्यले प्रभावकारी रूपमा वित्तीय नीतिको माध्यमबाट हस्तक्षेप गर्दछ। जसको कारणले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा टेवा पुग्दछ। नीति निर्माण गर्दा राजनीतिज्ञले समता, व्यवसायीले आर्थिक दक्षता र कर प्रशासनले यसको प्रभावकारिताको आधारमा कर नीति तर्जुमाको माग गर्दछन्। करारोपणको प्रक्रियालाई कानूनबमोजिम लगाउनु पर्दछ भन्ने परम्परागत मान्यतालाई आधुनिक कर प्रणालीले पनि आधारभूत सर्तको रूपमा लिएको देखिन्छ।

आयकर प्रणालीको विकास

विश्वमा आधुनिक आयकर प्रणालीको सुरुआत सन् १७९८ मा ग्रेट ब्रिटेनबाट भएको थियो। सन् १८०३ मा आयको प्रकृतिको आधारमा कर लगाउने र सन् १८४२ देखि समग्र आयमा करारोपणको थालनी भएको देखिन्छ। नेपालमा आयकर प्रणालीको विकासको सुरुआत २०१७ सालदेखि भएको भए तापनि यसले पूर्णरूपमा आधुनिकीकरण र पर्याप्त कानुनी हैसियत आयकर ऐन, २०१९ र आयकर ऐन, २०३१ ले विधि र प्रक्रियाको व्यवस्था

गरेबमोजिम हुन थालेको देखिन्छ। आयकर ऐन, २०५५ को तर्जुमापछि नेपालको आयकर प्रणालीलाई आधुनिक कर प्रणालीको स्वरूप ग्रहण भएको मान्न सकिन्छ। यो सुधारको गति विश्वका धेरै देशहरूभन्दा अगाडि र दक्षिण एसियामा पहिलो आधुनिक आयकर प्रणालीको कानुनी सुधार नेपालमा भएको थियो। आयकर ऐन, २०५८ को कार्यान्वयनपछि चौथो पुस्ताको सुधारको रूपमा आयकर कानुनी व्यवस्थाका सरल प्रक्रियाहरूको निर्माण गर्ने, कर सहभागिता लागत र समयमा कम गर्ने, सूचना प्रविधिमा आधारित कर प्रशासनको विकास गर्ने, करदातालाई करका औपचारिकता पूरा गर्न सक्षम बनाउने र आयकर सङ्कलनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि वित्तीय सूचना प्रणालीको विकास गर्न थालेको पाइन्छ। कर प्रशासनभित्रका कार्यलाई करदाताका नजिक र कर अनुसन्धानलाई करदाताको सेवा कार्यभन्दा टाढा राखिने किसिमको सङ्गठनात्मक सुधारको कार्यदिशातर्फ अभिमुखीकरण भएको पाइन्छ। नेपालको कर नीतिलाई स्थिर बनाउँदै यसको सञ्चालन कुशलता कायम गराई मुलुकको आर्थिक समृद्धि र प्रगतिको लागि अधिकतम राजस्वको परिचालन गर्न संस्थागत सुदृढीकरणको खाँचो भने देखिएको छ। नयाँ आयकर ऐनको कार्यान्वयनपछिका आर्थिक वर्षमा करधार फराकिलो हुँदै गएको देखिन्छ। राजस्वको स्रोतमा देखा परेको भए तापनि यो मूल्य अभिवृद्धि करपछिको द्वितीय राजस्व स्रोतको रूपमा स्थापित भएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

सार्वजनिक वित्तमा कर नीतिलाई महत्वपूर्ण र प्रभावकारी नीति औजारको रूपमा लिइन्छ। कर प्रणालीमा यसलाई आधुनिक करको रूपमा हेरिन्छ। यो प्रत्यक्ष कर भएकोले यसको भार अरूलाई सार्न सकिँदैन। आयकर त्यस्तो कर हो जसमा व्यक्तिको

* कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, चाबहिल

आयआर्जन भएको आयमा त्यो आयआर्जनको क्रममा भएका सबै खर्चहरू कट्टा गरी बाँकी हुन आउने नाफा वा लाभमा, व्यक्तिगत आयमा व्यक्तिगत र संस्थागत आयमा संस्थागत करका दर अनुसार लगाइने कर नै आयकर हो। यो करको सङ्कलनमा हुने वृद्धिले जनताको आयको बढोत्तरीको अवस्था, राज्यको आर्थिक विकास र समृद्धिको अग्रगतिको सूचक पनि भएकोले यसको सङ्कलनलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग पनि तुलना गरिन्छ। आयकरको सैद्धान्तिक आधार भनेको आयको वितरणमुखी न्यायको प्रत्याभूति, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, राज्यको वित्तीय संरचनालाई सन्तुलित र अनुकूल बनाउने, समाजमा पारदर्शी अर्थव्यवस्थाको निर्माणको आधार बनाई सदाचार प्रदर्शन गर्न सघाउने रहेको हुन्छ। आयकर नीतिले राजस्वको दिगो आधारको लागि फराकिलो कराधारको परिकल्पना गर्दछ जसले आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रवर्द्धन गराउने नीतिहरूसँग पनि अन्तरमिलानको अपेक्षा राख्दछ। असल कर प्रणालीका आधारभूत पक्षहरूलाई आयकरले अङ्गीकार गर्नुपर्दछ। समानता र स्वच्छता, कर सङ्कलनमा मितव्ययिता, सरलता, निश्चितता र सुविधा, आर्थिक वृद्धिका लागि दक्षता, न्यूनतम करारोपणको अन्तराल जसले आयको असमानतालाई कम गराउँदछ। करका नीति र व्यवहारले तटस्थता कायम गर्नुपर्दछ र पारदर्शिता कायम गराउने दर्शनलाई आयकरका नीतिहरूले अङ्गीकार गरेको हुनुपर्दछ।

आयकर नीतिका आयामहरू

नेपालको आयकर नीतिको एउटा नीतिगत स्वरूप नभए तापनि आवधिक योजना, सालबसाली बजेटको नीतिगत उद्घोषण र आयकर कानूनको सूक्ष्मतम अध्ययन गरिएमा निम्न पक्षहरूलाई जोड दिएको पाइन्छ:

- आयकरका दरमा वृद्धि नगरी करको आधार र दायरामा क्रमिक विस्तार,
- अर्थतन्त्रको विस्तार र आर्थिक वृद्धिलाई सघाउने लगानीमैत्री आयकर नीति,
- कर सहभागिता तथा सङ्कलन लागतमा कमी ल्याई करदाताको स्वेच्छिक कर सहभागिताको प्रवर्द्धन,
- प्रविधि र प्रणालीगत सुधार गर्दै संस्थागत एवम् मानवीय दक्षता अभिवृद्धि गरी कर चुहावटमा नियन्त्रण,

- साधन परिचालनमा आन्तरिक स्रोतमाथिको आशयकतामा वृद्धि गर्ने,
- कर लाग्ने शीर्षकमा कर कुनै हालतमा नछुटोस् भन्ने आधार।

अवकाश आय

प्राकृतिक व्यक्ति कुनै रोजगारी, पेसा वा व्यवसाय गर्न सक्षम नहुने अवस्थामा पुगी रोजगारी, पेसा वा व्यवसायबाट अवकाश लिएपछि गरिने भुक्तानी अवकाश आय हो। साथै, कुनै प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजले पाउने रकम निजको आश्रितलाई भुक्तानी गर्दा त्यस्तो भुक्तानीसमेत अवकाश आयमै पर्दछ। आयकर ऐनले आय आर्जनसँगै कर तिर्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ। आयकर ऐनको अर्को महत्वपूर्ण व्यवस्था भनेको अवकाश बचतसम्बन्धी व्यवस्था हो। जसरी मानिसले आफ्नो आय भएपछि उपभोग भएपछिको बचत कसैले निक्षेपमा, कसैले व्यवसायमा, कसैले लगानीको रूपमा सेयर तथा मूर्त तथा अमूर्त सम्पत्तिमा लगानी गर्ने गर्दछ। त्यसै गरी पारिश्रमिक आय गर्नेले पनि रोजगारीबाट स्वेच्छिक रूपमा वा रोजगारदाता र रोजगारी गर्नेको करार बमोजिम योगदानसहितको बचत रकम जस्तै: कर्मचारी सञ्चय कोषमा बचत गरेको रकम र रोजगारदाताबाट भविष्यको भुक्तानीको लागि योगदानहरू थप गरी वा केही अवकाशका बखत केही दिने भुक्तानीलाई पनि लगानीको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यस्ता लगानीको रकममा करारोपणको व्यवस्था गरी सबै आयलाई विभेद नगरी कर लगाइने व्यवस्था गरेको छ। कुनै प्राकृतिक व्यक्तिले कुनै स्वीकृत अवकाश कोषबाट वा नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानीको प्राप्तबाट प्राप्त रकमलाई कर गणना गर्ने प्रयोजनको लागि आयमा समावेश गर्नुपर्नेछ। यसरी भुक्तानी प्राप्त गरेको रकमको ५० प्रतिशत वा रु. पाँच लाखभन्दा जुन बढी हुन्छ सो रकमलाई घटाई हुने भुक्तानीलाई त्यस्ता प्राकृतिक व्यक्तिले गैरव्यावसायिक करयोग्य सम्पत्तिको निसर्गको लाभको रूपमा लाभ भएको मानी पाँच प्रतिशतका दरले भुक्तानी दिने निकायले अग्रिम कर कटाउनुपर्दछ र यस्तो करको भुक्तानीलाई अन्तिम रूपमा करकट्टीको सुविधा दिएको छ। यसरी करारोपण गर्नका मान्यताहरू निम्नलिखित छन्।

- यो कर लगाउने मान्यताले Vertical/Horizontal equity कायम गर्ने र सबै बासिन्दालाई निष्पक्ष र न्यायोचित व्यवहार गरेको छ ।
- सबै प्रकारका आय वा लगानीमा समान व्यवहार गरेको छ ।
- कर व्यवस्थालाई तटस्थ र निष्पक्ष बनाई कर योजनाका ढोकाहरू बन्द गर्न खोजेको छ ।
- समग्र आयमा करारोपण गर्ने मान्यतालाई अवलम्बन गरेको छ ।

प्रचलित कर कानूनबमोजिम स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी र अन्य अवकाश भुक्तानीमा फरकफरक हिसाबले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। स्वीकृत अवकाश कोषको रूपमा कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष र आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृत लिएका अवकाश कोषलाई लिइन्छ। विभागबाट स्वीकृत लिएका स्वीकृत अवकाश कोषको नियमन गर्ने निकायको रूपमा हालै आन्तरिक राजस्व विभागलाई तोकिएको छ। सामान्यतया नागरिक लगानी कोष र अन्य स्वीकृत प्राप्त अवकाश कोषबाट हुने अवकाश भुक्तानी गर्दा योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी हो वा होइन यकिन गरी सो आधारमा कर कट्टी गर्ने गरेको नपाइएकोले यस विषयमा कर व्यवहारमा एकरूपता कायम गर्न कर प्रशासनबाट करदातालाई करसम्बन्धी शिक्षा प्रदान गर्नुका साथै प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

आर्थिक ऐन, २०७६ ले योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा कोष ऐन, २०७४ बमोजिम स्थापना भएको सामाजिक सुरक्षा कोषले अवकाश कोष राख्न चाहेमा त्यस्तो कोष, निवृत्तिभरण कोष ऐन, २०७५ बमोजिम स्थापना भएको निवृत्तिभरण कोषले अवकाश कोष सञ्चालन गरेमा त्यस्तो कोषलाई स्वीकृत अवकाश कोषको रूपमा मान्यता दिइएको छ। यसरी सञ्चालनमा आउने कोषमा कर्मचारीले गरेको योगदान तथा रोजगारदाताले गरेको योगदानवापत आयकर ऐन तथा नियममावलीबमोजिम खर्च कट्टी पाउने र लाग्ने गरेको सम्बन्धमा थप स्पष्ट गर्नुका साथै अवकाश योगदानको हालको सीमामा समेत पुनरावलोकन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

मौजुदा कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

अवकाश कोष, अवकाश योगदान रकम, अवकाश भुक्तानी र सो भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धमा आयकर ऐन, २०५८, आयकर नियमावली, २०५९ एवम् आयकर निर्देशिका, २०७७ (संशोधनसहित) मा निम्नबमोजिमको व्यवस्था रहेको छ।

(क) अवकाश कोष

निकायको हिताधिकारी प्राकृतिक व्यक्ति वा निजको आश्रितलाई कोषबाट अवकाश भुक्तानी प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि अवकाश योगदान रकम स्वीकार गर्ने र सो रकम लगानी गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएको निकाय आयकर ऐन, २०५८ अनुसार अवकाश कोष हो। अवकाश कोष मात्र परिचालन गर्ने उद्देश्यले सञ्चालन गरिएको निकायलाई अवकाश कोष भनिन्छ। यस्ता कोषहरू दुई प्रकारका हुन्छन्।

- (१) **स्वीकृत अवकाश कोष:** आन्तरिक राजस्व विभागबाट अवकाश कोष सञ्चालन गर्न स्वीकृत लिएका निकाय कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरेको अवकाश कोष,
- (२) **अस्वीकृत अवकाश कोष:** आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृति नलिई सञ्चालन गरिएको अवकाश कोष,

अवकाश कोषले निम्नबमोजिमका कार्य गर्दछ:

- (अ) सो निकायमा प्राकृतिक व्यक्तिले वा निजको तर्फबाट अन्य कसैले अवकाश योगदान जम्मा गर्न ल्याएमा त्यस्तो योगदान जम्मा लिने,
- (आ) यसरी जम्मा गर्ने व्यक्ति अर्थात् हिताधिकारीलाई वा निजको आश्रितलाई निज अवकाश भएपछि वा निजको मृत्यु भएपछि वा ५८ वर्ष पुगेमा अवकाश भुक्तानी गर्ने र
- (इ) जम्मा भएको अवकाश योगदान स्वीकृत क्षेत्रमा लगानी गर्ने।

(ख) अवकाश योगदान रकम

अवकाश भुक्तानीको व्यवस्था वा सोको भविष्यमा गरिने व्यवस्थाको लागि अवकाश कोषमा गरिएको भुक्तानी अवकाश योगदान रकम हो । यसले प्राकृतिक व्यक्तिले वा सम्बद्ध व्यक्ति अर्थात् रोजगारकर्ताको हकमा रोजगारदाताले जम्मा गरी दिएको अवकाश योगदान रकमलाई समेत जनाउँछ । आयकर ऐन, २०५८ ले अवकाश योगदान रकमलाई समेत जनाउँछ । आयकर नियमावली, २०५९ (संशोधन सहित) ले अवकाश योगदान गर्दा तीन लाख रुपैयाँ वा निजको निर्धारण योग्य आयको एक तिहाइमा जुन घटी हुन्छ, सो रकमसम्म आफ्नो करयोग्य आयबाट घटाउन सक्नेछ, भनी सीमा तोकेको छ ।

(ग) अवकाश भुक्तानी

प्राकृतिक व्यक्तिले अवकाश लिएको अवस्थामा निजलाई दिइने भुक्तानी वा प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा निजको आश्रितलाई दिइने भुक्तानी अवकाश भुक्तानी हो । यसअन्तर्गत प्राकृतिक व्यक्तिले रोजगारी, पेसा वा व्यवसायबाट अवकाश लिएपछि गरिने भुक्तानी, प्राकृतिक व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजले पाउने रकम निजको आश्रितलाई दिइने भुक्तानी सामान्यतया अवकाश भुक्तानीका उदाहरणमा स्वीकृत वा अस्वीकृत अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी, निवृत्तिभरण, उपदान, सञ्चय कोष, विदाको सद्दा नगद, औषधि उपचार खर्च, दीर्घसेवा सुविधा, कल्याणकारी कोष जस्ता अवकाशको अवस्थामा प्राप्त हुने यस्तै प्रकारका अन्य भुक्तानी पर्दछन् । यस्ता अवकाश भुक्तानी नेपाल सरकारबाट, स्वीकृत अवकाश कोषबाट, स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट वा रोजगारदाताबाट हुन सक्दछ ।

नेपाल सरकारबाट गरिने अवकाश भुक्तानी

नेपाल सरकारको कर्मचारी सेवा शर्तबमोजिम सरकारी सेवाबाट निवृत्त भएको अवस्थामा गरिने भुक्तानीहरू जस्तै: उपदान, औषधि उपचार खर्च, विदावापतको रकम, निवृत्तभरण ।

स्वीकृत अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी

गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरू (नागरिक लगानी कोष, कर्मचारी सञ्चय कोष) ले सञ्चालन गरेको अवकाश कोष वा विभागबाट स्वीकृत लिई सञ्चालन गरिएको अवकाश कोषबाट देहायका अवस्थामा गरिने भुक्तानी:

- (अ) कर्मचारी वा कामदार सेवाबाट अवकाश प्राप्त गरेमा,
- (आ) हिताधिकारीको उमेर ५८ वर्ष पुगेमा वा
- (इ) हिताधिकारीको मृत्यु भएमा वा निज स्थायी रूपमा अपाङ्ग भएमा

स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी

अवकाश भएको अवस्थामा भुक्तानी दिने उद्देश्य रहेको तर विभागबाट भने स्वीकृत नलिई सञ्चालित अवकाश कोषबाट प्राकृतिक व्यक्ति अवकाश भएको अवस्थामा गरिने भुक्तानी स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट गरिने अवकाश भुक्तानी मानिन्छ ।

अन्य अवकाश भुक्तानी:

नेपाल सरकार र अवकाश कोषबाट गरिने भुक्तानीबाहेक अवकाशको अवस्थामा गरिने अरु भुक्तानी अन्य अवकाश भुक्तानी हो । जस्तै: कुनै एक निकायले आफ्नो कर्मचारी अवकाश भएपछि भुक्तानी गर्ने सञ्चित विदावापतको रकम वा औषधि उपचार खर्च, स्वेच्छिक अवकाश योजनाअन्तर्गत कर्मचारीलाई भुक्तानी गरिने एकमुष्ट तलब रकम आदि भुक्तानीहरू ।

प्रस्तुत सन्दर्भ अनुसार कर्मचारी वा कामदार सेवाबाट अवकाश हुनु अगाडि प्राप्त गर्ने भुक्तानी जस्तै: दीर्घ सेवा सुविधा, विदावापतको रकम, उपचारवापतको रकम जस्ता भुक्तानीहरू सेवा कालमै प्राप्त गरेको अवस्थामा त्यस्ता भुक्तानीहरू अवकाश भुक्तानीअन्तर्गत पर्दैनन् र त्यस्ता भुक्तानी जहिले प्राप्त भएको हो सोही समयको रोजगारीको आयमा समावेश गर्नुपर्दछ । त्यस्तै अवकाश योगदान गर्ने कर्मचारीबाहेक अन्य प्राकृतिक व्यक्ति (हिताधिकारी) ले ५८ वर्ष उमेर नपुग्दै वा मृत्यु वा स्थायी रूपमा अपाङ्ग भएको अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा भुक्तानी प्राप्त गरेमा त्यस्ता भुक्तानी अवकाश

भुक्तानी मानिने छैन र त्यस्तो रकम भुक्तानी प्राप्त भएको समयमा आयमा समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। तर अवकाश कोषको स्वीकृत विनिमयबमोजिम अवकाश कोषबाट यस्ता हिताधिकारीले लिएको कर्जा रकम कोषको लगानी हुने हुँदा त्यस्तो कर्जा रकमलाई भुक्तानी मानिँदैन। यसरी कोषबाट आफ्ना हिताधिकारीलाई लगानी गरेको रकम व्याजसहित वा निर्व्याजी रूपमा फिर्ता गर्नुपर्दछ। कोषमा योगदान भएको निजको रकम तथा त्यसमा प्राप्त प्रतिफललाई अवकाश भुक्तानी रकम मानी सोमा अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

एकभन्दा बढी अवकाश कोष व्यवस्थापकसँग अवकाश योगदान रकम जम्मा गरेको अवस्थामा आयकर ऐन, २०५८ को दफा ६५(१) को खण्ड (ख) अनुसार सीमाभन्दा बढी छुट लिन सक्ने सम्भावना भएको हुँदा कामदार तथा कर्मचारीको हकमा रोजगारदातालाई आफ्नो योगदान रहेको अर्को अवकाश कोषको बारेमा घोषणा गर्न लगाउने र अवकाश हुँदाको अवस्थामा सोही व्यहोरा उल्लेख गरी सम्बन्धित अर्को अवकाश कोष व्यवस्थापकलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ। रोजगारकर्ताबाहेक अन्य प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा निजबाट घोषणा लिई सोको जानकारी सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालय वा करदाता सेवा कार्यालयमा दिनुपर्ने दायित्व कोष व्यवस्थापकको हुनेछ।

(घ) अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने करसम्बन्धी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८(१) बमोजिम बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको अवकाश भुक्तानी गर्दा कुल भुक्तानी रकमको १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। तर नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी वा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको हकमा दफा ६५(१) को खण्ड (ख) बमोजिम गणना गरिएको लाभमा पाँच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। आयकर ऐन, २०५८ को दफा ८८ (२) बमोजिम बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट लाभ भुक्तानी गर्दा लाभ रकमको पाँच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

रोजगारकर्ता (हिताधिकारी) को योगदान नहुने कुनै कोष (Non Contributory Fund) बाट भएको भुक्तानीलाई स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषमा रहेको हितवापत भएको लाभ नमानिने हुँदा प्राकृतिक व्यक्तिको योगदान नै नभएको कोषबाट अवकाश भुक्तानी भएको भए त्यस्तो अवकाश भुक्तानीको कुल रकममा १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ। त्यसै गरी अनिवार्य अवकाश तथा स्वेच्छक अवकाश दिँदा विशेष सुविधा जस्तै: अनिवार्य अवकाश योजना (CRS), स्वेच्छक अवकाश योजना (VRS) को पनि व्यवस्था गरिएको अवस्थामा विशेष सुविधावापत प्राप्त गरिएको भुक्तानी अवकाश भुक्तानी भएको हुँदा १५ प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्दछ।

भुक्तानीकर्ता	कर लाग्ने रकम	करको दर
स्वीकृत अवकाश कोष	५०% वा रु.पाँच लाख जुन बढी कट्टा गरी बाँकी	५%
नेपाल सरकार	५०% वा रु.पाँच लाख जुन बढी कट्टा गरी बाँकी	५%
स्वीकृत नलिएका अवकाश कोष (बासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी - योगदान)	५%
स्वीकृत नलिएका अवकाश कोष (गैरबासिन्दा व्यक्ति)	लाभ (भुक्तानी-योगदान)	आयमा समावेश हुने
रोजगारदाता (नेपाल सरकार बाहेक) Non Contributory Fund	कुल भुक्तानी	१५ %

(ङ) अन्तिम रूपमा कर कट्टी हुने भुक्तानी

आयकर ऐन, २०५८ को दफा ९२ बमोजिम निम्न अवकाश भुक्तानीलाई अन्तिम कर कट्टी हुने भुक्तानीको रूपमा मानिनेछ।

(अ) बासिन्दा व्यक्तिले तिरेको स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषको हितवापत भुक्तानी गरेको लाभ,

(आ) नेपाल सरकार वा स्वीकृत अवकाश कोष वा स्वीकृत नलिएको अवकाश कोषबाट भुक्तानी गरिएको

अवकाश भुक्तानीहरूसहित सबै प्रकारका अवकाश भुक्तानीहरू (नियमित रूपमा भुक्तानी हुने निवृत्तभरण बाहेक)

अवकाश कोष कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू

नेपाल सरकार र स्वीकृत अवकाश कोषबाट योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी गर्दा सो भुक्तानी रकमको ५० प्रतिशत वा रु.पाँच लाखमध्ये जुन बढी हुन्छ, सो रकम घटाइ बाँकी हुन आउने लाभमा पाँच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गरी भुक्तानी दिनुपर्दछ। नेपाल सरकारबाहेकका रोजगारदाताले कर्मचारीको अवकाश योगदान रकम तथा अवकाशका बखत दिइने अवकाशवापतको रकम स्वीकृत अवकाश कोषमा जम्मा गर्ने गरेको र स्वीकृत अवकाश कोषले कर्मचारी अवकाश हुँदा अवकाश भुक्तानी गर्दा योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीमा मात्र लाभमा पाँच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्नेमा योगदानमा आधारित हो होइन यकिन नगरी सम्पूर्ण अवकाश भुक्तानी गर्दा लाभमा पाँच प्रतिशतका दरले अग्रिम कर कट्टी गर्ने गरेको देखिन्छ। अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी सम्बन्धमा देखिएका प्रमुख समस्याहरू निम्नवमोजिम छन्:

- (क) अवकाश कोष कुनै निकायमा सुरु दर्ता नभई विधान वा विनियमको आधारमा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले आयकरमा दर्ता हुने गरेको,
- (ख) स्वीकृत अवकाश कोषको नतिजामा आधारित नियमन गर्न नसकिएको,
- (ग) अवकाश भुक्तानी र योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको परिभाषा स्पष्ट नभएको,
- (घ) स्वीकृत अवकाश कोष तथा नेपाल सरकारबाट हुने एकमुष्ट अवकाश भुक्तानीमा ऐनबमोजिम पाउने छुट सुविधा दोहोरो तेहेरो लिन सक्ने सम्भावना रहेको,
- (ङ) रोजगारदाताले स्वीकृत अवकाश कोषमा रोजगारी अन्त्य हुँदा भुक्तानी गर्ने गरी रकम जम्मा गर्दा प्रत्येक कर्मचारी वा कामदारको नाम नामेसी उल्लेख नगरी एकमुष्ट रूपमा उपदान, विदावापतको रकम जम्मा गरेको अवस्थामा खर्च कट्टी पाउने नपाउने सम्बन्धमा स्पष्ट नभएको,

- (च) नेपाल सरकार र अन्य निकायबाट हुने एकमुष्ट अवकाश भुक्तानीमा लाग्ने करको दर फरक रहेको,
- (छ) उपदानवापतको रकम भुक्तानी गर्ने दायित्व रोजगारदाताको हुने र सो भुक्तानीमा १५ प्रतिशतले कर लाग्नेमा उपदानवापत व्यवस्था गरेको रकम स्वीकृत अवकाश कोष वा नागरिक लगानी कोषमा जम्मा गर्ने र पछि रोजगारीको अन्त्यमा भुक्तानी गर्दा स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको भुक्तानी मानी लाभमा पाँच प्रतिशतले मात्र कर कट्टी गर्ने गरेको,

समाधानका उपायहरू

- अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी गर्ने सम्बन्धमा देखिएका उपरोक्तबमोजिमका समस्याहरू समाधानका लागि देहायबमोजिमका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ:
- (क) अवकाश कोष कुनै निकायमा सुरु दर्ता नभई विधान वा विनियमको आधारमा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले आयकरमा दर्ता हुने गरेकोमा अन्य निकायमा सुरु दर्ता भएपश्चात् मात्र आयकरमा दर्ता गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने,
 - (ख) हाल सञ्चालनमा रहेको कर्मचारी सञ्चय कोष वा नागरिक लगानी कोषमा मात्रै अवकाश योगदान जम्मा गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरी हाल आन्तरिक राजस्व विभागबाट स्वीकृत लिएका अवकाश कोष खारेजी गरी तहाँ जम्मा भएको रकम ट्रान्सफर हुने नयाँ व्यवस्था गर्नुपर्ने,
 - (ग) अवकाश भुक्तानी र योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानीको परिभाषा स्पष्ट रूपमा गर्नुपर्ने,
 - (घ) नेपाल सरकार, स्वीकृत अवकाश कोष, नागरिक लगानी कोष र कर्मचारी सञ्चय कोषबाट भुक्तानी हुने एकमुष्ट रकममा कुल रकमको ५० प्रतिशत वा रु.पाँच लाख छुटको सुविधा अलगअलग लिन सक्ने सम्भावना रहेकोले भुक्तानी गर्ने निकायले सम्बन्धित कर्मचारीलाई अन्य निकायबाट अवकाशवापत भुक्तानी पाए नपाएको र छुट लिए नलिएको सम्बन्धमा विवरण घोषणा गर्न लगाउने र सो घोषणा गरेपश्चात् घोषणामा उल्लेखित रकमलाई समेत ध्यानमा राखी भुक्तानी रकम यकिन गरी छुट सीमाको हिसाव गरी कर कट्टी गर्ने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने,

- (ड) स्वीकृत अवकाश कोषबाट योगदानमा आधारित अवकाश भुक्तानी गर्दा मात्र लाभमा पाँच प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्नुपर्ने र सोबाहेक हुने अन्य अवकाश भुक्तानीमा १५ प्रतिशतका दरले कर कट्टी गर्न सम्बन्धित सबैको जानकारीको लागि सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्नुपर्ने,
- (च) रोजगारदाताले स्वीकृत अवकाश कोषमा रोजगारी अन्त्य हुँदा भुक्तानी गर्ने गरी जम्मा गरिएको उपदानका सम्बन्धमा खर्च व्यवस्थाको आधारमा नभई वास्तविक रूपमा गरिएको नगद भुक्तानीको आधारमा मात्र खर्च कट्टी दाबी गर्न पाउने व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- (छ) नमूनाको आधारमा केही कोषको पूर्ण कर परीक्षण गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

प्रत्यक्ष कर सङ्कलनको द्वितीय स्रोतको रूपमा रहेको आयकरमा अवकाश भुक्तानी गर्दा गरिने अग्रिम कर कट्टीमार्फत समेत यथेष्ट राजस्व सङ्कलन हुने गर्दछ । प्रचलित कर कानूनबमोजिम रोजगारीको अन्त्यमा गरिने एकमुष्ट भुक्तानी भने अवकाश भुक्तानीमा पर्ने र नियमित रूपमा हुने भुक्तानी अवकाश भुक्तानीमा पर्दैन । सरकारी निकायको रूपमा रहेको नागरिक लगानी कोष, कर्मचारी सञ्चय कोष तथा अन्य स्वीकृतप्राप्त अवकाश कोष (जस्तै: बैंक, बीमा आदि) बाट हुने अवकाश भुक्तानीको मात्रा बढ्दो रूपमा रहेको अवस्थामा अवकाश भुक्तानीमा कर कट्टी विषयमा एकरूपता कायम गर्न सकिएको अवस्थामा कर सहभागितामा अभिवृद्धि भई राजस्व सङ्कलनमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ । नेपाल सरकार र अन्य स्वीकृतप्राप्त अवकाश कोषबाट हुने अवकाश भुक्तानीको एकीकृत अभिलेख प्रणालीको विकास गर्न जरुरी भइसकेको छ, जसबाट कर राजस्वको सङ्कलनमा समेत अभिवृद्धि हुनेछ । यस्तो

अवकाश भुक्तानी सार्वजनिक संस्थान, बैंक, वित्तीय संस्था, बीमा, अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाबाट अत्यधिक मात्रामा हुने हुँदा ती निकायको अनुगमन प्रभावकारी रूपमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । महालेखापरीक्षकको छपन्तौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७५ ले समेत नागरिक लगानी कोषले सञ्चालन गरेको Non Contributory Fund बाट अवकाश भुक्तानी गर्दा १५ प्रतिशतले अग्रिम कर कट्टी गर्नुपर्नेमा पाँच प्रतिशत मात्र कर कट्टा गरेको भनी बेरुजु औल्याएको हुँदा यस विषयमा कर प्रशासनको ध्यानाकर्षण भई उचित सम्बोधन हुन जरुरी देखिएको छ । अन्त्यमा, अवकाश कोष, अवकाश योगदान रकम, अवकाश भुक्तानी र अग्रिम कर कट्टी विषयमा माथि उल्लेखित सुझाव तथा उपाय कार्यान्वयन गर्न सकिएको खण्डमा अवकाश भुक्तानीमा अग्रिम कर कट्टी विषयमा अझ स्पष्ट हुनुका साथै कर कानूनको कार्यान्वयनमा समेत एकरूपता कायम हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति
- पन्ध्रौं योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार
- बजेट वक्तव्य, आर्थिक सर्वेक्षण (विभिन्न आर्थिक वर्ष), अर्थ मन्त्रालय ।
- आयकर ऐन, २०५८, कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- मिर्मिरे, नेपाल राष्ट्र बैंक
- पराग राजस्व विशेषाङ्क, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी सङ्गठन, निजामती विभागीय समिति, अर्थ मन्त्रालय ।
- राजस्व, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन ।
- Todaro, Michael P. and Stephen, C. Smith, (2014), Economic Development (Tenth Edition), Pearson
- Ahuja, H.L, (2013), Macroeconomics Theory and Policy(20th Edition), S. Chand

सडक सञ्जाल : विकासको मूल आधार

गोपीकृष्ण ढुङ्गाना*

विकास गाडी चढेर आउँछ ।

नेपाली जनताले भन्ने गरेको यो वाक्य विकासको सन्दर्भमा व्यावहारिक रहेको पाइन्छ । जब सडक बन्छ तब विकासका अनेक उपाय भेटिन्छन् । सडक बनेपछि खासगरी भौतिक पूर्वाधार विकासका लागि बाटो खुला हुन्छ, भौतिक पूर्वाधार विकासले आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आयामलाई क्रमशः र स्वतस्फूर्त ढङ्गले बाटो खोल्दिन्छ । सडकले पूर्वाधारको ७० प्रतिशत भूमिका निर्वाह गर्ने विकासविद्हरूको बुझाइ छ । यस अर्थमा बाँकी ३० प्रतिशतलाई पूर्वाधारले विकासको आधार दिन्छ । पूर्वाधारविद् डा. सूर्यराज आचार्यका शब्द सापटी लिने हो भने पूर्वाधार बनेपछि मात्र सामाजिक-आर्थिक संरचना क्रियाशील हुन थाल्छन् ।

नेपालमा हालसम्म करिब ८० हजार किलोमिटर सडक बनेको छ । फास्ट ट्र्याक, सुरुङ्ग मार्ग, रेल मार्ग र राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको निर्माणले त नेपाललाई चाँडै विकासको मूल बाटोमा लैजाँदै छ । यसकारण भन्न सकिन्छ कि सामाजिक-आर्थिक विकासको पूर्वसर्त नै पूर्वाधार विकास हो अनि सडक चाहिँ पूर्वाधार विकासको पनि पूर्वाधार हो । सडक बनेपछि मात्र मानवीय आवश्यकताका न्यूनतम मागहरूका साथै अन्य सेवा र सुविधा पनि सहज रूपमा प्राप्त हुन थाल्छन् । सडकले नै हो अन्य क्षेत्रलाई पनि क्रियाशील गराएर विकासमा जोड्दै राष्ट्रिय समृद्धिमा पुऱ्याउने । नेपालमा हालसम्म २१ वटा राष्ट्रिय राजमार्ग बनेका छन् भने ५७ वटा क्षेत्रीय र फिडर रोड बनेका छन् ।

७७ वटै जिल्लामा जिल्ला सडक छन् । आर्थिक समृद्धिका दृष्टिले यिनले विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ । खासगरी स्थानीय उत्पादनलाई मुलुकभर लैजान यी सडकले प्रभावकारी भूमिका खेलेको पाइन्छ । केन्द्र सरकारसँगै सात वटै प्रदेश सरकार पनि योजनाका

साथ सडक निर्माणमा ठूलो धनराशि खर्च गरिरहेका छन् । ७५३ स्थानीय सरकारले त सडक सञ्जाललाई नै पहिलो प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । यसबाहेक नेपालमा सहरी सडक छन् । चाँडै सम्पन्न हुन लागेको एक मात्र फास्ट ट्र्याकले काठमाडौँ-तराई जोड्दैछ जुन ७२.५ किलोमिटर हुनेछ । चार लेनको यो फास्ट ट्र्याक एसियन स्ट्यान्डर्डको बन्दैछ । यो सडक आर्थिक विकासको मेरुदण्डका रूपमा हुने बताइएको छ । यीलगायत निर्माण भएका र भइरहेका थुप्रै सडकले मुलुकको समग्र विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न थालेका छन्, खेल्दै जानेछन् ।

सडक सञ्जालको विश्व परिवेश

सन् २०१८ को तथ्याङ्क हेर्ने हो भने विश्वभर ६ करोड ४२ लाख ८५ हजार नौ किलोमिटर सडकको सञ्जाल छ । सन् २०१९ मा सार्वजनिक भएको यो तथ्याङ्क नै विश्वका सबै देशको पछिल्लो सडक अवस्था हो । यो सबै प्रकारका सडकको एकमुष्ट तथ्याङ्क हो । 'द बुक ट्रान्सपोर्टेशन एन्ड द बेल्ट एन्ड रोड इनिशिएटिभ' को उक्त तथ्याङ्क अनुसार चार लाख ११ हजार आठ सय ५३ किलोमिटर एक्सप्रेस वे र ६ करोड ३८ लाख ७३ हजार एक सय ५६ किलोमिटर साधारण सडक बनेको हो ।

विश्वव्यापी प्रचलन अनुसार सडक सञ्जालका लागि १०० अङ्क दिने चलन छ । सडक गुणस्तरमा भने सात अङ्क दिने चलन छ । सडक सञ्जालमा १०० अङ्क ल्याउने देश छन् तर सडक गुणस्तरमा आजका मितिसम्म सातमा सात अङ्क ल्याउने देश छैनन् । बढीमा ६.४ ल्याएको देखिन्छ । यसमा सिङ्गापुरले बाजी मारेको छ तर सडक गुणस्तरमा एघारौँ नम्बरमा रहेको अमेरिकाले सडक सञ्जालमा भने बाजी मारेको छ । पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार अमेरिकाले १०० अङ्क पाएको छ ।

सडक सञ्जालमा उत्कृष्ट १० मा पर्ने बाँकी देश

* अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज)

र तिनले प्राप्त गरेको अङ्क हेर्ने हो भने ९२.८ ल्याउने नामिविया दसौंमा परेको छ । दोस्रोदेखि नवौंसम्म क्रमशः साउदी अरेबिया (९९.३), स्पेन (९९.०), स्वीडेन (९७.९), दक्षिण अफ्रिका (९४.२), जर्मनी र मेक्सिको (९३.५), क्यानडा र फ्रान्स (९३.४) छन् ।

गुणस्तरीय सडक हुने देश

नेपालमा दुर्गम स्थानको कुरा गर्ने हो भने सडकका लागि ट्रायाक बन्नु पनि विशेष महत्वको हुन्छ । कतिपय ठाउँमा बाह्रै महिना गाडी गुड्ने अवस्था हुँदा सबैथोक प्राप्त भएको अनुभूति भइरहेको छ । कालोपत्रे हुनु त स्वर्ग नै भयो तर त्यसको गुणस्तरमा कमैलाई मतलब होला । त्यसैले त बनेको कतै महिना नबित्दै त कतै वर्ष दिन नबित्दै सडक भत्किन थाल्छ ।

द वर्ल्ड इकोनोमिक फोरमको 'न्यू ग्लोबल कम्पेटिटिभनेस रिपोर्ट' का अनुसार सिङ्गापुरका सडक पछिल्ला वर्षमा विश्वकै सर्वोत्कृष्ट गुणस्तरका छन् । जसलाई स्विट्जरल्यान्ड र नेदरल्यान्डसले पछ्याइरहेका छन् । जबकि सपनाको देश मानिएको संयुक्त राज्य अमेरिकाका सडक गुणस्तर विश्वव्यापी दृष्टिले एघारौं नम्बरमा पर्छ । युरोप महादेशमा पर्ने फ्रान्स भने सातौं नम्बरमा छ ।

उत्कृष्ट सडकका लागि बढीमा सात अङ्क दिने चलन विश्वमा छ । आजका मितिसम्म सातमा सात अङ्क ल्याउने देश छैनन् । बढीमा ६.४ ल्याएको देखिन्छ । यसमा सिङ्गापुरले बाजी मारेको हो । गुणस्तरीय सडकका लागि सिङ्गापुरसँग हाराहारीमा आउने देश स्विट्जरल्यान्डले पनि ६.४ नै ल्याएको छ । यसरी नै उत्कृष्ट १० देशमा क्रमशः नेदरल्यान्ड (६.२), हङ्कङ (६.१), पोर्चुगल (६.१), जापान, फ्रान्स र ओमान (६.०), युएई र अष्ट्रिया (५.९) छन् ।

विश्वमा नेपालको सडकको अवस्था

रोड नेटवर्क साइजका दृष्टिले नेपाल विश्वका २२२ देशमध्ये ११९ औं स्थानमा परेको छ । सन् २०१९ को तथ्याङ्कलाई आधार मानेर गरिएको गणनामा नेपालमा ३४ हजार ३ सय ४७ किलोमिटर सडक देखिन्छ भने एक्सप्रेस-वेज शून्य अङ्कमा छ । यस दृष्टिले नेपाल सडक विकासमा मध्यमभन्दा माथि नै देखिएको छ । सडकलाई

आधार मानेर विकासलाई मापन गर्ने हो भने विश्वका १०३ देशभन्दा माथि छ । उत्कृष्ट एकमा अमेरिका छ । जसअनुसार सन् २०१९ सम्ममा अमेरिकामा सडक र एक्सप्रेस वे क्रमशः ६८ लाख ५३ हजार २४ किलोमिटर र ९५ हजार ९ सय ३२ किलोमिटर छ । २२२ औं नम्बरमा तुभालु नामको देश छ । यो देशको सन् २०१९ को मात्र तथ्याङ्क छ जसअनुसार जम्मा आठ किलोमिटर मात्र सडक छ ।

एसियाली विकास बैंक (एडीवी) को तथ्याङ्क अनुसार सासेक रोड कनेक्टिभिटीमा नेपालको सडक सञ्जालको अवस्था दयनीय देखिएको छ । साउथ एसिया सबरेजिनल इकोनोमिक्स कोअपरेसन (सासेक) प्रोग्रामलाई आधार मान्ने हो भने एक सय वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा जम्मा १४ किलोमिटर सडक छ अर्थात् एक हजार मानिसका लागि केवल ०.९ किलोमिटर सडक मात्र पर्दछ । एडीवीले नेपाल र छिमेकी देशबीच सडक सञ्जाल विस्तार गर्न सासेक प्रोग्राम ल्याएको देखिन्छ । सडक फराकिलो र गुणस्तरीय बन्नुसँगै सञ्जालमा अघि बढ्नुले विकासका अनेक बाटा खुल्ने निश्चित छ । युरोप, अमेरिका, अस्ट्रेलिया, सिङ्गापुर, चीन हुँदै भारतसम्मलाई हेर्ने हो भने यही देखिन्छ ।

सडक निर्माणमा विश्व रेकर्ड

उत्तर र दक्षिण अमेरिका जोड्ने हाइवे विश्वकै लामो सडक हो । प्यान अमेरिकन हाइवे नामक यो सडकको लम्बाई ४८ हजार किलोमिटर छ । गिनज बुक अफ वर्ल्ड रेकर्डस्का अनुसार यो विश्वकै सबैभन्दा लामो मोटरवेबल सडक हो । नेपालको सबैभन्दा लामो सडक १,०२४ किलोमिटरको पूर्व-पश्चिम राजमार्ग छ । निर्माणाधीन तीन राजमार्गले नेपालको पूर्व-पश्चिमलाई जोड्दैछन् । मध्यपहाडी राजमार्ग सबैभन्दा लामो हुनेछ । सँगै रेलमार्गले पनि पूर्व-पश्चिम जोड्ने भएको छ । तर यी पाँच राजमार्गले विश्व रेकर्डमा कुनै फरक पर्ने छैन, तर नेपालको सन्दर्भमा भने आमूल परिवर्तनको आधार बन्नेमा दुई मत छैन । विश्वको दोस्रो ठूलो सडक अस्ट्रेलियामा छ । १४ हजार ५०० किलोमिटर यो सडकले तीन फन्को मार्दा मात्र प्यान अमेरिकन हाइवे जति लामो हुन्छ ।

पाँचौं र छैटौं ठूला (लामा) सडक क्रमशः भारत

र चीनमा रहेका छन् । भारतले गोल्डेन क्वाड्रील्याटेरल हाइवे नाम दिएको उक्त सडक पाँच हजार ८४६ किलोमिटर लामो छ । यसले चेन्नाई-मुम्बई-दिल्ली र कोलकत्तालाई जोडदछ । यो सन् २००१ मा सुरु भई २०१२ मा बनिसकेको थियो । अर्को छिमेकी देश चीन जो भौतिक र आर्थिक विकासमा पहिलो नम्बरमा पुग्दैछ, उसले पाँच हजार ७०० किलोमिटर लामो सडक बनाएर विश्वमै छैटौँ लामो सडक बनाउने देश भएको छ । चाइना नेशनल हाइवे ०१० नामक यो सडकको नाम टोड्सन एक्सप्रेसवे पनि हो ।

६ लेन सडक नेपालको पहिलो सबैभन्दा फराकिलो सडक हो जुन केवल नौ किलोमिटर छ । कोटेश्वर-सूर्यविनायक उक्त सडक बनेको केही वर्षमै १०.५ किलोमिटर लामो कोटेश्वर-कलङ्गी चक्रपथ खण्ड आठ लेनको बनेको छ । नेपालका अधिकांश नागरिकले प्रयोग गर्ने सडक भनेको दुई लेनको हो । विश्वमा सडक निर्माणमा भएको आमूल परिवर्तनले नेपालीलाई अचम्म बनाउनु स्वाभाविक हो । क्यानडाले २२ लेनको सडक बनाएर विश्वमा सबैलाई अचम्मित तुल्याइ दिएको छ । ओन्टारिओ हाइवे ४०१ नामको सडक २२ लेनको छ । यसलाई द किङ्ग् हाइवे ४०१ र म्याक्डोनाल्ड-कार्टिएर फ्रिभे पनि भनिन्छ । त्यसो त चीनले ५० लेनको सडक बनाएको छ ।

जी-फोर बेइजिङ-हङकङ-मकाउ एक्सप्रेस वे नामको उक्त सडक २० लेनमा परिणत हुने स्थानमा जाम भएको खबर 'द पिपुल्स डेली' ले रिपोर्ट गरेको समाचार र तस्वीर सन् २०१५ अक्टोबरमा भाइरल भएको थियो । चीनले तीन वर्षअघि नै विश्वकै लामो समुद्री पुल बनाएको छ । नौ वर्ष लगाएर तयार पारेको उक्त पुल ५५ किलोमिटर (३४ माइल) लामो छ । यसले हङकङदेखि मकाउ जोड्छ । स्विट्जरल्यान्डले विश्वकै सबैभन्दा लामो भुण्डिएको पैदल पुल बनाएको छ । ८५ मिटर अग्लो उक्त पैदलयात्री पुल ४९४ मिटर लामो छ । यो दुई दिने हाइकिङ ट्रेल हुनेगरी बनाइएको छ ।

भारतले सडक निर्माणमा अर्को विश्व रेकर्ड कायम गरेको छ । नेशनल हाइवेज अथोरिटी अफ इन्डिया सन् २०२१ को फेब्रुअरीमा मात्र १८ घन्टामा २५.५४ किलोमिटर सडक कालोपत्रे गरेको हो । यो सडक सिङ्गल लेनको बनेको हो । २०२१ अक्टोबरमा सकिने

११० किलोमिटरको यो चार लेनको विजयपुर-सोलापुर सडक निर्माणका क्रममा उक्त रेकर्ड कायम भएको हो ।

सडक सञ्जाल: समृद्धिको राजमार्ग

सडक बनेपछि विकास सुरु हुन्छ । सडक बन्नु भनेकै विकासको मूल आधार हुनु हो । सडकसँगै विकासका अनेक सूचक जोडिन थाल्छन् । जीवनशैलीमा क्रमशः परिवर्तन आउन थाल्छ । सडकले सेवा सुविधा दिन्छ र पहुँचको जीवन बन्छ । मदन भण्डारी राजमार्ग, हुलाकी राजमार्ग र मध्यपहाडी राजमार्गको काम अन्तिम चरणमा छन् । यी सम्पन्न भएपछि नेपालमा पूर्व-पश्चिम जोड्ने चार वटा राजमार्ग हुनेछन् । सडकलाई पूर्वाधारको आयाम भनिन्छ । यी चार सडक भनेकै मुलुकको समृद्धिको मूल आधार हो । माथि प्रस्तुत विभिन्न देशमा बनेका सडकको अवस्थाले विकासको आधार दिएको प्रस्ट हुन्छ ।

भापाको शान्तिनगरदेखि सुरु भएको मदन भण्डारी नामाकरण गरिएको मेची-महाकाली जोड्ने कान्छो यो राजमार्ग डडेल्धुराको रूपाल पुगेर अन्त्य हुन्छ । यसले एकातिर मूल राजमार्गको भूमिका निभाउँछ भने अर्कोतिर यो राजमार्गले जोड्ने भापाको शान्तिनगर, सुनसरीको धरान-चतारा, उदयपुरको गाईघाट-कटारी, सिन्धुलीको सिन्धुलीमाढी, मकवानपुरको हेतौँडा, नवलपरासीको गैँडाकोट, पाल्पाको रामपुर, गुल्मीको रिडी-तम्घास, प्युठानको बागदुला-देवीथान, दाङको घोराही-तुल्सीपुर, सुर्खेतको बोटेचौर-बड्डीचौर, डोटीको सिमचौर-वीपीनगर, कैलालीको सहजपुर-बुडर र डडेल्धुराको रूपाल विकासका अनेक आयामले अधि बढ्नेछन् । यसको सडक निर्माण कार्य ८५ प्रतिशत र पुल निर्माण कार्य भन्डै ९५ प्रतिशत हुनुले चाँडै प्रयोगमा आउने देखिन्छ । एक हजार दुई किलोमिटर लामो यस राजमार्गको कूल खर्च १२ अर्ब रुपैयाँ हाराहारी छ ।

हुलाकी राजमार्गले पनि मुलुकका २० वटा जिल्लालाई जोड्छ । पूर्वमा भापाको केचनाकलनदेखि भारतसँगको सीमा छेउछेउ हुँदै पश्चिममा कञ्चनपुरको दोधारा चाँदनीसम्मका अधिकांश भूभागलाई समेटेको छ । यसलाई तराई-मधेसको मेरुदण्डको रूपमा लिइएको छ । २०६५ सालमा सुरु गरिए पनि काम आजसम्म आधाभन्दा अलिकति मात्र उकालो लागेको छ । राष्ट्रिय

गौरवको आयोजनामा राखे पनि पटकपटक सरकार फेरिदासमेत हुलाकी राजमार्गले उच्च प्राथमिकता पाउन नसक्नु मुलुककै लागि दुर्भाग्य बनेको छ ।

भारत सरकारसँगको सहकार्यका कारण देखिएको व्यावहारिक कठिनाइ पनि तराई-मधेसको समृद्धि ल्याउने यो सडक सङ्गठमा परिरहेकै छ । सरकारले यसको गाँठो जति चाँडो फुकाउँछ त्यति चाँडो सीमा क्षेत्रको विकास हुने देखिन्छ । भन्दाै एक करोड जनसंख्या प्रत्यक्ष लाभान्वित हुने अनुमान गरिएको एक हजार सात सय ९८ किलोमिटर लामो यो राजमार्गको लागत ६५ अर्ब २० करोड रुपैयाँ लाग्ने देखिन्छ । राणाकालमा चिठीपत्र ओसार्न हुलाकीहरूले प्रयोग गरेकै कारण हुलाकी राजमार्ग भनिएको थियो । यसलाई सडक मार्गका रूपमा विस्तार गर्ने काम पद्म शमशेरले नै सुरुवात गरेका थिए । हुलाकी सडकसँग पूर्व-पश्चिम राजमार्गका मुख्य सहर र तराई-मधेसका अन्य जिल्ला सदरमुकाम र सहर जोड्ने काम पनि सँगै भइरहेको छ । यसले तराई-मधेसको गरिवी हटाउनेदेखि कृषि उत्पादन बढाउनेजस्ता समग्र विकासमा टेवा पुऱ्याउने छ ।

सबै तहको केन्द्रदेखि प्रदेश राजधानी

नेपाल सडक सञ्जालमा द्रुत गतिमा अघि बढेको छ । माथि प्रस्तुत विश्वमा सडक सञ्जाल र सडक गुणस्तरको अवस्थाबाट नेपालले पाठ सिक्नैपर्छ र सोहीअनुसार सडकमा लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ । मुलुकभरका सबै स्थानीय तहको केन्द्रदेखि सम्बन्धित प्रदेश सरकारको राजधानीसम्म पक्की सडक सञ्जालमा जोडिने भएका छन् । पाँच वर्षभित्रै सक्ने योजनाका साथ चालु आर्थिक वर्षदेखि सुरु गर्ने गरी कामको थालनी भएको हो । चालु आवमा दुई अर्ब रुपैयाँ खर्च गर्ने गरी थालनी भएको महत्वाकांक्षी यो काममा संघीय, प्रदेश र स्थानीय तीनवटै सरकार लागत साभेदारी गर्दैछन् ।

प्रादेशिक एवम् स्थानीय सडक निर्माण तथा सुधार कार्यक्रमका लागि आइतबार प्रधानमन्त्री निवास बालुवाटारमा २१० स्थानीय सरकारसँग सातवटै प्रदेश सरकारका तर्फबाट सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर भइसकेको छ । स्थानीय पूर्वाधार विभागले उक्त सडक निर्माण कार्यलाई तीव्रता दिन सातवटै प्रदेशमा स्थानीय पूर्वाधार विकास आयोजना कार्यालय स्थापना गरिसकेको छ ।

पहिलो वर्ष तीन सय ९२ स्थानीय सरकारले सम्बन्धित प्रदेश सरकारको राजधानीसँग सञ्जाल जोड्न आग्रह गरेका थिए । यो संख्या थपिँदो छ ।

पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले राखेको प्राथमिकता अनुसार 'रूपान्तरणकारी योजना' भएकाले यसले जनताको परिवर्तनको चाहनालाई परिपूर्ति गर्ने अपेक्षा नेपाल सरकारले लिएको छ । यसपछि विकासमा आमूल परिवर्तन आउने जनअपेक्षा छ । यसै गरी, मुलुकभरका स्थानीय तहहरूमा पाँच वर्षभित्र चार हजार किलोमिटर पक्की सडक पनि निर्माण कार्य पनि भइरहेको छ । हालसम्म पालिकाको केन्द्रसँग कच्ची सडकसमेत नपुगेका स्थानीय तहको संख्या ३१ छ । सरकारका रूपान्तरणकारी योजनाअन्तर्गत पर्ने यस प्रादेशिक एवम् स्थानीय सडक निर्माण तथा सुधार कार्यक्रमलाई सरकारले उच्च प्राथमिकता दिएर कार्यान्वयन गरिरहेको छ । यसका लागि सरकारले गत आर्थिक वर्षकै सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा समेत कार्यान्वयन गर्ने उल्लेख गरेको थियो । तर बजेटको सुनिश्चितता र कार्यविधि निर्माणमा ढिलाइ हुँदा योजना कार्यान्वयनमा आउन सकेको थिएन ।

चालु आर्थिक वर्षको नीति तथा कार्यक्रममा सरकारले प्रादेशिक एवम् स्थानीय सडक निर्माण तथा सुधार कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिएको हो । सरकारले पक्की सडक निर्माण गर्दा कच्ची टूटाकसमेत नखुलेका स्थानीय तहलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको छ । सातवटै प्रदेश राजधानीसम्म प्रदेशभरका सबै स्थानीय तहका केन्द्र पक्की सडक सञ्जालले जोडिएपछि सवारीसाधनको आवतजावत सहज हुनेछ । प्रदेश-केन्द्र जोड्ने सडकले भौतिक र आर्थिक विकासका आधार तयार हुने, एक स्थानमा उत्पादन भएका वस्तु र सामान अर्को स्थानमा पुऱ्याउन सहज हुनेछ । सातवटै प्रदेशमा गरी ३९९ किलोमिटर पक्की सडक सञ्जाल निर्माण हुनेछ ।

सुरुङ मार्गमा नेपाल

नेपाल सुरुङ मार्गको युगमा प्रवेश गरिसकेको छ । नागदुङ्गा-नौबिसे सुरुङ मार्ग नेपालकै पहिलो आधुनिक सडक सुरुङ मार्ग बन्दैछ । दुवैतिरबाट काम थालेको हाज्मा कम्पनीले अबको दुई वर्षमा यो काम सक्ने

लक्ष्य लिएको छ । यस सुरुङ्ग मार्गअन्तर्गत चन्द्रागिरि नगरपालिकाको टुटेपाखाबाट धादिङ्ग जिल्लाको सिस्ने खोला निस्कने बाटो पनि खुल्ने भएको छ । जुन सुरुङ्ग मार्गको लम्बाई करिब अठ्ठाई किलोमिटर हुनेछ । यी दुई सुरुङ्ग मार्गका लागि २२ अर्ब रुपैयाँ लाग्ने अनुमान छ ।

सडक विभागका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा १३ वटा सुरुङ्ग मार्ग बनाउन सम्भाव्यता अध्ययनको काम सुरु हुनेछ । सो कार्यका लागि सरकारले ५९ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ । यसमध्ये हालसम्म पाँचवटा सुरुङ्ग मार्गको प्रतिवेदन तयार भइसकेको गुणस्तर अनुसन्धान तथा विकास केन्द्रको भनाइ छ । एक्सप्रेस-वेजका रूपमा निर्माणाधीन फास्ट ट्रायाकमा तीनवटा सुरुङ्ग मार्ग बनाउने योजना नेपाली सेनाको छ । सुरुङ्ग मार्गको लम्बाई झन्डै छ किलोमिटर हुनेछ ।

सरकारले त्रिदेशीय सडकका रूपमा रसुवागढी नाकासम्म पुग्न गल्छी-त्रिशुली-मैलुङ-स्याफ्रुबेसी-रसुवागढी सडक बन्दैछ । जसमा टोखादेखि छहरेसम्म करिब सात किलोमिटर भन्ने सुरुङ्ग मार्ग बन्दैछ । बेत्रावतीदेखि स्याफ्रुबेसीसम्मको करिब २४ किलोमिटर सुरुङ्ग मार्ग बनाउन नेपाल सरकारले चीन सरकारसँग प्रस्ताव राखेको छ । सडकसँगै सुरुङ्ग मार्ग बनेपछि काठमाडौँबाट केरुङ्ग केवल तीन घण्टामै पुगिने छ । चीन सरकारले केरुङ्गदेखि रसुवागढीसम्म कालोपत्रे सडक निर्माण गरिसकेको छ ।

काठमाडौँबाट हेटौँडा पुग्न पनि सुरुङ्ग मार्ग बनाइने भएको छ । ५८ किलोमिटर लामो हुने उक्त सुरुङ्ग मार्ग बनेपछि एक घण्टामै हेटौँडा पुग्न सकिने छ । हेटौँडा-वीरगञ्ज सडक खण्डमा पर्ने चुरियामाई मन्दिर नजिक पनि सुरुङ्ग मार्ग बन्ने भएको छ । १०४ वर्ष पुरानो दुई सय मिटर लामो सुरुङ्गलाई मार्गका रूपमा बनाउन लागिएको हो । यो सँगै बागमती प्रदेश सरकारले भीमफेदीदेखि कुलेखानीसम्म पोष्टबहादुर वोगटी सुरुङ्ग मार्ग र बुढानीलकण्ठ-गोकर्णेश्वर सुरुङ्ग मार्ग बनाउने भएको हो ।

आशलागदा भव्य सडक

राजधानी काठमाडौँको पहिलो चक्रपथ कलङ्की-कोटेश्वरको १०.५ किलोमिटर सडक खण्ड आठ लेनको बनिसकेको छ । बाँकी कलङ्की-स्वयम्भू-नारायणगोपाल

चोक-चाबहिल-गौशाला-कोटेश्वरको १७ किलोमिटर पनि बन्ने प्रक्रियामा छ । निर्धारित समयमा नसकिएपछि ७२ किलोमिटर लम्बाईको बाहिरी चक्रपथको काम पनि कछुवा गतिमा भएपनि चलिरहेकै छ । सरकारले कोटेश्वर-सूर्यविनायकको छ लेनको सडकलाई विस्तार गर्दै धुलिखेलसम्म छ लेनको सडक बनाउने योजना बनाई काम अघि बढाएको छ । धुलिखेलदेखि बाह्रबिसेसम्म पनि फराकिलो सडक बनाउने योजना पनि अघि सारिसकेको छ । यस्तै मुग्लिन र मुग्लिनदेखि पोखरा पुग्ने चार लेनको सडक निर्माण कार्य पनि अघि बढाइसकेको छ ।

नारायणगढ-बुटवल सडक पनि चार लेनको बन्दैछ । एसियाली विकास बैंकको ऋण सहयोगमा चाइना स्टेट इन्जिनियरिङ कर्पोरेसनले बनाउने यो सडक ११५ किलोमिटर लामो हुनेछ । यो सडक खासगरी भारतीय सीमा सुनौली नाकासम्मका लागि सहज हुनेछ । २०२८ सालमा बनेको दुई लेनको पूर्व-पश्चिम राजमार्गलाई पनि अबको पाँच वर्षभित्र सक्ने गरी सरकारले चार लेनको बनाउन काम थालेको छ । यसका लागि एडीबी र विश्व बैंकको सहयोग प्राप्त हुनेछ । यीसँगै कोशी, गण्डकी र कर्णाली करिडोर पनि बनिरहेका छन् । यी करिडोरले भारतदेखि चीनसम्म जोड्न द्रुत मार्गकै काम गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । करिडोर निर्माणपछि ती सयौं ठाउँको विकास भई समृद्धि हासिल हुनेमा दुई मत छैन ।

रेलमार्ग विकासको अर्को आधार

रेल मार्ग निर्माणको विषय औपचारिक रूपमा उठान भएयता आधा दर्जनभन्दा बढी ठूला योजना अघि सारिएका छन् । नेपाल सरकारले राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाका रूपमा पूर्व-पश्चिम रेलमार्गको काम अघि बढाएको छ । सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को योजनामै नेपालमा रेलमार्ग निर्माण गर्ने गरी काम अघि बढाएको पाइन्छ । सोहीअनुरूप २०६८ असार १ गते रेल विभाग स्थापना भएको थियो । रेलको सन्दर्भमा जनकपुर-जयनगर खण्ड तयार भइसकेको छ । ३५ किलोमिटर यो रेलमार्गका लागि नेपाल सरकारले भारतबाट दुईवटा रेलसमेत ल्याइसकेको छ । प्राविधिक कारणले सञ्चालनमा ल्याउन मात्र बाँकी छ ।

सन् २०२० मार्चसम्ममा भारतको नेशनल रेल नेटवर्कले एक लाख २६ हजार ३ सय ६६ किलोमिटर रेलमार्ग सञ्चालन गरिसकेको छ । करिब २५ हजार किलोमिटरमा मल्टीट्र्याक रुट सञ्चालन गरिरहेको छ भने ४१ हजार किलोमिटर रेलमार्ग भने बिजुलीबाटै सञ्चालन गरिरहेको छ । सन् २०२० सम्म एक लाख ४६ हजार किलोमिटर रेलमार्ग बनाइसकेको छ । एक लाख किलोमिटर रेलमार्गमा बिजुलीबाट रेल सञ्चालन हुन्छ भने ८३ हजार किलोमिटर डबल ट्र्याक छ । प्रति घण्टा ३०० किलोमिटरभन्दा बढी गतिमा कुद्ने रेल पनि चीनमा छ । आजसम्म सबैभन्दा धेरै अर्थात् दुई लाख ५० हजार किलोमिटर रेलमार्ग बनाएर सञ्चालन गर्नेमा अमेरिका विश्वमै पहिलो देश बनेको छ ।

चिनियाँ टोलीले रसुवागढीदेखि काठमाडौं, काठमाडौंदेखि पोखरा र लुम्बिनीका लागि रेलमार्ग बनाउन सम्भाव्यता अध्ययन गर्नेदेखि बनाउनेसम्मको छलफल भइसकेको छ । २८७ किलोमिटर लामो उक्त रेलमार्ग निर्माणका लागि दुई देशबीच चार चरणमा बैठक बसेको छ । चिनियाँ टोलीले केरुङ-काठमाडौं ७५ किलोमिटरको पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई प्रतिवेदनसमेत बुझाइसकेको छ । जसमा भौगोलिक संरचना जटिल भएकाले दुई खर्ब ७५ अर्ब रुपैयाँ लाग्ने उल्लेख छ । यो खण्डमा ९८ प्रतिशत भूभाग सुरुङ र पुल निर्माण गर्नुपर्ने प्रतिवेदनमा छ ।

रेल विभागले काठमाडौंदेखि वीरगञ्जसम्म पनि रेलमार्ग बनाउने भएको छ । १३५ किलोमिटर लामो हुने उक्त रेलमार्गको पूर्वसम्भाव्यता अध्ययन पनि सकिएको छ । रेल विभागले बुढानीलकण्ठदेखि नारायणगोपाल चोक, रत्नपार्क, सातदोबाटो हुँदै फास्ट ट्र्याक सुरु हुने स्थान खोकनासम्म मोनो रेल सञ्चालन गर्ने गरी काम अघि बढाएको छ । काठमाडौं र ललितपुर महानगरपालिकाले पनि चक्रपथमा मोनोरेल सञ्चालन गर्ने तयारी गरेका छन् । नेपालको राजधानी रहेको काठमाडौं महानगरमा पनि काठमाडौं महानगरपालिकाले मेट्रो रेल सञ्चालनमा ल्याउने भनी पटकपटक छलफल गरे पनि अहिले यो विषय मौन छ । यस्तै लगानी बोर्डले धुलिखेलदेखि नागदुङ्गासम्म मेट्रो रेल निर्माण गर्न सार्वजनिक निजी साझेदारीको मोडेल अघि सारेको छ ।

अब सबै वडामा हेलीप्याड

प्रधानमन्त्री ओलीले सबै स्थानीय सरकारलाई हरेक पालिका (गाउँ र नगर) का सबै वडामा हेलीप्याड निर्माण गर्न पनि निर्देशन दिएका छन् । उनले सबै पालिकामा ताल र पोखरी बनाउन पनि सुझाव दिए । उनले भनेका छन्, 'यसले एकातिर पर्यटकीय आकर्षण बढेछ भने अर्कोतिर वायु प्रदूषण घटाएर वातावरण सन्तुलित हुन्छ ।' मुलुकभर ४६० गाउँपालिका र २९३ नगरपालिकाका गरी छ हजार चार सय ७२ वडा छन् । सबै वडामा हेलीप्याड हुनु भनेको विकासका हरेक क्षेत्रको आधार हो, मुख्यत स्वास्थ्य जोखिमबाट नागरिकले आफूलाई मुक्त राख्न सक्नेछन् । नागरिक स्वस्थ हुनु भनेको दक्ष जनशक्ति तयार हुनु हो ।

निष्कर्ष

दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५-२०३०) मा नेपाल जोडिएको छ । यसले निर्धारण गरेका विविध उद्देश्य र लक्ष्यहरू हासिल गर्न सडक सञ्जाल र यसको पहुँच पनि मुख्य छ । नेपालले तय गरेको लक्ष्यअनुसार सन् २०३० सम्ममा दुई लाख ३० हजार किलोमिटर सडक निर्माण हुनेछ । सरकारी तथ्याङ्क अनुसार हालसम्म नेपालमा ८० हजार किलोमिटर मात्र सडक सञ्जाल छ । राजनीति र विकास परिपूरक हुन् । विकासको पहिलो आधार भनेकै सडक निर्माण हो । यसले व्यावहारिकता पाए मात्र यो नारा सही ठहरिने छ । राजनीतिक स्थिरता भए आर्थिक समृद्धिमा सडक सञ्जालले आवश्यक भूमिका निर्वाह गर्नेमा शङ्का पनि छैन ।

'जीवन सधैं पूर्ण हुँदैन, सडकजस्तै यसका पनि थुप्रै घुम्ती हुन्छन् । उकालो र ओरालोहरू आउँछन्, तर यसको सुन्दरता पनि यसैमा छ ।' अमित रेले भनेजस्तै छ सडक र जिन्दगी । सडकसँग जिन्दगीलाई जोडिएको छ यहाँ । त्यसैले पनि सडकलाई प्रविधि र इन्जिनियरिङको प्रयोग गरी पछिल्लो समय सुरुङ र अग्ला पुल बनाएर विनाघुम्तीका र गुणस्तरीय सडक बनेका छन् । यसले धेरै उकालो र ओरालो अवस्थाको अन्त्य भएका उदाहरण थुप्रै देशले देखाइसकेका छन् । नेपालमा पनि यही आवश्यकता छ जसले जिन्दगीलाई घुम्ती, उकाला र ओरालामा जटिल बनाउने छैन ।

विकासको फड्को मार्न विनाघुम्ती अनि ओकालो र ओरालो सडक पनि आवश्यक छैनन् ।

२१ औं शताब्दी अत्याधुनिक सूचना-प्रविधिको युग हो । विश्वव्यापी महामारी कोभिड-१९ को यो एक वर्ष त सूचना-प्रविधिको आफूलाई अब्बल दर्जामा उभ्याउन सफल भयो । परिणाम नेपालीमा पनि मजैले देखिएको छ । अर्थात् भर्चुअल दुनियाँको सुविधा बालबालिकादेखि वृद्धवृद्धासम्मले लिन पाए । नयाँ दुनियाँमा रमाउन पाए । तर सडकहरू भनेको गैरभर्चुअल संसार हो अर्थात् भौतिक उपस्थितिको संसार हो । सूचना-प्रविधिमा जस्तो सडकमा पनि नेटवर्क रहन्छ । मानव प्रयासको भौतिक प्रयास सडक सञ्जाल नै लगभग सबै पूर्वाधार र भर्चुअल दुनियाँका लागि पनि आधार हुन् त्यसैले

चौतर्फी विकासका लागि सडक फराकिलो र कालोपत्रे गर्ने कामसँगै सञ्जाल विस्तारमा सरकारले प्राथमिकता दिनुपर्छ ।

र अन्त्यमा, जसरी सडकले भौतिक गन्तव्य निर्धारण गर्छ त्यसरी नै मानिसले सडकमार्फत जीवनको गन्तव्य । सडक सञ्जालको सत्प्रयासले समाज र राष्ट्रकै समृद्धिलाई हाँकेछ जुन नेपालीले सयौं वर्षदेखि अपेक्षा गरिरहेका छन् । भौतिक पूर्वाधारका दृष्टिले नेपाललाई विश्वका देशसँग तुलना र प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बनाउने मूल आधार सडक सञ्जाल नै हो । वाल्ट ट्वाइटम्यानको मन छुने भनाइसँगै लेखलाई विट माँदैछु, 'म खुला सडकमा जान्छु, जहाँ स्वस्थ हुन्छ । यसले मलाई मेरो स्वतन्त्र संसार दिन्छ ।'

नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय संघीयताको अभ्यास

✍ दिलिपकुमार श्रीवास्तव*

१. विषय प्रवेश

देशमा रहेका विभिन्न तहका सरकारको जिम्मेवारी, वित्तीय स्रोतको बाँडफाँड, खर्च गर्ने अधिकार, वित्तीय अनुशासनको पालनाजस्ता विषयलाई वित्तीय संघीयताले समेटेको हुन्छ। यस अर्थमा संविधानमा नै विभिन्न तहका सरकारको भूमिका, अन्तरसम्बन्ध, आर्थिक अधिकार र स्रोतको बाँडफाँड जस्ता विषय उल्लेख गरिएको हुन्छ। वित्तीय संघीयतामा सरकारको केन्द्रीकृत अधिकार, जिम्मेवारी र दायित्व स्थानीय तहसम्म ठाडो रूपमा विकेन्द्रित भएको हुन्छ। समग्र राज्य शक्तिलाई दुई वा सोभन्दा बढी इकाईहरूमा विभाजन गरी राज्य सञ्चालन गर्ने पद्धति एवम् सोच र अवधारणामा अनुकूल परिवर्तन ल्याउने विषय संघीयता हो। कुनै पनि क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नका लागि वित्तीय स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। विश्वमा रहेका संसदीय, राष्ट्रपतीय, एकात्मक तथा संघात्मक जुनसुकै शासन प्रणालीमा आधारित मुलुकहरूमा जनसहभागिता, जनसहयोग र जनमतकै आधारमा दिगो विकास, शान्ति र सुशासनका कार्यहरू हुँदै आएको पाइन्छ।

आर्थिक गतिविधिमा स्रोतको प्राप्ति, स्रोतको वितरण, उपयोग आदि पक्षहरू रहेका हुन्छन्। यी सबै पक्षको समुचित व्यवस्थापनले एकातर्फ साधनस्रोतको उपयोगको सुनिश्चितता गर्दछ भने अर्कोतर्फ उत्तरदायित्व, पारदर्शिता वित्तीय अनुशासनजस्ता पक्षहरूको उपस्थितिले सुशासन अभिवृद्धिमा थप ऊर्जा प्रदान गर्दछ। नेपालको संविधानद्वारा निर्दिष्ट संघीय आर्थिक कार्यप्रणाली, प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीद्वारा विभिन्न तहका सरकारको आर्थिक कार्यविधिबारे व्यवस्था गरिएको छ। त्यसै गरी संविधानको अनुसूची-५ देखि अनुसूची-९ सम्म आर्थिक अधिकार सम्बन्धमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल

अधिकार एवम् साझा अधिकारबारे स्पष्ट गरिएको छ। तीन तहका सरकारको वित्त व्यवस्थापनसम्बन्धी काम, कर्तव्य तथा अधिकारबारे राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायतका ऐनहरूको व्यवस्था गरिएको छ। यस लेखमा नेपालको सन्दर्भमा वित्तीय संघीयताको अभ्यास बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. पृष्ठभूमि र परिभाषा

सामान्य अर्थमा आर्थिक र वित्तीय विषयहरूलाई संविधान, कानून र अभ्यासमा व्यवस्थित गर्ने कार्यलाई वित्तीय संघीयता भनिन्छ। वास्तवमा यसमा मौद्रिक नीति, कर, भन्सार र वाणिज्यसँग सम्बन्धित विषयहरू जोडिएका हुन्छन्। समग्रमा सरकारले अर्थ सङ्कलन गर्ने, कानूनको सीमा, परिधि र प्रक्रियाभिन्न सङ्ग्रह र खर्च गर्ने गराउने संयन्त्र नै वित्तीय संघीयता हो। विभिन्न तहको खर्च जिम्मेवारी, राजस्व व्यवस्था, राजस्व साभेदारी तथा ऋणको संयुक्त स्वरूपलाई संघीय वित्तीय व्यवस्था भनिन्छ। तसर्थ राजस्व परिचालन, स्रोत बाँडफाँड र बजेट निर्माणजस्ता कार्यहरू कानूनबमोजिम गरी समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम हुने गरी वित्तीय संघीयताको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। नागरिकका समस्या समाधान गर्न सबैभन्दा नजिकको निकायलाई शक्ति, अधिकार, स्रोत र जिम्मेवारी दिइनुपर्दछ भन्ने मान्यताका साथ वित्तीय संघीयताको विकास भएको पाइन्छ। सन् १९६० को दशकतिर वित्तशास्त्रीहरू रिचर्ड मस्प्रेभ, डब्लू ओएटस, रिचर्ड एम वर्डलगायतले वित्तीय संघीयतालाई विकास गर्दै लगेको एवम् सरकारका विभिन्न तहहरूको जिम्मेवारी र स्रोत-साधनको परिचालनबीचको सम्बन्धलाई परिभाषित गरेको पाइन्छ। विभिन्न तहको खर्च जिम्मेवारी, राजस्व व्यवस्था, राजस्व अधिकार,

* प्रशासकीय अधिकृत, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान (नास्ट)

स्रोत परिचालन तथा ऋणको संयुक्त स्वरूपलाई वित्तीय संघीयता भनिन्छ । यो संघीय संरचनाको आधारभूत पक्ष हो । नेपालको संविधानबमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको लागि आवश्यक पर्ने स्रोतहरूको पहिचान, बाँडफाँड, खर्च, सोको अभिलेख, लेखापरीक्षण र स्थानीय, प्रदेश र संघको सञ्चित कोषको व्यवस्थापन, मौजुदा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग र सोको समन्यायिक वितरणलगायतका कार्यको समष्टिलाई वित्तीय संघीयताको रूपमा लिन सकिन्छ । यसले तिनै तहका सरकारबीचको राजस्व आर्जन र खर्च जिम्मेवारीको वितरण एवम् सरकारका भूमिकाको खोजी र तिनीहरूबीच एक अर्कासँग कसरी सम्बन्ध राख्दछन् भन्ने विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्दछ ।

३. नेपालमा वित्तीय संघीयताको अभ्यास

नेपालमा वित्तीय विकेन्द्रीकरण तथा स्थानीय स्वायत्त शासनको अभ्यास गरिएको भए तापनि मुख्यतः नेपालको संविधान, २०७२ जारी भई निर्वाचनपश्चात् जनप्रतिनिधि संस्थाहरू क्रियाशील हुने तथा विभिन्न तहका सरकारको गठन भई संघीयता कार्यान्वयनमा जान थालेपछि मात्र वित्तीय संघीयता अभ्यासमा आएको मान्न सकिन्छ । संविधानको भाग-२६ मा व्यवस्था गरिएको राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले नेपालमा वित्तीय संघीयताका निम्नलिखित पाँच आयामहरू उल्लेख गरिएको छ :

क. खर्च जिम्मेवारी

देशको संविधानले तीन तहका सरकारहरूको जिम्मेवारी र अधिकार स्पष्ट गरेको छ । धारा ५६ (२) मा राज्यशक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने उल्लेख छ । धारा ५७ मा राज्यशक्तिको बाँडफाँट गरिएको छ । जसअनुसार अनुसूची-५ मा संघको अधिकार, अनुसूची-६ मा प्रदेश, अनुसूची-७ मा संघ र प्रदेश, अनुसूची-८ मा स्थानीय तह र अनुसूची-९ मा संघ, प्रदेश, स्थानीय तहको साभ्ना अधिकार सूची उल्लेख गरिएको छ । संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार प्रयोगको लागि अलगअलग आर्थिक कार्यप्रणालीलाई व्यवस्थित गरी संघीय सञ्चित कोष, प्रदेश सञ्चित कोष र स्थानीय सञ्चित कोषसमेत तिनै तहको स्रोत परिचालन, कोष व्यवस्थापन, खर्च निकास

पद्धति, जाँच परीक्षणलगायतका वित्त व्यवस्थापन कार्यहरूलाई संवैधानिक प्रत्याभूति गरेको छ ।

ख. राजस्व अधिकार

नेपालको संविधानको धारा ६० मा राजस्व स्रोतको बाँडफाँडसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी, उपधारा (१) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । तिनै तहका सरकारले संविधान र अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम कर र गैरकर राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

संघको राजस्व अधिकार: संविधानको अनुसूची-५ अनुसार भन्सार, अन्तशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना लगायत ।

प्रदेशको राजस्व अधिकार: संविधानको अनुसूची-६ अनुसार कृषि आयमा कर, सवारी साधन, कर, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, पर्यटन, सेवा शुल्क, दण्ड जरिवाना ।

स्थानीय तहको राजस्व अधिकार: संविधानको अनुसूची-८ अनुसार सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, सवारी साधन कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर, मनोरन्जन कर, घर/जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, मालपोत सङ्कलन, दण्ड जरिवाना ।

साभ्ना राजस्व अधिकार: संविधानको अनुसूची-९ अनुसार सेवा शुल्क, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क लगायत ।

कर लगाउन नपाउने व्यवस्था: संविधानको धारा ११५ (१) अनुसार कानूनबमोजिम बाहेक संघीय सरकारले कुनै कर लगाउन र उठाउन नपाउने, धारा २०३(१) अनुसार कानूनबमोजिम बाहेक प्रदेश सरकारले प्रदेशमा र धारा २२८(१) अनुसार स्थानीय सरकारले स्थानीय तहमा कुनै कर लगाउन र उठाउन नपाउने । यसै गरी, धारा २३६ अनुसार प्रदेश र स्थानीय तहले अन्तरप्रदेश व्यापारका सम्बन्धमा उल्लेख भएबमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

ग. अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण कानुनी व्यवस्था

संविधानको धारा ६० मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका बीचमा न्यायोचित रूपमा सरकारद्वारा सङ्कलन गरिने राजस्व वितरण तथा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । यस प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारले अन्तर सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन, २०७४ लागू गरेको छ । यस ऐनद्वारा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँड, अनुदान, ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

घ. आन्तरिक ऋणको अधिकार

नेपालको संविधानबमोजिम वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारलाई दिएको छ । नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा प्रदेशले पनि लिन पाउने व्यवस्था छ । संविधानले धारा २५१(१) को खण्ड (च) बमोजिम समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगलाई दिएको छ ।

ङ. प्राकृतिक स्रोत साधनको परिचालन

नेपाल संविधानको धारा ५९(४) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानूनबमोजिम वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी, धारा २५१ को उपधारा (१) को 'ज', 'झ' र उपधारा (२) (३) मा मुख्यतया राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले तीन तहका सरकारबीच राजस्व बाँडफाँडका विस्तृत आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने, अनुदानहरू सिफारिस गर्ने, समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरूको विश्लेषण गरी तीन तहको सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँडसम्बन्धी उठ्न सक्ने विवादको निरूपणको लागि सुझाव दिने रहेको छ ।

४. कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था

संघीयताको सफल कार्यान्वयन गर्न वित्तीय संघीयताको कानुनी आधारको रूपमा नेपालको संविधान र अन्य कानून तथा विभिन्न संस्थागत संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको छ ।

(१) नेपालको संविधान

नेपालको संविधानको धारा ५६ मा राज्यको संरचना संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने उल्लेख गरिएको छ । धारा ५७ राज्यशक्तिको बाँडफाँड अनुसूची ५, ६, ७, ८ र ९ मा व्यवस्था भएअनुरूप तथा साभा अधिकारको प्रयोग संविधान र संघीय, प्रदेश र स्थानीय कानूनबमोजिम प्रयोग गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको धारा ५८ मा अर्वाशिष्ट अधिकारको प्रयोग गर्ने अधिकार संघलाई तोकिएको छ । संविधानको धारा ५९(१) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्ने, निर्णय गर्ने, नीति र योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने सुनिश्चितता गरिएको छ । धारा ६०(१) मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसै गरी संविधानको धारा २३२(१) मा तीन तहको सरकारको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने व्यवस्था गरी धारा २५० मा राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था र धारा २५१ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

(२) अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहको राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँड, अनुदान, ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय अनुशासन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्थापन

गर्न बनाइएको हो । यसका प्रमुख प्रावधानमा राजस्वसम्बन्धी कर, गैरकर तथा रोयल्टी लगाउन सक्ने, गैरकरका आधार निर्धारण गर्ने । मूल्य अभिवृद्धि कर तथा अन्तःशुल्क बाँडफाँड, सवारी साधन गरेको बाँडफाँड र प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँड, अनुदान सम्बन्धमा नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा वित्तीय समानीकरण अनुदान, नेपाल सरकारले सशर्त, समपूरक, विशेष अनुदान दिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

(३) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

यसअन्तर्गत स्थानीय तहलाई घर जग्गामा सम्पत्ति कर अन्य जग्गामा भूमिकर लगाउने भवन, पसल, ग्यारेज, टहरा, छप्पर, कारखाना, जग्गा वा पोखरी बहाल रकममा कर लगाउने, पुँजीगत लगानी वा आर्थिक कारोबारका आधारमा व्यवसाय कर लगाउन सक्ने, पार्किङ शुल्क लगाउन सक्ने, जडिबुटी कवाडी र जीवजन्तु सङ्कलन हुने स्थानको स्थानीय तहले यी वस्तुमा कर लगाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

(४) संस्थागत व्यवस्था

वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनमा तीन वटै तहका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका, न्यायपालिका, संसदीय समितिहरू, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, महालेखा परीक्षकको कार्यालय, अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालयलगायत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरोकारवाला संस्थाहरू रहेका छन् । यसै गरी, अन्तरप्रदेश परिषद्, अन्तरसरकारी वित्त परिषद्, प्रदेश समन्वय परिषद्, जिल्ला समन्वय समिति, राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समिति, राष्ट्रिय योजना आयोग, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको व्यवस्था रहेको एवम् यी संस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गरेको पाइन्छ ।

(५) अन्य

१. आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व

ऐन, २०७७

२. समपूरक अनुदान कार्यविधि, २०७५
३. विशेष अनुदान कार्यविधि, २०७५
४. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४

५. राजस्व बाँडफाँडको आधार

संघीय संरचनामा तीन तहका सरकारको वित्तीय स्रोतको बाँडफाँड गर्ने प्रयोजनको लागि नेपालको संविधान, अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन् । नेपालको संविधानको धारा ६० मा नेपाल सरकारले सङ्कलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाइने प्रावधान छ । अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनको दफा ६ मा नेपाल सरकारले सङ्कलन गर्ने राजस्वमध्ये मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क रकम ७० प्रतिशत नेपाल सरकारलाई १५ प्रतिशत प्रदेशलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गरिने व्यवस्था छ । प्रदेशलाई छुट्याइएको १५ प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी सात प्रदेश र सबै स्थानीय तहमा बाँडफाँड गर्नको लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐनको दफा १५ मा देहायबमोजिम राजस्व बाँडफाँडको आधार र ढाँचा तयार गर्ने दायित्व राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको रहेको छ ।

१. जनसंख्या र जनसांख्यिक वितरण विशेष अवस्था
२. क्षेत्रफल
३. मानव विकास सूचकाङ्क
४. खर्चको आवश्यकता
५. राजस्व सङ्कलनमा गरेको प्रयास
६. पूर्वाधार विकास

(१) प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी बाँडफाँड

नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहबीच संघीय कानूनबमोजिम प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको बाँडफाँड गर्न संघीय सञ्चित कोष खडा गरी तीन तहका सञ्चित कोषमा वार्षिक रूपमा रकम जम्मा गर्नुपर्दछ । पर्वतारोहण, विद्युत्, वन, खानी तथा खनिज र पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयल्टीको वित्त

आयोगको सिफारिसमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगबाट प्रभावित हुने प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्रभावित भएको अनुपातमा समन्यायिक रूपमा बाँडफाँड र वितरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ। रोयल्टी बाँडफाँड गर्दा नेपाल सरकारलाई ५० प्रतिशत प्रदेशलाई २५ प्रतिशत र स्थानीय तहलाई २५ प्रतिशत प्राप्त हुने व्यवस्था छ।

(२) वित्तीय हस्तान्तरण

नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा देहायका चार प्रकारका अनुदानका माध्यमबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

(क) वित्तीय समानीकरण अनुदान

नेपालको संविधानको धारा ६०(४) बमोजिम नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा र धारा ६०(५) मा प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई मातहतको स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा प्रदेश कानूनबमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै संघीय सञ्चित कोषबाट प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई प्रदान गरिने समानीकरण अनुदानको सिफारिस राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले गर्ने प्रावधान छ। यसको लागि राजस्वको क्षमता र खर्चको आवश्यकताबीचको अन्तर पहिचान गर्नु जरुरी छ। वित्त आयोग ऐन, २०७४ बमोजिम समानीकरण अनुदानका लागि लिनुपर्ने आधारहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

१. प्रदेश तथा स्थानीय तहमा रहेको शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीजस्ता मानव विकास सूचकाङ्क अन्य प्रदेश वा स्थानीय तहको सन्तुलित विकासको अवस्था।
२. प्रदेश र स्थानीय तहमा रहेको आर्थिक सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारको विभेदको अवस्था।
३. प्रदेश र स्थानीय तहको पूर्वाधार विकासको अवस्था र आवश्यकता।
४. प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुऱ्याउनुपर्ने सेवा।

५. प्रदेश तथा स्थानीय तहको राजस्वको अवस्था र उठाउन सक्ने क्षमता, र
६. प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता।

तर वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने प्रयोजनको लागि प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता यकिन गर्ने र आर्थिक र राजस्वको आधारलाई वैज्ञानिक रूपमा विश्लेषण गर्ने कार्य बढी चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।

(ख) सशर्त अनुदान

सशर्त अनुदान नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई र प्रदेशले स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउँछ। प्रदेश र स्थानीय सरकारको राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम, मानक, पूर्वाधारको अवस्था अनुसार सशर्त अनुदान उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले आधार तयार गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। यस्तो अनुदान क्रियाकलाप, आयोजना वा कार्यक्रमसँग आबद्ध गरी तिनमा त्यसको लागि आवश्यक पर्ने रकम उपलब्ध गराइन्छ। यो अनुदान आबद्ध र सशर्त हुन्छ। तोकिएको काममा खर्च गर्नुपर्ने र सो वर्ष खर्च हुन नसकेमा काम सम्पन्न गर्ने गरी अर्को वर्ष उपलब्ध हुन सक्छ। अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ अनुसार सशर्त अनुदान प्रदान गर्दा नेपाल सरकारले योजना कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक शर्त तोक्न सक्ने र सम्बन्धित प्रदेश तथा स्थानीय तहले त्यस्तो शर्त पालना गर्नुपर्ने र प्रदेशले प्रदेश कानूनबमोजिम अनुदान उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

(ग) वैदेशिक सहायता

देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार संविधानबमोजिम नेपाल सरकारलाई रहेको छ। केन्द्र सरकारको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग लिने अधिकार रहेको छ भने ऋणको अधिकार भने छैन। स्थानीय तहलाई कुनै पनि प्रकारको वैदेशिक सहायता प्राप्त र परिचालन गर्ने अधिकार छैन।

(घ) आन्तरिक ऋण

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी व्यवस्था संघीय कानूनबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था अनुसार प्रदेश र स्थानीय तहलाई वैदेशिक ऋणको अधिकार नभएकोले घाटा बजेट व्यवस्थापन गर्न आन्तरिक ऋण लिनुपर्ने हुन्छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको आन्तरिक ऋण लिनको लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले समष्टिगत आर्थिक सूचकहरूको विश्लेषण गरी ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने संविधानको धारा २५१ मा व्यवस्था छ । साथै अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐनमा नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारले ऋणपत्र जारी गरी वा नगरी तथा स्थानीय तहले ऋणपत्र जारी नगरी आन्तरिक ऋण उठाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(ङ) नेपाल सरकारबाट ऋण

अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा १५ मा नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई ऋण दिनसक्ने व्यवस्था छ । प्रदेश र स्थानीय तहले ऋण रकमको उपयोग, भुक्तानीको तरिका तथा समय सीमासमेत उल्लेख गरी ऋणको लागि अर्थ मन्त्रालयमा अनुरोध गरेमा र उक्त अनुरोध मनासिव देखिएमा नेपाल सरकारले ऋण प्रदान गर्ने स्वीकृति तथा ऋण प्रदान गर्नसक्ने र सम्झौताबमोजिमको अवधिमा ऋण चुक्ता नगरेमा नेपाल सरकारले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने अनुदानबाट त्यस्तो ऋण रकम असुल गर्न सक्ने व्यवस्था छ । नेपाल सरकारबाट प्रदान गरिने ऋण बजारबाट उपलब्ध हुने ऋणको लागतभन्दा सस्तो हुने भएकोले अल्पकालमा राम्रो हुने देखिन्छ तर त्यसको प्रभावकारी उपयोग पूर्व विश्लेषण गरेर मात्र ऋणको बारेमा निर्णय लिनु बुद्धिमानी हुन्छ ।

६. वित्तीय संघीयताको चुनौतीहरू

संघीयताको कार्यान्वयन सरल र सहज मार्ग

होइन । एकात्मक शासन प्रणालीका विभिन्न चरित्र र व्यवहारबाट एकैपटक आत्मसात गरिएको संघीय प्रणालीको आधारभूत पक्ष वित्तीय संघीयताको पूर्वाधार निर्माण र कार्यान्वयन कार्य स्वाभाविक रूपमा जटिल विषय हो । नेपालले करिब दुई वर्षको छोटो अवधिमा केही महत्वपूर्ण कानून र संस्थागत संरचनाहरू निर्माण गरी वित्तीय संघीयताको कार्यान्वयनमा गरेको उपलब्धि उल्लेखनीय छ । तथापि यो अत्यन्तै जटिल, प्राविधिक र सबैको सहयोग, समन्वय, सहकार्य र सहभागिताको निरन्तर आवश्यकता पर्ने विषय भएकोले केही समस्याहरू हुनु स्वाभाविकै हो जसलाई निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. नागरिकको अपेक्षा एवम् संघीयताको मर्म र भावना अनुसारको सेवा प्रवाह गर्न नसक्नु ।
२. शासकीय तहहरूबीचमा राजस्व आर्जन, खर्च जिम्मेवारी तथा वित्तीय सम्बन्धका बारेमा साझा बुझाई विकास हुन नसक्नु ।
३. शासकीय तहहरूमा अधिकारप्रति तदारुकता देखाउने तर जिम्मेवारीप्रति उदासीन देखिनु ।
४. शासकीय तहहरू आन्तरिक आय बढाई आत्मनिर्भर हुनभन्दा अनुदान र वित्तीय हस्तान्तरण लिन लालायित हुनु ।
५. प्रदेश र स्थानीय तहमा वित्तीय क्षमता विकास र प्रणाली निर्माण हुन नसक्दा अनुदानसमेत खर्च हुन नसक्नु ।
६. अधिकांश स्थानीय तहले बजेट र योजना तथा कार्यक्रमबीच तादात्म्यता मिलाउन नसक्नु एवम् कतिपय स्थानीय तहले त समयमा बजेट तथा कार्यक्रम ल्याउनसमेत नसक्नु ।
७. स्थानीय तहमा आवश्यकता र औचित्यका आधारमा भन्दा निहित स्वार्थ र सेटिडका आधारमा बजेट तथा नीति कार्यक्रमहरू बन्ने गर्नु ।
८. खर्च जिम्मेवारी र वित्त व्यवस्थाबीच सन्तुलन कायम हुन नसक्नु ।
९. वित्तीय तथ्याङ्क एवम् जानकारीको अभाव ।
१०. प्रदेश तथा स्थानीय तहमा नागरिकको अपेक्षा अधिक रहेको तर उक्त संयन्त्रलाई संघबाट

सहयोग नभएको गुनासो ।

११. वित्तीय संघीयता कार्यान्वयन तथा व्यवस्थापनका संस्थागत संयन्त्रको पर्याप्त समन्वय, सहकार्य तथा संवाद हुन नसक्दा तहगत कार्यसम्बन्ध विकास हुन नसक्नु ।
१२. पर्याप्त र आवश्यक कानून निर्माणमा भएको ढिलाइले कतिपय सवालमा द्विविधा र असहजता ल्याएको ।
१३. स्पष्ट कानून, दृष्टिकोण तथा अध्ययन, अनुसन्धानको अभावमा प्रदेश र स्थानीय सरकारले जनभावना विपरीत असान्दर्भिक कर लगाउने, फिर्ता लिने जस्ता प्रवृत्ति देखिनु ।
१४. अन्तरप्रदेश र अन्तरस्थानीय निकायबीच आर्थिक क्रियाकलाप र स्रोत परिचालनमा आपसी समन्वय कायम गर्ने, दोहोरोपना हुन नदिने, एकअर्को तहको कार्यसँग परिपूरक सम्बन्ध बनाउने वातावरणको विकास गर्न नसक्नु ।
१५. संविधानका अनुसूचीमा उल्लिखित कार्यहरू सम्पादनको लागि तथा साभा अधिकारको कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माणमा केही ढिलाइले असहजता ल्याएको छ ।
१६. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने अनुदान रकमको कानूनबमोजिम विनियोजन र खर्च हुन सकेको छैन ।
१७. वित्तीय संघीयता कार्यान्वयनको लागि प्रदेश र स्थानीय तहको क्षमता विकास हुन सकेको छैन ।
१८. खर्चको लेखाङ्कन, लेखापरीक्षण र खर्चको प्रतिवेदन तयार गरी, उपलब्धको लेखाजोखा गर्ने संयन्त्रको विकास हुन सकेको छैन ।

७. समाधानका उपायहरू

१. संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको करारोपणको विषयमा अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनसँग बाभिएका विषयहरू तत्काल निराकरणको लागि नेपाल सरकारले पहल गर्नुपर्ने ।

२. नेपाल सरकारले स्थानीय तहको लागि तयार गरेको सूत्र प्रणालीको बारेमा सरोकारवाला निकायहरूलाई सुसूचित तथा कार्यान्वयनको वातावरण तयार गरी बाँकी स्थानीय तहमा तत्काल कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
३. नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहमा आवश्यक वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने स्पष्ट कार्यविधि वा निर्देशिका तयार गर्नुपर्ने ।
४. प्रदेश र स्थानीय तहमा आन्तरिक ऋण लिनको लागि कुनै पनि कानुनी तथा मौद्रिक औजारहरूको विकास गर्न हाल नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण लिन उपयोग गर्ने राष्ट्र ऋण ऐनमा आवश्यक संशोधन गरी प्रदेश र स्थानीय तहले ऋण लिने विधि र प्रक्रिया तोक्नुपर्ने ।
५. वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरणको लागि प्रदेश र स्थानीय तहको वास्तविक स्रोतको आवश्यकता र राजस्वको आधारको पहिचानको मापदण्डलाई थप वैज्ञानिक र वस्तुगत बनाउने ।
६. उपलब्ध वित्तीय स्रोतको बहुआयामिक उपयोग गर्न अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रम बनाई स्रोत परिचालन र खर्च गर्ने ।
७. संघ, प्रदेश र स्थानीय तह तथा अन्तरप्रदेश, प्रदेश र स्थानीय तहबीच कार्यमूलक सम्बन्ध स्थापित गर्ने ।
८. नेपाल सरकारबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा विभाज्य कोषमार्फत जानुपर्ने रकम मासिक रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने ।

८. सुभाष

नेपालको सन्दर्भमा संघीयता आमूल परिवर्तन हो । 'गाउँगाउँमा सिंहदरबार' भन्ने नारासहित भित्रिएको संघीयतालाई सफल कार्यान्वयन गर्ने हो भने शासकीय तहबीचको अन्तरसम्बन्ध, सहकार्य, समन्वय, सहकारिता, कार्यक्षेत्रमा स्वायत्तता एवम् स्वयम् व्यवस्थापनलाई थप मजबुत बनाउन जरुरी छ । अहिलेको मुख्य सवाल जनविश्वास आर्जन गर्नु तथा जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाहरूलाई सबल/सक्षम र दिगो

बनाउनु हो । नेपालको लागि यो नौलो अभ्यास भए तापनि यताका वर्षहरूमा केही कानुनी तथा संस्थागत संरचनाका कार्यहरू भएका छन् । तथापि निहित स्वार्थ तथा सेटिडमा कार्यहरू हुने गरेको गुनासोसमेत बढ्दै गएको पाइन्छ । पछिल्लो राजनीतिक परिदृश्यका अस्थिर गतिविधिले प्रणालीविरुद्धका सूक्ष्म प्रहारहरू सुनिँदै गएका छन् । कानुनमा देखिएका केही अस्पष्टताको निरूपण, आवश्यक कानुन निर्माण तथा मौजुदा कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन, एकीकृत वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास, प्रविधिमैत्री संस्थागत संयन्त्रको विकास एवम् अभ्यासका क्रममा देखा परेका समस्याको सामयिक रूपमा समाधान गर्दै संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तरसम्बन्धलाई मजबुतीकरण गरी वित्तीय नियन्त्रण, सन्तुलन, जवाफदेहिता र अनुशासन कायम गर्न र नेपालमा संघीयतालाई सफल बनाउन राजनीतिक नेतृत्वको प्रतिबद्धता एवम् हामी सबैको सक्रिय योगदानको आवश्यकता रहेको छ ।

९. निष्कर्ष

परिवर्तनलाई सहज रूपमा आत्मसात गर्नु कठिन विषय हो । नेपालमा नागरिक भावनाको कदर गर्दै सिंहदरवारमा केन्द्रित शासनलाई गाउँगाँउमा पुऱ्याउने अभियानलाई सार्थक बनाउन नेपालमा संघीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरिएको हो । संघीयता कार्यान्वयनको सबैभन्दा जटिल पक्ष वित्तीय संघीयता हो । नेपालको लागि यो नौलो अभ्यास भए तापनि

करिब दुई वर्षको अवधिमा थुप्रै कानुनी तथा संस्थागत संरचनाका कार्यहरू भएका छन् । कानुनमा देखिएका केही अस्पष्टताको निरूपण तथा मौजुदा कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन, परीक्षणको आधारमा देखिएका समस्याको सामयिक रूपमा समाधान गर्दै प्रदेश र स्थानीय तहमा उच्च मनोबलयुक्त जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्न जरुरी छ । साथै राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको पूर्णता, पर्याप्त स्रोत साधन र निरन्तर अध्ययन अनुसन्धानमा केन्द्रित गरी सबल वित्तीय संघीयतामार्फत संघीय शासन प्रणालीबाट 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' अभियानलाई साकार बनाउने कार्यमा सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्ति तथा निकायको सहकार्य, समन्वय र योगदानको आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, २०७२ ।
२. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ ।
३. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको जानकारी पुस्तिका, २०७५ ।
४. अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ।
५. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ।
६. आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ ।
७. आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ ।
८. महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४ ।

कफी व्यवसायमा अथोपार्जनको सम्भावना

✍ विश्वनाथ खरेल*

पृष्ठभूमि

संसारमा धेरै पिइने पदार्थहरूमध्ये कफी पनि एक हो । विकसित मुलुकहरूमा करिब आधा जनसंख्याले कफी सेवन गर्छन् । मूलतः प्रत्येक दिन एक जनाले सरदर तीन कप कफी पिउँछन् । यसले गर्दा विश्व जनसंख्याले अहिले दैनिक करोडौं रुपैयाँको कफी पिइरहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । हाल विश्वका ७० भन्दा बढी मुलुकमा १०.८४ मिलियन हेक्टर जमिनमा कफीको व्यावसायिक खेती गरिएको अनुमान छ । स्टाटिस्टा डट कमको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०२० मा विश्वमा कुल एक करोड १ लाख ६० हजार मेट्रिक टन कफी उत्पादन भएको थियो । जसले उत्पादनको सरदर प्रतिमुलुक १ लाख ७८ हजार १ सय ७४ मेट्रिक टन बनाउँछ ।

विश्व बजारमा प्रवेशसँगै नेपालमा पनि कफीको उपभोग र खेती हुन थालेको हो । देशमा कफी उपयुक्त देखिएकाले हाल नेदरल्याण्डबाहेक अमेरिका, बेलायत, अष्ट्रेलिया र जापानले समेत कफीको माग गर्न थालेका छन् । विश्वमा कफीका जाति र प्रजाति गरी ७० भन्दा बढी रहे तापनि अरबिका, सेवस्टा, लाइबेरिका र उक्सेल्सा जातका कफी आर्थिक दृष्टिले अति उपयुक्त मानिएका छन् र यीमध्ये नेपालमा हाल अरबिका जातको कफी प्रचलित छ ।

विषयवस्तु

देशमा सर्वप्रथम कफीको सुरुआत गुल्मी आँपचौरका हिरा गिरीले बर्मा (म्यानमार) बाट वि.सं. १९९५ मा केही कफीको बोट ल्याई खेती गरिएको भन्ने ऐतिहासिक प्रमाण रहेको पाइन्छ । त्यसपछि देशव्यापी रूपमा यसको खेती हुन थाल्यो । वि.सं. २०३३ देखि २०४६ सम्म आइपुग्दा पनि एकलो सरकारी प्रयासबाट केही पनि प्रगति हुन सकेन । बजार र प्रविधिको अभावले यसको विस्तारमा कृषकहरूको नेतृत्वले कफी उत्पादक समूह

गठन गरी २०४८ सालमा समूहहरू संघमा परिणत गराई नेपाल कफी व्यवसायी संघ, पाल्पा स्थापना भयो । यसै गरी, २०५० सालमा बजार व्यवस्था र मूल्यलाई व्यवस्थित गर्न संघकै अनुरोधमा राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्डको स्थापना भई वि.सं. २०५१ देखि वार्षिक रूपमा मूल्य निर्धारण सुरु भई हालसम्म कायमै रहेको छ । मूलतः समुद्र सतहबाट ५०० देखि १,३०० मिटरसम्मको उचाइमा रहेको भित्री मधेश र पहाडी क्षेत्रमा अरबिका जातको कफीखेती गर्न उपयुक्त देखिएकाले नेपालमा यसै जातलाई नै अधि बढाउन थालिएको छ । गुल्मी, पाल्पा र कास्कीमा कफी बेर्ना प्रशस्त लगाउन थालिएको र बेर्ना रोपेपछि कफीको बोटले तीन वर्षपछि लगातार फल दिन थाल्ने र त्यही एउटै बोटले कम्तीमा ५० वर्षसम्म फल उत्पादन गर्नेछ । यसको साथै पछिल्लो समयमा चियाका लागि प्रख्यात मानिने इलाममा कफीखेती पनि हुन थालेको छ । किसानले कफीको व्यावसायिक खेती गर्न थालेपछि उत्पादनमा वृद्धि भएको छ ।

कफीखेतीको क्षेत्रफल तथा उत्पादन स्थिति

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको एक सर्वेक्षणअनुसार इलाम प्रदेश नं. १ कै उत्कृष्ट कफीखेती हुने जिल्लामा परेको छ । सर्वेक्षणका अनुसार प्रदेश-१ का १० जिल्लामा ५६९ किसानले व्यावसायिक कफीखेती गरेका छन् । त्यसमध्ये इलाममा २३६ किसानले व्यावसायिक कफीखेती गरिरहेको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले जनाएको छ । साथै केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले ५० बोटभन्दा बढी कफी लगाएर खेती थालेका किसानलाई मात्रै सर्वेक्षणमा समावेश गरेको छ । उक्त तथ्याङ्क सङ्कलनको काम २०७४ मा भएकाले त्यसयताका कफी कृषि उद्यमी छुटेका छन् । यसरी प्रदेश-१ को १२० हेक्टरमा कफीखेती भइरहेको छ । त्यसमध्ये इलाममा ४३ हेक्टरमा व्यावसायिक

* पूर्व योजना अधिकृत, कृषि मन्त्रालय

रूपमा खेती गरिएको छ । प्रदेश-१ मा १ लाख ३ हजार ६६१ केजी फ्रेस चेरी उत्पादन हुने गरेको छ । इलाममा वार्षिक ४२ हजार ६४९ केजी फ्रेस चेरी उत्पादन हुने गरेको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरिएको छ । इलाममा पछिल्लोपटक कम्पनीमार्फत ठूलो क्षेत्रफलमा कफी लगाउन थालिएको छ । सूर्योदय नगरपालिकामा चार सय रोपनीमा कफी लगाइदैंछ । यसरी इलाम नगरपालिका, देउमाईको जीतपुर, गजुरमुखीलगायतका ठाउँमा ठूलो क्षेत्रफलमा कफीखेती थालिएको छ । प्रदेश-१ को तेह्रथुममा १६६ जना किसानले १६ हेक्टर क्षेत्रफलमा कफीखेती गरेका छन् । यसरी नै पाँचथरमा १३ हेक्टर, उदयपुरमा ३.५, खोटाङमा पाँच हेक्टर, ताप्लेजुङमा चार हेक्टर, भोजपुरमा १७ हेक्टर, संखुवासभामा नौ हेक्टर, ओखलढुङ्गामा एक हेक्टर, धनकुटामा छ हेक्टरमा कफीखेती हुने गरेको छ । यसर्थ मुलुकमा व्यावसायिक रूपमा कफीखेती गर्नेको संख्या दिनहुँ वृद्धि हुँदै गएको छ । यसरी पछिल्लो समय गरिएको सर्वेक्षण अनुसार देशका ७७ जिल्लामध्ये ३२ जिल्लाका ६ हजार ३४६ कृषक/व्यवसायीले ९७३ हेक्टर जमिनमा व्यावसायिक रूपमा कफीखेती गरेको देखिन्छ । कफीखेती क्षेत्रफलको आधारमा सबैभन्दा धेरै काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा १०४.३ हेक्टर, दोस्रो ललितपुरमा ९६.३ हेक्टर, तेस्रो स्याङ्जामा ९४.१ हेक्टर र सबैभन्दा कम प्युठानमा

०.८ हेक्टरमा कफीखेती गरेको पाइएको छ । सर्वेक्षणले कृषक/व्यवसायीले वार्षिक रूपमा १,५७३ मेट्रिक टन फ्रेस चेरी उत्पादन गरेको देखाएको छ । कफी उत्पादनको आधारमा सबैभन्दा धेरै काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा २२१ मेट्रिक टन, दोस्रो स्याङ्जामा १५८ मेट्रिक टन, तेस्रो सिन्धुपाल्चोकमा १४१ मेट्रिक टन उत्पादन भएको देखिन्छ । कृषक/व्यवसायी संख्याको आधारमा सबैभन्दा बढी काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा ९४३, दोस्रो सिन्धुपाल्चोकमा ७५३, तेस्रो स्याङ्जामा ७०८ र सबैभन्दा कम धनकुटामा १० रहेको देखिन्छ ।

सर्वेक्षणले व्यावसायिक कफीखेतीमा मुलुकका सात प्रदेशमध्ये चार वटा प्रदेशमा मात्र व्यावसायिक खेती भएको देखिन्छ । प्रदेश नं. १, बाग्मती प्रदेश, लुम्बिनी प्रदेश र गण्डकी प्रदेशमा मात्र भएको सर्वेक्षणले देखाएको छ । प्रदेशगत अनुसार सबैभन्दा बढी बाग्मती प्रदेश मा २७५.८ कृषक/व्यवसायीले ४२३.४ हेक्टर क्षेत्रफलमा ७५७.८ मेट्रिक टन फ्रेस चेरी, उत्पादन गरेको देखिन्छ भने प्रदेश नं. १ मा ५६९ कृषक/व्यवसायीले १२०.५ हेक्टर क्षेत्रफलमा १०३.६ मेट्रिक टन फ्रेस चेरी, गण्डकी प्रदेशमा १,८७२ कृषक/व्यवसायीले २८१.४ हेक्टर क्षेत्रफलमा ४२२.४ मेट्रिक टन फ्रेस चेरी र लुम्बिनी प्रदेशमा १,१४८ कृषक/व्यवसायीले १४७.३ हेक्टर क्षेत्रफलमा २८९.७ मेट्रिक टन फ्रेस चेरी उत्पादन गरेको तलको तालिकामा देखिन्छ :

जिल्ला र प्रदेशअनुसार व्यावसायिक कफीखेतीको विवरण

जिल्ला	कृषक फर्मको संख्या	फल लाग्ने उमेर पुगेका बोट लगाएको क्षेत्रफल (हे.)	फल लाग्ने उमेरका बोट संख्या	फल लाग्ने नपुगेका बोट लगाएको क्षेत्रफल (हे.)	फल लाग्ने उमेर नपुगेका बोट संख्या	जम्मा बोट संख्या	जम्मा क्षेत्रफल (हे.)	फ्रेस चेरी उत्पादन (के.जी.)
धनकुटा	१०	२.८	४,७८५	३.३	५,९५५	१०,७४०	६.२	११,९८३
संखुवासभा	१४	४.२	५,४४८	४.७	४,१६०	९,६०८	८.८	८,५१०
ओखलढुङ्गा	१६	०.८	१,२८०	०.७	१,३९२	२,५९२	१.५	२,९६५
भोजपुर	१६	७.९	१२,२४१	१०	१५,३९७	२७,६३८	१७.९	१२,४२७
ताप्लेजुङ	२१	१.१	१,५५५	३.३	४,७९५	६,३५०	४.४	२७७८
खोटाङ	२४	०.७	५५०	४.९	११,७७२	१२,३२२	५.५	१५६१
उदयपुर	२९	१.९	२,१९६	१.६	१,९२९	४,१२५	३.५	५४८०

जिल्ला	कृषक फर्मको संख्या	फल लाग्ने उमेर पुगेका बोट लगाएको क्षेत्रफल (हे.)	फल लाग्ने उमेरका बोट संख्या	फल लाग्ने उमेर नपुगेका बोट लगाएको क्षेत्रफल (हे.)	फल लाग्ने उमेर नपुगेका बोट संख्या	जम्मा बोट संख्या	जम्मा क्षेत्रफल (हे.)	फ्रेस चेरी उत्पादन (के.जी.)
पाँचथर	३७	४.२	४,९४७	९.२	१७,९५०	२२,८९७	१३.४	११,४२५
तेह्रथुम	१६६	०.८	१,५२७	१५.३	२१,००८	२२,५३५	१६.२	३,८८३
इलाम	२३६	१०.३	३२,९२८	३२.९	५५,२३०	८८,१५८	४३.१	४२,६४९
प्रदेश १	५६९	३४.७	६७,४५७	८५.९	१,३९,५०८	२,०६,९६५	१२०.५	१,०३,६६१
दोलखा	४७	२.२	३,३१३	२.६	४,३८४	७,६९७	४.८	९,७१७
सिन्धुपाल्चोक	७५५	४०.६	६१,४५३	४२.१	६५,३३७	१,२६,७९१	८२.७	१,४१,३५२
रसुवा	५३	४.१	७,९०२	६.७	१०,४३२	१८,३३४	१०.८	१९,१३६
धादिङ	१११	३१.६	५४,७१४	१७.६	२८,६८४	८३,३९८	४९.२	७२,७४४
नुवाकोट	२६६	३३.३	६२,०९४	३१.५	४९,४७०	१,११,५६५	६४.८	१,३७,२०१
ललितपुर	५२८	६३.९	१,००,९४१	३२.४	४८,२८८	१,४९,२२९	९६.३	१,३६,२८७
काभ्रेपलाञ्चोक	९४३	६५.५	१,००,४३०	३८.८	५१,६५१	१,५२,०८१	१०४.३	२,२१,९०७
रामेछाप	२०	१	१,२५०	१.३	१,६५०	२,९००	२.३	१,९७३
सिन्धुली	२०	०.६	६६०	१	१,४६७	२,१२७	१.६	१,८८०
मकवानपुर	१५	६	११,७८०	०.७	१,३९५	१३,१७५	६.६	१५,६३७
बागमती प्रदेश	२,७५८	२४८.८	४,०४,५३७	१७४.७	२,६२,७५८	६,६७,२९७	४२३.४	७,५७,८३४
गोरखा	१७२	१३.७	१२,६४४	२९.७	३३,७१०	४६,३५४	४३.४	२२,८४३
म्याग्दी	१४	०.४	१५९	१.१	२,०५३	२,२१२	१.५	३९०
कास्की	५२४	४२.१	५८,००३	४१.३	५५,७८५	१,१३,७८८	८३.३	१,३६,०४३
लमजुङ	९१	११	१५,२५३	९.२	१४,६३८	२९,८९१	२०.३	३३,१२९
तनहुँ	७१	५.३	१२,१२७	५.१	७,९६२	२०,०८९	१०.४	१८,८१७
स्याङ्जा	७०८	५७.६	८८,४२७	३६.५	५५,५५४	१,४३,९८१	९४.१	१,५८,८४७
पर्वत	२५१	१४.८	१९,१५२	६.८	११,३५४	३०,५०६	२१.७	४३,०३७
बाग्लुङ	४१	३.९	४,६८२	२.८	३,२०१	७,८८३	६.७	९,३२५
गण्डकी प्रदेश	१,८७२	१४८.८	२,१०,४४७	१३२.५	१,८४,२५७	३,९४,७०४	२८१.४	४,२२,४३१
प्युठान	१३	०.१	१६०	०.७	१,१३६	१,२९६	०.८	३२७
गुल्मी	५७१	४१.७	६१,१६७	३६.३	५६,४४२	१,१७,६०९	७८	१,२५,०६९
अर्घाखाँची	२३३	१९.१	३२,६८८	४.९	८,९६९	४१,६५७	२४	७०,८०४
पाल्पा	३३१	२६.८	४३,८१४	१७.७	३०,८५९	७४,६७३	४४.५	९३,५१३
लुम्बिनी प्रदेश	१,१४८	८७.७	१,३७,८२९	५९.६	९७,४०६	२,३५,२३५	१४७.३	२,८९,७१३
कुल	६,३४७	५२०	८,२०,२७०	४५२.७	६,८३,९२९	१५,०४,२०१	९७२.६	१५,७३,६३९

स्रोत : राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड र कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय

कफीको बजार व्यवस्था

विश्व बजारमा नेपाली कफीको उत्पादन र व्यापार पनि फस्टाउँदो नै छ । हाम्रो उत्पादनहरू यूरोपका बजारमा विशिष्ट कफीको रूपमा बिक्री हुन थालिसकेका छन् । हाम्रो कफी उद्योग प्रत्येक वर्ष विस्तार हुँदै गएको छ । देशमा कफीखेती गरिवी निवारण, रोजगारी सिर्जना, वातावरण सुरक्षा तथा दिगो आय आर्जन गर्ने एक लोकप्रिय खेतीका रूपमा स्थापित हुँदै आएको छ । देशमा उत्पादन गरिने अरेबिका जातको कफी सबैभन्दा महँगो र गुणस्तरीय कफी हो । उच्च स्थानमा उत्पादन गरेको कफीको माग विश्व बजारमा निकै छ । पछिल्लो समयमा आएर नेपालमा खुलेका क्याफे तथा कफी हाउस एवम् स्तरीय होटलमा नेपाली अर्गानिक कफीको प्रयोगका कारण नेपालको कफीले नेपाली बजारलाई पनि धान्न नसकेको अवस्था छ । यसको साथै नेपालमा खुल्दै गएका कफी कम्पनीका कारण पनि उत्पादित कफी विदेशमा नै पठाउनुपर्छ भन्ने छैन । मुलुकमा उत्पादित कफीमध्ये करीब ६० प्रतिशत निर्यात हुन्छ र ४० प्रतिशत मात्र नेपाली बजारमा खपत हुने गरेको छ । देशमा उत्पादित कफी विदेश निर्यात भएपछि नेपाली बजारका लागि भारतबाट वा इटालियन कफीको आयात भइरहेको अवस्था छ ।

पछिल्लो आँकडा अनुसार नेपालमा वार्षिक ४५० मेट्रिक टन कफी उत्पादन हुन्छ, भने आन्तरिक तथा बाह्य मागलाई हेर्ने हो भने १० हजार मेट्रिक टनभन्दा बढीको वार्षिक माग भइरहेको पाइन्छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने उत्पादित कफीका लागि अहिले मात्र होइन वर्षौं वर्षसम्म पनि बजारको अभाव देखिँदैन । यसरी कफीखेतीबाट आफू व्यावसायिक हुने मात्र होइन, देशका बेरोजगार जनशक्तिलाई रोजगारको अवसर मिल्छ । स्वेदशमै बसेर पनि विदेशी धन आर्जन गरी देशको अर्थतन्त्रलाई बलियो बनाउन सहयोग पुग्छ ।

कफीको निकासी अवस्था

राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्डले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा उत्पादित कुल कफीमध्ये ८४.१३ मेट्रिक टन निर्यात हुने गरेको छ भने १,२६२.४१ टन विदेशबाट आयात हुने गर्दछ । जसमा निर्यातलाई घटाउने हो भने १,१७८.२८ मेट्रिक टन कफी आयात भएको देखिन्छ । त्यसरी नै निर्यात

मूल्य ९९,६१६.२ हजार रुपैयाँ बराबरको थियो भने आयात मूल्य भने ९८,०१४.२ हजार रुपैयाँ बराबर भएको थियो । यसमा निर्यातको अनुपातमा आयातलाई घटाउने हो भने १,६०१.९२ हजार रुपैयाँ बढी हुन्छ । अतः कफीखेतीमा साना किसानहरूको संलग्नता भने ३३ हजार ९८४ रहेको अनुमान गरिएको छ । यसले नेपालमा कफीको उत्पादन तथा निर्यातमा पर्याप्त सम्भावना रहेको देखिन्छ । यसै कारण होला हाल उत्पादित कफीमध्ये ३५ प्रतिशत राष्ट्रिय बजारमा र ६५ प्रतिशत अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात भइरहेको सम्बन्धित निकायको दावी छ । त्यसै गरी, त्यतिकै मात्रामा पहाडी गाउँगाउँमा विदेशी मुद्रा आर्जन गरी करीब २६ हजारभन्दा बढी कफी किसान लाभन्वित भएका छन् । साथै नेपालमा सरदार ६१,२२८ हेक्टर जमिन अति उपयुक्त, ४,०२,६४६ हेक्टर जमिन उपयुक्त र ७,३४,६६१ हेक्टर सामान्य खेतीयोग्य गरी कुल ११,९८,५३५ हेक्टरमा कफीखेती गर्न सकिने राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्डको प्रकाशनमा जनाइएको छ । देशमा अति उपयुक्त रोपण क्षेत्र र अहिले प्रयोग गरिएको क्षेत्रलाई हेर्दा लगभग २३ गुणा कम क्षेत्रमा कफी उत्पादन भइरहेको छ । यसले मुलुकमा कफी रोपण तथा उत्पादनमा धेरै नै अवसर रहेको देखिन्छ । देशका विभिन्न स्थानमा जमिन खेर गएको अवस्था छ । खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (एफएओ) को तथ्याङ्क अनुसार नेपालको मध्यपहाडी भूभागमा कुल जमिनको २७.५ प्रतिशत जमिनमा मात्रै खेती भएको छ भने १.४ प्रतिशत जमिन खेतीयोग्य छैन र बाँकी जमिनमा कफीखेती गर्न सकिन्छ (जङ्गलको ४० प्रतिशतसहित) । त्यसै कारण देशमा भएको खेतीयोग्य तथा खेती नगरिएको जमिनमा प्रशस्त कफीखेती गर्न सकिन्छ । यसबाट के कुराको अवगत हुन्छ भने हाम्रो देशले अरु देशहरूलाई ठूलो धनराशी भुक्तानी दिएको देखिन्छ । यस तथ्यलाई मध्यनजर राखेर हाम्रो देशले कफीको क्षेत्रफललाई विस्तार गरी प्रतिइकाई उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्दै लैजानुपर्ने टङ्कारो स्थिति रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

समग्रमा भन्नुपर्दा माथि उल्लेखित तालिका अनुसार नेपालभर कफी व्यावसायमा आबद्ध कृषक फर्महरूको संख्या ६ हजार ३४७ रहेको छ । त्यसरी नै कफीको फल लाग्ने उमेर पुगेका बोट लगाएको कुल क्षेत्रफल भने

५२० हेक्टर रहेको छ। त्यसरी नै कफीको फल लाग्ने उमेरका बोट संख्या ८ लाख २० हजार २७० रहेको छ। यसै गरी, कफीको फल लाग्ने उमेर नपुगेका बोट लगाएको क्षेत्रफल ४५३ हेक्टर रहेको छ। त्यसरी नै कफीको फल लाग्ने उमेर नपुगेका बोट संख्या भने ६ लाख ८३ हजार ९२९ रहेको छ। साथै, कफीको जम्मा बोट संख्या भने १५ लाख ४ हजार २०१ रहेको छ। यसै गरी, कफीखेतीको जम्माजम्मी क्षेत्रफल भने ९७३ हेक्टर र कफीको उत्पादन भने एक हजार ५७४ मेट्रिक टन भएको अनुमान गरिएको छ। यसर्थ अर्कोतिर हेर्ने हो भने कफी गुणस्तरीय कफीका रूपमा उत्पादन भई विदेश निर्यातले देशको अर्थतन्त्रमा समेत सकारात्मक प्रभाव पार्नसक्ने सङ्केत देखिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपाली कफीको माग दिनानुदिन बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा कफी उत्पादन क्षेत्रको विस्तार गर्नुका साथै उद्योगको विकास गर्नु आजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ। देशमा अहिले आएर ४३ जिल्लामा कफीखेती विस्तार हुन गएको छ। अधिकांश क्षेत्रफलमा अरेबिका जातको कफी उत्पादन हुन्छ। बोर्डका अनुसार गत वर्ष नेपालमा ११ करोड ८८ लाख रुपैयाँ बराबरको २६६ टन कफी आयात भएको थियो। यस्तै मुलुकबाट ५ करोड ७७ लाख रुपैयाँबराबरको ४६.८९ टन कफी निर्यात भएको थियो। कफी एक बहुवर्षे नगदे बाली हो। विश्वमा कारोबारको हिसाबले पेट्रोलियम पछिको दोस्रो स्थानमा कफी हुने हुँदा यसलाई खैरो सुन पनि भनिन्छ। कफी रुबिएसी परिवारअन्तर्गत पर्दछ। विश्वमा कफीखेती गरिने हिसाबले कफिया वंश प्रचलित छ, जसमा ७० भन्दा बढी प्रजाति र अनुवंश छन्। यी प्रजाति र अनुवंशमध्ये विश्वभर अराबिका र रोबस्टा सबैभन्दा प्रचलित छन्। अराबिका कफीको उत्पत्ति इथोपियाको कफा प्रान्तमा भएको तथा अरेबियन देशहरूले पेय पदार्थको रूपमा यसको खेती सुरु गरेका थिए। त्यसै गरी रोबस्टा कफी सर्वप्रथम मध्यअफ्रिकाको कंगोमा लगाइएको थियो र त्यसपश्चात् अन्य देशमा फैलिएको मानिन्छ। देशको हाल ४३ जिल्लामा अधिकांश साना कृषकहरूले अभिरुचि देखाइ व्यावसायिक रूपमा कफीखेती भएको छ। विगतमा चेरी कफीको दाना उत्पादन हुँदै आएकोमा

हाल आएर कफीको पार्चमेन्ट उत्पादन हुँदै आएको छ। अतः एक वर्षभित्र तेस्रो मुलुकमा नेपाली कफी निर्यात रु.२२ करोड ४ लाख रुपैयाँ बराबर रहेको आँकडा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ। यस कारणले गर्दा हालैका दिनमा विश्व बजारमा माग बढ्दै गएको हुँदा हाम्रो कफीखेतीको उत्पादन तेस्रो मुलुकतर्फ निकासीका कारण समेत कृषकहरू यसतर्फ आकर्षित भएको पाइएको छ। विश्वमा एक सयभन्दा बढी मुलुकले कफी उत्पादन गर्छन् र यीमध्ये ५० जति देश मुख्य कफी उत्पादक देशका रूपमा गनिन्छन्। नेपालमा उच्च गुणस्तरको कफी उत्पादन गर्ने शीतल र मन्द हावा चल्ने जलवायु छ। पानी नजम्ने भिरालो परेको हराभरा पहाडी भूभाग प्रशस्त छ। सिँचाइ र प्रशोधनको निम्ति आवश्यक पर्ने पानीको स्रोत पनि छ। यसर्थ नेपालमा कफीखेतीको प्रचुर सम्भावना छ। यसरी देशमा पाइने सबै कफी एक हजारदेखि १ हजार ६ सय मिटरसम्मको उचाइमा उत्पादित अराबिका वर्णको टिपिका र बर्बन जातका हुन्। प्रायः सबै ठाउँमा हातैले टिपेका कफीहरू हाते वा लघु पल्पिड मेसिनमा प्रशोधन गरिन्छ। अन्य कफी उत्पादक मुलुकको तुलनामा भिन्न प्रकारको हावापानी भएकाले नेपाली कफीमा विशिष्ट प्रकारको गुण र वास्ना रहेको कफी पारखीहरू बताउँछन्। साथै, नेपालका प्राय सबै कफी प्राङ्गारिक प्रविधिबाट उत्पादित भएकाले नेपाली कफीलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा विशिष्ट कफीको रूपमा हेर्ने गरिन्छ। नेपाली कफी खासगरी जापान, अमेरिका र युरोपेली मुलुकहरूमा निर्यात हुने गरेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. आर्थिक सर्वेक्षण, २०७६/७७।
२. व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका विभिन्न अङ्कहरू।
३. गोरखापत्र, नेपाल समाचारपत्र तथा कान्तिपुर दैनिकका विभिन्न अङ्कहरू।
४. मिमिरिका विभिन्न अङ्कहरू।
५. विभिन्न आवधिक योजनाहरू।
६. कृषि विभागबाट प्रकाशित विभिन्न अङ्कहरू।
७. हिमाल खबर पत्रिकाका विभिन्न अङ्कहरू।
८. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित विभिन्न तथ्याङ्क।
९. कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट प्रकाशित विभिन्न प्रतिवेदनहरू।

English Section

Section 106C of the NRB Act, 2002: Discussion on Its Implications and Remedy

✍ Tula Raj Basyal*

1. The Issue of Discussion

The federal legislature brought into effect the second amendment to the Nepal Rastra Bank Act, 2002 on November 14, 2016. One such amendment provided for the mandatory compliance by the NRB with the directives issued by the Government of Nepal (GON). To be more specific, the amended Section 106C stated that the GON may issue directives to the NRB in matters concerning currency, banking, and finance and it shall be the duty of the NRB to comply with such directives. No such provision of mandatory compliance prevailed between January 30, 2002 and November 13, 2016, a duration of almost 15 years. It may be worth noting that the erstwhile NRB Act, 1955 had provided for such mandatory provision only in consultation with the NRB Governor. However, the provision of issuing the required directives only in consultation with the NRB Governor was absent when the legislature brought out the second amendment to the NRB Act, 2002 that came into force on November 14, 2016.

2. Directive in Consultation with/without the Governor

As per Section 5 (2) of the NRB Act, 1955, there had been a provision for the GON to issue the necessary directives to the NRB for upholding the nation's interest after holding consultation with the NRB Governor and the NRB would have to abide by such

directives as its duty. On the other hand, the newly amended Section 106C of the NRB Act, 2002 provided for issuing directives by the GON to the NRB on the subject of money, banking, and finance and it would be assumed as the NRB duty to abide by such directives. However, the new amendment does not mention the words like 'necessary', 'in consultation with the NRB Governor', and 'promotion of the interest of the nation', which means that the NRB would have to mandatorily comply any blanket directive on matters concerning currency, banking and finance that the GON would issue. Directives on matters concerning money, banking, and finance issued to the NRB by the GON without the consultation of the Governor would comprise many uncoordinated, one-sided, unreal, and surprise elements which could make the directives hardly implementable in the context of the given legal, institutional, and capacity-related scope and constraints. Directives issued to the NRB by the GON on money, banking, and finance would cover a wide subject-matter, even going to the arena beyond NRB, making the GON at a loss to identify, measure, and evaluate its roles and responsibilities in the course of implementing such huge agenda. As per Section 69 of the NRB Act, 2002, the NRB serves as the banker, economic advisor, and fiscal agent of the GON. How could the directives on money, banking, and finance be designed, framed, and implemented without

* Former Executive Director, Nepal Rastra Bank

the consultation of the NRB Governor as Section 106C states? Ironically, Section 106B concerns with providing available expert service if the GON so requests. This legal provision also evidences the availability of more expert manpower in the NRB, especially specializing in the financial sector, thereby making Section 106C that allows the GON to issue directives pertaining to money, banking, and finance without consultations with the NRB Governor a debatable issue.

So, Section 106B concerning making availability of expert service to the GON by the NRB and Section 106C concerning issuing directives to the NRB by the GON on the subject of money, banking, and finance contradict each other.

3. Consistency of the Amended Provision with the Whole Act

The preamble to the NRB Act states that the NRB was established to carry out the central banking functions like maintaining price and balance of payments stability as well as fostering stability of the entire financial sector to support sustainable development of Nepal. The objectives of the NRB consist of (a) formulating the monetary and foreign exchange policies coupled with their sound execution as required for maintaining the price and balance of payments stability for attaining the economic stability and sustainable development of the economy, (b) fostering the public confidence in the financial system by enhancing the access of the financial service and maintaining the stability of the banking and financial sector, and (c) developing a secure, healthy, and efficient system of payments. Section 4(2) of the Act mentions that the NRB will support the implementation of GON's economic policy in a way that there would be no unfavorable impact on meeting its

underlying objectives. Accordingly, the Act has specified a number of functions to be discharged at the corporate and top management level, with 11 in the case of the NRB, 15 in the case of board of directors of the NRB, and 18 functions in the case of the Governor. In this classification, nowhere it is stated that the NRB is required to perform the activities that would be essential in meeting the GON directives on money, banking, and finance. Rather, according to Section 4(2), the NRB would facilitate the attainment of GON's economic policy only when such process does not become unfavorable for meeting the NRB's own objectives. Further, Section 5(3) maintains that no one shall encroach upon the powers conferred on the NRB under the NRB Act. It thus becomes clear that the law requires the focus of the NRB on meeting its own objectives rather than scattering its effort, time, and other scarce resources for pursuing other entities' objectives and activities. Since directives on money, banking, and finance issued under Section 106C by the GON without the consultation of the NRB Governor could be distortive to the smooth operation of the fundamental principles and operating efficiency of the financial system as well as undermine the principle and practice of regulatory authority and responsibility, it could be concluded that the Section is inconsistent with the letter and spirit of the overall Act.

4. What Led the Legislature to Insert Section 106C in the NRB Act, 2002?

With respect to the directives issued to the NRB by the GON on the money, banking, and finance subjects as per Section 106C in comparison to the immediately previous Section 106B which signals that the NRB has adequate skilled hands in these areas,

it seemed that some members of the legislature acted on impulse rather than on the evidential ground reality, resulting in the vested interests/defaulters opposed to the raised stature of the NRB capable of independently taking initiative for the enforcement actions against the large defaulters winning the race vis-à-vis the NRB, albeit for a short-term. Those who inserted Section 106C subordinated the NRB's specialized knowledge and work to the GON through the NRB Act, 2002 itself recognizes the NRB as the monetary authority, central banker, economic advisor to the GON, and regulator/supervisor of the banking system. Insertion of this Section could signal undermining the specialized knowledge, capacity, and experience (institutional memory) built by the NRB as the nation's central bank over the past 65 years.

5. Analyzing the Cost and Financial Implications of the Directives

The cost and financial implications of the directives issued by the GON could be heavy. Who bears the cost and who enjoys the benefits associated with the directives should be analyzed, measured, and evaluated for fostering allocative efficiencies and providing equitable environment for the participants in the financial sector. There should be mutual cooperation and coordination between fiscal policy and monetary policy and they should not unnecessarily intervene/encroach upon each other's field. Because of power at hand to regulate and enforce, fiscal policy is much likely to intervene/encroach upon remaining sectors of the economy than the other way round. As a general rule, those who gain benefits from the financial system should also bear the associated cost so that the cost of risk and

vulnerability arising from the system are not transferred outside the system to the tax payers. Institutions and process need to be appropriately designed and efficiently operationalized, by giving due focus on the measurement and evaluation of the cost and financial implications of the directives issued by the GON.

6. Is the Amendment Implementable?

As the discussions above indicate, the directives once issued by the GON do not look implementable due to a host of legal, directive-based, procedural, and governance-related pre-requisites being built over the years in connection with the implementation of the financial sector reform strategy that started with the start of the new Millennium. Despite some rise in the non-performing assets (NPA) of the banking sector, attributable to the COVID-19 in the latest period under observation, the institutional and structural parameters underlying the banking sector do not look panicky even at the most volatile environment of the day. We, therefore, must commend the initiative started through the financial sector reform measures which could ensure an adequate degree of infrastructure as a framework to build on and promote the foundations of the financial system on a continuous and self-sustained basis. Despite the stumbling blocks along the way like the insertion of Section 6C in the NRB Act, 2002, there are not many defaulters and their sympathizers, especially in the name of parliamentarians, left in the open at the present.

7. Conclusion

Central banks should be allowed to run professionally and any attempt to encroach upon their authority would undermine the process of attaining the central banking

objectives. Such encroachment could also lead to diminished public confidence in the nation's banking system. In such an environment, hurdles would be aroused in maintaining monetary, price, and balance of payments stability. As a result, the macroeconomic stability would hardly be achievable. In an uncertain macroeconomic environment, the objective of sustained development of the economy would remain a far cry. So, the amended Section 106C of the NRB Act, 2002 empowering the GON issuing directives to the NRB in matters concerning currency, banking, and finance and mandating the NRB to comply with such directives could be seen as an encroachment upon the authority of the central bank. Moreover, Section 106C violates the provision of Section 5(2) which

states that no one shall encroach upon the powers conferred on the NRB under the NRB Act. The inconsistency of Section 106C with Section 5(2) should be avoided. Therefore, it is advised that the legislature review and revise this Section for the betterment of the Nepalese economy. The concerns of the legislature as reflected in Section 106C could be better addressed by the functioning of the board of directors, all comprised of the government nominees. Interestingly, among the 15 functions to be discharged by the board of directors, the first function as mentioned in Section 29(a) of the NRB Act, 2002 remains as formulating monetary and foreign exchange policies. Lastly, the GON could make use of Section 22 if it is dissatisfied with the performance of the director.

Employment and Poverty Reduction

✍ Mukunda Prasad Sharma*

All political parties, government agencies, academia, policy makers, planners, NGO's and INGO's as well as corporate communities and individuals in all walks of life are counting the days for establishing a cohesive society in Nepal free from hunger and intolerable inequality which exists at present. To realize this objective attention needs to be focused on generating and increasing employment opportunities to avail to those who are willing and able to work. Raising the social and economic status of Nepal has been the primary agenda of all the stakeholders mentioned above. Despite this cherished objective, Nepal's socio-economic development indicators remain far behind from those of many other economies of the world. Part of the reason for this situation is attributable to historical reasons about which we do not need to cite all the time. Three decades have passed since a regime of our choice has been established. Some changes are distinct but they are far less than people's expectation and economic potentiality of Nepal. Given abundant natural resources and endogenous human skills, we could have achieved better outcome. For this to happen, prudent macroeconomic management and proper planning of different sectors of the economy, specifically labor market, would have contributed immensely. However, achievements were not discernible. Proper coordination among various stakeholders would have been necessary for the prudent use of resources available in the country. Lack of such an environment has been attributable to lagging investment and fragile performance.

In a labor-surplus economy like that of

Nepal, it is evident that labor serves as the crucial element in the cycle of economic management. Accordingly, reliable and up-to-date labor information is needed to design and implement prudent economic development policies. Hopefully, unlike in the past, availability of comprehensive and reliable data has not been such a serious problem at the present. People residing both in urban and rural Nepal have now fairly recognized the importance of such information and are eager to arrange for such data at least at the modest level. Information technology would be equally supportive to our need. Governments at local, provincial and national levels have now fairly recognized the challenges and prospects of economic management. Given such background, appropriate designs of programs and projects suitable for absorbing the qualities and quantities of labor that market offers should be prepared and put in place for implementation. By doing so, most of the households, including hitherto listed in the deprived category, would be able to get employment and generate income that guarantees at least food and other items of basic needs.

Apart from the status of unemployment and total labor force in the market, knowledge of labor force structure, new entrants to labor market, ageing of population, etc. comprise the prerequisites to ascertain general labor force participation rate. Based on such information, employment generation programs need to be focused not only on the fully unemployed five percent but also to the underemployed 47 percent. In addition to this, attention needs to be given to assure employment opportunities

* Former Chief Economic Advisor, Nepal Rastra Bank

to youths who have either lost job abroad due to the ongoing COVID environment and/or are eager to be retained in the Nepalese labor market permanently.

At the outset, employment promotion seems to be an arduous task. But the authorities responsible for economic development and sound macroeconomic management need to undertake such responsibility quite earnestly. Employment generation and expansion constitutes the primary focus of the socio-economic development agenda besides ensuring social and economic equity and justification as well as forging the appropriate balance in policies, programs and activities with respect to macroeconomic dimensions, like fiscal, monetary, international trade, and real sectors of the economy. Cognizant of the success stories of countries should provide us examples and impetus to design credible action plans for promoting employment opportunities as a paramount feature of development strategy that we envision for Nepal. This should also enhance output and help stabilize prices and exchange rates in addition to correcting other economic imbalances and ensuring welfare for the masses.

‘Employment for each household’ has become the common agenda of the governments of Nepal over the years. For this, an optimum use of capital and labor is a necessary condition. The economy being traditionally characterized by massive poverty, this calls for creating huge employment and ensuring minimum income to all households. Since employment and poverty are interrelated, a prudent balance between labor-intensive and capital-intensive techniques is called for. Dynamism in restructuring the economy gets quicker if choice is made in favor of capital-intensive technique. No doubt, such choice would accelerate the rate of growth of the national economy and, accordingly, per capita income would become higher. But given more reliance on capital, labor force becomes redundant. Consequently, poverty alleviation

objective could be adversely affected for which the role of government becomes the sine qua non. Likewise, in an environment of high unemployment, the attainment of equitable distribution objective would be a far cry.

So, to ensure maximum utilization of labor thereby promoting growth and equity gradually leading to a higher development stage of the economy, a clear choice stands in favor of labor-intensive technique of production. But we have utterly failed in this strategy over the decades as witnessed in the debacle of carpets and garments sector of Nepal. As Nepal has been increasingly turned into an import-dependent economy with the incessant spiral of trade deficit over the past couples of decades, the condition of capital-intensive industries has also remained unfavorable, prompting us to argue that Nepal’s status of import-dependent economy should be changed to that one encouraging investment, production and exports for realizing the objective of employment promotion. Similarly, the decision as to the choice of production technique needs to be sequenced with the country’s trade and tariff regime as well as property and labor laws. For example, labor displaced from Nepal’s agriculture did not find place in Nepal’s industry but was attracted to foreign labor destinations, resulting in massive production loss for Nepal. Nepal’s labor demand has been fulfilled through Indian labor, making Nepal as India’s significant source of remittance while Nepalese labor, which is mostly unskilled, is forced to be indulged in low-paying 3-D’s job in the middle-east and Malaysia. This also shows the urgent need of imparting skill-enhancing training for the Nepalese labor so as to ensure sustainable opportunities for employment and income as the viable means for poverty reduction as well as equitable distribution of income. Sufficient supply of skilled farm labor is a pre-condition for commercialization of agriculture and for ensuring food security.

Likewise, in spite of the arguments put forward in favor of labor-intensive technique, for increasing production and productivity care should ultimately be given to obtain optimum use of available capital. In private sector-led modern and commercial activities, a free play of market forces should be allowed to decide the factor proportions as per Nepal's constitutional provisions, subject to the proper regulatory and monitoring role duly performed by the government. Such policy option becomes indispensable to protect the interests of all factors of production. If wage labor be linked to poverty alleviation, capital be well taken care of to motivate savers and entrepreneurs. In the absence of such arrangements, nobody is prepared to save or invest which comprises the foundations of rapidly rising economies.

Smooth functioning of economic activities implies the establishment of acceptable work culture for all. No kind of wastage be in place, whether that be labor or capital or time or other resource. A cordial relationship between the labor force, savers and investors need to exist if

all the concerned parties are to share the expected benefit. Creation of employment opportunities obviously becomes a condition for raising the quality of life of the labor. Likewise, provided the maximum rate of return on investment, entrepreneurs would be motivated to accept different ventures which also offer incentives to savers. Thus, the whole cycle of productive activities comes into full shape. Production goes up, supply chain appears smooth, and the final consumers of goods and services enjoy maximum benefits. Ultimately, the virtuous economic cycle sets in, paving the way for sustained improvement in the quality of life of the citizens of the nation, even comparable to the international standard. Last but not the least, the losers in the market economy should be well-protected by the arrangement of adequate social security, a task which the government can't transfer to others as it is the monopoly task of fiscal authority (i.e. the government) alone.

Reforms on Payment Service Digitization in Nepal

✍ Dr. Shankar Prasad Acharya*

Payment Service Digitization:

If we recall the microeconomic fundamentals of demand-supply interplay and their settlement, start of every new day until our bed-time, we need to confront with several kinds of financial transactions at the individual, household, business or government (public) level. Circular flow of income-expenditure, backward-forward linkages and supply-value chain mechanisms make such financial transactions inevitable because of making rational decisions over unlimited needs and scarcity of resources in our socio-economic life at all level. Exchange of goods and services was really difficult until the globe had discovered money. However, the face of money has been changing charismatically while the society is enjoying the 21st Century's knowledge and technological innovations. Now the age talks about the digital money.

Digital payment is a financial transaction that takes place via digital or online modes, without any involvement of physical exchange of money. This means that transacting parties, the payer and the payee, use electronic mediums to exchange money against goods or services used. Digital payments can take place on the internet as well as on physical premises. We can see various types

and modes of digital payments in practice around us. These include the use of debit or credit or pre-loaded cards, internet banking, e-Commerce, mobile wallets, digital payment apps, unified payments interface (UPI) service, unstructured supplementary service data (USSD), mobile banking, etc. amongst others.

Along with the pace of information technology (IT) innovations, business and service organizations in a wide range of industries have now a trend to redesign business and service activities and even entire business models to create appropriate value from digital resources and investments on information technology. For services in particular, digitization has been emphasized as a promising strategy to improve performance and increase revenue streams. It is thus not surprising that many of the highly digitized industries including knowledge-intensive service sectors are now focusing to service digitization by integrating with payments digitization to create a value-chain.

Global Perspectives on FinTech Development:

Buckley R, et al (2016), has analyzed the history of FinTech evolution with trends and logics which is reproduced here for a reference as following:

* Former Executive Director, Nepal Rastra Bank

Table – 1 : Path of FinTech Evolution

Description	1866 – 1967 FinTech 1.0	1967-2008 FinTech 2.0	2008 & Onwards FinTech 3.0	2008 & Onwards FinTech 3.5
Geography	Global/Developed	Global/ Developed	Developed	Emerging/Developing
Key Elements	Infrastructures Computerizations	Traditional Internet	Mobile/Start-ups New Entrants	Mobile/Start-ups New Entrants
Origin /Shift	Establishments Linkages	Digitalization	Global Financial Crisis/Smartphone	Last Mover Advantages

Adapted from: Buckley R, et al (2016), The Evolution of Fintech: A New Post – Crisis Paradigm

Beginning of the FinTech and digitalization is founded through a sequential process of infrastructural developments and gradual adoptions and innovations.

FinTech 1.0 (1886-1967) and computerizations in businesses. This was a phase of financial globalization through rapid transmission of financial information across borders through telegraphic uses, railroads and steamships. First transatlantic cable (1866) and Fedwire in the USA (1918), the first electronic fund transfer system, which relied on now-archaic technologies such as the telegraph and Morse code are the examples. The 1950s brought us credit cards to ease the burden of carrying cash. First, Diner's Club introduced theirs in 1950, American Express Company followed with their own credit card in 1958. Rest is the reality now we are witnessing that there have is deemed to be the phases of infrastructural discoveries been 10,000 microchips transplanted into user's palm in Sweden lately for doing payments for services including transportation, banking, utilities payments and other financial services etc.

FinTech 2.0 (1967-2008) is about banking and financial services and innovations. This period marks the shift from analog to digital and is led by traditional financial institutions. It was the launch of the first handheld calculator and the first ATM installed by Barclays bank that marked the beginning of the modern period of FinTech in 1967. In 1973, SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications) was

established and is to this day the first and the most commonly used communication protocol between financial institutions facilitating the large volume of cross border payments. The 1980s saw the rise of bank mainframe computers and the world is introduced to online banking, which flourished in 1990s with the Internet and e-commerce. Online banking brought about a major shift in how people perceived money & their relationship with financial institutions. By the beginning of the 21st century, banks' internal processes, interactions with outsiders and retail customers had become fully digitized. This era ends with the Global Financial Crisis in 2008.

FinTech 3.0 (2008 to Present) can be deemed an innovation due to Global Financial Crisis and a kind of distrust of the traditional banking system. This and the fact that many financial professionals were out of work, led to a shift in mindset and paved a way to a new industry, FinTech 3.0. So, this era is marked by the emergence of new players alongside the already existing ones (such as banks). The release of Bitcoin v0.1 in 2009 is another event that has had a major impact on the financial world and was soon followed by the boom of different crypto-currencies (which, in turn, was followed by the great crypto crash in 2018). Another important factor that shaped the face of FinTech is the mass-market penetration of Smartphone that has enabled internet access for millions of people across the globe. Smartphone has also become the primary means by which people

accesses the internet and use different financial services. 2011 saw the introduction of Google Wallet, followed by Apple pay in 2014.

FinTech 3.5 is coming-up as a means of ‘**Last Movers Beneficiaries**’ while ones are adopting FinTech in banking services and payments. The way mobile phones have changed consumer behavior and how people access the internet is also the reason why they differentiate between the developed and developing countries and speak about FinTech 3.5 when it comes to the latter. As of today, the countries with the highest FinTech usage are China (69%) and India (52%). China, India and other emerging markets never had time to develop Western levels of physical banking infrastructure, which has left them more open to new solutions. In the case of China, the FinTech penetration is well above the average global adoption (33%) as well as that of the average adoption across emerging markets (46%)

Digital Payments in Nepal -Regulatory and Market Development:

As a main objective of Nepal Rastra Bank to develop a secure, healthy and efficient system of payment, it framed Nepal Payment System Development Strategy (NPSDS) in July 2014 which articulates the strategy for the development of National Payment System (NPS) in Nepal. Nine Pillars of NPSDS are the bases of executing the strategy. A forward step in this direction was implementation of Payment and Settlement Bylaws 2072, which came into effect from June 7, 2015 (Jestha 24, 2072). Establishment of Payment Systems Department on July 2015 was another important milestone in the process of modernization of Payment System of Nepal. Thereafter, Licensing Policy for Payment Related Institutions/Mechanism, 2073 came into effect by June 12, 2016. Payment System Oversight Framework has also been formulated and in place since 2018. Importantly, Payment and Settlement Act, 2075

has been approved and announced by the country and it would pave the way to help escalating and strengthening Nepal’s digital payment’s dimension visibly. Real time gross settlement (RTGS) system is now fully functional and it is very important for payments monitoring and regulations for the large and critical values of payments. Very recently, Nepal Rastra Bank has formalized the Nepal QR Standardization Framework and Guideline – 2021. It will help for further digitization up to the grass-root level for the instant retail payments.

To review the dimension and dynamics of digital payments in Nepal, let us review some of the indicators to represent the realities. However, Nepal’s payments digitalization is believed to be only within 5% of the total potential market; it has huge scope of digitizing the payments and economy in the future. If we see the market development picture, there are 10 (Ten) payment system operators (PSOs) and 27 (Twenty-seven) payment service providers (PSPs) in the market. By default, BFIs except rural microfinance institutions are also incorporated as PSPs to provide the digital payment and transfers and settlement activities. At the moment, no further license will be provided to the new aspirants in this field except who are already in pipeline and eligible.

Talking to the dynamics of digital payments innovations and indicators, we severely lack the time series data to evaluate the scenario in detail and extensively. However, while we referred the available time series indicators in digital payments innovations and trends; we can visualize the growing pictures of adaptation of FinTech and digital payments innovations and practices in Nepal as discussed below:

In the front of **Market Development**, especially during the COVID-19 pandemic; users are gradually moving towards digitized and cash-less transactions. This behavioral shift of customers indicate that Nepal is now

towards the fuller digitization of the economy. Very worth mentioning few examples from the government level and central bank initiations are – implementation of Kishan Credit Card for farmer level digitization and QR Standardizations for the payments enablement at the micro level including retail businesses. For a general understanding, we can discuss the market response by figures as following as mentioned in Table – 2.

Large Value Payment System (LVPS) is now functional and started processing of gross settlement of transactions in five different currencies i.e. Nepalese Rupees (NPR), US Dollar (USD), Euro (EUR), Pound Sterling (GBP) and Japanese Yen (JPY). We expect to

get comparable settlement data by next year. Minimum limit for value of credit transfers in RTGS is NPR 200,000 and threshold for mandatory transaction has been set to NPR 2 Million or above.

Retail Payment System (RPS) is the driving vehicle towards popularizing and developments in Nepal. Banking and Financial Institutions are the major providers of retail payment services to consumers, businesses and Government. Payment Service Providers (PSPs) and Payment System Operators (PSOs) are the emerging institutions in Nepal for enabling the retail payments. Talking about the several payments instruments and transactions volume, we can have the following trends:

Table – 2
Trend of Card Instrument Use

	2018 (Mid Jul)	2019 (Mid Jul)	2020 (Mid Jul)
Total Number of Cards and Change (%)	5,745,790	6,899,053	7,553,274
		(20.07%)	(9.48%)
Categories of Cards			
Prepaid Cards and Change (%)	96816	67,386	63775
		(-30.40%)	(-5.36%)
Credit Cards and Change (%)	104,721	123,146	160297
		(17.59%)	(30.17%)
Debit Cards and Change (%)	5,544,253	6,708,521	7329202
		(21.00%)	(9.25%)
Total Number of ATMs and Change (%)	2,791	3,316	4,106
		(18.81%)	(23.82%)

Adapted from: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/10/Oversight-Report_2076-77.pdf

Regarding the use of **Cheque Instruments** of payments of different values represents the following scenario in the banking system of Nepal:

Table – 3
Electronic Cheque Clearing Status

Sessions	2073/74	2074/75	2075/76	2076/77	Growth in 2076/77
High Value	751	245	310	288	-7.10%
Express	437,324	937,877	1,572,514	1,466,094	-6.77%
Regular	9,513,194	8,748,155	10,182,248	10,431,951	2.45%
Overall	9,951,269	9,686,277	11,755,072	11,898,333	1.22%

Adapted from: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/10/Oversight-Report_2076-77.pdf

The figures of different categories of cheques clearing numbers indicate that the use of cheque could be expected to decline on the whole in the future. It is because of the alternative uses of digital payments instruments.

Automated Clearing product as inter-bank payment system (IPS) which allows direct debit or direct credit facility; has been peaking up remarkably which can be conformed by the following figures in Table – 4.

Table – 4
Automated Clearing System

Particular	2074/75	2075/76	2076/77
Total Transaction Presented Count (Yearly)	1,879,663	4,931,949	5,875,765
Growth in inter bank payments system (IPS) Transaction		162.38%	19.14%

Adapted from: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/10/Oversight-Report_2076-77.pdf

Instant Payment System is the other means of digital payments in Nepal which includes connectIPS and QR Code based payments. These systems are leading the Nepalese

payments system towards real time payments and settlement. Following is the trend of the instant payments in Nepal as presented in the Table – 5:

Table – 5
Instant Payments System

Particulars	Fiscal Year	
	2075/76	2076/77
Total Transaction Presented Count (Yearly)	186,041	2,849,964
Growth in connectIPS Transaction		1431.90%

Adapted from: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/10/Oversight-Report_2076-77.pdf

QR Code based payment service has been started by some of the Payment System Operators (PSOs) very recently. QR Code based payment system is one of the cheapest and easy payment platforms for instant payment. Customer can pay to a merchant after scanning QR code plate through mobile. Actual data can be evaluated in the next year for a comparison. In mid-February of 2021, such transaction numbers and value (amount) is recorded as 5,35,790 and NPR 1,712 million which is very encouraging in the context of current COVID-19 pandemic.

Mobile Banking and Internet Banking services are also in rising trend in Nepal which are being provided by the BFIs to its customers which allows its users to perform financial transactions on digital mode like Electronic Fund Transfer, QR Payments, Utility Payments, Direct Debit and Direct Credit through electronic devices like Smartphones, tablets and Internet banking is done through the website. Table – 6 presented below tells about trends of the number of customers using mobile banking and internet banking in Nepal.

Table – 6
Status of Mobile and Internet Banking

Transaction Channel	Fiscal Year				
	2072/73	2073/74	2074/75	2075/76	2076/77
Mobile Banking	1,754,566	2,669,732	5,086,069	8,347,187	11,306,797
Internet Banking	515,465	783,751	834,302	917,344	1,031,227
Change in Mobile Banking users		52.16%	90.51%	64.12%	35.46%
Change in Internet Banking users		52.05%	6.45%	9.95%	12.41%

Adapted from: https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/10/Oversight-Report_2076-77.pdf

Number of mobile banking users and internet banking users are in the continuous rise in an encouraging rate in Nepal which is a good sign of digitization in payments and transfer services.

On the whole, transaction habits of the Nepalese people (market) have been switching towards FinTech instruments which make their life easy, hassle-free, safe, secured and less costly. This trend will help transforming Nepal into fuller digitization stage for achieving the vision Digital Nepal’.

Expected Regulatory Reforms on Digitization of Payments and Services:

Despite having the above discussed blooming pictures of financial digitization and business process facilitation in Nepal, there are several issues required to be properly addressed for the faster development of interconnected, coordinated and interoperable digital payments in Nepal for achieving increased size of the pie of digital payments industry and digital economy in Nepal incorporating the rural sector, farmers, MSMEs and other unbanked and under-served areas. In this context, expected regulatory reforms & support and amendments in legal provisions are outlined as following:

Legal Reforms:

Legal foundation is the basic backbone of the any organizations to operate. However, there is a provision of conversion of IT, FinTech and digital payments related businesses having

NPR 50 million paid-up capital to public limited company within three years of their establishment. Regulator has also compulsion to recognize this compliance because of legal provision. However, how far is it practicable to make such small entities ‘go as public entity’ and how far they would get subscriptions in the future. Such provision should be made only to those companies which have NPR 1 (One) billion capital. There is no any specific legal provision to invite foreign direct investment (FDI) in these industries. FDI should be formalized cautiously in a small portion basis with proper homework, so that latest and up-to-date technological knowledges would be transferred with investments. Payment and Settlement Act, 2075 recognizes the payments activities within BFIs only. However, there is huge payments and transfer activities within the ‘Third Pillar’ of the economy. For incorporating the all kinds of payments and transfers in all sector economies, Payment and Settlement Act, 2075 should be reviewed.

Regulatory Reforms:

There are few noticeable provisions in regulatory provisions. For example, any PSPs are supposed to hit the 300,000 (Three Hundred Thousand) customers within Ashad end of 2078 and achieve average monthly business volume equivalent NPR 600,000/- (Six Hundred Thousand Rupee). While making such mandatory provision, even the prorata numbers and volumes also are not

considered. Such practice may sound little bit awkward in the open market economy. Further, just in case if these organizations could not achieve such milestones, regulator might get stuck into dilemma for further decision making due to own regulations. Further, while fixing the age limit of the chief executive officer (CEO) which is 60 year, it is advisable to consider the contemporary market practices in the other industries. We should bear in mind that digital payment market is divided into very infant section versus veteran and experienced players in Nepal. In such situation, regulator should take stance to the viewpoint of making the market strengthened and sustainable according to their capacity and market share. Similarly, the current provision of capital requirement is also not scientific and sufficient to run such digital payment industries. In this context, to run the PSOs, minimum paid up capital should be NPR 500,000,000/- and for PSPs minimum paid up capital should be NPR 100,000,000/- However, while raising such capital increment provision, Nepal Rastra Bank should give a reasonable timeframe as well. Nepal Rastra Bank should promulgate and enforce a merger or acquisition policy and guidelines also in this industry.

Security Standardization:

Banking and Financial Institutions (BFIs) in Nepal are in a sort of structured and well-regulated position because of implementation of international standards. BFI sector can be taken as a safe zone in every stakeholder's angle including central bank. However, the digital payment sector is such an emerging industry which is associated with public's floating money and we can sense that now any risks may emerge in this ecosystem might arise from this sector including banks and general public. In this context, suppose any payment frauds occurred in non-regulated sectors like cooperative sector; there might be a moral binding and responsibility to central bank also to look into and speak on

such issues. Payment and Settlement Bank Act, 2075 doesn't provide any immunity to the regulators including central bank in such unwanted incidents. Considering such potential facts, central bank should start working on and watch out in these areas also. Regulators, by oversight and regulations and market players, by abiding by the security norms and measures; payments and FinTech innovations shall have to be protected through Cyber-attacks, hackings, system infiltrations and other crimes because now and onwards whatever risk is possible in the financial system is the payments field. Higher the degree of digitization, higher are the chances of frauds and system hacking. For protecting form such scenario, involved stakeholders should always be vigilant and proactive in monitoring and mitigating the risks. The best ways to safeguard the industry from such crimes, latest technologies like Blockchain technology are suggested to adopt and immediately formulate and adopt the digital payments and transfer related Security Standardization policies and guidelines.

Strengthening Market Oversight:

Nepal has a very short history of FinTech innovations and digital payment development. However, technology is moving in faster and disruptive manner. Developed countries are having vision of less cash or zero-cash society and working on that direction. Nepal will also witness the same scenario in the future. For that reason, regulatory oversight and monitoring part shall have to be strengthened and kept the regulators updated form the current global moves. Side by side, payments system regulation and oversight manuals, and security guidelines shall have to be formulated comprehensively and implemented effectively.

Fostering Truly Third-Party Payment Processor:

Nepalese banking and financial market players

are trying to work either in isolation (e.g. installing own switches with huge costs) or in alliance in the close loop. It has incurred extra burden and resources depletion (foreign currency burning for multiple switches import) and other moral hazards (no interoperability and information leakages in case of alliances). It has scope of elimination of such anomalies and costs if central bank fosters 'true third-party payment processors' in Nepal.

Promoting the Fourth Pillar Digitization:

In the banking and financial system of Nepal, Microfinance institutions are deemed to be the forth pillar of it. It has vital role in rendering financial services and fostering financial inclusions at the grass-root and rural unbanked areas. However, this sector is not much capable of FinTech adoptions and regulatory provisions also partially bar this pillar to operate FinTech products and innovations. Until and unless we promote them in this filed, fuller digitization and financial inclusion is out of catch.

Facilitating for the Third Pillar Digitization:

Nepal's principal law (constitution) has accepted that the Cooperative sector is a "Third Pillar" of the national economy. However, this pillar is very weak in corporate governance, transparency, accountability and security assurance of public resources and technology used. There are around 34,000 saving and credit cooperatives in Nepal and billions of money of the general public is held in this sector. But, except few of them, most of the cooperatives are run in standalone technology and manually or semi-manually. They do not use certified and tested uniform core banking system (CBS). These all lacking have risked the public money. For that reason and gaining efficiency and fuller digitization; regulators, market players and FinTech innovators must promote FinTech use and digitization of the system and financial transactions in cooperatives so that they could

be streamlined and monitored comfortably and economy would have been digitized in a faster manner.

Fostering Open-Loop, Interoperability and Omnichannel System:

Banking and financial transactions including payments are mostly operating in close loop and within own network only. This has hindered to increase the size of the cake of digital payments market and digitization of Nepal. It is believed that despite such huge mobile penetrations in Nepal, digitization of the economy is believed to be below 5%. In order to break this bottleneck, regulators and market players must promote the open API based open loop interoperable Payment Platform which supports Omnichannel that is functional into cross platforms and in all sectors including banking and financial services, payments services, e-commerce, education, insurance, capital market, cooperatives, postal service and other service areas. This effort will help growing the market and faster digitization of the economy.

Conclusion:

Let us conclude with one example of digital and IT company transformation and development. The renowned Dell stock does not exist today. Dell's founder, Michael Dell, took the company private in 2013, but before that time, Dell was a publicly traded company under the symbol DELL. The company had its initial public offering (IPO) in 1988 and was publicly traded until the privatization deal was approved in 2013. The agreement to take the company private was valued at around \$24.9 billion. Michael Dell partnered with Silver Lake Partners, a prominent private equity firm, to take the company private to allow it to focus more on its long-term strategy without having to answer to Wall Street and shareholders. This deal was the largest corporate privatization in history at the time. Reasons to be private were, (a) it was fighting for declining

market share (b) it missed its sales volume and revenue targets (b) the existing public structure was believed to be the hindrances to shape out the business model and innovation of new products and (d) resistance to change by the stakeholders. In Nepal also, majority of the digital payment companies are in very infant stages. They are in search of market share, business sustainability, technology and market innovations and business growth & stability. Equally they are bound to be compliant with the provisions of competent laws and regulatory directives. Further, they are having a real competition and market threats also. Considering all these symbolic instances and contexts, Nepal Rastra Bank is expected to shape-out and implement its regulation in the digital payments industry in such a way that, the market develops and fosters up-to the grass-

root level; digital payment market makers feel secured and motivated to innovate and digitize the services; develop secured and interoperable digital market to help support for increasing the size of the cake; and it would help support for proper implementation of Digital Nepal Framework – 2019, Nepal Rastra Bank's policy moves and making a 'Digital Nepal' in a faster speed. **Final Word**, digital payment field needs interoperability, high level security and mutual cooperation. In this context, Nepal Rastra Bank should make an environment and lead to start collaboration amongst market players to work on Central Bank Digital Currency (CBDC) and to implement it for the secured digital payments and securing public money.

Role of Nepal Rastra Bank in Promoting and Balancing the Capital Market

✍ Bhola Ram Shrestha*

Introduction

The capital market is a means of raising medium and long-term funds necessary for corporate bodies and industrial enterprises. It helps to mobilize the financial resources scattered as idle money and invest in productive sectors of the economy. Funds with maturity period of more than one year are raised through the issuance of securities instruments like equities/shares, government/corporate bonds, debentures and mutual funds through the primary market and transacted in the secondary market, both of which are commonly known as security market.

In the context of Nepal, securities market started with the flotation of shares of Nepal Bank and Biratnagar Jute Mills in 1937. However, no such activity took place for decades. The country had only negligible number of industries in the absence of any mechanism of raising capital. Meanwhile, the Nepal Rastra Bank (NRB) was established as the country's central bank on April 26, 1956 with the legal mandate of, among others, 'encouraging industries by mobilizing capital for development'. Further, the promulgation of Public Debt Act in 1961 paved way for the government to issue treasury bills and bonds as means of domestic debt or borrowing through NRB. Thus the central bank from its very inception was entrusted to promote capital market activities, although it is basically the regulator of banking sector.

The foundation of securities market activities

was formally laid down with the establishment of 'Security Marketing Centre' (SMC) on July 5, 1976 with the direct initiative of NRB. It was jointly promoted by NRB and the erstwhile Nepal Industrial Development Corporation with a shareholding pattern of 49 percent and 51 percent respectively. The NRB is one of the promoters of Citizen Investment Trust (established in March 1991) which also carries out capital market functions.

The SMC (renamed as Nepal Stock Exchange or NEPSE in 1993) acted as the market regulator in parallel to secondary market operator until the Securities Board of Nepal (SEBON) came to existence on June 7, 1993. The participants and service providers of the capital market consist of stock exchange, listed companies, stock broker, merchant bank, mutual fund operator, central depository company, depository participant, credit rating company and commodity exchange market.

Although SEBON is the principal regulator of capital market, it cannot function in isolation. It needs the joint collaboration of different regulators for the safety and soundness of the overall capital market. In this context, the 'Financial Sector High Level Coordination Committee' (FSHLCC) and 'Financial Stability Oversight Committee' (FSOC) constituted by the government are represented by all stakeholders including NRB, SEBON and Insurance Board, among others.

* Former Executive Director, Nepal Rastra Bank

Remarkably, NRB's senior officials have provided efficient leadership to these institutions from their inception. The bank's senior official, Mr. Dambar Prasad Dhungel, who played a key role in preparing infrastructure related to securities market, served as the founder Director and Chief Executive of Citizen Investment Trust. He also led the SEBON as its founder Chairman for more than a decade. Similarly, two Chairpersons (including the incumbent and immediate past) are high ranking officials of NRB. Presently, Senior Officials retired from NRB are serving as the Chief Executive of CIT and the newly established 'Nagarik Stock Dealer Company'. Besides, NRB's representation in the Board of Directors of these institutions is legally ensured.

NRB and Capital Market

The financial sector (banking system in particular) has dominated the securities market since the 1990s. The mandatory provision earmarking certain percent of paid-up capital of banking institutions for public issue, played an important role in making securities market popular among the general public. The banking sector with high degree of transparency and professionalism, backed by strong regulation and supervision of NRB and fetching lucrative return has attracted large number of investors in the market.

The enforcement of new policies and review in existing regulations such as paid-up capital, margin lending, interest rate, merger/acquisition implemented through the NRB's Monetary Policy have direct impact on the psychology of investors in particular and the securities market in general. The market capitalization of banking and insurance sector still occupy 72.1 percent in the securities market with the presence of 144 BFIs and 40 insurance companies out of 216 companies listed with the NEPSE (February 2021). Further, banking institutions are engaged in the securities market

as mutual fund operators, merchant bankers, depository participants and ASBA service providers.

The dominance of banking sector in terms of its presence and volume of transaction in the securities market establishes the rationale of NRB's oversight over the capital market in parallel to SEBON. In this context, the role played by the NRB in balancing and stabilizing the market at different intervals, particularly during turbulent situations, is highlighted in the following paragraphs.

The security market witnessed highly turbulent situation during 2006/07 to 2008/09 following major amendments in regulatory directives issued by NRB including hike of paid-up capital of banking institutions which were mushrooming due to liberalized licensing policy. New BFIs were floating public shares, while many banks were prompted to issue bonus/right shares to comply with NRB's new regulation on paid-up capital and upgrading to higher category. These developments attracted large number of debutant as well as existing investors as speculators. It resulted in oversubscription in the IPO by several times of offerings. Issue Managers and collection centers faced severe difficulty in managing unusual long queues of applicants and maintaining documentations. Such a trend was taken as a positive indication of the market, while it constituted a dominating factor in pricing of the shares at the first trading in the secondary market. Most importantly, the method of raising capital in the primary market was very traditional and mostly manual-based.

Amidst the above scenario, the securities market with big volume of transaction witnessed a kind of 'boom period' with the NEPSE index recording all time high of 1175.8 on August 31, 2008. However, the bullish trend in the backdrop of adverse economic indicators was attributed to unrealistic fluctuation. It was the result of unfair and unhealthy practices in the market as follows.

- Unbridled flow of margin lending by BFIs (including collection centers) without fixing proper market value and ignoring margin call;
- Use of applications with fake signatures of investors and photocopies of citizen certificates by certain groups;
- Opening/creating of fictitious bank accounts by several groups for the purpose of applying in IPO and depositing refund money;
- Mismanagement in depositing the money collected against IPO;

The aforesaid scenario prompted the respective regulators to review existing regulations to minimize the weaknesses in the course of IPO. The SEBON implemented new regulation in a more comprehensive form on November 12, 2008 making it mandatory to take proper identification of the applicant requiring to submit photograph to prevent fraudulent activity. Provision of providing interest against money being held in banks until the period of allotment was made as a move against protecting the interest of the investors.

In the money market front, the NRB made it mandatory to maintain bank account for each investor to facilitate depositing refund against un-allocated share and restricted the collection centers to disburse loan for purchasing shares. Regulation on margin lending based on market value to prevent the excessive flow of credit against corporate securities with the provision of immediate margin call was enforced on December 7, 2007. Initially, these regulations were opposed by few investors alleging intervention in the capital market; even the security trading was halted for five consecutive days. However, the regulation helped to control the excessive flow of margin lending and protected the BFIs from excessive credit risk

in due course of time. With these interventions the security market gradually moved towards correction phase.

Meanwhile, few development banks and finance companies became crisis-ridden from 2006/07 due to impaired governance. It jeopardized the interest of large number of depositors and investors leading to adverse impact on the money market and capital market. The investors faced heavy loss on their investment due to the drastic decrease in market value of securities purchased at very high price. The market price of few companies even fell below face value. In this backdrop, the NRB withheld further licensing of banking institutions of 'A', 'B' and 'C' categories in 2009 and resorted to consolidation through merger and acquisition in 2011. With this, the number of BFIs engaged in the securities market started to reduce substantially in due course of time. Further, the process of resolving the crisis-ridden financial institutions was initiated at war foot level. These measures helped to strengthen the banking sector with a positive message in the capital market.

In another case, the NRB played lead role in sorting out the issues and problems of securities market caused due to abnormal fluctuations witnessed in 2018. It led a high level Committee represented by various stakeholders under the coordination of Deputy Governor of NRB, Shiba Raj Shrestha on December 6, 2018. The Committee was constituted in the backdrop of abnormal fluctuation in the market, failure to manage the market and expand demand compared to supply of shares. Further, increased interest rate affected both the money market and capital market while newly established micro-finance financial institutions, insurance companies and hydropower companies started to go public.

The aforesaid Committee was mandated to study and assess the trends observed in money market and capital market and recommend

measures to manage resources for financial stability and investment. After an in-depth study on the prevailing market scenario, interest rate, bond market and other areas, the Committee submitted a 58-point time bound roadmap to the government on January 19, 2019 along with recommendations on measures to be taken by different stakeholders for maintaining stability in the market from the macroeconomic prospective as well. Accordingly, various stakeholders (Government of Nepal, NRB, SEBON, NEPSE, CDSL, NCHL) enforced measures from their own perspective.

Based on the recommendations of the Committee, the NRB brought new provisions to address the concerns of the investors and the market. It included revision in method of calculating the formula of base rate which helped to decrease the interest rate by at least 0.75 percent. Risk weight in loan against share was reduced to 100 from the earlier 150. Similarly, Loan to Value (LTV) ratio on margin lending, ceiling on loan against share and margin calls were relaxed.

Prevailing Regulatory Directives

The central bank has played a supportive role in promoting the healthy growth of capital market through the enforcement of appropriate policy directives to banking institutions under Nepal Rastra Bank Act, 2002 and Bank and Financial Institutions Act, 2017 (BAFIA). Such directives are basically aimed at securing the market and protecting the interest of the financial intermediaries in one way or the other. In this context, some of the major regulatory directives issued by the NRB to banking institutions of 'A', 'B' and 'C' categories in particular are related to the following:

Investment

BFIs are directed to invest only in securities of corporate bodies listed with the NEPSE. The directive stipulates criteria and limit

of investment in share debenture and other instruments. However, there is no restriction in investment in government bonds issued by the government and NRB. Provision has been made to establish (a) 'D' category financial institution, (b) merchant banking institution, and (c) mutual fund as subsidiary company separately holding at least 51 percent stake. Stock brokerage services can be operated only by commercial banks through a separate subsidiary company under prevailing legal and regulatory frameworks.

Margin Lending

BFIs can disburse margin type credit against collateral of securities listed with NEPSE for a maximum of one year under certain conditions, which include limit of credit (70 percent of market value based on last 120 working days) and requirement of margin call on decrease of share value. Ceiling of such credit has been determined at 40 percent of core capital. Margin lending against collateral of securities of banking institutions with certain status (declared as problematic, non-complying with capital adequacy ratio, negative net worth and delisted by NEPSE, among others) is restricted. Similarly, provision has been made to permit Stock Brokers recommended by NEPSE to conduct margin trading as per Nepal Rastra Bank Act, 2002. Such trading is governed by the policy directives of SEBON.

Declaration of Cash Dividend/Bonus Share

The demand and value of securities of a corporate body much more depends on the trend of return (in the form of cash or bonus share). Only BFIs meeting certain parameters can declare cash dividend or bonus share in accordance with a guideline revised in October 2020. The distribution of such return can be announced only after endorsement by the NRB. Bonus shares are eligible to be listed with NEPSE only after approval by NRB. Besides, the NRB can put cap on distributing cash dividend.

Issuance of Bond

Bond is a market instrument with guaranteed return in the form of fixed interest rate. It is almost risk-free or less risky compared to other securities from investor's point of view. However, Nepal's bond market is still underdeveloped. In this context, the NRB made it mandatory for commercial banks to issue at least 25 percent of their paid-up capital by mid-July 2022 in order to promote bond market.

Credit Rating

Credit rating of corporate body borrowing (including renewal of credit) exceeding Rs 500 million or above is mandatory. Rating carried out by Credit Rating Agency of borrowing institution is to be recognized as the basis of credit appraisal. Similarly, credit rating of commercial banks needs to be carried out annually through domestic or international credit rating companies.

Other regulatory provisions

The NRB has issued policy directives for the healthy growth of the market and protection of the banking institutions from credit risk. Major regulatory provisions in this regard are related to the following:

- Mandatorily requirement to issue shares earmarked for public issue within three years of coming into operation;
- Credit disbursement for investment in public issue of securities. (only for unsubscribed shares);
- Credit disbursement against collateral of promoter share;
- Restriction in restructuring/rescheduling of loan disbursed against collateral of securities instruments;
- Ownership transfer and sale of promoter share of BFIs (including cross holding and sale of right share);

- Conversion of promoter share into ordinary share after completion of lock up period of 10 years upon approval of NRB;
- Operating central depository services (CDS) for BFIs of 'A' and 'B' category (national level); and
- Requirement of valuation of listed shares placed as collateral in BFIs.
- Category 'D' financial institutions barred to invest in securities issued by institutions of same category.

Way Forward

The share market in Nepal has witnessed remarkable diversification as well as modernization due to structural reforms supported by modern technology of clearing/settlement and payment system leaving less room for manipulations in the market. With this, the number demat accounts reached 31, 28,325 (as at March 8, 2021) with 85 percent of the total transaction taking place through NOTS (NEPSE Online Trading System). Further, the implementation of Real Time Gross Settlement (RTGS), which had been implemented in banking system by the NRB, can be another milestone in expediting settlement of large payment in the course of securities trading. Proper homework in this direction needs to be undertaken in coordination with the central bank.

It is obvious that the NRB as the country's central bank and monetary authority has played a leading role in promoting the capital market from the very beginning. The regulatory policies enforced by the bank are geared towards minimizing various risks inherent in banking institutions while dealing with capital market activities.

The ongoing COVID-19 pandemic has narrowed down the avenues of investment

further encouraging the investors to engage in stock market. To minimize the risk emerging out of the pandemic, the NRB has come up with liberal approaches to relieve the banking sector and the entrepreneurs affected by the pandemic. It includes the provision of refinance facility, review in the process of blacklisting and provision of loan restructuring. It helps to continue to image of the banking sector in the securities market.

Operating the money market and capital market as two sides of a coin, in corporate culture is the key to prevent systemic crisis as they are two sides of a coin. The NRB and SEBON as the respective regulators are mandated to protect the interest of depositors and investors respectively. In this context, the mutual agreement inked between the two on November 6, 2017 is a step towards preventing unhealthy practice through the exchange and sharing of sensitive information related to listed companies. Better coordination and collaboration between the NRB and SEBON to cope with the emerging

risks and challenges with the growing size of the market and the competition among the financial intermediaries. It will ultimately help to enhance the credibility, safety and soundness of the market by protecting the interest of all the stakeholders.

References

- Shrestha, Bhola Ram, '*Nepalko Bittiya Pranali: Ek Paryawalokan*' (Financial System of Nepal: An Observation), April 2012.
- Unified Directives for banking institutions of 'A', 'B' and 'C' categories, Nepal Rastra Bank, Bank and Financial Institutions Regulation Department, September, 2020.
- Unified Directives for banking institutions of 'D' category, Nepal Rastra Bank, Bank and Financial Institutions Regulation Department, September, 2020.
- Study Report by Recommendation Committee constituted under the Coordination of NRB's Deputy Governor Shiba Raj Shrestha, January 2019.

The Belt and Road Initiative (BRI): Opportunities and Challenges for Nepal

✍ Prof. R.K. Shah, Ph.D.*

Abstract

Nepal has far-reaching historical, political, cultural and economic co-operation with China. Nepal and China signed the agreement on Belt and Road Initiative (BRI) on May 12, 2017 and on construction of cross-border special economic zone on May 17, 2012. These agreements have created many prospects in terms of trade, foreign investment, infrastructure development and tourism. It has also posed financial, legal, security, political and environmental challenges. The study concludes that there is higher possibility of opportunities than challenges which also portrays that both the countries are in a win-win situation. Nepal has recently signed the agreement to join Chinese President Xi Jinping's ambitious 'One Belt One Road (OBOR), now Belt and Road Initiative (BRI) to link Asia with Europe in order to expand Chinese economic and diplomatic impact worldwide. The ambitious project of China aiming to enhance connectivity among Asia, Europe and Africa through land and through maritime routes from Indian Ocean to Arabic and Atlantic Ocean is a hot cake among intellectuals and media in Nepal nowadays. The general objective of this study is to describe and analyze Belt and Road Initiative (BRI) program in Nepal including Asian, European and African countries. The nature of data is descriptive, quantitative and qualitative. This study is based on secondary data.

Key words: Nepal, China, Tourism, Investment, Silk Road, Project, Development, Maritime

Introduction

Nepal signed China's Belt and Road Initiative (BRI) before the BRI summit on. During the BRI summit held in Beijing, the Nepalese Minister for Physical Infrastructure and Transport proposed to the Chinese Transport Minister to link Nepal's border with road and railway connectivity. The BRI is China's most ambitious foreign policy and economic initiative and President Xi Jinping's dream project. It covers more than 68 countries of Asia, West Asia, Europe and Africa. The Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road are also known

as the Belt and Road Initiative (BRI). BRI is a development strategy proposed by the Chinese Government that focuses on connectivity and co-operation between Eurasian countries, primarily the People's Republic of China (PRC), the land-based Silk Road Economic Belt (SREB) and the ocean-going Maritime Silk Road (MSR). The Chinese Government called the initiative "a bid to enhance regional connectivity and embrace a bright future, while critics call it a push to take a larger role in global affairs with China-centered trading network. It was unveiled by Xi Jinping in September and October 2013 for SREB and MSR respectively.

* Research Director, Rajarshi Janak University

The Silk Road Economic Belt is envisioned as three routes connecting China to Europe (via Central Asia), the Persian Gulf, the Mediterranean (through West Asia), and the Indian Ocean (via South Asia). The 21st Century Maritime Silk Road is planned to create connections among regional waterways. More than 68 countries, with a combined GDP of \$21 trillion, have expressed interest in participating in the BRI action plan. The initiative was thereafter promoted by Premier Li Keqiang during State visits to Asia and Europe. The initiative quickly was covered by the official media intensively, and became the most frequently mentioned concept in the official newspaper, *People's Daily* by 2016. The initiative was known in English as the One Belt One Road Initiative (OBOR) until 2016. After that China edited the English Name BRI instead of OBOR.

Vision and Scope

The initial focus of the BRI has been infrastructure investment, education, construction materials, railway and highway, automobile, real estate, power grid, and iron and steel. Already, some estimates list the Belt and Road Initiative as one of the largest infrastructure and investment projects in history covering more than 68 countries, including 65% of the world's population and 40% of the Global GDP as of 2017.

The Belt and Road Initiative addresses an infrastructure gap and thus has potential to accelerate economic growth across the Asia Pacific Area and Central and Eastern Europe. A report from the World's Pensions Council (WPC) estimates that Asia, excluding China, requires up to US \$900 billion of infrastructure investments per year over the next decade, mostly in debt instruments, 50 percent above current infrastructure spending rates. The gaping need for long-term capital explains why many Asia and Eastern European Heads of State gladly expressed their interest to join this

new international financial institution focusing solely on 'real assets' and infrastructure-driven economic growth (Nicolas, 2015).

Objectives

The general objective of this study has to analyze the conceptual background of the Belt and Road Initiative (BRI) propounded by the People's Republic of China. The specific objectives of the study are as follows:

- a) To analyze the conceptual background of the Belt and Road Initiative.
- b) To explore the opportunities for Nepal from B&R initiative.
- c) To examine the challenges for Nepal from B&R initiative.

Methods and Materials

The data of other variables have been taken from World Bank Data set, ADB and various websites and magazines of China and Nepal. It is descriptive as well as analytical in nature. It includes maps and figures also of China, Nepal, European and African Countries. It also has adopted the map of SAARC countries.

Oversight

The Leading Group for Advancing the Development of One Belt One Road (OBOR) was formed sometime in late 2014, and its leadership line-up publicized on February 1, 2015. This Steering Committee reports directly into the State Council of the People's Republic of China and is composed of several political heavyweights, evidence of the importance of the program to the government Vice-Premier Zhang Gaoli, who is also a member of the 7 men Politburo Standing Committee, was named leader of the group, with Wang Huning, Wang Yang, Yang Jing, and Yang Jiechi being named deputy leaders (Ifeng, 2015). In March 2014, Chinese Premier Li Keqiang called for accelerating the Belt and Road Initiative along

with the Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor and the China-Pakistan Economic Corridor in his government work report presented to the annual meeting of the country's legislature.

Infrastructure and Networks

The Belt and Road Initiative is geographically structured along several land corridors, and the Maritime Silk Road. Infrastructure Corridors encompassing around 60 countries, primarily in Asia and Europe but also including Oceania and East Africa will cost an estimated US \$ 4-8 trillion (The Economist, 2016). The initiative has been contrasted with the two US-centric trading arrangements, the Trans-Pacific Partnership and the Transatlantic Trade and Investment Partnership (The Economist, 2016).

When Chinese leader Xi Jinping visited Astana, Kazakhstan and South East Asia in September and October 2013, he raised the initiative of jointly building the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road (The Astana Times, 2016). Essentially, the **belt** includes countries situated on the original **Silk Road** through Central Asia, West Asia, the Middle East, and Europe. The initiative calls for the integration of the region into a cohesive economic area through building infrastructure, increasing cultural exchanges, and broadening trade. Apart from this zone, which is largely analogous to the historical **Silk Road**, another area that is said to be included in the extension of this **belt** is South Asia and Southeast Asia. Many of the countries that are part of this belt are also members of the China-led **Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB)**. North, Central and South belts are proposed. The North belt would go through Central Asia, Russia to Europe. The Central belt goes through Central Asia, West Asia to the Persian Gulf and the Mediterranean. The South belt starts from China to Southeast Asia, South Asia, to the **Indian Ocean** through Pakistan. The

Chinese **One Belt** strategy will integrate with Central Asia through Kazakhstan's NurlyZhol infrastructure program (EU Reporter, 2017).

The Land corridors include:

- **The New Eurasian Land Bridge**

The New Eurasian Land Bridge runs from Western China to Western Asia through Kazakhstan, and includes the Silk Road Railway through Xinjiang Autonomous Region of China, Kazakhstan, Russia, Belarus, Poland and Germany.

- **The China-Mongolia-Russia Corridor**

The China-Mongolia-Russia Corridor will run from Northern China to Eastern Russia.

- **The China-Central Asia-West Asia Corridor**

The China-Central Asia-West Asia Corridor will run from Western China to Turkey.

- **The China-Indo China Peninsula Corridor**

The China-Indo China Peninsula Corridor will run from Southern China to Singapore.

- **The Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor**

The Bangladesh-China-India-Myanmar (BCIM) Economic Corridor runs from Southern China to Myanmar and is officially classified as "closely related to the Belt and Road Initiative."

- **The China-Pakistan Economic Corridor**

The China-Pakistan Economic Corridor (also known by the acronym CPEC), also classified as "closely related to the Belt and Road Initiative" which is a US \$ 62 billion collection of infrastructure projects throughout Pakistan that aims to rapidly modernize Pakistan's transportation networks, energy infrastructure, and economy. On November 13, 2016, CPEC

became partly operational when Chinese cargo was transported overland to Gwadar Port for onward maritime shipment to Africa and west Asia (Nanfang Daily, 2016).

Maritime Silk Road

The **Maritime Silk Road**, also known as the “21st Century Maritime Silk Road”, is a complementary initiative aimed at investing and fostering collaboration in Southeast Asia, Oceania, and North Africa, through several contiguous bodies of water: the South China Sea, the South Pacific Ocean, and the wider Indian Ocean area (Teizzi, 2015).

The Maritime Silk Road Initiative was first proposed by Xi Jinping during a speech to the Indonesian Parliament in October 2013 (chinadaily.com.cn, 2013).

Like its sister initiative, the Silk Road Economic Belt, most countries in this area have joined the China-led Asian Infrastructure Investment Bank. They are constantly improving policies and laws related to development in the Arctic, Chinese and Russian companies. They are seeking co-operation on oil and gas exploration in the area and to advance comprehensive collaboration on infrastructure construction, tourism and scientific expeditions.

New Silk Road

China’s State banks have raised their profile in London. Through Capital increases, China is also a major shareholder in Britain’s largest bank, HSBC, a key-player in the Belt and Road Initiative, Beijing’s **New Silk Road**.

China’s Belt and Road Initiative (BRI) is beyond and above Preferential Trade Agreements (PTAs). It is the most ambitious initiative to improve regional economic integration and connectivity on a trans-continental scale: involving **hard** infrastructure along six overland corridors, and the 21st Century

Maritime Silk Road; **soft** infrastructure, such as the financial system, to enhance efficiency and facilitate economic flows; and policy reforms and institutional-building to promote trade and foreign direct investment among the 70 or so BRI countries. There is talk now of expanding it to Latin America or to shipping routes across the Arctic, dubbed the “Polar Silk Road”. Regional Co-operation Economic Partnership (RCEP), the Japan-China-Korea PTA and other agreements are also moving forward. The EU is leading a broad expansion and modernization of its already extensive PTA network with recent agreements with Vietnam, Canada, and Japan and soon maybe Argentina, Brazil, Paraguay and Uruguay (Mercosur), among the most prominent. Under the strategy that the best defense is a good offence, the EU is bringing greater predictability to global trade.

ICE Silk Road

In addition to the Maritime Silk Road, Xi Jinping also urged the close co-operation between Russia and China to carry out the Northern Sea Route co-operation to realize an **ICE Silk Road** to foster the development in the Arctic region. China Cosco Shipping Corp. has completed several trial trips on Arctic shipping routes, the Transport departments from both countries are constantly improving policies and laws related to development in the Arctic, and Chinese and Russian companies are seeking co-operation on oil and gas exploration in the area and to advance comprehensive collaboration on infrastructure construction, tourism and scientific expeditions.

East Africa

In May 2014, Premier Li Keqiang visited Kenya to sign a cooperation agreement with the Kenyan government. Under this agreement, the Mombasa-Nairobi Standard Gauge Railway was constructed connecting Mombasa to Nairobi. After completion, the railroad stretches approximately 300 miles (480 Km)

costing around \$250 million USD (Jeremy, 2014). In September 2015, China's Sinomach signed a strategic, cooperative memorandum of understanding with General Electric. The memorandum of understanding set goals to build wind turbines, to promote clean energy programs and to increase the number of energy consumers in sub-Saharan Africa (CMEC, 2014).

Hong Kong

During his 2016 policy address, Hong Kong Chief Executive CY Leung announced his intention of setting up a Maritime Authority aimed at strengthening Hong Kong's maritime logistics in line with Beijing's economic policy. Leung mentioned "One Belt, One Road" no fewer than 48 times during the policy address (South China Morning Post, 13 January 2016).

Goals of Belt and Road Initiative (BRI)

BRI focuses on five main goals:

1. **Policy Coordination:** Policy coordination means the initiative intended to encourage countries to jointly work and co-operate with each other to achieve projects.
2. **Cultural Exchange:** This aims to promote people-to-people bonds and friendly interactions between enterprises as well as deeper cultural understanding so as to further international co-operation.
3. **Financial Integration:** BRI is designed to enhance monetary and financial co-operation while monitoring and dealing with risk as well as general financial interactions. In addition, it looks to expand currency exchange and scope.
4. **Trade and Investment:** Through BRI, cross-border investments and trade are aimed at being made easier and more cooperative between countries on the

Belt and Road, promoting economic integration.

5. **Facilities for Connectivity:** This is the focus on building facilities to enable greater connectivity between countries on the Belt and Road, e.g. rebuilding and developing ports, removing barriers, fixing roads, etc as well as creating better networks through the development highways, railway and fiber-optic lines between countries along the Belt and Road.

Core Principles of BRI

- ❖ Build trust and develop good neighborliness
- ❖ Work for win-win cooperation
- ❖ Stand together and assist each other
- ❖ Enhance mutual understanding and friendship, and
- ❖ Stick to openness and inclusiveness
- ❖ Chinese Professor Dai Yonghong says, "If we win all the time and our partners lose all the time, then how can we sustain?"
- ❖ To be sustained, to make others sustain and to create sustainability throughout the world.

Belt and Road Initiative (BRI): Opportunities

There is only one road link between Nepal and China through Arniko Highway. There is an urgent need to develop transport system between two countries and construct a dry port in Nepal in order to enhance the bilateral trade between Nepal and China. Based on this reality, China has shown great interest to link the 253 kilometer-long Lhasa-Shigatse railway to Kathmandu through Rasuwagadhi. China has connected Rasuwagadhi by constructing 22 kilometer-long road to Kerung from Tibet. In order to enhance trade investment in Nepal, China is building Larcha dry port in Tatopani. Moreover, developing Rasuwagadhi, Wolangchungola,

Mustang and Yari of Humla as international border have been agreed. Therefore, it seems that China is supposed to expand trade and market through investing in water resource and industrial sector.

As landlocked Nepal relies heavily on imports from India and completely on Indian ports for sea access, Nepal is regarded as most vulnerable among all South Asian countries. There is the need of road, railway and air connectivity among these countries. It is needed to develop air connectivity between Kathmandu and Beijing as well. *BRI* agreement will support in these aspects.

Nepal has already signed the *Bilateral Investment Promotion and Protection Agreement (BIPPA)* with India. Through China and Nepal have signed the agreement on Chinese President Xi Jinping's ambitious *Belt and Road Initiative*, BIPPA between Nepal and China is also necessary to increase Chinese investment in Nepal. Chinese investment is necessary to focus on marginalized regions of Nepal such as Madhesh, Karnali and the far-western region.

Madhesh, Karnali and the far-west regions are politically and economically marginalized regions of Nepal. Per capita government expenditure in these regions has been far below than in other parts of the country. HDI value is also low in these regions. Therefore, grants aid for these regions from the Government of China would be most useful and welcome.

Benefits from BRI to Nepal

- Information Technology Transfer
- Hydro Power Projects
- Road, Rail and Air Links
- Tourism Development
- Gas Pipe lines in the Future
- Construction of International Airports
- Trans-Himalayan Co-operation for Joint Research and Publication
- Academic and Educational Co-operation

- Proper Utilization of Natural Resources
- Massive Job Creation
- High Possibility of mitigating the brain-drain, and
- Promotion of harmony within Nepalese society from interdependence among the people due to inter-connectedness.

Foreign Secretary Shankar Das Bairagi laid emphasis on trade, connectivity and active role of private sector in reaping maximum benefit from BRI. He underscored on interaction and exchanges between knowledge-based societies of both countries.

Chinese Ambassador to Nepal Yu Hong said that BRI would bring new opportunities to enhance bilateral cooperation. She said that the Economic and Technical Cooperation Agreement reached between China and Nepal during Wang Yang, Vice-Premier of the State Council of China last year injected fresh impetus into China-Nepal Cooperation.

She expressed China's pledge and readiness in partnering with Nepal to enhance policy coordination, strengthen mutual trust, and make joint efforts to bring the bilateral comprehensive partnership of cooperation featuring everlasting friendship to a higher level.

Pointing the dire need of infrastructure in Nepal's economic prosperity, she said, "China wants to be a partner in Nepal's endeavor in the construction of infrastructure such as roads, airports, and dry-ports."

Former Foreign Secretary Madhu Raman Acharya said that no advocacy is required to BRI now and it was time to take it to implementation phase. He added that trade; investment, connectivity and physical infrastructures are the core areas of greater consideration. Chairman of Federation of Nepalese Chamber of Commerce and Industry (FNCCI) Rajesh Kaji Shrestha said, "Chinese business community is willing to invest in Nepal's rewarding sectors like hydropower,

agriculture, trade related infrastructures, tourism, herbs and herbal products, natural resources and service sector". He has hoped that India and China will amicably resolve the issue relating to BRI and move forward enhancing their trade.

Belt and Road Initiative (BRI): Challenges

Although the BRI offers tremendous opportunities to Nepal, it has several challenges as well. India is alarmed by China's plan to extend the Qinghai-Tibet Railway line to Kathmandu and further to Lumbini, which is 17 km from the Indian border. It is equally concerned due to other infrastructure projects being proposed along the Nepal-China border. In response to China's Qinghai-Tibet Railway, India proposed to build six rail links with Nepal that would be connected to the Indian railway grid: Raxaul, Jogbani and Jayanagar in Bihar, India, to Birjung, Biratnagar and Bardibas in Nepal. In Uttar Pradesh, India, it will connect Nautanwa and Nepalgunj and in West-Bengal, India, it will connect New Jalpaiguri with Kakarbhitta.

India, which has strong influence on Nepal's foreign policy, officially abstained from the BRI Summit. It strongly opposed the BRI on grounds of sovereignty and other strategic concerns. This makes it a greater challenge for Nepal to taste the gains of BRI. Nepal also needs to address the genuine security concerns of both its neighbors, take them into confidence and build a favorable environment. Else, for Nepal, the BRI will remain a dream of prosperity than prosperity itself.

The Belt and Road Initiative faces some challenges along with immense opportunities. Among the challenges are: legal problem, political instability, ambiguity in governance and environmental degradation.

There will be high flow of capital technology and human resources while stepping onward in high economic development. So, new

institutions should abide by the new laws and regulations which should be developed on the basis of the interest of nations.

BRI is a political tool based on Chinese strategy. Though China will not interfere directly, it can influence indirectly. Therefore, Chinese support should be utilized on national interest.

Generally, Chinese companies come with two goals: income and preservation of government strategy. Sometimes, these companies assist more than what is required to preserve the strategy which may cause corruption, illegal trade, and black income generation. Therefore, we, as a country, need to be alert to ensure good governance.

China has also bad experiences of facing environmental degradation related to industrialization and high economic development. More than 50 thousand people demonstrated against river pollution in China a year before Xi Jinping was elected president. Therefore, shifting industries to the west is the other aim of the Belt and Road Initiative because of which local culture and environment should be kept in high consideration as well.

Conclusion

The 'Belt and Road Initiative' (BRI) is a project launched by China to develop countries and improve global connectivity. First unveiled in 2013 by Chinese President Xi Jinping, the initiative continues to grow in scale and popularity. The initiative is focused on creating networks that will allow for a more efficient and productive free flow of trade as well as further integration of international markets both physically and digitally. BRI is comprised of the *21st Century Maritime Silk Road* and the *'Silk Road Economic Belt'* and together they will connect more than 68 countries making up over 62 percent of the world's population, around 35 percent of the world's trade and over 31 percent

of global GDP. It will take the form of a series of highways, railways and ports as well as facilities for energy, telecommunication, healthcare and education. The nature of data is descriptive, quantitative and qualitative. This study is based on secondary data.

Belt

- It is the land route economic belt announced by the Chinese president Xi Jinping in September 2013 in Kazakhstan.
- It begins from Xian of China and ends at Venice, north eastern Italy.
- Its route goes along Urumqi, Central Asia, West Asia, Istanbul (Turkey), Moscow, Poland, Rotterdam (Netherlands) and Venice.

Figure-1

- The land route economic belt is also divided into Northern and Southern Economic belt.
- Connectivity of China with South Asia belongs to Southern land route economic belt.

Road

- It is the maritime sea route announced by president Xi Jinping in October 2013 in Indonesia.
- It begins from Zhanjiang and ends at the same place where the Belt ends, i.e. Venice.
- Its route is Laos, Kuala Lumpur, Jakarta, Sri Lanka, Kolkata, Nairobi (Kenya),

Mediterranean Sea, Athens of Greece, and Venice (Italy).

- “Road” is not simply known as “road of vehicles”, it means “way”.
- “Daolu” which refers to “road” in the Chinese character and “Lu” mean the method to perceive “Dao”.
- The meaning of “Dao” is: single generates double, the double generates three times, and then the three times generates our whole world.
- The B&R connect more than 65 countries and 150 major cities.
- Approximately, 4.4 billion combined populations belong to those countries which are located along the route of B&R.
- The BRI covers 63 percent of world population of 65 different countries, the GDP of US\$2.1 trillion and the budget of US \$1.4 trillion respectively.

Figure-2

References

- CMEC (2014). *Council of Ministers of Education, Canada.*
- Ifeng, J. (2015). *Beijing Evening News.* Peking, China: Peking University.
- Manandhar, V.K. (1999). *Cultural and political aspects of Nepal-China relations.* New Delhi, India: Adroit Publishers.
- MoF (Ministry of Finance) (2017). *Economic Survey 2016/2017.* Kathmandu, Nepal: MoF, Government of Nepal.

- Nanfang Daily, 2016, China.
- Nicolas, K. (2015). *Find ratings and reviews*. Paris, France: Bolgheri.
- “One-Belt, One-Road” Enhances Xi Jinping’s control over the Economy. Jamestown. Retrieved from jamestown.org. 2017-9-11.
- Pant, Y.P. (1962). Nepal-China trade relations. *The Economic and Political Weekly* Retrieved from http://www.epw.in/system/files/pdf/1962_14/15/nepalchina_trade_relations.pdf
- Reflections on Maritime Partnership: Building the 21st Century Maritime Silk Road.
- Retrieved from <https://www.chinadaily.com.cn>, 2013
- Retrieved from <https://www.rmb.hsbc.com/rmb-insights/articles/belt-and-road-initiative-opening-up-new-trade-coriders>
- Sapkota, R. (2013). *Prospects of Nepal-China-India trilateral co-operation: A perspective from Nepal* (Unpublished master’s thesis). Shandong, China: Shandong University.
- South China Morning Post, 13 January 2016.
- Sutter, A. (2010). *China’s growing international role*. Retrieved from <https://www.american.edu>.
- Teizzi, P. (2015). United States Federal Census. New Jersey, USA.
- The Economist, 2016, China.

Leadership : Lead to achieve Organizational Goal

✍ **Durgesh G Shrestha***

Introduction

Each and every organization consists of people working together pursuing collective goals on a continuing basis. In today's dynamic, highly complex and competitive environment, all organization needs strong and effective leadership which is one of the basic functions of an organization. Now-a-days, leadership has become increasingly more difficult, complex, and multi-faceted for organizations.

The modern concept of leadership emphasizes not only the leader as an individual, but also the group influencing for the joint results, which often determine particular changes in the internal and external environment of the organization. It helps to adopt proactive approach to address the opportunities and challenges emanating from the greater complexity and diversity in an organizational environment.

Organizational leadership is the ability to understand its employees and organizational goals thereby guiding and influencing them enough to bring everyone together towards achieving goals willingly and enthusiastically in a given situation. Any organization aiming at continuous survival needs a sound leadership to lead a vision to successful execution. A good leader should be consistent between its words and actions with shared vision among its group members focusing on challenges, valuing people and motivating them to achieve targeted goals.

In a nutshell, leadership constitutes four

common themes as : i) It as a process; ii) It involves influence; iii) It occurs in a group context; and iv) It involves goal attainment.

Leaders and Leadership

Winston & Patterson have defined Leader as “one or more people who selects, equips, trains, and influences one or more follower(s) who have diverse gifts, abilities, and skills and focuses the follower(s) to the organization’s mission and objectives causing the follower(s) to willingly and enthusiastically expend spiritual, emotional, and physical energy in a concerted coordinated effort to achieve the organizational mission and objectives”.

Simply, Leader, in an organization, is a person who influences an individual or a group towards achievement of the organizational common goal. It is an agent of changes whose acts affect other people more than other people’s acts affect them. Leaders, obviously have the responsibility to use their skills and knowledge to effectively and efficiently guide their employees forward in the face of an uncertain future and also to decrease the feelings of insecurity in their employees caused by that uncertainty as well as motivates them to bring an organization to greater heights.

Leadership, thus, is an ability of leader to influence the activities of an individual or a group in efforts towards attaining the targeted end-goals in a given situation leading to success of an organization. Therefore, it is a set of

* *Director, Nepal Rastra Bank*

functions that constitutes the three important variables: the leader, his/her followers and the conditions dictated by the situation.

In other word, Leadership is a kind of power where one person has the ability to influence or change the values, beliefs, behaviour and attitudes of another person. A person with strong leadership ability will be a good example or role model to their employees as he/she is able to effectively achieve the trust and admiration of their employees, and inadvertently changes their values, beliefs, behaviour and attitudes to achieve the goals and objectives of an organization.

The leadership factors can be summarized within the letters that form the word “**LEADERSHIP**” as :

L:	Listen	Leaders are great listeners to communicate effectively.
E:	Enthusiasm	Leaders show great excitement for achievements.
A:	Aspiring	Leaders having high ambitions and goal, thrive to achieve with an enormous desire.
D:	Decisive	To make tough decisions and be accountable.
E:	Empower & Encourage	Give a greater responsibility to people and also support them as per their need.
R:	Responsible	Ability to take responsibility for actions.
S:	Supportive	Helps to build and maintain effective interpersonal relationships.
H:	Humble	A humble & honest leader tries to elevate everyone and makes other to feel important and valued.
I:	Inspire with Integrity	Encourage and motivate other people with honesty and truthfulness.
P:	Plan	Leaders have the capacity to plan ahead and are excellent at strategic planning.

Therefore, in short, Leadership can be defined

as a position to listen with enthusiasm, having an aspiring mind to be able to make a decisive action, empower and encourage others in a responsible, supportive and humble manner to inspire them to achieve set goals as planned.

Principles of Leadership

Leadership principles is the set of actions or guiding beliefs that leaders can implement to move them toward success. It is a framework of actions that take as a leader to inspire others to work together toward achieving a common goal i.e. the foundation for success. How well an organization performs is directly related to how effectively the leader motivates and guides their employees.

There are various types of leadership styles, and what works for one leader may not work for another. Because of this, each leader must have a specific set of principles that applies to them and their organization. However, certain principles are found in all styles of leadership. The following eleven leadership principles are commonly seen as vital to success:

1. ***Know yourself and seek self-improvement.*** One can strengthen his/her leadership abilities by reading, self-study, taking appropriate classes, etc.
2. ***Be technically proficient.*** As a leader, one must know his/her job and have a solid familiarity with their employees' jobs.
3. ***Seek responsibility and take responsibility for your actions.*** Searching for ways to guide an organization to new heights. Also analyzing the situation, take necessary actions and moving on for next challenge.
4. ***Make sound and timely decisions.*** Making sound and outcome oriented organizational decision through using good problem-solving, decision-making and planning tools.
5. ***Keep people informed.*** Knowing how to communicate with employees, senior management and other key people within the organization.

6. ***Develop a sense of responsibility in people.*** Developing good character traits within people that will help them to carry out their professional responsibilities.
7. ***Ensure that tasks are understood, supervised and accomplished.*** Effective Communication is the key to this responsibility.
8. ***Train people as a team.*** Building solid teams with trust and admiration.
9. ***Use the full capabilities of an organization.*** Developing a team spirit will help in employing full capabilities of an organization.
10. ***Set the example.*** Be a good role model for the employees.
11. ***Know the employees and look out for their well-beings.*** Understand the importance of the employees and care for their well-beings.

Skills of Leadership

The question of what makes a good leader?, or in other words, what are leadership skills?, is widely debatable. There is, in fact, no one right way to lead and deal in all circumstances. It is clear that the ability to lead effectively relies on a number of key skills as different leaders have different characteristics and styles.

Leadership skills are highly sought as they involve dealing with people in such a way as to motivate, enthuse and build respect. There are a number of core skills that the good leaders should have in order to be successful. The seven crucial skills of Leadership are as follows :

1. Communication

Leaders must be able to communicate purpose, direction, and intent to all levels of the organization. Moreover, success of an organization highly depends upon ability to communicate clearly, accurately and powerfully.

2. Goal Setting

The leader should have skill of setting

Goals in an organization i.e. involving in the development of an action plan designed to motivate and guide an individual or group toward success in achievement of end-goal of an organization. Goal setting can be guided by goal-setting criteria (or rules) such as SMART criteria i.e. Specific; Measurable; Achievable (or Attainable); Relevant; and Time-bound.

3. Motivating People

Leaders can have the greatest impact on motivation by creating a motivational climate within the organization. By giving people the opportunity to work autonomously, treat others with respect and dignity, and do the right thing, the leader can establish a climate in which people produce and achieve at their highest level.

4. Building Team

Leaders in an organization should be able to gather groups of people having diverse skills and talents to respond to the constant change in organization. They must have a practical understanding of what teams are, how they are developed, and what makes them effective.

5. Leading Change

Leaders are always proactive for transformations and seek opportunities for improvement and ways to involve and inspire people to implement new ideas of doing things and also overcoming the resistance to change.

6. Conflict Management

One of the key leadership skills is the ability to manage and resolve conflict. Conflicts, though often uncomfortable and upsetting, can challenge assumptions, inspire dialogue and spark new ideas. Leaders can convey a win/win attitude by letting people know that they are committed to finding a mutually beneficial solution that is unifying and highly acceptable to all people.

7. Coaching

Coaching is a process of equipping people with the tools, knowledge, and skills they need to develop themselves and deliver maximum value to the organization. Leaders can develop their people through coaching by helping the employee set goals, determine performance standards, identify areas needing improvement, develop and implement plans of action, and provide oversight and motivation on an ongoing basis.

Change factor Lead by Leadership

Each and every organization has to survive for its fittest in the present dynamic, ever-changing and competitive environment. Change in the organizational environment often takes place thereby bringing significant impact on the organization as a whole. Change in almost any aspect of an organization can be met with resistance, and different cultures can have different reactions to both the change and the means to promote the change. To better facilitate necessary changes, leaders should have taken several steps to lower the anxiety of employees and ease the transformation process.

A leader with strong leadership skills can easily motivate and influence the employees of an organization and apply effective changes to the organization. Effective leadership can bring positive changes that help the organization to improve and be innovative in the current dynamic environment. Therefore, leadership is one of the main factors in bringing positive change to the organization through employing the strategies that are uniquely suited to adapt according to environment and also flexibility in facing the rapid change in the organizational environment. Therefore, the leaders can achieve the end-goal of an organization and be effective successful leadership through leading and making the positive changes in an organization through the following factors as:

a) Trust

Trust is an essential issue in leadership for leaders, as gaining the trust of an individual or group employees helps to have comfort relationship and bind them to work together. This will improve the overall performance and productivity of an organization and ensures commitment of group or an individual employee towards achieving the targeted objectives.

b) Organizational Culture

Leadership can shape a good culture in an organization. A culture is shaped within the trust between the employees and the leaders. Leaders with strong leadership skills are able to shape a positive culture in the organization being able to inspire trust from their employees.

A positive organizational culture not only improves performance, but also influences the behavior and attitude of employees in an organization for the better results. In addition, it motivates employees and gives them a sense of belonging to the organization, which inspires loyalty and their full commitment to organization.

c) Learning

An effective leader can encourage employees to learn through certain types of motivators, such as rewards or position. Continuously learning is one of the ways to improve the overall performance of an organization. It is not only the employees that need to improve but even all segments of the leadership levels of an organization, in order to set a good example of role model for motivating them to learn thereby helps the organization to increase the productivity and performance of the employees.

d) Teamwork, Communication and Leading

Besides strengthening leadership skills, leaders also need to encourage an individual or a group employees to be innovative and

cooperative. Teamwork and communication are the best way to create innovative ideas and lead to produce the best outcome for the organization in correspondence to targeted goals and objectives. It is the communication that helps leader to know each other, and also helps to create more new ideas by sharing opinions with each other. It is also one of the best ways to gain each other's trust and bond the whole employees in the organization together.

Building Organizational Leadership Capacity

Leadership is one of the most important functions of management as it is the key to managerial performance. Every organizational success very much depends on the quality of leadership as an effective leadership can facilitate change in organizations through Improvement and Innovation

Leadership capacity is more than simply skill development; it is about performance, growth, transformation and change. Building leadership capacity is a process that starts with understanding the concept of leadership capacity, defining the expectations of leadership within the organization, and then building intentional, implementable steps that help leaders assess and develop their ability to be a good leader. Leadership capacity is not static. It is a dynamic concept that evolves over time and is shaped by those who are in leadership positions. Therefore, leadership capacity will change depending upon the positions in an organization.

Leaders need to constantly be in tune with their own performance as a leader and how their actions impact the growth and development of their team in an organization. Effective leaders need to regularly conduct self-assessments of their own behavior as leaders and therefore, leaders at all levels must assess their leadership behavior through the following steps in order to build their organizational leadership capacity to large extent.

Assess own internal belief system

Leaders need be in tune with their internal belief system and how that impacts their perspective and decision making process. In this sense, leaders always minimize the impact of personal opinions or bias on their decisions by being aware of what is in the best interests of the organization and how decisions align with the values of the organization.

Examine own leadership skills

Each and every leader will not be perfect in the universe and will have specific shortcomings that need to be addressed and accepted and therefore, leaders need to be aware of both their strengths and weaknesses and how these impact their behavior and the behavior of other leaders in an organization. Leadership has a direct impact on the performance of employees, other leaders, and an organization as a whole. Therefore, leaders that are in tune with their behavior and its impact and assess it on a regular basis will be in a better position to make the best decision possible.

Develop an action plan

Leaders need to develop a personal action plan to address weaknesses and build new skills to be mastered. This will not only help to expand own leadership capabilities but also put leader in a position to provide more value to other leaders and employees in an organization by sharing insights and best practices. The action plan could include additional training, mentoring, coaching, and taking online courses or attending webinars.

Review criticisms constructively

Leaders should collect observations from others and examine their view in respect to own leadership capabilities. Leaders may left behind with some of their shortcomings and areas where they can improve their leadership. It's good practice to examine own leadership from multiple perspectives and levels within the organization to refine the leadership

capacity as a whole. For this, leader must create trusted relationships with their colleagues both internally and externally through an effective communication.

Conclusion

Although leadership can bring lots of positive changes in an organization and increase the organization's performance and productivity, there are more factors to consider that might affect the possibility of the changes to occur. Every employee's behavior and attitudes are different, some employees might be able to easily adapt to the change but some will resist the change; some might accept the ways of their leaders and learn from the action of their leaders while some will become jealous of their leaders and refuse to cooperate. This would ultimately drag the performance of an organization down.

Effective leadership is the best way and an essential in managing change and change is the only method to sustain the organization in the current dynamic environment, thereby bringing the positive organizational outcomes. Leadership helps to motivate an individual or group employees to continuously make change and push them to change. It plays an important role in an organization to encourage the employees so as to bring positive changes for sustaining and adapting the organizational environment and ensures that the organization will improve and be innovative.

Leaders having the right attitude and behavior always facilitate effective change in an organization and encourage employees to collaborate and communicate with each other in order to make an individual and group of people able to create and discover new ways to think, initiate to seek new and better ways for the organization to operate in dynamic environments, which produces a greater outcome for the organization and also encourages them to

learn from different people the ways to improve themselves.

Lastly, leadership not only influence the thoughts, attitudes and behaviors of employees in an organization but inspires through trust and admiration with a clear direction to the employees for achieving the targeted goals of an organization. Last but not least, the self-leadership is important to gaining credibility and effectiveness in leading others.

References

- Abou-Moghli, A. (2015). *The role of organizational support in improving employees performance*. International Business Research.
- Azzam, A. M. (2014). *Motivation to learn: A Conversation with Daniel Pink*. Motivation Matters.
- Ganta, V. C. and Manukonda, J. K. (2014). *Leadership During Change And Uncertainty In Organizations*. International Journal of Organizational Behaviour & Management Perspectives.
- Gilley, A., Dixon, P., & Gilley, J. W. (2008). *Characteristics of leadership effectiveness: Implementing change and driving innovation in organizations*. Human Resource Development Quarterly Report. *Global Journal of Management and Business Research: Administration and Management*, Volume 15 Issue 9 Year 2015, Publisher: Global Journals Inc. (USA)
- Lonescu, V. (2014). *Leadership, culture and organizational change*.
- Maxwell, J. C. (2009). *Teamwork 101: What every leader needs to know*. Thomas Nelson Inc.
- Northhouse, P. G. (2004). *Leadership: Theory and Practice, (3rd. ed)*. London: Sage Publications Ltd.
- Schein, E. H. (2010). *Organizational culture and leadership (Vol. 2)*. John Wiley & Sons.
- Winston, B. E. & Patterson, K. (2006). *An integrative definition of leadership*. International Journal of Leadership Studies.

Meaningful Financial Inclusion: It's high time

✍ Pralhad Giri*

Financial inclusion refers to a situation where anyone has access of qualitative financial services and affordable prices conveniently with choice. Financially excluded population signifies the lack of relevance and choices of their financial freedom and doing transactions to back up their day-to-day economic activities. Thus, poorly-defined and implemented financial inclusion policy is significant threat where exclusion had to be the top priority allowing multiple choices and options to the individual customers, a household budget, micro, small and medium-sized enterprises etc. Financially excluded people are isolated from the society, resulting in a socially excluded status. Where there is financial exclusion, the inability, barriers to self-reliant, reluctance will also gain momentum, inflicting the severe damage to the livelihood.

Financial institutions need to have a better understanding of the lives of poor customers and particularly their choices. They can offer relevant and long-term value services that will empower them to make financial choices. Issues are drastically emerging whether poor people will really have meaningful financial inclusion. Prolonged pandemic crisis have now pushed the policy makers and regulators into a large public discourse. Exclusion has literally been a part of largest population of Nepal from formal banking services, which leads them to the unregulated, informal sector – larch chunk of micro merchants has no links with formal financial institutions.

While the financial inclusion is on the forefront, consumer resilience is becoming alarming topic. What happens to a consumer having bank account, if he doesn't have the capacity to maintain it? Question is pertinent as far as significant level of income is shrinking is concerned.

Growth of Nepalese household – still an uphill task

How to increase people's income to alleviate poverty is crucial in a dependent country like Nepal. If the double-digit economic growth had been achieved as the leaders said, the living standards of the people would have automatically increased. But this daydream left the country in a complete dire consequence.

Irony of the situation is that - people's income will not increase unless they are equipped with entrepreneurial activities. Sudden increase in the regular income some handful of people does not indicate an increase in the income of people in the overall economy. In this sense, unequal distribution of income exists among the people, which pose an uninterrupted challenge to social security and the ongoing struggle for survival.

Rising income level of people in the society leads to socio-economic transformation. As the production of consumer goods in Nepal has been declining in recent times, the dependence on basic food items has also relatively increased. This has a cyclical or qualitative effect. Due to low production, people are becoming jobless. Overall income decreased due to lack of

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

employment. This leads to sharp decline in their purchasing power. As a result, consumption is shrinking. Investment, production, income and consumption are all complementary components to one another. The growth rate of these supplements is not regular in view of Nepal's volatile national income. In this beautiful country endowed with the gift of natural resources, one can still find it difficult to accept the fact that Nepal is not self-reliant on the production of essential commodities. However, it's not about the lacking in the ability to transform production to prevent such a situation, but rather to devote deliberately. This may be due to the lack of iron determination and consuming patterns.

Financial Inclusion in the Federal Structure of Nepal

Nepal has embarked into a new federal structure with 7 provincial governments and 753 local governments. The new form of three tier of government is playing a pivotal role in increasing access to financial services across the country. To accommodate the new form of government, the central bank has also transformed its earlier branches into provincial offices. Likewise, commercial banks have also started to establish provincial headquarters and provincial heads in its management structure to enhance and facilitate banking services at the provincial and local level.

Out of 753 local levels, 749 local levels have presence of at least one commercial bank. With the dual objective to increase access to financial services in all the local levels and facilitate transfer of federal grants to the local governments, the central bank had directed all the commercial banks to have at least one commercial bank presence in every local level in the country. When the directive was issued commercial banks were only present in 394 local levels. As of Mid-February, out of 753 local levels, commercial banks have extended their branches at 749 levels, out of 4 missing

local level, 1 is missing in Province 1, 1 is missing in Bagmati Province, 1 is missing in Karnali Province and 1 is missing in Sudur Paschim Province. The mandatory directive and collective action of commercial banks have played a vital role in expanding banking series in almost all the local levels in the country.

All the local governments have been extensively using commercial banking channels to transfer federal, provincial and local level benefits to its citizens via bank accounts. Social security allowance, senior citizen allowance, single women allowance and other various allowances are mostly transferred to beneficiaries via bank accounts, except for highly rural areas wherein such transactions are limited. Further to facilitate and smoothen such services at the ward level, BFIs do not need to take prior approval from the central bank for conducting branchless banking at a ward where bank branches are not available. Likewise, all the financial transactions between the provincial and federal government is carried out via commercial bank accounts of the respective local level government.

Federal government is driving campaigns to promote financial literacy and services such as "One household one bank account" and "let us open bank account". Likewise, most of the provincial and local level government has come out with various innovative and unique plans and programs that directly or indirectly drive the uptake of financial products such as; bank accounts, insurance products, payments amongst others. For example, Karnali Province has launched 'Bank account for Daughters, Life-long security' program, under the program the provincial government will provide NPR 1000 as an initial fund to open an bank account and deposit and additional fund of NPR 500 every month thereafter, the fund will only be able to withdrawn when the child turns 20.

The local level government is collaborating with BFIs and insurance companies present

in their territory to facilitate the public and to drive their local plans and programs. Local level governments have been partnering with BFIs to facilitate transfer of local level allowances. Many BFIs in collaboration with the local level government have also carried out financial literacy campaign as well. In the wake of the current COVID crisis, many local level governments have entered into an agreement with BFIs to facilitate local businesses. For instance, Rastriya Banijya Bank has entered into an agreement with Kamalamai Municipality-local government to provide subsidized loans to the skilled residents belonging to the municipality upon the recommendation from the municipality. Currently about 27 percent of citizens (including those in foreign employment) are estimated to have access to insurance services. The Insurance Board similar to the central bank has directed insurance companies to increase their branch network at all the local level. The Insurance companies have directed insurance companies to increase such reach within next five years starting from FY 2018/19.

Achievements on Financial Inclusion

Due to the regulatory requirements on subsidized lending enforced by Nepal Rastra Bank, banks and financial institutions have expanded significant loan portfolio in the agriculture sector. The interest rates on the agri-loan has been subsidized by the government making it affordable. However, most of these loan products are standard/same and haven't really looked into the Value Chain Financing.

Commercial banks have gradually introduced various recurring, term and long-term savings products contrary to traditional one-year fixed deposits. Banks and Financial Institutions (BFIs) can issue debenture up to 100 percent of their primary capital (BFIs are required to issue debenture of at least 25 percent of their paid up capital within end of Asadh, 2079).

NRB regularly issues Citizens Saving Bond as a long term saving schemes. It is a government guaranteed long term saving scheme with a maturity period of 5 years. In order to enable even the lowest income individuals to save, it has a small face value denomination of Rs 10,000. In order to motivate people to save remittance income, Foreign Employment Saving Bond (FESB) was introduced as a commitment saving products.

Despite high cost of digitization and expansion of digital banking transactions, BFIs over the years have made large investments in digital banking infrastructure and resources, primarily driven by competition and growing demand for such services. Today all the commercial banks have launched their mobile and internet banking services. Likewise, parallel development of the ecosystem mainly payment system infrastructure, digital wallets and interoperability between these digital services have pushed the uptake of digital banking services thus decreasing the cost of digital banking services to the end consumers. As of September 2020, out of 32 million deposit accounts with BFIs, there are 11.3 million mobile banking customers, 1 million internet banking customers and 7.3 million ATM card users. RTGS has been brought into operation under the Payment and Settlement Act and Payment and Settlement Bylaw and is being implemented for large value payments.

Payment and Settlement Act and By-laws is in place with the objective to regulate, supervise, inspect and oversee the development of a secure, healthy, and efficient payment system of the country. Currently as on Mid-March 2021, there are 27 PSPs and 10 PSOs and all 27 commercial banks, 12 development banks, and 7 finance companies have the license to work on payment services governed by the licensing policy for payment related institutions. Connect IPS, an e-payment system established as a single

payments platform to allow the bank customers for fund transfer and service payments from various channels has also been launched.

Supply Vs Demand

Supply of financial services also needs to be understood according to what demand is actually about. In Nepalese context, financial services are mostly carried out without an assessment of demand-side users. Financial consumer's choice and relevance is often neglected. Financial inclusion by means of allowing people through multiple choices according to their suitability brings various prosperities in the society. Not only it redirects the growth and well-being, but also it enhances the self-determination, and other fundamental tools of economic self-reliance including credit, savings, insurance, digital payments, money transfers and financial literacy.

There is need of appropriate delivery of choices to unlock the full potential of demand-side users to cater a large segment in the community. A practical implementation program will help develop structural change in the habit of a financial consumer which may result in learning transfer and sharing the knowledge. Financial product and services has to be customized in terms of ease of use, accessibility in terms of distance, affordability and quality as well as convenient way. Furthermore, the financial services being offered should also be familiarized with appropriate delivery channels.

Aligning consumer relevance

People are poor and illiterate, but they are fully committed and contributed towards their natural talents and leadership skills. Rural people have ambitious and entrepreneurial tendency; the need is just to spur them. Their basic needs are security, roof over their head, food, education for children and access to healthcare. One of the stark realities is that the financial services are well-known by all, but nature of adoption differs.

If financial inclusion really needs to be seen in meaningful manner, then there is need to understand people's needs and empower them to make financial choices. Having said, the financial services need to be relevant to them. Aligning the relevance of financial consumer is the significant step towards the meaningful financial inclusion. Unlike finding profitable segments, financial institutions need to design and implement the financial products and services that are relevant for the people. If this is done, poor people are enabled to effectively execute their coping strategies such as smoothing of their income or allying them on social networks in times of need. They will further build the trust towards the institution and get empowered to choose and use the services to add values to the life.

The irrelevant supply-side issues are the growing concern to the meaningful financial inclusion over the years. However, the financial services providers need to understand the basic psychological variables that are affecting their incomes, choices, pattern of consumption and habit of handling transaction. Rural people are reluctant to come into the formal financial services providers simply because they fear to lose the control of their finances. Poorly designed financial services do not meet the understanding of poor people's reality of life. Deliberations, therefore, are required to reduce vulnerability and enhance the stability of generating income, while establishing right context and capabilities of targeted financial consumers. The major problem with the financial institutions is to underestimate the poor people's management skills and not getting the right entrepreneurial tone. As a result, they are unable to create customer base failing to create better choices amongst customers.

Significant effect on inactivity, dormancy and business costs are the major concern of the financial institutions, which prompts them to have petty interest towards the rural segment

on investment. This is hampering financial inclusion. Business costs and targets can be applied with a minimum applicable margin, but having buoyant base of customers. Therefore, the products and services need to be designed towards a more consumer-centric approach for building trust and confidence to allowing consumer more value and choices.

Financial Inclusion is not a number game

Financial inclusion is by the way, not a number game. Let's get out of this dilemma. It's not about their number of accounts that have been opened but relates what is done with those accounts. Because without regular use, there is no benefit – neither to the consumer nor to the provider. Therefore, financial institutions need to prefer consumer's choices and relevance while designing the products. Certain technical standards may be conditioned to adapt the suitability of the consumer. Simplifying processes, giving more choices to control, improve user interface, accommodate people's capabilities, facilitate learning by doing and make the consumers set of experiences are the symptom of rosy outlook of the growth. Programs are to be designed to make people able to choose and use the services according to – what they think they need, not what financial institution think they need. Eventually, a locally well-designed set of strategies will be able to retain the customers. Consumer's empower is vital. This about making financial services a seamless part of poor people's lives. Maintaining a lasting relationship with added values will help design business goals and move towards meaningful financial inclusion.

Besides this, consumer's resilience is also important to sustain the financial inclusion. That means to say to ensure a minimum level of economic activities or level of entrepreneurship to sustain the bank account or maintaining the financial transaction. To achieve this goal, the central bank, financial institutions, developing partners, NGOs should work together with the local level to launch various skill development and self-reliant programs. For example, the local authority may lead agricultural or livestock project with subsidized loans provided by the local banks as well as mix of social available grant with the authority. This project may engage as low as 200 people and generate business values as well as social and financial security of the workers themselves, eventually allowing them to formally engage in formal financial services. The family member of the worker and other staffs may also be benefited while being aligned in the locally empowered financial services.

Such programs need to be affiliated with minimum earning-generation schemes guaranteed by the local authorities. In Nepal's' current federal structure, local level is empowered to generate their own income through harnessing available local resources. They may also get grant from the federal government to promote inclusive finance. A much-awaited National Strategy on Financial Inclusion needs to be unveiled soon in order to prioritize and implement meaningful financial inclusion with absolute jurisdiction.

(With inputs from Nepal Financial Inclusion Action Plan/Rapid Assessment)

Internal Rating Based (IRB) Approach for Credit Risk

✍ Milan Rai*

1. Introduction:

Risk-taking is a necessary and important element for all kinds of firms in a dynamic market-based economy and banking sector is no exception to this principle. Banks are willingly or unwillingly taking risk to increase their market share & expand revenue base and strives to provide higher returns to its shareholders/owners. However, bank's excessive risk-taking behavior without matched risk management capability and lower capital level can bring a bank down on its knees that would have disastrous impact on the country's economy. Hence, risks taken by bank shall match to its available capital level and risk management capability. Bank's risks are broadly classified into credit, operational and market risk and accordingly banks are required to maintain capital to counter risks emanating from credit, operational and market activities. At present Nepal Rastra Bank (NRB) requires banks to maintain Capital Adequacy Ratio (CAR) of 11 percentages, including capital conservation buffer of 2.5 percentage, in relation to the combined total Risk Weighted Assets (RWA) of all types of risk namely credit, operational and market risk. In this article I will briefly discuss about Internal Rating Based (IRB) approach to determine capital requirement for credit risk.

2. Capital Requirement for Credit Risk:

Nepal Rastra Bank (NRB) has been

implementing capital adequacy requirement based on international practices with an appropriate level of customization considering the state of domestic financial market developments and local practices. Nepalese Banks are mainly involved in conventional banking of taking deposit and lending money and they have not been offering sophisticated financial products and services compared to other developed and emerging market economies. In addition to this considering other inherent limitations of our financial system e.g. limitation of credit rating practices and its uses, lack of enhanced risk management capability & practices, lack of reliable data, NRB has implemented Simplified Standardized Approach (SSA) to calculate credit risk weights and to determine capital accordingly for credit risk.

Even if the NRB has been implementing Simplified Standardized Approach (SSA) to calculate credit risk weights at this moment, it intends to move onto more complex and more risk sensitive approaches as the market get developed and becomes relatively more mature. Even though advanced approaches of determining capital for credit risk had not been adopted for the regulatory requirement however, NRB allows banks that are willing and capable to adopt advanced approaches, even for internal purposes, with prior written approval from the NRB. However, bank shall demonstrate that they have the

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

resources and the capability to adopt the proposed approaches but till now none of the bank has neither applied nor adopted advanced approaches for determining capital for risks.

Under the Simplified Standardized Approach (SSA) banks are required to assign a risk weight to their on-balance sheet and off-balance sheet exposures as required by the NRB. These risk weights are based on a fixed weight prescribed by the NRB (0%, 20%, 50%, 100%, 150% & 200%) and it is broadly aligned with the likelihood of a counterparty default. Bank is required to maintain capital for credit risk in proportion to their risk credit risk weights.

3. Internal ratings-based (IRB) approach

In addition to the above described Simplified Standardized Approach (SSA) other method recommended by the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) is the Internal Rating Based (IRB) approach. IRB approach allows bank to assess their credit risk using their own internal models, risk weights are assigned based on the bank's own internal rating system of counterparties/borrowers and capital requirements for credit risk is determined accordingly. Internal rating refers to a summary indicator of risks inherent in an individual borrower or exposure. However, the use of banks' internal rating systems for purposes of regulatory capital measurement is subject to supervisory approval based on minimum standards established by the Basel Committee on Banking Supervision (BCBS). IRB approach to capital requirements for credit risk relies heavily upon a bank's assessment of risks that it may have to take while taking exposures with its counterparties or borrowers in any sort of business transactions. IRB approach

is risk sensitive as capital requirement is based on internal ratings and the rating is driven by the drivers of credit risk and the extent of loss bank may have to incur in its exposure. This approach is also incentive compatible as appropriately structured IRB approach can provide a framework which encourages banks to continue to improve their internal risk management practices and bank with comprehensive and efficient risk management processes will need lower capital. In IRB approach there are four risk components that needs to be estimated namely Probability of Default (PD) of borrower, magnitude of likely loss on the exposure termed as Loss Given Default (LGD) which is expressed as a percentage of the exposure, amount to which the bank was exposed to the borrower at the time of default known as Exposure at Default (EAD) and remaining effective Maturity (M) of the exposure at default.

Bank that meets certain minimum conditions and disclosure requirements will be allowed to use the Internal Rating Based Approach by its regulator. Bank that receives approval for the use of IRB approach rely on their own internal estimates of risk components in determining the capital requirement for a given exposure. A bank's systems for the management and rating of credit risk exposures must be sound and implemented with integrity and they must meet the following standards to obtain regulatory approval to implement IRB approach:

- (1) Bank's rating system shall provide a meaningful assessment of obligor and transaction characteristics, a meaningful differentiation of risk and accurate and consistent quantitative estimates of risk. Banks must have minimum of seven grades/rating for non-defaulted borrowers and one for

- borrower that have defaulted. A bank must mention in its credit policy the linkages between borrower grades and the extent of risk each grade indicates. The bank shall document its rating systems, the rationale for their design and validates its rating systems.
- (2) Bank's internal ratings system, default and loss estimates used in the calculation of capital requirements and associated systems and processes play an important role in the risk management and decision-making process. Acceptance or decline of credit proposal shall be guided by the risk level of borrower or exposure. All material aspects of the rating system and estimation processes must be approved by the bank's board of directors or a designated committee thereof and senior management.
 - (3) Banks must have independent credit risk control unit and it should be responsible for the design, selection, implementation and performance and testing robustness of their internal rating systems. The unit must be functionally independent from the personnel and management functions which are involved in originating exposures. Banks shall ensure it has installed system to avoid conflict of interest between those that provides credit rating with those that originate exposures.
 - (4) Internal audit or an equally independent function must review at least annually the bank's rating system and its operations, including the operations of the credit function and the estimation of PDs, LGDs and EADs as required and they must document its findings.
 - (5) Bank shall collect and stores all relevant data to provide effective support to its credit risk measurement and management process.
 - (6) A bank must have a credible track record in the use of internal ratings information. Bank must demonstrate that it has been using a rating system that meets minimum requirements specified by Basel Framework for at least three years prior to qualification for supervisory approval.
- 4. Classification of Exposure:**
- Under the IRB approach, banks are required to categorize banking-book exposures into five broad classes of assets depending on different underlying risk characteristics. These asset classes are (a) corporate, (b) sovereign, (c) bank, (d) retail, and (e) equity. The corporate asset class is further divided into five sub-classes of Project finance (PF), Object finance (OF), Commodities finance (CF), Income-Producing Real Estate (IPRE), and High-Volatility Commercial Real Estate (HVCRE). The retail asset classes are further classified into three sub-classes as Exposures Secured by Residential Properties, Qualifying Revolving Retail Exposures and all Other Retail Exposures.
- 5. Methodology under IRB approach**
- There are two methodologies of determining capital required for credit risk under the IRB approach and they are Foundation approach and Advanced Approach.
- 5.1 Foundation Internal Rating Based Approach:**
- Under the foundation IRB approach banks will estimates the Probability of Default (PD) of the borrower or exposure and they rely on regulator/supervisor for other risk components

namely Loss Given Default (LGD), Exposure at Default (EAD) and effective Maturity (M). The probability of default (PD) indicates the probability of a borrower or debtor defaulting on loan repayments and higher the probability of default more risky is the borrower or exposure to a bank. A bank may use one or more of the three specific techniques to estimate probability of default (a) internal default experience, (b) mapping to external data and (c) statistical default models.

5.2 Advanced Approach IRB Approach:

Under the advanced IRB approach, banks provide their own estimates of Probability of Default (PD), Loss Given Default (LGD) and Exposure at Default (EAD), and their own calculation of effective Maturity (M) of the loan, subject to meeting minimum standards.

6. Application of IRB Approach

Internal ratings are at the core of the banking business and play a crucial role in the management of credit risk. The internal rating can be applied in –

a. *Loan Selection and Segmentation*

Internal rating systems bucket/classify customers into different categories based on their creditworthiness. Internal ratings provided for corporates and banks rating categories are similar to the rating grades provided by rating agencies. For retail exposures, the use of application or behavioral scorecards enables banks to segment their borrowers based on appropriate risk characteristics/drivers that reflect the riskiness of a particular borrower.

Banks' lending policies will be aligned with these ratings categories or segments.

b. *Loan Pricing*

Internal ratings can also be used by banks to decide on interest rates and the fees to be charged on loan facilities. Customers with a poor rating would have to pay more for financing than those with a better rating as the bank can allocate lower amount of capital to a loan exposure with better rating customer. With more risk-sensitivity in pricing, banks can also perform more effective and more granular profitability analysis. However, in some instances, the interest rate charged on individual loan to a customer may not be sufficient to cover the associated risk costs. This may be due to intense competitive pressures within the industry for a particular market segment or where a lower pricing for a loan facility is necessary to maintain the customer relationship.

c. *Loan Limits*

Loan limits are established by banks to mitigate excessive credit risks. The bank may provide lower limits to customer with higher credit risk i.e. poor (low) rating and vice versa. The loan limits can be either exposure limits which depend on the rating of the counterparty or the aggregate limits which the loan limits for specific rating categories. Depending on the bank's risk appetite, limits set for investment grade counterparties would typically be higher than for sub-investment grade counterparties.

d. **Loan Loss Provisioning:**

So far, banks determine loan loss allowances based on the classification of loan into different buckets/categorize based on past over-due period and then applying a fixed percentage as stipulated by regulator/supervisor prescribed by the regulator to determine the loan loss allowance of loans that falls under each specific bucket/category e.g. loan past due for 90 days and above are categorize as sub-standard loan and it is provisioned at 25 percentage whereas loss loan (past due for more than 365 days) is provisioned at 100 percentage as prescribed by the NRB.

With the use of internal rating systems banks can use improved methodology to estimate loan loss allowances. As rating systems enables banks to apply more refined methods for calculating loan loss allowances by supplementing information based on historical loss experience with more forward-looking considerations. It also allows banks to establish loan loss allowances at the aggregate level, as well as on a more granular basis for each rating category or each retail pool.

7. Challenges of Implementing IRB Approach

The main challenges to implement IRB approach are –

a. **Data requirements:**

This could be the most difficult hurdle among others. For IRB models to work successfully banks need to have a lot of historic data. To quantitatively determine various risk parameters to be used as inputs, availability of historic

data is must. Irrespective of size of the bank's portfolio and methodology of IRB approach, bank needs to calculate the Probability of Default ('PD') which needs historic data ranging from 5 to 7 years.

b. **Required knowledge:**

Successful IRB implementation requires significant knowledge and experience in the field of risk management and quantification. The process of transitioning to IRB approach requires expertise on different dimensions of risk management specifically credit risk management and knowledge to develop models for quantification of credit risk. As a bank needs to have their own model to estimates credit risk components, they should have knowledge and expertise to develop models for credit risk quantification. In the same way supervisor shall have capability to validate the models develop by banks for its appropriateness. Hence, IRB approach requires having knowledge and expertise on both side supervisor as well as banks.

c. **Costs and uncertain benefits:**

The costs associated with the implementation of IRB approach are likely to be high. The cost ranges from developing relevant knowledge and expertise of the employees to modification of the existing system to collect relevant data. However, the benefits are less certain to banks because they do not become clear until the models have been developed and validated by the supervisor. Supervisor also needs to invest in developing human resources to enable them to

suggest and validate model developed by banks. This situation presents inevitable difficulties in the decision-making process to implement IRB approach.

d. Banks reluctance:

IRB approach implementation takes quite a long time from human resource development to collecting data as required for IRB approach and getting supervisory approval. Hence, bank may not feel comfortable for IRB approach as they have to incur upfront costs for long-term uncertain benefits.

8. Benefits of Transitioning to IRB Approach:

So, with those difficulties to overcome, main benefits that may bring by transitioning to IRB approach are –

1. Capital saving:

This is the most obvious benefit of implementing IRB approach. IRB approach being risk sensitive requires higher capital to riskier exposure and vice versa. Banks are required to maintain capital in order to absorb unexpected losses, if banks are exposed to more risky borrower or sectors it is likely that banks have to incur large amount of losses in such circumstances bank needs higher amount of capital to remain float in the business.

2. Improved governance:

With IRB approach, bank will be able to implement a better governance structure in risk management, risk modelling and decision-making process. That, in turn, will allow banks to have better understanding of various aspect of credit risk and have better

credit risk measurement/management models in place.

3. Internal expertise:

Bank will develop a better understanding of risk profile as they go through IRB approach implementation process. As bank have to analyze risk profile in ways that they haven't done before, developing its own models and understanding where they need to apply conservatism, as well as understanding where risk profile will be similar or different to the rest of the industry. Understanding all dimensions of borrower or exposure is very important to make better lending decisions.

4. Indication of sophistication:

IRB implementation will increase bank's confidence and trust in the ability to manage credit risk and its risk management practices. It indicates that bank implementing IRB approach is well governed, well run, well organized and it leads to both reduced funding costs, higher profitability and positive impacts on market value.

5. Improved data management:

With the implementation of IRB approach bank will be able to improve its risk data management and data governance processes and they will be honoring the importance of data in decision making process. The data governance practices that come along with transitioning to IRB approach will help a bank benefit from improved predictive power of models and the accuracy of reporting.

9. Conclusion:

Bank capital is a key contributing factor

to a sound and efficient financial system and every stakeholder has an interest in ensuring that banks hold sufficient levels of capital. Capital serves as a buffer against a bank's unexpected losses and as a basis for its medium-term growth. Adequately capitalized banking system is better prepared and able to absorb losses and be able to withstand at adverse shocks. Sound and efficient bank can continue to provide credit to consumers and businesses throughout the business cycle and is more likely to promote a sound and efficient financial system and growth in the economy. IRB approach provides a new and improved way of thinking about risk measurement, management, and capital requirement for credit risk of banks. Its primary objective is to utilize developments in risk management and measurement methods to improve the risk sensitivity of capital charges, and to better align banks' capital requirements with the risks that they face. A more risk-sensitive and forward-looking capital requirement provides incentives for banks to better analyze risk and avoid excessive herd behavior in conducting their business. Since Internal Rating Based (IRB)

approach relies on bank's own internal risk assessments obtained through its rating systems to determine minimum capital requirements for credit risk, it is prerequisite that supervisors are well acquainted with risk management processes, credit risk quantification and credit risk modelling techniques.

References:

- Unified Directives 2077 for A, B and C Class Banks and Financial Institutions issued by Nepal Rastra Bank (www.nrb.org.np)
- Basel Committee on Banking Supervision: Basel Framework (www.bis.org)
- The IRB approach: High level material - FCA Handbook (<https://www.handbook.fca.org.uk/handbook/BIPRU/4/2.html?date=2021-04-26>)
- Regulatory Capital - an overview | ScienceDirect Topics (<https://www.sciencedirect.com/topics/mathematics/regulatory-capital>)
- Transitioning to IRB: The challenges and benefits (jaywing.com)
- Basel II: A new capital framework (rbnz.govt.nz)

Impact of COVID-19 and Future Prospect in South Asia

✍ **Mila D. Barahi***

For the past five years from 2014/15 to 2018/19, South Asia experienced an average economic growth of 6.45 percent. It was the world's fastest growing region.

However, FY 2019/2020 has been estimated to be a tough period for South Asian Region happening to encounter with the COVID 19 pandemic that caused a historic negative growth of 6.7 percent emanating from a combined effect of decline in private consumption by 8.9 percent, gross fixed investment by 14.6 percent, export and import by 7.6 percent and 16.2 percent respectively (Global Economic Prospects 2020).

An optimistic scenario has been expected after FY 2020/21 though; the industrial sector has been in acute vulnerability. A steep retardation by 16.61 percent is estimated in this sector. Service sector turned to be another sector that has been estimated to be the highly influenced one and to decline by 5.92 percent in FY 2019/20 as per the World Bank. Agriculture sector has remained an untouched sector.

Fiscal balance is obvious to deteriorate and fiscal deficit to widen in upcoming years since growth contraction will contract both revenue income and revenue base while excessive and immediate bail package from the side of government will be expected. Government has no option but to raise debt to finance such deficits. General Government debt stock is expected to reach an alarming situation of more than 80 percent of GDP. Till FY2018/19, government debt has been 65 percent of total GDP.

Indian economy has a considerable share in determining the growth of the South Asian economy. India is the most affected country in the region and second most affected country in the world after United States of America. Indian economy solely can be responsible to bring down the average growth rate of the South Asian region.

Afghanistan:

While the country's economy was already struggling with political unrest and internal conflicts, lockdown imposed for a long period has hit the Afghan economy very hard leading it to shrink by 5.5 percent in FY 2019/20 as estimated by the World Bank compared to an average growth of 2.23 percent in last five years. More than 72 percent of the population is expected to fall below the poverty line. 11.2 percent of the total labor force is estimated to remain unemployed in FY 2019/20. However, the economy is expected to improve in 2020/21 slightly and grow by 2.5 percent.

Bangladesh:

Bangladeshi economy managed to grow amidst COVID unlike other South Asian economies. It has been estimated to expand by 2 percent in FY 2019/20 in comparison to that by 7.4 percent on average in the last five years. Sluggish growth is expected to continue in upcoming years as well though at a small rate. Demand contraction globally amidst COVID including decreased demand for garments which has been strength of Bangladesh is estimated to result in contraction in export by 15.3 percent. 4.15 percent of the total

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

labor force is estimated to remain unemployed in FY 2019/20.

Maldives:

Maldives mainly relies on tourism for running its economy. Among South Asian countries, largest plunge in the economic growth has been estimated for this economy by the World Bank in FY 2019/20 i.e. by 21.5 percent since tourism is the most influenced sector by COVID. Decreased global purchasing power and depressed tourism sector have hard hit export of Maldives. Export of Maldives which is mainly fish items has been estimated to decline by more than 59.90 percent in 2019/20 probably because of decline in non-vegetarian consumptions due to decline in purchasing power. Decline in revenue and increase in expenditure will have additional pressure on fiscal balance of the country thus widening fiscal deficit to 22.54 percent of GDP from 6.4 percent.

India:

Indian economy is not as severely affected as Maldives' economy. But it is the second most affected South Asian economy by COVID. The economy somehow managed to grow at 4.2 percent in FY 2019/20 but the economy is projected to further deteriorate and contract by 9.6 percent in FY 2020/21. Service sector mostly Civil Aviation, Hotel Industries, Travel and Tourism sector, automotive sector are the most affected sectors. Growth of the Industrial Sector has also been contracted. 5.4 percent of the total labor force is projected to remain unemployed for India in 2020.

Pakistan:

Pakistan's economy was not doing well even during the pre-pandemic periods. In addition, further fine contraction is estimated for Pakistan in FY 2019/20. 4.4 percent of the total labor force is expected to lose their jobs. Economy is expected to contract by 1.5 percent in FY 2019/20; however recovery is expected soon in

the subsequent years. A slight contraction of 7.5 percent is estimated in the export sector. Hence, Pakistani economy seems to remain less affected by COVID.

Nepal:

Nepal is estimated to achieve a negligible growth of 0.2 percent in FY 2019/20 as per World Bank data based on data till December 2020 against the estimated growth rate of 2.27 percent declared by the Government of Nepal for the same fiscal year on the basis of data till June 2020. Tertiary sector especially, the Hotel and Restaurant business representing the tourism sector, transportation sector and wholesale and retail trade sector has been the one hardest hit by pandemic resulting in the growth to get limited to a nominal percentage of 1.99 percent as per data till June 2020. 1.5 percent of total labor force is projected to remain unemployed in 2020/21 for Nepal.

Bhutan:

Bhutan has reported a growth of 5.46 percent for FY 2019/20 on the basis of data till October 2020 whereas World Bank has estimated growth of 1.5 percent for the same period on the basis of data till December 2020. The growth is expected to remain on average 2 percent in subsequent years. Gross National Savings growth is estimated to be 2.34 percent. Consistent increase in final consumption of household and general government combined with poor net inflow of primary and secondary income from abroad led to sluggish growth in GNS. Only 2.4 percent of the total labor force is projected to remain unemployed in 2020/21.

Sri Lanka:

Sri Lanka is the second country of South Asia after Maldives with large contraction in export due to COVID. Export has been estimated to contract by 42.4 percent in FY 2019/20. The World Bank estimates the Sri Lankan economy to contract by 6.7 percent in FY 2019/20 and

growth is projected to improve nominally in further years. Sri Lanka has published an estimated 18 year low GDP growth of 2.3 percent for FY 2019/20 and a decline in Gross National Savings by 3.29 percent. 4.2 percent of the total labor force is estimated to remain unemployed during FY 2019/20.

Textiles and garments are the major merchandise export of Sri Lanka occupying nearly 50 percent of total merchandise export. With a high fiscal deficit of 6.8 percent of GDP and public debt of 87 percent of GDP, half of which is denominated in foreign currency, Sri Lanka has reached a situation of financial peril amidst COVID. On the basis of financial strength, Sri Lanka has been ranked 61st out of 66 countries with it only being better than Angola, Bahrain, Zambia, Lebanon and Venezuela, Botswana and Taiwan as per an analysis done by The “The Economist” magazine. The World Bank estimates 4.2 percent of total labor force to remain unemployed or Sri Lanka for FY 2019/20.

Hence, since tourism and export sectors are intensely affected by COVID pandemic, most of the South Asian Countries have been severely affected. For e.g., Bangladesh’s economy has been seriously affected since its economy is largely dependent on export of garments. Sri Lanka fell into financial peril since its textile export has been adversely affected. Maldives has been hardest hit by pandemic in the South Asian Region due to instant break in tourism since it is mainly dependent upon tourism for running its economy. Fall in non vegetarian demands have impacted Maldives’ export which is mainly dependent upon export of fish items. Effects in the service sector mainly civil aviation, hotel industries, travel and tourism sector and automotive sector have made India the second most affected nation in South Asian Region and recovery seems further difficult in subsequent years for this country.

What measures have been taken by South Asian central banks to cope up with the scars of COVID?

1. **India:** RBI has been trying to inject liquidity in the economy through the banking system. Repo and reverse repo rates have been set such that banks will need to pay interest if they park money in the central bank and will have to bear the cost if they hold money instead of moving their funds out of the banking system. Reverse rate has been decreased down to 3.7 percent and repo rate has been kept up to 4.4 percent. Besides, the central bank is providing refinance to institutions such as to reach the small scale firms, housing finance firms and MFIs.
2. **Bangladesh:** Central Bank of Bangladesh has reduced repo rate as well as reverse repo rate so that bank would get initiative to borrow from rather than park in central bank.
3. **Afghanistan:** Since liquidity has not been an issue during the pandemic in Afghanistan, the central bank is more focused on using macro prudential policies rather than monetary tools. For. e.g DAB ended freeze on loan classifications and has adopted flexibility in penalties and prudential triggers in recognition of persisting risks.
4. **Maldives:** Maldives have reduced minimum required reserves for banks and forwarded short term loans to financial institutions to overcome shortage in liquidity. Similarly, a moratorium package has been offered to those affected by the pandemic.
5. **Sri Lanka:** The required rate of reserves, monetary policy rates, interest rates on borrowing for banks have been reduced. Selected sectors have been granted moratorium periods for repayment of bank loans.

6. **Nepal:** Cash reserve ratio has been decreased to 3 percent from 4 percent. Borrowing costs for banks have been reduced. Lower boundary of the interest rate corridor has been reduced to 1 percent. Regulatory provision of maintaining countercyclical buffers has been relaxed. Size of refinance has increased. In order to ensure a fast track in refinance facility, 70 percent of the refinance fund has been directly availed to commercial banks which the bank can further forward to ultimate beneficiaries on its judgments. Business continuity loans have been offered to business houses.
7. **Pakistan:** State bank of Pakistan has reduced policy rate by 625 basis points to 7.0 percent. It has added the sectors and purposes such as medical centers and hospitals, investment in new plants and machineries and business continuity purposes and purposes of avoiding labor terminations to have access to refinance facilities. Relaxation in capital conservation buffer provision, relaxation in debt burden ratio, restriction on downgrading borrowers in case of delay in making payment of loan have been instructed.
8. **Bhutan:** Bhutan has adopted phase wise monetary relief measures to overcome effects of pandemic. Phase-I monetary relief measures were implemented on April 14, 2020 and Phase II monetary relief measures were introduced on July 8, 2020. Under the measures, macro prudential policies have been adopted such as relaxation in collateral requirements for small and medium enterprises, national level credit guarantee to these enterprises, concessional term loans to business enterprises through financial institutions, waiver of interest on loans. RMA further reduced its CRR ratio by 200 basis points to 7 percent.

What can be done for recovery?

The virtual spring meeting 2020 of IMF has emphasized four priorities for recovery:

1. **Strengthening Health System:** Defeating pandemic and defending health of people should come first under the recovery strategy. Medical and vaccine arrangements should come at first rank. Refraining export controls on medical supplies and food is necessary as per IMF. Capital is there lying abandoned because adequate human resources are not available to operate them in the existence of pandemic. Hence, human health should be ensured first of all.

The World Bank, in its Global Economic Prospects 2020 has emphasized on the need of adopting policies to improve and protect health and assure uninterrupted supply of human capital.

2. **Healing Affected sectors:** Timely fiscal, monetary and macro prudential measures aimed at providing immediate lifelines to affected people, firms and sectors are must. Scarred households and business communities make recovery of the economy difficult.
3. **Reduce Stress to the financial system and prevent contagion:** Enhancing liquidity broadly in the emerging economies will not only help them but will also help the world and importantly it will also lift confidence.
4. **Plan for recovery:** Beside immediate reform actions, preparations are also necessary for forthcoming potential effects of crisis. Policies actions should be taken now for anticipated effects. Gradual release of restrictions should be allowed after ensuring retreating of pandemic. Once the economy stabilizes and the supply side gets normalized, policy focus should shift towards gradually increasing demands and IMF suggests regional level coordinated

fiscal stimulus and accommodative monetary policy at this point. The IMF has placed \$ 1 Trillion at the service of its member countries to help them come out of the crisis.

Besides, following are some more measures that seem necessary to be adopted at utmost urgency:

1. **Prioritize expenditures:** Money is short universally at this time. National savings, foreign aid, foreign direct investments may probably shrink in upcoming days. Government should prioritize expenses. Government expenses should be first on medical arrangements.
2. **Supply Chain reactivate:** At first stage it is necessary to bail out big significant companies so that they could revive their small suppliers. Supply Chain reactivation is needed by reviving small and medium enterprises and assuring their business continuity. For this fiscal and monetary policy should play a complementary role.
3. **Digitalization of services:** Increasing need of maintaining social distance calls for more and more digitalization in the service sector, online trade and commerce and cashless payment and settlement systems. Hence, it is important to invest in digital infrastructures in upcoming days.
4. **Increase labor supply:** Labor supply should no more depend upon men-force only. More and more female and marginalized groups of society should also be brought in the employment market. Global economic prospects, 2020 suggests facilitating high quality childcare, lifting restrictions and disincentives to women working and investing in education and infrastructure that increases women's longer term attachment to the labor market.
5. **Monetary, Macro prudential and Fiscal policies:** More accommodative monetary policy and forbidding macro prudential policies will be required. Easing regulatory requirements, forbidding penal and granting moratorium periods to affected groups is necessary.
6. **Cooperative hands for tourism-reliant countries:** Economies with greater resources should come forward to bail out less resourced especially tourism reliant countries.

Challenges of Micro-Finance in Nepal

✉ Ramesh Chaulagain, PhD*

Prologue

Microfinance is known as a new wave of poverty alleviation via financing low income peoples in the world. Microfinance is one of the major contributing sectors in financial inclusion. Everyone has right to finance as guaranteed by Constitution of Nepal. The right of inclusion is to more prioritize to marginalized, deprived, backward, excluded and low income peoples. Microfinance is a group based lending model composed of separate lending styles. Micro-financing is introduced for poverty reduction and empowerment of those people who are excluded from the financial mainstream for a long. Serving the people by providing financial solution at affordable cost is the primary responsibility of the state, the central bank and financial service providers. Similarly, the microfinance has significant role to enhance access to finance of the peoples in financial services and achieve the high degree of financial inclusion. Such a high degree of financial inclusion has significant contribution to achieve financial stability and thereby attaining inclusive growth, development, reducing poverty and inequality. Nepal has experience of micro-financial practices for four decades. However, the effectiveness of the intervention is at question. Despite a long endeavors of the interventions, the mass poverty, high degree of income inequality, mass adult illiteracy and poor access of people in financial services are some examples of poor effectiveness of microfinance in Nepal. In such, it is worthwhile to analyze why and how the microfinance has poor contribution in poverty reduction. In the reference, this paper explores some of the contemporary challenges of micro-financing practices in Nepal.

Keywords: micro-finance, access to finance, financial inclusion and financial literacy

The Context

Micro-financing is a world-wide practice of financing low income peoples. This is more appropriate for micro, small and medium size enterprises also. Relatively, microfinance is also a paradigm shift in conventional banking system to reduce the poverty and inequality. Traditional paradigm of banking stands on people's access to financial intermediaries. However, the micro financing model stands on the institutions' access to the needy people. There are several models and methods of providing micro credit across

the countries. The common objectives of such models are increasing access to finance, promote inclusiveness and providing financial safety to the micro financial service consumers. Despite of these micro-financing practices in Nepal, the effectiveness of such financing intervention in poverty reduction is yet to establish. The questions are about appropriateness of the model, increase in demand sided approach of micro finance, sustainability of regulation and supervision, mode of financing the people, social responsibility of such institutions or

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

credit plus approach, profit ceiling of the institutions, rate of dividend, rate of interest on lending, real contribution of the practices, etc. Microfinance policy of Nepal, 2008 has divided micro financial services into micro credit, micro saving, micro insurance and remittance. Micro-Financial industry in Nepal includes Micro-Finance Financial Institutions (MFFIs) licensed by Nepal Rastra bank and cooperatives licensed by Government of Nepal.

Poverty and deprivation is a worldwide phenomenon, particularly in developing and underdeveloped countries like Nepal. However, poverty is a multidimensional issue. Some of its dynamics are economics, sociology, psychology, inclusion, equality and equity, access, education and schooling, globalization, technology, etc. It indicates that the poverty reduction needs a multidimensional intervention from several stakeholders of the country. Financing low-income people for income generation is one of interventions. For this, increasing financial access and inclusion, decrease in informal financing, providing contemporary financial education is necessary. Comparatively, severity of poverty and deprivation in developing countries are more than in the developed ones. Nepal is implementing long term plans since six decades for decreasing rate of poverty, deprivation, inequality and increase in per capita, human development index, etc. However, the intensity of poverty of poverty reduction and inequality is yet to increase.

As of data in 2020, per capita Gross National Income is USD 1047, absolute poverty index is 18.7 percent, Gini coefficient is 0.30 and multidimensional poverty index is 28.6 percent in Nepal. To curb the poverty from financial interventions, micro-financing is one of the powerful tools worldwide, so as in Nepal. In the same period, numbers of commercial bank, development bank, finance company, microfinance financial institutions are reached at 27, 19, 21 and 76 respectively. Total branches

of the institutions are reached at 10,086. Meanwhile, the number of total cooperatives is reached at 29,806 including about 14,000 saving and credit cooperatives. MFFI industry in Nepal has a short history. However, the microfinance activities are being practiced since 1970s. Nirdhan Utthan MFI is the first microfinance development bank in Nepal established in 1999. Among the 76 MFFIs, four are providing wholesale credit and remaining are lending retail. The wholesalers are Rural Microfinance Development Center (RMDC), Rural Self-reliance Development Center (RSDC), Sana Kisan Bikas MFI and First Microfinance MFI. Similarly, two of the retail MFFIs can collect public deposits, which are Nirdhan Utthan MFI and Chhimek MFI. Remaining of them can collect only member's deposit.

Microfinance is termed as the financial services rendered to the deprived groups of the people and small entrepreneurs in savings, credit, remittance, micro insurance, etc. Micro financing was also expected to become an effective tool to halving the extreme poverty of the world as determined one of the objectives of MDG goal by 2015. The micro finance model is based on '*providing banking services to doorsteps of the people*' who are relatively backward, deprived, marginalized, low income and excluded from financial mainstream. Therefore, it is one of the tools of '*financial inclusion*' as an emerging post-modern philosophy of equitable financial development. Increased access to finance and public confidence in financial system is one of the important objectives Nepal Rastra Bank Act, 2002 (including amendment of 2017). To achieve the objective, MFFIs are important tools. Third Strategic Plan of Nepal Rastra Bank (2017-22) has also focused to increase access to finance and inclusion. For prudential regulation of MFFIs, a separate directive has been issued since 2018 to regulate the micro financial sector.

Challenges of Micro-Finance in Nepal

Despite of policies, directives, priorities,

strategies, facilitations, privileges and rebates to the financial institutions, the situation of financial inclusion, access to finance, entrepreneurship development, financial consumer protection, social mobilization of the rural people and change in livelihood of marginalized people are in question. More than half of the youth peoples are reported out of financial mainstream, an unfair market situation is emerged in the micro-finance industry, the role players and activists of this sector are realized derailed from their financial and non-financial mission of poverty reduction. In the reference, some of the challenges of micro financial industry are explained briefly below.

1. **Increasing Rivalry:** From the liberalization perspective, the market competition is expected as useful to decrease the cost of resources and increase in quality of services. However, increase in numbers of service providers also invites collusion and a cut throat competition. Such an unhealthy competition may invite unassessed investment; promote sub-prime collateral, multiple banking and some possible undue benefits as well. Such practice may hamper client empowerment, credit plus practices and cost minimization negatively. Due to poor access of people in financial sector and low degree of financial inclusion, the number of financial service users is limited; market size is limited, which again invite a duplication of financing activities among service providers and users.
2. **Mission Drift:** Normally, the MFFIs are non-public deposit based financial institutions (except a few), where the deposit is only made by the members in limited amount. Basic commitment of the MFFIs is to contribute poverty reduction via cheaper, reliable, sustainable and accessible financing approach and practice. These days, MFFIs are claimed as a consumer of a heavy profit by levying

a heavy cost of lending to the rural, low income and marginalized people. They are realized to derail in their mission and social obligations. Some of the people are exploited as local landlords. Mission drift is an act of deviating or derailing the core objectives and functions of institution towards subsidiary, short term, merely the profit chasing and easier businesses. Such deviation of mission drift is an emerging challenge in micro financial sector.

3. **Sustainable Access to Finance and Inclusion:** Access mean different for different people, context and time. However, access to finance has two dimensions, demand and supply. Poor access of people in formal financial activities shows dependency of people in informal financing. Providing financial services to the new and existing clients/members by the institutions ensure the financial inclusion. The access of people is sustainable when they are motivated, enabled, empowered and facilitated towards the financial activities. Sustainability also depends on infrastructures such as legal provisions, market access, etc. A search of potential clients for financial business and also retain the existing clients for their sustainable service consumption ensure financial inclusion. Sustainable access to finance and financial literacy help to promote financial inclusion. However, the poor degree of access to finance and greater segment of financial exclusion are challenges of micro financial sector in Nepal. The NRB Act aims to increase access to finance and confidence of people in financial system. The financial inclusion has a development implication in underdeveloped countries like Nepal. MFFIs contribute in increasing access to finance, to achieve financial inclusion and thereby inclusive growth.
4. **Cost of Supervision:** Regulation and

supervisions of increasing number of MFFIs are big issues. However, the MFFIs are member-based and self-regulated institutions. When the MFFIs demand more flexibility and relaxation in deposit mobilization and credit supply; external regulation and supervision is inevitable. Accordingly, the cost of supervision with compare to small number of institutions is being increased. Therefore, increasing cost of supervision is also a challenge.

5. **Credit plus Approach:** The credit plus approach refers to education, health consciousness and sanitization, making the people financially literate, providing skill training, motivating to expenditure management and helping to making a financial goal of everyone's lives. Supplying credit is only a part of the micro-finance. Empowering the people may not be possible only with credit supply. Credit plus is an integrated approach to empower the members in terms of financing, community organizing, leadership training, entrepreneurship and other social aspects. Micro-credit and credit plus are taken as two facets of a same coin. The credit plus approach has featured the microfinance as a social business as well. Monetary policy for fiscal year 2064/65 has highlighted credit plus approach in microfinance. However, poor priority of credit plus approach by the service providers is a challenge of micro financial sector.
6. **Research and Innovation:** Access and inclusion of people in financial services in Nepal is poor, whereas the in-depth and academic studies are inadequate to diagnose the reasons. Only the systematic study targeted to the people can bring the practical remedies. Most of the financing modes and activities are supply driven. The financial literacy of people is very poor in Nepal. Standard and Poor study conducted

worldwide including Nepal, has found only 18 percent youths are financially literate in Nepal. The poor financial literacy has the implication of poor absorption capacity of the financial resources of the people. There is a gap of innovating a contextual financing for poverty reduction. Therefore, poor research and innovation environment is also a challenge.

7. **Scattered Licensing, Regulations and Supervision:** Legally, cooperative are licensed and regulated by Government of Nepal and MFFIs are licensed, regulated and supervised by Nepal Rastra Bank. However, a greater segment of rural and some urban areas are affected by informal financing such as Hundi, Dhukuti and personal transactions (with landlords, merchants, relatives etc). Similarly, cooperatives sector is beyond a prudential regulation and effective supervision framework. There is a need of an umbrella regulatory authority for all kinds of microfinance lending patterns in the country. Such a scatter licensing, regulating and monitoring process promotes poor coordination among regulator and service providers.
8. **Multiple Banking and mis-utilization of Credits:** Multiple banking and using the credit in otherwise purposes are emerging challenges both in rural and urban microfinance. Some people are enjoying multiple credits without assessing their financing needs and capacity to repay. Multiple credits are the situation in which a person enjoys the borrowing from more than one sources simultaneously. Similarly, borrowers are enjoying diversified use of credit in the areas. The borrowers borrow for a particular purpose but they use the money in other purposes, especially in unproductive areas such as marriage ceremony, entertainment, and religious purpose and in liquid investment where

the risk is relatively high. The multiple financing might invite the debt burden to the borrowers and thereby possible to enter the borrower into debt quicksand.

9. Credit Information: The mechanism of credit information is very useful to control the multiple financing and also to control the multiple defaults in micro-financial industry. In micro-financial field, there is lack of strong, systematic and reliable credit information. However, there is a unified directive to MFFIs for credit information. But the enforcement of the directives and its provisions are challenging. Therefore, the credit information mechanism is better to develop in local and limited areas so that certain MFFIs within the areas could benefit the credit information.

10. Financial Literacy: Financial literacy is one of the sources of financial inclusion, access to finance and financial consumer protection. However, financial inclusion is a situation of equal, fair and sufficient environment of involvement into formal financial activities where and when they need. The women, low income and marginalized people, conflict victims and poor people are excluded from the financial mainstream primarily due to poor financial literacy. The level of financial literacy of Nepali is yet to study. Financial literacy is a demand side factor affecting access and inclusion in finance. For this, a directive to MFFIs is necessary to issue to educate their members. Nepal Rastra bank has issued directive for the financial service providers covering some aspects of financial literacy. Similarly, NRB has formulated Financial Literacy Framework, 2020. An international study has reported that only 18 percent of Nepali youths are financially literate. Therefore, poor level of financial literacy of financial service consumer is a challenge in micro financial sector.

11. Effects of Globalization: Increasing pace of globalizations in underdeveloped countries like Nepal is a challenge rather than opportunity. Major hit of globalization in Nepal is reflected in small and cottage industries. Protecting the business from external rivals is a big question. Effects of globalization are quite difficult to control, but it could be minimized. The business diversification, focus on local products, protection of micro, small and cottage industry under WTO mandate for underdeveloped countries, focus on consuming local products can manage the increasing negative consequences of globalization. Market capture from import limits the effects of micro credits. Globalized market has some negative effects in small enterprises and thereby helps in hampering micro financial sector.

12. Modes of Financing: There are two modes of micro-financing in Nepal, i.e. in group guarantee and against the collateral of fixed assets. There is a debate between the regulator and microfinance practitioners that whether there should be both the modes of financing. There is a need of a discourse on proper modes of financing in micro-finance.

13. Public Deposits: Mobilizing the public deposits by MFFIs demands an extra supervisory compliance for the security of such deposit. Theoretically, member-based institutions are self-regulated. MFFIs cannot mobilize public deposit due to high cost of the deposit from the market. Another, the low income and marginalized people have low propensity to save, due to which they have less capacity and propensity to save. Therefore, the micro financial institutions desired for collecting public deposits should be ready for prudential regulation.

14. Micro-Credit Limits: The monetary policy determines the credit limits in

MFFIs. However, the MFFIs demand a higher amount of credit so that they could finance to some larger enterprises. Principally, microfinance is for more people in promoting micro enterprises. Micro financial institutions do not have assessment of how much credit limit could uplift the minimum level of livelihood of microfinance members. Monetary policy, for the fiscal year 2076/77, determines a ceiling of NPR 300 thousands and 700 thousands for group guaranteed and collateral guaranteed ceiling of micro credit respectively.

- 15. Financial Sustainability of the MFFIs:** MFFIs of Nepal depends on promoters, members and institutional share, donor's financial aids and members' deposit. The low income people can save less due to their low marginal propensity to save and spend more in consumption expenditure due to their high marginal propensity to consume. In such, member deposit has limitation. Similarly, financial aid model of financing has also limitation due to its uncertainty. The possibility of government funding is quite difficult, whereas the private investors seek more profit and thereby increase their cost of fund. In such, how to sustain the microfinance institutions in terms of their resource mobilization is a big issue. In such, provision of mandatory credit contribution by BFIs as deprived sector credit is the significant and sustainable source of fund for MFFIs.
- 16. Consolidation of MFFIs:** Micro financial institutions are major channels of increasing access to finance and enhancing financial inclusion but, the concentration of MFFIs is in urban areas. However, the ideal number of MFFIs is difficult to determine, the discourse and actions of consolidating these institutions have been started. For

this, NRB has introduced some privileges for consolidation. Those privileges are relaxing the cooling period to BODs and CEOs, Increase of microcredit ceiling from NPR 10 lakhs to 15 lakhs, the employees' remuneration could be mobilized as deposits in institution, relaxing the time period for maintaining the capital fund ratio, relaxing the time for single obligor limits.

Conclusion

Micro-finance is an important tool for reducing poverty, maintaining social cohesion, empowering women and achieving inclusive growth. Micro-financial model of financing is more relevant in poverty alleviation in underdeveloped countries like Nepal. Despite the several microfinance interventions, the poverty situation of low income people is still very poor. The situation includes two facets: inadequate supply of financing and poor absorption capacity of people. To curb the situation, an integrated policy and interventions are necessary. Similarly, providing financial empowerment and supplying the financial resources are necessary but not sufficient because there are other several factors to affect the situation. An integrated model from both the demand and supply side is recommended because scattered modes and models of micro-finance have poor effects in poverty reduction. Moreover, numerical expansion of such institutions invites an increasing rival situation. Alternatively, cooperatives model has more effectiveness. However, the cooperatives are beyond a strong regulatory umbrella. The cooperatives model is also recognized and realized as a third pillar of economic development of the country. The above challenges are necessary to address by policy makers, financial service providers and financial service consumers for improve the effectiveness of micro financial sector in financial sector development.

Economic Regulation: Rational, Process, Issues and Prospects

✍ Ram Babu Nepal*

The care of human life and happiness, and not their destruction, is the first and only object of good government.

*Thomas Jefferson (1743-1826)
Third President of the United States*

Introduction

People from all walks of life irrespective of their origin, profession, geographic location and age are concerned mainly with the role of government in promoting their wellbeing, providing assurance that their interests are protected and they are treated fairly. People assess government performance of government in the light of those responsibilities. Public interests can be best ensured mainly by: (a) guarding people from the negative consequences from the unhindered interest of business community of making higher profit without considering interest of consumers; (b) regularly monitoring the quality of products and services sold/delivered; (c) keeping public aware of their rights and duties towards societies. Trust on government depends largely on making people aware of plans and programs of government, clearly enunciating the fidelity to the objects of the government and the knowledge of the means to achieve those objectives.

Governments at central, province and local levels should engage in activities for the promotion of social and economic justice to ensure the happiness and prosperity of citizen as a watchdog for the public interest.

This article attempts to introduce economic regulation, need, process, major issues and prospects with special reference to practice in Nepal.

Regulatory Administration and Economic Regulation

We all aspire to make our society and nation civilized, fair, just and forward looking. Regulations are indispensable to the proper functioning of economies and societies and contribute in meeting those aspirations. They are major instruments of maintaining law and order. Regulations generally intended to ensure that economic and social behavior of concerned individuals and firms are in accordance with established practices and principles. It is imposed through rules and backed by the use of penalties and sanctions.

Regulation has acquired growing importance as an instrument of achieving socio-economic objectives. Government exercises effective political and economic sovereignty and control over the country's resources through regulatory administration. Governments have initiated policies and procedures to promote and strengthen regulatory bodies and agencies. Regulatory activities vary considerably, often

* Former Assistant Auditor General

reflecting large inadequacies in policies, organizational structures and procedures. Increasing emphasis is now being placed at the national level on a more flexible regulatory administration to enforce compliance with established policies and requirements in various political, economic and social spheres.

Regulation of economic activities is an important aspect of regulatory administration. It starts from the rules that allows to can enter a business (entry controls) and what prices they may charge (price controls). They underpin markets, protect the rights and safety of citizens and ensure the delivery of public goods and services. Economic Regulation is a set of restrictions promulgated by government administrative agencies through rulemaking supported by a threat of sanction or a fine. The main objectives are: (1) to prevent markets' failures, in other words, situations in which markets do not efficiently organize production or allocate goods and services to consumers; (2) to ensure healthy competition in markets; and (3) to institutionalize systems and processes of integrating economic activities to protect interests of producers, distributors and consumers. 'Regulation has a threefold aspect. The first aspect of regulation comprises government action to induce, encourage and promote the private sector for development, be it economic or social. This may be termed as a 'positive' aspect. It includes encouraging private individuals or organizational units to contribute to raising the living standards of the people, to facilitate the building of the infrastructure necessary for development of the economy and to protect the rights of women, working classes, minority communities and so on. The second aspect of regulation, which is a 'negative' one in essence, is understood to prevent or discourage private individuals or units from undertaking

certain activities which are against the interests of the country. Examples of negative regulation include prohibiting sale and use of narcotics which have a harmful effect. The third aspect of regulation is creative. It comprises government action to create competition at the national and international levels with a view to improving the performance of public sector enterprises.¹ The principles for economic regulation are to:

- reaffirm the importance of, and the Government's commitment to, stable and predictable regulatory frameworks to facilitate efficient investment and sustainable growth;
- set the framework for ensuring greater clarity about the respective roles of Government, regulators and producers, and to establish greater coherence in an increasingly complex and interlinked policy context to protect public interests; and
- Specify the characteristics of a successful framework for economic regulation to guide policy makers in assessing future developments.

The major benefits of regulation are as follows:

- 1) Sets technical standards that help in securing optimum benefits from economies of scale;
- 2) Promotes genuine competition in business and tackles obstructions in the flow of information on complex products and operations;
- 3) Protects consumers from the desire of making higher profits without ensuring quality and quantity.
- 4) Establishes healthy business practices.
- 5) Creates conducive environment for new

1 R. K. Sapru – *Development Administration*, Sterling Publishers Private Limited, 1994, p. 141

startups.

The scope of economic regulation can be presented as follows:

Let us examine how instruments of economic regulations influence these economic activities.

- 1) **Production** – It is the foundation of an economy. No other activities can move ahead in absence of production. It is a process of combining various material inputs and immaterial inputs (plans, know-how) in order to make something for consumption (output). It is the act of creating an output, a good or service which has value and contributes to the utility of individuals. Regulation of production is crucial mainly to prevent unethical mixture of chemical and inputs which threatens life of consumers and interest of users. Quality assurance of products and services is critical task of regulating production and ensuring genuine products are made available in market.
- 2) **Distribution** – It helps to make production usable and to meet needs of its consumers. Means of transport play a leading role in distribution process. Controlling of unethical business practices such as syndicate and cartel is crucial to prevent hoarding, price rise (inflation) and artificial shortage of essential commodities.
- 3) **Exchange** –It is mostly about price determination. Price is basis of exchange and the most critical factor in augmenting exchange and trading process. The volume of sales is largely determined by the level of price. In free market concept, it is expected that businessmen have s power to determine the price of goods and services they deal with. But this does not always fit because consumers may not be aware of market mechanism and determine independently what they should buy and what should

be its reasonable price. In this situation there is a role for regulatory agencies to protect interests of ordinary consumers by reviewing pricing mechanism.

- 4) **Consumption**– It is a matter of personal choice of individual consumer. However, there is room for regulatory agencies to regular monitoring the quality of consumable items to protect interest of consumers. Therefore,

Regulatory agencies implement and enforce laws enacted by legislatures. Enforcement involves the monitoring and investigation of businesses for compliance. If a business violates a regulation, the agency is usually vested with the authority to impose a penalty. They create the “rules of the game” for citizens, business, government and civil society. They underpin markets, protect the rights and safety of citizens and ensure the delivery of public goods and services.

There are various regulatory instruments in practice. The most common and frequently used instruments are price, output, and rate of return (in the form of profits, margins or commissions), disclosure of information, standards and ownership ceilings. It is the application of law by government or independent administrative agencies for various purposes, including remedying market failure, protecting the environment, and economic management.

All forms of regulation may not be mandated or imposed by government. Many professions adopt self-regulation, i.e., develop and self-enforce rules commonly arrived at for the mutual benefit of members. Self-regulation may be adopted in order to maintain professional reputation, education and ethical standards. Governing bodies may also act as a vehicle to set prices, restrict entry and ban certain practices (e.g., advertising in order to restrict competition).

Business community also emphasize on deregulation. It refers to the relaxation or removal of regulatory constraints on firms or individuals. They argue that it promotes competition and market-oriented approaches toward pricing, output, entry and other related economic decisions. However, it requires voluntary compliance with good business practices and business ethics and standards.

Rational of Economic Regulation

It is a complex issue often leading to controversy between business community (industry, trade and service sector). In a developing country like Nepal, economic regulation is crucial for the healthy growth of economy and social institutions. The major rationales for economic regulation are as follows:

- (a) Curb potential market power and increase efficiency or avoid duplication of facilities in cases of natural monopoly.
- (b) Protect consumers and maintain quality and other standards including ethical standards in the case of professional services provided by doctors, lawyers, etc.
- (c) Prevent excessive competition and protect suppliers from unstable output and low price conditions, to promote employment and more equitable distribution of income.

Article 51 Constitution of Nepal 2015 related to policies of the state provides different key policy guidelines. Point (7) of sub-article 51 (d) states 'to protect the interests of consumers by maintaining trade fairness and discipline by making national economy competitive, while ending activities such as creating black marketing, monopoly, artificial scarcity and restricting competition.' Excessive competition, sometimes also called ruinous competition, is a controversial term without precise meaning in economics. It usually refers to a condition

of excess capacity and/or declining demand in an industry, which causes prices to fall to the level of average variable costs, discouraging new investment and causing some incumbents to leave the industry until capacity is reduced to the point where supply once again intersects with demand at a price sufficient to cover all costs. When regulatory authorities interfere with this process by setting minimum price levels, excess capacity and its attendant resource misallocation will tend to persist in the industry. Many economists use this as an example of the use of regulation to promote the private interests of producers at the expense of the public interest. All forms of regulation may to be mandated or imposed by government. Many professions adopt self-regulation, i.e., develop and self-enforce rules commonly arrived at for the mutual benefit of members. Self-regulation may be adopted in order to maintain professional reputation, education and ethical standards. They may also act as a vehicle to set prices, restrict entry and ban certain practices (e.g., advertising in order to restrict competition).

Process of Economic Regulation

Various regulatory instruments or targets exist. Prices, output, rate of return (in the form of profits, margins or commissions), disclosure of information, standards and ownership ceilings are among those frequently used. It is the application of law by government or independent administrative agencies for various purposes, including remedying market failure, protecting the environment, and economic management. They underpin markets, protect the rights and safety of citizens and ensure the delivery of public goods and services. The major processes can be presented as follows:

A nation's economy operates with a huge and growing amount of regulation. Sometimes, the number of regulations makes difficult to follow a specific path. This is one of the major issues in enforcing regulations.

There are various agencies which play different role in regulating national economic activities. Parliament, parliamentary committees, board of directors, police administration and specialized regulatory agencies play their distinct role in different phases.

Major Issues in Enforcing Regulatory Instruments

- Hard to find evidence of anti-competitive behavior;
- Lack of coherence between spoken or written evidence;
- Conflicting or asymmetric information;
- Complex and conflicting information;
- Fear of fines or other control mean that there is strong incentive to conceal collusion; and
- Lack of clarity in the authority of regulator power and lack of resources to regulators.

Prospects of Strengthening Regulatory Administration

A government which values public interests, fairness and justice and creating enabling environment for sustainable economic growth cannot and should not ignore the significance of competent regulatory administration. Government should consider the following factors to make economic regulation effective:

- 1) Promote independence and accountability of regulatory agencies – Fair enforcement of regulation demands independence (planning, execution and reporting) and measures of making regulatory agencies accountable for their action and results achieved.
- 2) Ensure coordination – Multiple agencies are operating to regulate economic activities. They play complimentary roles. Coordination between these agencies is crucial to make regulation effective and results oriented.

- 3) Strengthen regulatory agencies – Establishing agencies is not sufficient. They should be provided with reasonable amount of resources (finance, equipment, human resources, know-how and legal authority to discharge their obligations. In a number of occasions, these elements are not considered seriously and later criticized for not being capable deliver services as expected. The effectiveness of economic regulation depends on the institutions and rules that facilitate it. Economic regulators have been established at arms-length from the day-to-day operations of government. Both theory and experience revealed independence has been a central in upholding confidence in regulatory agencies.

Concluding Remarks

Healthy and sustainable growth of national economy demands critical balance between the authorities to regulate and creating a stable and predictable environment for investment. It is crucial to protect interests of consumers and also investors. This also helps to build confidence on public institutions and strengthen social cohesion.

Selected References

- The constitution of Nepal –Law Books Management Board, Ministry of Law, Justice and Parliamentary Affairs, 2016
- R.K. Sapru – Development Administration, Sterling Publishers Pvt. Ltd., 1994
- RumkiBasu - Public Administration: Concepts and Theories, Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2013
- Richard A. Posner – Theories of Economic Regulation, Article published in National Bureau of Economic Research (BNER) Journal, 1974

Nexus of Forensic and Legal Audit to Control Bank Fraud

✍ Jugal Kishor Kushwaha*

Forensic Audit

A forensic audit is an examination and evaluation of a firm's or individual's financial records. During a forensic audit, an auditor seeks to derive evidence that could potentially be used in court. A forensic audit is used to uncover criminal behavior such as fraud or embezzlement. When you are a forensic auditor, you specialize in a particular brand of accounting. Smaller firms may not have a forensic auditor on the payroll, but most large, commercial accounting firms have forensic auditing departments.

A forensic audit examines and evaluates a firm's or individual's financial records to derive evidence used in a court of law or legal proceeding. Forensic auditing is a specialization within accounting, and most large accounting firms have a forensic auditing department. Forensic audits require accounting and auditing procedures and expert knowledge about the legal framework of such an audit.

Forensic audits cover a wide range of investigative activities. A forensic audit is often conducted to prosecute a party for fraud, embezzlement, or other financial crimes. In the process of a forensic audit, the auditor may be called to serve as an expert witness during trial proceedings. Forensic audits could also involve situations that do not include financial fraud, such as disputes related to bankruptcy filings, business closures, and divorces.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

Importance of Forensic Audit

(A) *Corruption or Fraud*

Conflicts of Interest- when a fraudster uses their influence for personal gains to the company's detriment. For example, if a manager allows and approves inaccurate expenses of an employee with whom he has personal relations.

Bribery- offering money to get things done or influence a situation in one's favor.

Extortion- the wrongful use of actual or threatened force, violence, or intimidation to gain money or property from an individual or entity.

(B) *Asset Misappropriation*

Asset misappropriation is the most prevalent form of fraud. Examples include: misappropriating cash, submitting falsified invoices, making payments to non-existent suppliers or employees, misusing assets (like company equipment), and stealing company inventory.

(C) *Financial Statement Fraud*

A company can get into this type of fraud to try to show that its financial performance is better than it is. The goal of presenting fraudulent numbers may be to improve liquidity, ensure that C-level executives continue to receive bonuses, or cope with the pressure to perform.

Process of Forensic Audits Work

The process of a forensic audit is similar to a regular financial audit-planning, collecting evidence, writing a report-with the additional step of a potential court appearance. The attorneys for both sides offer evidence that either uncovers or disproves the fraud and determines the damages suffered. They present their findings to the client and the court should the case go to trial.

(A) *Planning the Investigation*

During the planning stage, the forensic auditor and team will plan their investigation to achieve objectives, such as

- Identifying what fraud, if any, is being carried out
- Determining the period during which the fraud occurred
- Discovering how the fraud was concealed
- Naming the perpetrators of the fraud
- Quantifying the loss suffered as a result of the fraud
- Gathering relevant evidence that is admissible in court
- Suggesting measures to prevent such frauds from occurring in the future

(B) *Collecting Evidence*

The evidence collected should be adequate to prove the fraudster's identity (s) in court, reveal the fraud scheme's details, and document the financial loss suffered and the parties affected by the fraud.

A logical flow of evidence will help the court in understanding the fraud and the evidence presented. Forensic auditors are required to take precautions to ensure that documents and other evidence collected are not damaged or altered by anyone.

(C) *Reporting*

A forensic audit requires a written report about the fraud to be presented to the client to proceed to file a legal case if they so desire. At a minimum, the report should include

- The findings of the investigation
- A summary of the evidence collected
- An explanation of how the fraud was perpetrated
- Suggestions for preventing similar frauds in the future-such as improving internal controls

(D) *Court Proceedings*

The forensic auditor must be present during court proceedings to explain the evidence collected and how the team identified the suspect(s). He or she should simplify any complex accounting issues and explain the case in a layperson's language so that people who have no understanding of legal or accounting terms can understand the fraud clearly.

Legal Audit

A legal audit focuses on a single aspect of your business and analyzes your legal position. A legal audit ensures that no hidden risks exist within your company. The problems a legal audit identifies are those that put your company at risk for penalties and litigation.

While a legal audit performs an in-depth analysis of one area of your company, it is not so intrusive as to interfere with your company's day-to-day operations.

Possible topics addressed in a legal audit include the following:

- Choice and structure of business entity;

- Acts of the board of directors and supporting documentation;
- Intellectual property protection;
- Methods of marketing and distribution
- Any pending and future litigation;
- Estate planning;
- Insurance coverage;
- Human resource practices, including hiring and firing;
- Employment agreements;
- Securities law compliance;
- Antitrust and related government regulations;
- Product liability;
- Environmental law; and
- Sales and collection practices.

Not all of these topics may be relevant to all the business. A legal audit's depth and complexity depend on the company's size. Additionally, the type of business in which the company is engaged, the number of shareholders and employees it has, and whether the business is in a regulated industry also play a large factor in the legal audit's scope.

Necessity of a Legal Audit

As a growing business, it's essential to identify potential issues or liability before they become an actuality. The most significant benefit of a legal audit comes from discovering compliance issues before they cost your company in penalties or litigation.

There are myriad risks that you may expose the company to by failing to get a legal audit.

A. Accounting Risk

Failure to maintain accurate accounting records for the business or mixing personal

assets with those of the business increases liability risk for the company.

B. Compliance Risks

Failure to obtain all required permits and licenses for your business leads to fines, penalties, and in some instances, closure of the company. It can also face penalties and liability for failing to comply with various state and federal laws governing things like data security, marketing, and safety standards.

C. Human Resource Risk

Failure to have employment handbooks, employment agreements, and general employment policies increases civil liability risk from past and present employees.

D. Corporate Compliance Risk

Failure of the board of directors to keep accurate records and minutes of decisions made in meetings subject the company to liability by shareholders and investors.

E. Reporting Risks

Failure to accurately report on company performance each quarter leaves the company open to possible default by investors and lenders.

The legal audit serves to identify these potential issues as they apply to company's specific circumstances. A legal audit can provide the following benefits:

- Giving investors and lenders reason to have confidence in your company;
- Achieving profitability or increase your profit margin by spotting operating inefficiencies and serious fraud issues;
- Simplifying the tax process;
- Avoiding liability; and
- Helping you obtain specific business certifications that require legal audits

Gaining an annual picture of your business through a legal audit can increase productivity, boost revenue, and reduce unnecessary operating expenses.

Legal audits may be completed on many topics at one time or may progress in phases. A legal audit is often initiated when new management takes over and a company wants to make sure they start with a clean slate. A costly mistake may also trigger a legal audit. It's wise to consider an annual legal audit for your business in the absence of these occurrences. The survival of any business requires preparation, organization, and responsiveness. A legal audit provides these protections for business.

Legal Audit Checklist

Items on the checklist may not be relevant to all organizations. This list is not intended to be exhaustive and it may not include all relevant legal issues.

Corporations and Governance

- Review Articles/Certificate of Incorporation and Bylaws
- Review Board of Directors committee structure and committee charters
- Review Board of Directors and committee minutes
- Review corporate structure, including affiliates and joint ventures
- Verify that state corporate filings, including annual reports, have been made
- Review whether corporate registration and/or filings should be undertaken in other jurisdictions
- Review governance-related policies, including conflicts and ethics
- Review insurance coverage

Federal Tax Law Compliance

- Tax-exempt status,

- Political campaign activities
- Lobbying
- Unrelated business income
- Related organizations and their activities
- Excess benefit transactions
- Rebuttable presumption
- Automatic excess benefits
- Public vs. private foundation status

Other Federal Regulatory Compliance

- Foreign Corrupt Practices Act
- Export controls
- Economic sanctions Lawyers
- Anti-terrorism
- Government grants and contracts
- Lobbying registration and disclosure;
- Byrd Amendment likely referenced in grants
- Foreign bank accounts

State and Local Tax

- State tax-exempt determination letter and tax filings
- Unrelated business income
- Sales, privilege, excise, franchise taxes
- Employment taxes and workers compensation

Fundraising and Access to Capital

- State fundraising registration and reporting
- Planned gift activities -- charitable gift annuities, split interest trusts
- Internet solicitations
- Federal tax law substantiation requirements
- Access to loans and equity investments, including program related investments

Website and Internet

- Review website;
- review procedures for content monitoring
- Determine whether domain names infringe on another organization's trademarks or service marks
- Use of trademarks
- Third party content
- Consents for use of content and website links
- Privacy policy and confidential information
- Charitable solicitations
- Review policy for links to/from other sites

Intellectual Property

- Verify status of trademarks, trade names, domain names, and copyrights
- Determine whether other proprietary information should be protected
- Review policies and third party agreements relating to non-disclosure of confidential information
- ownership of intellectual property created by employees and contractors Review procedures for maintaining confidentiality of trade secrets
- Review licenses, contracts and other agreements relating to intellectual property and compute
- Software to which the organization is a party or a third party beneficiary Grants likely to have IP provisions that would include provisions re allocation of rights and
- Requirements for protection of rights.

Document Retention Policies

- Should the organization have a retention policy

- Review existing policy for both hard copy and electronic documents
- Check grants for document retention requirements and then check policy for conformance.
- Verify the existence of a policy against altering, destroying, or concealing documents in the event

Communications

- Review policies re public statements and speaking to the media

Human Resources and Employee Benefits

- Review employee manuals, handbooks and policies
- Review whether individuals are properly classified as employees and independent contractors
- Review compliance with federal requirements for documentation of citizenship of employees
- Review compliance with federal and state laws prohibiting various forms of discrimination
- Review job application form, standard job posting and recruiting materials
- Review employment contracts and letter agreements
- Review procedures and practices for use of temporary workers
- Review procedures and practices for terminating employees
- Review existing tax qualified benefit plans
- Review non-qualified deferred compensation plans
- Review fringe benefits
- Review severance plans or policies

Leases

- If organization planning to lease space, guidance on key issues
- If organization has entered into a lease, review to determine compliance with its provisions
- Consider option provisions and dates for exercise

Contracts

- Review significant contracts and schedule notification of contract renewal dates
- Verify compliance with representations and warranties
- Determine policy for internal contract review, external review by counsel, execution of contracts
- Determine whether there are contracts with related parties and whether there was compliance
- with procedures for disclosing conflicts of interest
- Determine whether there are business relationships not covered by a written agreement

Financial

- Review internal/external audit procedures
- Review management letter for the last three independent audit cycles
- Review internal control procedures
- Review audited financial statements for last three cycles
- Lawsuits Existing or threatened

Lawsuits

- Lawyers Helping Social Entrepreneurs Change the World

Legal Barriers

- Legal barriers that affect day-to-day operations

- Consider other legal barriers, including barriers to growth and success

Forensic and Legal Audit in Banks

Forensic audit is a process of conducting the audit of an organization or of an individual's financial information, to produce the same as evidence in the court. The forensic auditor's report may help to nail and prosecute the parties involved in fraud, embezzlement or for other types of financial misappropriations.

In banks, forensic audit signifies to an examination and evaluation of all type of decisions taken by the bank and also the basis on how decisions were taken. The audit reviews the discretionary power of the person who has taken the decision on sanctioning the limit or allowed excess in excess of delegated authority, whether the decision was taken in haste or after inordinate delay, whether excess granted over the sanctioned limit/drawing power was promptly reported to controlling office, whether the mistakes are repeated several times etc. The audit report similarly covers the credit decisions, investment decisions, and leakage of income, expenditure in excess of delegated power, deviation and violation of guidelines etc. The audit report also mentions about all remedial steps initiated by the bank.

The scope of forensic audit includes identifying deficiencies in system and procedure by the bank and comparing the same with their peers in banking industries. The audit shall identify and report the illegalities in recruitment, promotions, and transfers, besides unlawful activities practiced by the bank in violation of rules and regulations which have ramification on the reputation of the bank, loss to the customers and threat to the economy.

The scope of the legal audit by the banks are different from the legal audit of other sectors. RBI vide its circular No.2012-13/524 / DBS.FrMC.BC.No.7/23.04.001/2012-13 dated

Jul 07, 2013 directed the banks that they should also subject the title deeds and other documents in respect of all credit exposures of Rs.5 crore and above to periodic legal audit and re-verification of title deeds with relevant authorities as part of regular audit exercise till the loan stands fully repaid. The apex bank also directed all the banks that during the course of the audit, auditors may come across instances where the transactions in the account or the documents point to the possibility of fraudulent transactions in the account. In such a situation, the auditor may immediately bring it to the notice of the top management and if necessary to the Audit Committee of the Board (ACB) for appropriate action.

The banking regulator said that it was brought to their notice that certain non-performing or performing loans of questionable standards had been packaged by some banks and sold to Securitization Companies / Reconstruction Companies which were subsequently found to have been originated fraudulently. Therefore, banks were directed to ensure that the pool of assets being sold does not contain any loan originated fraudulently or has been classified as fraud as on the date of sale, while packaging and selling performing or non-performing assets.

Banks were instructed by the apex bank that the review note should be furnished to the board or audit committee of the board of the bank at quarterly intervals mentioning the number of loan accounts due for legal audit for the quarter and how many accounts were covered. The review note shall comprise (a) the list of deficiencies observed by the auditors, (b) steps taken to rectify the deficiencies, (c) number of accounts in which the rectification could not take place, (d) course of action to safeguard the interest of bank in such cases, (e) action taken on issues pending from earlier quarters.

References:

- Koutoupis, Andreas. Corporate Governance and Internal Control Systems. Athens: Economic Chronicles Journal – Issue Number 126 (March-April 2004).
- McNamee, David and Selim, M. Georges. Risk Management: Changing the Internal Auditor's Paradigm. Altamonte Springs, FL: The Institute of Internal Auditors, 1998.
- Lopez, I., Lopez, F. and Pastor, S., 2010. Predicting Bankruptcy Using Neural Networks in the Current Financial Crisis: A Study of U.S. Commercial Banks. [Online] Available at: [Accessed on 10 September 2012].
- Official Gazette of Republic of Serbia, 2006. Law on Accounting and Auditing. [Online] Available at: [Accessed on 4 September 2012].
- Selim George, McNamee, The Risk Management and Internal Auditing Relationship: Developing and Validating a Model, International Journal of Auditing, Vol.3, pp. 159-174, 1999.
- Selim George, McNamee, Risk Management and Internal Auditing: What are the Essential Building Blocks for a Successful Paradigm Change?, International Journal of Auditing, Vol.3, pp. 147-155, 1999.
- Standards and Guidelines for the Professional Practice of Internal Auditing. London: The Institute of Internal Auditors-U.K., 2004.
- Rittenberg, E., Schwieger, J. and Johnstone, M., 2008. Auditing: A Business Risk Approach. 6th ed. Toronto: Thomson South-Western.
- Whittington, R. and Pany, K., 2008. Principles of Auditing & Other Assurance Services. 16th ed. New York: McGraw-Hill/Irvin.
- <https://bankingschool.co.in/loans-and-advances/forensic-audit-in-banks/>
- <https://bankingschool.co.in/loans-and-advances/legal-audit-in-banks/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_auditing
- <https://www.google.com/search?q=legal+audit>

Determinants of Currency Demand

✍ Tika Ram Timilsina*

Introduction

After the end of barter era, currency traces back its history from ancient precious metal coins, paper notes to today's different forms of virtual currency like bit-coins or different crypto currencies. In present context currency comprises of both coins as well as bank notes. Currency still retains its validity even after emergence of various forms of payment alternative and serving as prominent medium of exchange. People hold currency for different purposes basically for daily transaction (transaction motive), to combat contingencies (Precautionary motive) as well as to receive gain from the exchange differentials (Speculative motive). Keynes in his general theory (1956) stated that speculative demand for money has significant role in extending depression. Cagan (1956) found that in hyperinflations the velocity of currency in circulation (CiC) soars. Fact has illustrated that "Shadow economy" also has strong influence on demand for currency.

Currency in circulation is the sum of currency held by the public, vault cash of the banks and financial institutions and coins in circulation. It is the differential of total note issued by monetary authority less notes in banking department of central bank and deposit of banks and financial institution in central bank. In Nepalese context Nepal Rastra Bank is the central authority for the currency management. It does so from its currency management department in Kathmandu and other provincial offices. Nevertheless, note chest are also managed in different part of the nation entrusting

certain commercial banks for the management. More broadly currency management includes activities such as planning for printing/minting, issuing and distribution of notes/coins and destruction of soiled notes obtained from BFIs and general public. The article attempts to review some relevant literature, cross country comparison of selected countries and discuss the major microeconomic and macroeconomic factors influencing currency demand.

Literature Review

Raj, Bhattacharyya, and et. All (2020), conducted study taking annual data of India from 2004 to 2019 and concluded that:

- (i) currency in circulation shows weekly and monthly seasonality apart from exhibiting significant variations during festivals and elections;
- (ii) an increase in the number of digital (card) transactions dampens currency demand in the short-run; and
- (iii) The long-run income elasticity of currency in circulation is unity.

Nachne, D.M., Chakraborty, A.B., and et.

All, found that

- (i) Currency circulation has increased at a faster pace in comparison to the growth in nominal GDP. Despite the emergence of various alternatives to cash-based transactions, currency retains its pre-dominance.
- (ii) The increase in currency, broad money and

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

household financial saving in relation to GDP is reflective of the transition of a low income underdeveloped economy towards an economy characterized by increasing monetization and commercialization.

- (iii) During the past four decades, there has been a significant change in the composition of currency circulation across denominations. The average value of a currency note (for denominations of Rs.10 and above) increased nearly eight-fold while there was 18 fold rises in the price level. Thus, the average value of a note did not keep pace with inflation.
- (iv) The trends in currency circulation at individual denomination level show considerable fluctuations, which rendered econometric modeling complex. Its analysis needs further refinement to take into account other factors, such as currency substitutes for payment (such as credit/debit cards, internet banking and cheque payments).
- (v) There exists a co-integrating relationship between currency circulation, GDP, WPI and deposit rates based on annual data. The income elasticity of currency was found to be somewhat higher in comparison to the long-term elasticity observed in similar studies for advanced countries
- (vi) The study has also established co-integrating relationships between different groups of currency notes with per capita GDP, WPI and other explanatory variables, although the findings were not very robust.

Dias, A., (2020)., conducted study of 12 European countries taking data from 2002 to 2007 and found that

- (i) Cash still holds an instrumental role in the way we pay and 'save' and
- (ii) Strong international role of currency

& participation in a monetary union complexify the compilation of cash in circulation.

Tagat, A., (2020)., analyzing the annual data of India from 1970 to 2017 and concluded that

- (i) Facilitation for digital transactions and alternate payment system has begun but they are not as preferred as cash.
- (ii) With changes in payment technology, there is possibility that cash will be used in the parallel economy. Theory, however, suggests that innovations in payments and settlement systems would first affect small and medium value banknotes, only part of which is indicated from the results.
- (i) While using annual non stationary data period ranging from 1970 to 2016 unable to find existence for long-term relationship between factors affecting currency demand. However, denomination wise analysis of currency identified significant impacts of tax-to-GDP ratio and unemployment levels on the use of small and large bank notes. As short-term interest rate increases there is reduced demand in currency of large denomination.
- (ii) Informal sector doesn't rely on large bank notes on wage payment. Large value currency comprises of 70% of total currency and found to be sensitive with interest rate therefore any monetary mechanism aimed at reducing reliance on cash could potentially operate through the interest rates.

Crosscountry Review

i. Currency-GDP ratio

The currency demand is mostly determined by the GDP growth of any country. There is direct relationship between GDP growth and currency demand. There is no significant fluctuation in currency to

GDP ratio of the selected countries. Even in advance countries like Japan have large currency GDP to ratio. Study has shown that low saving rate and inflation of Japan is responsible for the higher ratio. Similarly United States (US) also showing somehow constant ratio through out the period. Study conducted in US revealed that the international demand for dollar is

the major determinant for the increasing demand. Nepal showing sustained growth in currency to GDP ratio. The currency GDP ratio of Nepal ranges from 10.2 percent to 22 percent in the analysis period. The demonetization imposed by Indian government at the end of 2016 has lowered the currency GDP ratio to 9.4 percent in India in 2017.

Currency GDP ratio								
year	Bangladesh	India	Japan	Nepal	Pakistan	Philippines	Sri Lanka	USA
2010	9.4	9.0	17.1	10.2	10.7	5.4	4.0	5.8
2011	9.8	10.2	17.6	10.1	9.3	5.6	4.2	6.1
2012	10.4	10.8	17.6	11.9	9.8	5.6	4.2	6.6
2013	11.2	11.5	18.0	12.9	9.9	6.0	4.3	7.0
2014	11.6	11.3	18.6	14.4	9.7	6.6	5.1	7.2
2015	12.2	11.6	19.2	17.0	11.1	6.7	5.7	7.6
2016	13.8	12.5	19.8	18.8	12.3	7.0	6.1	7.9
2017	14.7	9.4	20.3	19.4	12.9	7.4	6.4	8.2
2018	15.3	12.4	20.7	20.9	13.7	8.2	6.6	8.6
2019	15.4	15.7	21.1	22.0	14.6	8.7	6.6	8.9

ii. Currency in Circulation: Annual Growth Rate

The currency demand is determined by the various macroeconomic as well as macroeconomic factors. With the execution of demonetization in India, the growth rate of CiC is negative for year 2017. With adverse impact in economic growth due to Covid-19, the annual growth rate of CiC in most of the selected countries is decreasing 2019 comparing previous years. Evidences

has shown that during crisis; natural as well as humanitarian such as terrorist attack people prefer to hold cash to avoid uncertainty. Pakistan has gone through major terrorist attack in 2015 therefore; annual growth rate of CiC is higher comparing other years. The annual growth rate of CiC is much higher in case of Sri Lanka in year 2014 and 2015 is due to the severe external sector crisis and challenging policy reform steps the authority has taken.

CiC- Annual growth rate								
year	Bangladesh	India	Japan	Nepal	Pakistan	Philippines	Sri Lanka	USA
2010	28.9	13.6	1.6	12.9	16.6	3.2	17.6	4.0
2011	10.2	18.9	1.9	4.0	6.3	7.9	14.5	6.2
2012	13.5	12.5	3.0	21.5	15.6	6.7	8.5	9.3
2013	14.2	15.1	3.9	14.9	13.0	15.1	6.8	8.5
2014	9.6	5.9	3.1	16.4	9.9	16.6	22.7	6.2
2015	12.0	11.3	5.5	18.1	24.8	8.1	18.0	8.3
2016	21.2	14.9	4.0	20.8	17.9	11.8	12.4	6.3
2017	14.2	-20.2	4.0	10.8	15.1	12.7	8.2	6.2
2018	12.7	37.7	3.3	14.9	15.3	17.6	7.2	7.1
2019	8.6	17.0	2.2	3.5	16.5	12.7	2.6	6.1

iii. Currency-broad money ratio

Broad money (M2) is the sum of currency, demand deposit and time deposit. Higher ratio indicates that the large part of note issued by the monetary authority is held by the public. More usually; develop the country, lesser the currency to broad money ratio. In such countries people use alternative method of payment than cash.

The CiC broad money ratio presented in the table shows that people still hold currency in advance countries like Japan and USA. Low opportunity cost of holding is responsible for Japan whereas international demand for US dollar is applicable in case of US. In south Asia, Sri Lanka has lowest CiC to broad money ratio which is followed by the Bangladesh. Pakistan has highest CiC to broad money ratio.

CiC-Broad Money ratio								
year	Bangladesh	India	Japan	Nepal	Pakistan	Philippines	Sri Lanka	USA
2010	12.2	14.1	8.0	18.2	18.1	10.9	12.2	5.8
2011	11.5	14.3	7.9	16.0	16.4	11.1	9.3	6.1
2012	11.2	14.2	8.0	16.9	16.7	11.1	8.6	6.6
2013	11.1	14.5	8.0	15.9	17.0	9.9	7.9	7.0
2014	10.5	13.4	8.0	16.0	16.6	10.3	8.5	7.2
2015	10.3	13.4	8.2	15.2	18.3	10.2	8.5	7.6
2016	10.7	14.3	8.2	15.6	19.6	10.0	8.3	7.9
2017	10.7	10.5	8.3	15.4	20.5	10.1	7.6	8.2
2018	10.8	13.1	8.3	14.8	21.2	10.9	7.3	8.6
2019	10.5	13.1	8.3	13.5	21.4	11.2	6.9	8.9

Major Determinants of Currency

Considering significance of CiC in an economy, sound management of currency in circulation, appearing challenge to every central bank. Currency management involves huge cost as well in order to print the new note and in the process of destruction of soiled note. The cross-country experience shows that CiC is determined by various short term seasonal as well long-term macroeconomic factors which we are going to discuss here.

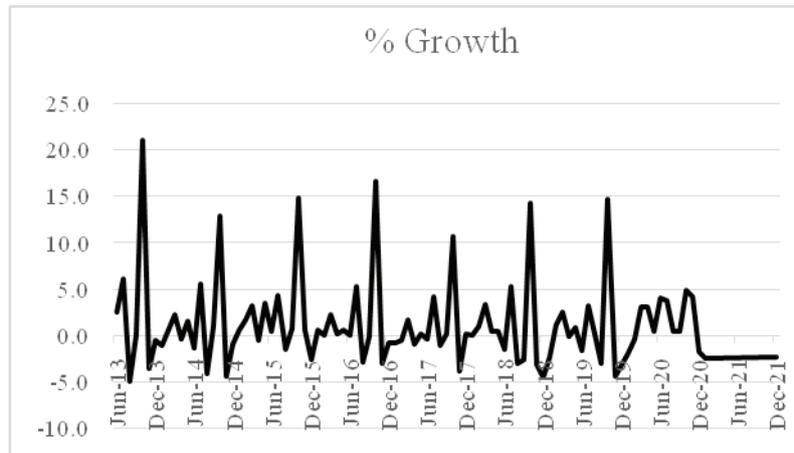
i. Day of week or day of months

This is the short term seasonal factors of currency demand. Mostly people demand more currency on Friday to celebrate weekend. Similarly, last day of the month also has impact on currency demand. There is significantly high currency demand on mid July (Asar end) of every year which is

the end of fiscal year. Evidences has shown that similar scenario exist in developing and develop countries at the month end of the fiscal year.

ii. Salary Dates and Holidays

This is related to the common behavior of the people to make additional expenses on salary dates and holidays. This kind of short term seasonal factors has impact in the currency demand. People usually demand currency on such dates for extra consumption making gathering or family excursion. More generally, in less develop and developing countries with limited financial access and low level of financial development people prefer cash transaction to purchase goods and services which adds for increasing currency demand.

iii. Festivals

Festivals are the major determinant of the currency demand. People usually spend huge sum of their income to celebrate the festivals. Companies and firms also distribute additional fund to their employee to facilitate the celebration. Festivals such as Christmas, Ramadan, Dashain etc of different religious community have impact upon the currency demand on the countries where such festivals are celebrated. The chart showing that there is significantly higher growth of currency demand during Dashain and Tihar in Nepal which are the major festivals of Hindus.

iv. Idiosyncratic Events:

Idiosyncratic events such as election also boost the currency demand. During election political parties and their candidates make expenses while conducting election campaign.

v. Economic Growth

It is the macroeconomic factor to increase the currency demand. In order to support the economic growth, it is necessary to issue sufficient currency by the central bank. Research evidences has shown that there is positive relationship between economic growth and currency demand. Therefore,

economic growth is the key determinants of the higher currency demand in any country.

vi. Inflation

It is another macroeconomic factor influencing the currency demand. during higher inflation people demand more currency to purchase the goods and services. In contrast, in low interest rate and lower inflation, currency demand may also goes up due to insignificant holding cost as in Japan.

vii. Extent of Financial Inclusion

It is another key parameter to determine the currency demand. In the countries with sound financial development, people tend to use alternative mode of payments than using cash in financial transaction. Similarly, with better financial inclusion, it brings up large mass of population into banking which also reduces currency demand and hence reduce the volume of currency in circulation.

viii. Size of the Underground Economy

Several studies have shown that with prevalence of underground economy, the currency in circulation goes up. In such economy, people cash for the transaction which ultimately soar up the currency demand. So with reducing the size of

underground and informal economy the currency in circulation get lower.

ix. Holding Cost of Currency

It is another important parameter to determine the currency demand. Interest rate is the factor to measure the holding cost of money by the public. If interest rate is higher in banking system general public deposit the cash but when interest rate is low or negative there is no incentive to deposit currency in bank to the public. Therefore, central bank should put bird eyes to maintain deposit rate at least to offset the market inflation.

x. Payment System Innovation

Development of different forms of payment system freeing the people to carry cash for transaction. Advancement of digital payment system has significant influence on currency demand which will lead the society towards less cash.

Concluding Remarks

Currency management is the major function of the monetary authority. The better understanding of determinants to influence currency demand helps central bank to perform effective currency management function. Both seasonal short term as well as long term macroeconomic factors should be considered during the overall currency management process which will help to retain the credibility of public over the banking system. With Covid-19 countries all over the world are stepping towards the digital and electronic mode of payment. Nepal Rastra Bank promoting different forms of digital as well electronic payment such as wallet, internet

banking, mobile banking, QR code etc. These attempts will have positive impact when majority of people accustom to adopt the technology.

References

- Anderson, P. (1977) , 'Currency in Use and in Hoards', Federal Reserve Bank of Boston, New England Economic Review, March/April, pp. 21 – 30.
- Cagan, P. (1956), ' The Monetary Dynamics of Hyperinflation ' M. Friedman (ed), Studies in the Quantity Theory of Money, University of Chicago Press, Chicago, p.25-117.
- Dias,A.,(2020)., Estimating a country's currency circulation within a monetary union. Bank for international settlements
- Kimball, R. C. (1981), 'Trends in the Use of Currency', New England Economic Review', Federal Reserve Bank of Boston, September/October, pp. 43–53.
- Nachne, D.M., Chakraborty, A.B., and et. All, Modelling currency demand in India: An empirical study. Development research group (DRG), Study No 39, Reserve Bank of India, Mumbai.
- Raj, J., Bhattacharyya, I., and et. All (2020) Modeling and Forecasting Currency Demand in India: A heterodox approach. Reserve Bank of India occasional papers, Vol. 41, No.1:2020.
- Tagat, A., (2020)., Demand for cash: An econometric model of currency demand in India. Journal of Macroeconomics and Finance in Emerging market Economies, India.

COVID-19 and Way Forward of Nepalese Capital Market

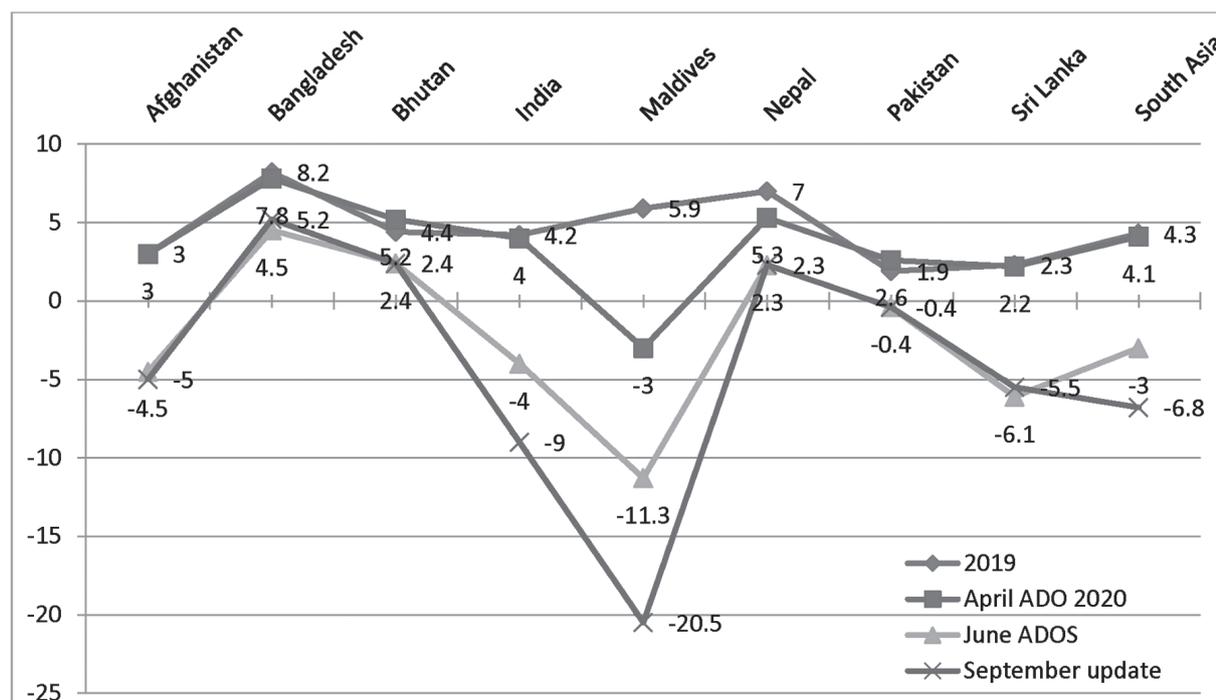
✍ Som Raj Nepali*

1. Background

An impact of the global pandemic of COVID-19 is unprecedented. Similarly, the effects of this global crisis seem to be long-lasting and devastating in inducing human health problems, social inequalities, financial stability challenges and economic downturns. It has also affected the global financial market; resulting in a sharp fall in price of financial assets and stock market indexes, volatilities in capital markets, liquidity crises and solvency problems.

According to World Bank (January, 2021), following a collapse last year caused by the COVID-19 pandemic, global economic output is expected to expand 4 percent in 2021 but still remain more than 5 percent below pre-pandemic projections. Global growth is projected to moderate to 3.8 percent in 2022, weighed down by the pandemic's lasting damage to potential growth. The following figure (see Figure 1) shows an estimated GDP growth rate (in percentage) of South Asian countries in 2020.

Figure 1: GDP growth rate (percentage per year)

Source: Asian Development Bank (September, 2020)

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

The above graph shows that the economic growth rate of South Asian region is expected to shrink by a steep 6.8 percent in 2020. India's GDP is expected to fall by 9 percent and Nepal's GDP growth will remain positive at 2.3 percent, along with the neighboring countries Bangladesh at 5.2 percent and Bhutan at 2.4 percent. growth in South Asian Region would be 1.8 percentage points lower than projected, at 1.5 percent in 2021 and unchanged in 2022 (World Bank, January, 2021).

The COVID-19 pandemic has fueled market risk aversion and markets have entered a risk-off phase, ever since the global financial crisis of 2008-09. According to World Economic Forum (2020), global equity markets began to decline rapidly over 30 percentage of market value. Similarly, the market experienced volatility of equities.

2. Nepalese Capital Markets: Present Scenario

According to Ministry of Finance, the market capitalization to GDP ratio of Nepalese capital market has been 46.7 percent in mid-March 2020. To contain the COVID-19 pandemic, government of Nepal decided to close the stock market, Nepal Stock Exchange (NEPSE), with the index of 1251, on 23 March 2020. After 50 days of closing of NEPSE due to Corona panic, lockdown and shutdown, government of Nepal opened stock market on 12 May 2020. The following table (see Table 1) shows the present status of capital market participants.

Table 1: Number of market participants till Mid-June 2020

S/N	Institutions	Number of Institutions
1	Stock Exchange	1

S/N	Institutions	Number of Institutions
2	Securities Brokers	50
3	Merchant Bankers	32
4	Central Depository Service Company	1
5	Credit Rating Company	2
6	Depository Members	73
7	ASBA Members	59
8	Mutual fund	14
9	Listed Organized Institutions	212
	Total	444

Source: Securities Board of Nepal (2020a)

In recent years, Nepalese security market is modernized in response to the significant structural changes, investment in infrastructures and technological developments. The full-fledged dematerialized transaction of securities and the introduction of ASBA and C-ASBA system in the primary market has helped applicants from 77 districts. Stakeholders can access the service through more than 2,500 BFIs as service providers. Likewise, branch expansion of merchant bankers and securities broker to outside Kathmandu valley has made Nepalese securities market techno-friendly, investment-friendly and countrywide in recent days (SEBON, 2018).

Nepalese capital market possesses its challenges, in itself, even before the start of global pandemic of COVID-19. However, to curtail, mitigate and contain the effects of COVID-19 on the Nepalese capital markets, various policy level programs and commitments have been implementing.

3. Way forward of Nepalese capital markets amidst COVID-19 pandemic

Following remedial measures are helpful for the way forward of Nepalese capital markets amidst COVID-19 pandemic:

A. Fiscal Policy

One of the important economic policies of a country is a fiscal policy, which is generally called a 'budget.' Following the precedents, Government of Nepal (GoN) has announced its budget of Rs. 1,474.64 billions for the fiscal year 2020/21 on 28 May 2020. In this budget, GoN has tried to address the security markets with the help of the following measure for its development and expansion:

- i. The scope of capital markets will be broadened by starting secondary market operation of debt instruments.
- ii. Secondary market operation of the Nepal Stock Exchange Limited will be made fully automated, including using electronic payments.
- iii. For the enhancement of institutional investment arrangement into the capital market, stock dealer operation will be started from the next fiscal year.
- iv. Necessary arrangements will be made for the operation of commodity exchange market.
- v. Structural reform will be carried out for Securities Board, Nepal Stock Exchange Limited and CDS and Clearing Limited (Ministry of Finance, 2020/21).

All these budgetary programs of GoN look ambitious amidst COVID 19 pandemic. However, these programs are attainable if all the stakeholders viz. Ministry of Finance, Nepal Rastra Bank, SEBON, NEPSE, CDS, NCHL and others implement effectively and efficiently.

B. Monetary Policy

Another important economic policy of a country is Monetary policy. Nepal Rastra Bank (NRB), the central bank of Nepal, also has announced a monetary policy for the

fiscal year 2020/21 on 17 July 2020. It has formulated monetary policy 2020/21 amidst challenging times with unprecedented economic and public health crisis due to the global pandemic of COVID-19. NRB has attempted to acknowledge the needs and expectations of investors and market participants and to address challenges created by COVID-19 in capital markets in following ways:

- i. BFIs may increase the Loan to Value (LTV) ratio from 65 percent to 70 percent on margin nature loans against the collateral of shares.
- ii. Regarding the margin nature loans provided against share collateral, 'average closing price of the last 120 days or the prevailing market price of the stock whichever is less' will be considered for the valuation purpose instead of the existing provision of average price of the last 180 days.
- iii. Credit extended to the hard-hit sectors (due to COVID-19) will be restructured through the provision of private equity, venture capital, debt-equity conversion, special purpose vehicle (SPV) in coordination with the concerned agencies in case the conventional measures of restructuring and rescheduling remain inadequate (Nepal Rastra Bank, 2020b).

These policy-level comforts and provisions are vivid and seen measures to contain the effect of COVID 19 in capital markets. Besides, these NRB has worked on easing liquidity in market, supporting digital banking and trading and has applied policy rates cut. The positive effects due to the monetary easing have started coming from now also.

C. Nepal Rastra Bank

When it comes to stabilizing the financial

system and economy during such a pandemic, central banks around the world have become the first line of defense. Nepal Rastra bank has been implementing policy level changes addressing some high hit sectors with reliefs since the end of March 2020. Some of them are;

- i. Cash Reserve Ratio (CRR) decreased from 4 percent to 3 percent and bank rate decreased from 6 percent to 5 percent effective from March 29, 2020.
- ii. Repo rate decreased from 4.5 percent to 3.5 percent.
- iii. BFIs were required to lower interest rate by 2 percentage points in selected areas from the level as of mid-April 2020 for the last quarter of 2019/20.

Some of these policies are still being in effect and continuing. In response to the reliefs from NRB to BFIs, banks have decreased interest rates in deposits and lending. These reliefs in policy rate and interest rate cut lower the base rate and investors get loans at a lower interest, which enables them to take the margin loans. These policy rates cut help to sustain the capital markets during this pandemic and have to be continued till its recovery. Similarly, NRB has tried to build confidence in investors by easing in margin lending. BFIs may increase the Loan to Value (LTV) ratio from 65 percent to 70 percent on margin nature loans on the average closing price for the last 120 days (previously 180 days) or the prevailing market value, whichever is less. If the LTV ratio is increased up to 80 percent, investor's confidence also increases and similar other tools can be applied to build investor's confidence.

D. Securities Board of Nepal (SEBON)

Securities Board of Nepal (SEBON) via its policy and program related to security markets and commodity markets for FY 2020/21 has tried to regulate, systematize

and develop the securities markets even during the COVID-19 crisis. Some of its major policy and programs for FY2020/21 are:

- i. To facilitate the electronic trading system of NEPSE by linking investor's bank account and DEMAT account and to operate fully automatically,
- ii. To manage T+2 security settlement mechanism and NEPSE's Trading Management System (TMS) platform to be more rigorous and seamless in days to come,
- iii. To broaden the security market by making institutional investors enter,
- iv. To permit stock dealer to stabilize the market price,
- v. To allow operation of specialized investments funds viz. private equity fund and venture capital funds (Securities Board of Nepal, 2020a).

Priority to the electronic and digital transactions facilitates investors and other market participants to participate in both the primary and secondary markets. This enables security markets to move even if the physical trading is not possible in COVID-19 pandemic. By this, businesses and companies get capital regularly for running their businesses. At the same time, it helps to utilize the investor's funds effectively. Therefore, effective implementation of the policies and programs shows the way forward in capital markets.

E. Financial Technology-FinTech

Capital markets, banks and other market participants must have infrastructures and technology to provide capital markets services electronically or digitally. However, very few provide the services via digital platform and so many service providers lack digital capabilities. Some initiatives are being taken like; renewal of

C-ASBA accounts from Payment Service Providers (PSPs). Currently, there are 12 PSPs and digital wallets like; Khalti, eSewa, IME pay, Cellpay and so on. Similarly, NEPSE's Trading Management System (TMS) platform, which minimizes the role of brokers, is going to be more rigorous and seamless in days to come. A mobile app version of "Mero Share" has been launched already and CDSC is working on adding more features on it. The number of users of 'mero share' service has reached 16,56,297 at the end of May 2020 (SEBON, 2020).

Nepal Clearing House Limited (NCHL) has also initiated a facility that customers can link their bank account with Connect IPS and also can verify their link themselves online. NRB has also increased the daily and monthly limit of transactions performed via mobile banking, internet banking, ATMs, digital wallets and so on. These all help in the movement of funds and settlement process in capital markets. These digital initiatives need to be continued, added more features and secured for the survival and betterment of Nepalese capital markets.

F. Active Money Market

Money markets are the foundation of capital markets. Therefore, improving money markets creates a base for the revival or recovery of capital markets simultaneously. Therefore, treasury bills, repo market, commercial papers, certificate of deposits and other money market instruments are also needed to promote with a strong market operation framework. This also supports liquidity management and helps to gauge the liquidity problems like; liquidity crisis and credit crunch in advance. For this, effective implementation of the interest rate corridor is required where Standing Liquidity Facility (SLF) rate i.e. 5 percent is the upper bound of the Interest Rate Corridor (IRC). To control interest rate

volatility due to COVID-19 crisis, there have been some changes like; repo rate as the policy rate has been reduced from 3.5 percent to 3 percent and deposit rate as the lower bound of IRC has been reduced from 2 percent to 1 percent. Therefore, stability in interest rates leads to stability in money markets, which ultimately supports capital markets even during this financial crisis.

G. Support Productive sectors

COVID-19 crisis has hard hit some of the most important economic sectors like; tourism, transportation and other service sectors, SMEs, manufacturing industries and some other businesses. Therefore, corporate issuers of these sectors are likely to be affected. Similarly, corporate issuers with lower credit ratings will find difficulty in issuing any of the securities. NRB and BFIs have to support these sectors for resuming their operations, attaining break-even and earning profits. One of the tools that BFIs can use for such hard-hit sectors is to provide an additional loan based on the working capital limit, borrower's need and feasibility of projects/business to facilitate the continuation of business. Interest rate rebate, loans at a minimal and stable interest rate, refinance facility, restructuring and rescheduling of loans, moratorium for the installment and interest payment of loans, etc. have been implementing by NRB to support hard-hit sectors. Then, timely regulation, supervision and review of policies are required to check their effectiveness. It is because that if the companies are safe, running and performing well, their performances are seen in capital markets.

H. Safeguard banking industry

According to SEBON (2018/19), there is 53 percentage of share of banks in total market capitalization of security market in

the fiscal year 2018/19. As one of the major market participants, banks influence the share markets. Unified Directives-2020/21 has restricted licensed BFIs to declare/distribute cash dividend and bonus share even the BFIs maintain required capital adequacy ratios at the end of the year and not being able to maintain such ratio at any point of time during the same fiscal year (Nepal Rastra Bank, 2020a). On the other hand, BFIs licensed by NRB will be allowed to declare and distribute a cash dividend to the extent of 30 percent of net distributable profit of 2019/20 (which shall not be higher than the weighted average deposit interest rate of mid-July 2020 of the particular institution). NRB looks so focused to safeguard banking industry containing pandemic of COVID-19. BFIs will have been watch in margin lending now onwards. However, by these restrictions in dividends, investors of BFIs are discouraged to invest and trade in the secondary market with the probable reduction in dividend gains. Therefore, capital market and investors need to seek other alternatives of investments and returns.

I. International financial agencies

The role of international financial agencies viz. World Bank, International Monetary Fund, Asian Development Bank, International Organization of Securities Commissions (IOSCO), etc. are also important to stabilize the capital markets during the COVID-19 pandemic. Government can also take assistance from these international agencies in formulating and implementing capital market responses. A country like Nepal can take advice from the World Bank on the applicability of emergency responses and assess long-term consequences, to identify low-hanging reforms to address structural bottlenecks,

to identify reforms that could accelerate the recovery and to develop liquidity and/or guarantee facilities that would improve access to capital markets at lower rates. Similarly, SEBON is rigorously working on adapting the regulatory requirements of IOSCO and taking the permanent membership of IOSCO. This also helps to develop the capital markets during a crisis.

J. Miscellaneous measures

Beside all these efforts, there is a need of adding or promoting other companies to get enlisted on NEPSE. The supply-side of capital market needs to be stronger which can be done by implementing some policy like; in the previous year's budget, there was a provision that a company having capital above Rs. 1 billion compulsorily needs to collect funds from capital markets. Similarly, financial literacy needs to be enhanced and capital markets must be made participatory for all gender, all income levels, all regions and so on. Since the government focuses on collecting more revenue during COVID-19 crisis, tax policy needs to be fair and liberal without charging double tax on returns. Likewise, brokerage services need to have wide scope adding more services like investment advisor, portfolio manager, financial advisor, trainers and so on. The provision to introduce new securities brokers as a subsidiary of banks and financial institutions has been endorsed as well. All these show ways forward in the Nepalese capital market containing COVID-19 crisis.

4. Conclusion

An unprecedented global crisis of COVID-19 pandemic has yielded uncertainty in the financial system and economy globally. International agencies, governments, policymakers and regulators are also unable to formulate the counter

policies and programs that save the global economy. Fortunately, Nepal being a least developed country has positive signs in comparison to other developed economies and neighboring countries. Till now, Nepal's growth rate for this FY 2020/21 is expected to be positive and it ensures that Nepal will take lesser time to recover the economic downturns caused by the COVID-19 crisis. Similarly, the capital markets of Nepal will have a speedy recovery from this. All the policy measures applied earlier and being implemented by the GoN, central bank (NRB), SEBON and other regulators have shown the commendable results in building the confidence of investors, hope for the companies and overall market participants. Likewise, the policy and programs formulated and implemented by these bodies for the coming time are also optimistic. Adaptation of the international best practices in the effective and efficient regulations and supervision of the markets and market participants adds an advantage in fighting with COVID-19. In sum, COVID-19 has affected the capital markets as other sectors of Nepal and there is a silver lining in the clouds of COVID-19 pandemic.

References

- Asian Development Bank (September, 2020). Asian Development Outlook 2020 Update: Wellness in worrying times. Manila, Philippines. Available at: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/635666/ado2020-update-highlights.pdf>
- Ministry of Finance (2020/21). Budget Speech of Fiscal Year 2020/21. Government of Nepal Ministry of Finance 2020. Kathmandu Nepal. Available at; https://mof.gov.np/uploads/document/file/budget_speedc_2020_20200916102151.pdf
- Nepal Rastra Bank (2020a). *Unified Directives* 2020/21. Kathmandu, Nepal. Available at: <https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2020/09/Unified-directives-2076-amendment1.pdf>
- Nepal Rastra Bank (2020b). *Monetary Policy for FY 2020/21*. Kathmandu, Nepal. Available at: <https://www.nrb.org.np/ofg/monetary-policy-2020-21-full-text-english-version/>
- Securities Board of Nepal (2018). *Annual Report, Fiscal Year 2017/18*. Kathmandu, Nepal. Available at; <http://sebon.gov.np/uploads/uploads/qikQObNhm76jOmcXZX14ms5vR009nV2nr0FtUCLW.pdf>
- Securities Board of Nepal (2018/19). *Annual Report, Fiscal Year 2018/19*. Kathmandu, Nepal. Available at: <http://sebon.gov.np/uploads/uploads/DzSB Gx79 iGdZs YZgLO23 mNYdc2YTz4SkNbiZDxz7.pdf>
- Securities Board of Nepal (2020). *SEBON Anniversary Articles Special Issue, SEBON 2020*, Kathmandu, Nepal. Available at; <https://www.sebon.gov.np/uploads/uploads/MhQ8 ntb08 Pw Yk Ss TNd DSh Bae DANzr DNayb R6fWvf.pdf>
- Securities Board of Nepal (2020a). *Policy and Programmes Related to Share Market and Commodity Markets for FY 2020/21*. Kathmandu, Nepal. Available at; <http://sebon.gov.np/uploads/uploads/82EzC3ejjK TKc63iWfCtBwKiTOAApveHVERUSr3Y.pdf>
- World Economic Forum (2020). *Impact of COVID-19 on the Global Financial System, April 2020*. Geneva, Switzerland. Available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Impact_of_COVID_19_on_the_Global_Financial_System_2020.pdf
- World Bank (January, 2021). *Global Economic Prospects. A World Bank Group Flagship Report*. World Bank Group, Office of the Publisher, The World Bank, 1818 H Street NW, Washington, DC, USA. Available at: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>

Green Financing for Sustainable Development

✍ Prabin Pudasaini*

Background:

Green Finance is any structured financial activity - a product or service - that's been created to ensure a better environmental outcome. It includes an array of loans, debt mechanisms and investments that are used to encourage the development of green projects or minimize the impact on the climate of more regular projects or a combination of both.

Green Finance encompasses all the initiatives taken by private and public agents (e.g. businesses, banks, governments, international organizations, etc.) in developing, promoting, implementing and supporting projects with sustainable impacts through financial instruments. In other words, Green Finance provides the financial tools required by active agents to increasingly generate activities with positive and durable externalities. It is also important to note that for these changes to take place and produce the desired outcomes in the long run, the active involvement of public, private and international organisms is required.

For the United Nations, green financing plays an important role in delivering several of its Sustainable Development Goals. Its Environment team is already working with public and private sector organizations in an attempt to align international financial systems to the sustainable development agenda.

Some of the activities UN Environment is involved in include helping countries re-engineer their regulatory frameworks -so that green borrowing becomes compliant, for example -and

helping steer public sector planning in a more environmentally friendly direction. Clean sources of energy can be brought to fruition through the right combination of planning consent, strategic priorities and availability of capital. Such projects could be given preferential treatment to make them a more attractive option than, for example, fossil-fuel derived energy infrastructure.

Typical projects that fall under the green finance umbrella include:

- Renewable energy and energy efficiency
- Pollution prevention and control
- Biodiversity conservation
- Circular economy initiatives
- Sustainable use of natural resources and land

Green Finance is important as it promotes and supports the flow of financial instruments and related services towards the development and implementation of sustainable business models, investments, trade, economic, environmental and social projects and policies. As the financial sector plays a key role through its intermediary functions and risk management in advancing sustainable economic development while directing investment to the real economy, the intertwinement of these two is crucial.

Fossil fuels still dominate energy investment. This could threaten the expansion of green energy needed to provide energy security and meet climate and clean air goals. Several developed and developing economies are still following pro-coal energy policies and the extra CO2

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

generated by new coal-fired power plants could more than wipe out any reductions in emissions made by other nations. Finance is the engine of development of infrastructure projects, including energy projects. Generally financial institutions show more interest in fossil fuel projects than green projects, mainly because there are still several risks associated with these new technologies and they offer a lower rate of return. If we want to achieve sustainable development goals, we need to open a new file for green projects and scale up the financing of investments that provide environmental benefits, through new financial instruments and new policies, such as green bonds, green banks, carbon market instruments, fiscal policy, green central banking, financial technologies, community-based green funds, etc., which are collectively known as “green finance”.

Moreover, based on the lessons learned from the global financial crisis in 2006-2009, the availing of the global warming and the need for more sustainable business practices, Green Finance Initiatives have also been addressing the 2030 Sustainable Development Goals (SDG's) Agenda by emphasizing the shift of focus from shareholders' value creation (economic) to the generation of stakeholders' value (economic, environmental and social). Green Finance represents the future of the financial sector through innovative financial mechanisms and by supporting the investments in projects with positive and sustainable externalities.

In present times of technological progress the worldwide economy is undermined from three major challenges: environmental change, vitality limitations and money related emergency. This is on account of financial improvement conveys alongside itself expenses to the countries in the shape of environmental degradation. Green finance is the solution for accomplishing contract between the economy and nature. Green finance is considered as the monetary help for green development,

which decreases ozone depleting substance discharges and air contamination emanations altogether. Green fund in horticulture, green structures, green security and other green activities should increase for the monetary improvement of the nation.

At the moment there are three challenges facing such green financing strategy: identifying the right projects; developing complex plans that involve both the public and private sectors (and often more than one country); and structuring the financing. To succeed, governments must be capable of effective long-term planning, budgeting, and project implementation. The world needs massive investment in green energy systems and an end to the construction of new coal-fired power plants. It also needs massive investment in electric vehicles (and hence advanced battery technologies), together with a sharp reduction in production of internal combustion engine vehicles. The developing world, in particular, also needs to invest substantially in water and sanitation projects in fast-growing urban areas. Low-income countries, in particular, need to expand their health and education systems.

In recent years, several new methods for financing green projects have been developed, including green bonds, green banks, village funds, etc. Green banks and green bonds have some potential to support clean energy development. The advantages of green banks include offering better credit conditions for clean energy projects, the ability to aggregate small projects to achieve a commercially attractive scale, creation of innovative financial products, and market expansion through dissemination of information about the benefits of clean energy. Supporters of green bonds believe that they can provide long-term, reasonably priced capital to refinance a project once it has passed through the construction phase and is operating successfully.

A major concern in the transition to low-

carbon energy provision, therefore, is how to steer investments towards Renewable energy .Because of the restrictions that the Basel capital requirements place on lending by financial institutions, and because banks consider most Renewable energy projects to be risky, banks are reluctant to finance them. Another problem is that banks' resources come from deposits, and deposits are usually short to medium term, whereas green infrastructure projects require long-term finance, resulting in a maturity mismatch for banks. Banking finance cannot, therefore provide all the finance for green projects and we need to look for new channels of finance for this sector to fill the financing gap. Bank lending has to be allocated to safer sectors and businesses.

One possible solution is to stimulate non-bank financial institutions, including pension funds and insurance companies, to invest in green projects .Insurance companies and pension funds hold long-term financial resources that are suitable for green infrastructure investment. Because of their size and their role as conduit of savers' climate concerns to the capital markets, institutional investors are ideally positioned to steer corporate capital allocation towards more sustainable uses.

Another important factor that needs to be considered when it comes to filling the green financing gap is role of green central banking. Responsibility for financial and macroeconomic stability lies implicitly or explicitly with central banks, which ought, therefore, to address climate-related and other environmental risks at a systemic level. Furthermore, central banks - through their regulatory oversight over money, credit, and the financial system - are in a powerful position to support the development of green finance models and enforce adequate pricing of environmental and carbon risk by financial institutions. The important consideration is the financial governance policies through which central banks, as well as other relevant financial

regulatory agencies, can address environmental risk and promote sustainable finance.

The role of fiscal policy in increasing rate of return for green projects and thereby elevating the private sector's share of investment in these projects is crucial. Countries could make extensive use of tax relief or tax credit to promote renewable energy deployment. Other ways of incentivizing and supporting RE deployment through fiscal policy could include using or refunding the increase in tax revenue resulting from the spillover effect of privately funded green infrastructure. Several studies have discussed the spillover effects of green energy projects to other sectors and to regional GDP, which countries could partially or entirely return to private sector investors.

Community-based funds and village funds are a good way of funding small- and medium-sized green projects. Such Fund can be a new source of community-based funds created to support solar and wind power. The basic objective of such fund is to connect investors with projects in their own locality, where they have personal knowledge and interests. Individual investors choose their interested in promoting green energy. These funds allow many people to invest small amounts of money in the construction of projects.

Many different instruments can be used to enhance green finance. The most adequate choice of instruments will depend on the specific country context; while certain market-based instruments may be more appropriate in one country, another country may opt for more interventionist policies. Yet what is needed in all countries to enable a fundamental cultural change in financial markets and to mainstream sustainability in financing and investment is a coordinated and systematic approach which involves all relevant stakeholders. Financial authorities need to set incentives for financial firms to enhance green finance and provide

support and guidance, but experience from different countries suggests also that often rules and regulations are needed for financial firms to act.

To successfully align the financial system with sustainability goals, financial governance should target the following goals:

- Raising awareness among regulators and market participants in the financial sector for environmental and climate risks.
- Developing capacities in the financial industry for environmental risk analysis and management through knowledge-building and sharing.
- Building up the capacities in the financial industry needed to develop sustainable financing practices and new lending instruments for financing sustainable projects such as renewable energy.
- Enhancing transparency through disclosure requirements.
- Providing incentives, where needed, to BFIs and NBFIs for the financing of green projects.
- Supporting the development of new market segments such as the green bond market or climate risk insurance.
- Developing long-term, local currency refinancing sources for banks to enable them to extend long-term credit.

To achieve these goals, a dialogue among all relevant domestic stakeholders is needed. Public financial institutions, including central banks, development banks and public pension funds, can play an important role in developing and promoting the adaption of new green financial products. International initiatives and networks such as the UNEP Finance Initiative, the Sustainable Banking Network, the Sustainable Stock Exchanges Initiative, the G7 Initiative on Climate Risk Insurance and the G20 Green Finance Study Group can help countries to leverage on international experiences.

In the 21st century, green financing has become indispensable not only in business, but also in environmental science. All the nations, developed and developing nations, should make endeavor for green financing. Green finance is the principle of green credit. It refers to a series of administrative means requiring that commercial banks and other financial institutions carry on researches and developments to produce pollution treatment facilities, be engaged in the ecological protection and restoration.

Green Finance products have still not been able to position themselves as an economically viable option as many lower cost product exist in the market. Unlike what is happening today, where the market of green financial product and services is growing substantially, globally, even though the market appears to grow, it is in an early stage, with indefinite boundaries and without having gained unified characteristics, differentiating it from the traditional industries. Financial institutions and banks in particular have an important role to play in the context of contributing to the creation of a strong and successful low carbon economy, they should expand the use of environmental information in the credit extension and investment decisions. The endeavor will help the proactively improve their environmental performance and creating long term value for their business. In the future, businesses with a higher carbon footprint would be seen as a riskier business and the bank may keep them away from financing such business and would look for financing new technology solutions that capture or reduce carbon emissions.

For banking, existing tracking processes on loans should be improved; while institutional investors need to develop clear approaches in their decision making to move from awareness to implementation. Only a better understanding of the status quo of green finance will allow for a thorough analysis against policy targets

and to derive implications for multinational organizations, national governments and regulators, the private financial sector, and data providers and standard setters. In Nepal, Nepal Rastra Bank should regulate on banks to disclose their green loan data on a regular basis.

In conclusion, if the market mechanism of green finance is rational, green finance can guide the flow of funds and achieve effective management of environmental risk and optimal allocation of environmental resources and social resources. They also conclude that effective regulation of policies will avoid the information asymmetry phenomenon and solve the moral hazard. On the basis of existing green finance, most green investment is financed through banks. To meet the ambitious goals of the 2030 Agenda and the Paris Agreement, we need to significantly shift and scale up green finance and investment. Large-scale private sector engagement and investment in developing countries will be needed to drive their transition to low-carbon and climate-resilient economies. Development finance can play a critical role, catalyzing, leveraging and guiding this investment. But to ensure that approaches are effective and that they deliver results, decisions need to be informed by a clear understanding of what works -and what doesn't.

The paper reports out on the build out of developing country work following the global report, "The Financial System We Need" launched at the IMF Annual Meetings in Lima in October 2015. In particular, the paper sets out some of the needs and concerns particular to developing countries, as well as innovations that have emerged to address some of these specific aspects. The paper highlights the importance developing country actors place on embedding green into a broader sustainable finance lens, the significance of international developments in greening the financial system given their dependence on foreign direct investment, and

the evidence of and potential for leapfrogging in aligning their financial systems to sustainable development, for example through the deployment of financial technology.

By incorporating environmental factors into their decision-making, banks can more effectively manage the risks associated with lending to polluting sectors and could help improve the resilience of the financial system. It is clear that Nepalese banking sector will have to play a pivotal role in channeling the required resources to finance the green transformation. However, on the bases of existing studies on green finance is hardly existent in Nepal and beyond theoretical considerations there is very little empirical evidence to explain this underperformance. Hence, we understand "Green finance is a broad term which will refer to financial investments flowing into sustainable development projects and initiatives, environmental products, and policies that encourage the development of a more sustainable economy".

To counter the devastating impact of COVID-19, calls are growing for countries to 'build back better' in an effort to create a more inclusive and sustainable economy that is climate resilient. South Asia is facing glaring development and climate risk challenges, but the post-COVID-19 recovery plan offers it an opportunity to revitalize its economy using a green framework. In particular, green finance mechanisms can be employed for the region green recovery. The practices in channeling investment towards a green economic recovery promote inclusive and sustainable development. Examples of such best practices include investment infrastructure and renewable energy, green/environmental funds and other market-based mechanisms, ensuring stimulus investments focus on green fiscal reform, redirecting existing funding, greening the financial sector and developing green segments.

Dispute Settlement Mechanism under World Trade Organization: An Analysis

✉ Rameshwor Bhandari*

Abstract

International trade is not dispute free. Though there are many mechanisms under World Trade Organization and regional organizations to regulate and minimize the world trade barriers, we can see number of disputes occurring between the trade partners. WTO as the apex intergovernmental trade organization tries to settle such dispute in fair and equitable way and promote fair trade. Dispute settlement body under WTO is the mechanism to settle such dispute when the aggrieved party files the case in WTO. Dispute Settlement Body (DSB) has its own unique procedure to settle the dispute, which decides the cases on the basis of WTO principles. It has fixed time frame and procedures for deciding the case. Though the DSB has certain advantages including transparency, predictability, confidentiality, binding and compensation provisions, the DSB is criticized for certain reasons. It is often blamed that the system is hijacked by the global powers and the system is in the show of trade war between the two economic powers- United States and China, and the developing and under developed countries cannot advocate their aspects properly in the system. In this context, this paper looks at the dispute settlement mechanisms under WTO and tries to analyze its strengths and weaknesses. The paper also presents the trend of dispute settlement by DSB through the use of secondary data provided by WTO.

Keywords: WTO, Disputes, Dispute Settlement Body (DSB)

I. Background and Context

The globalization process had made this world a single market and the modern means of transportation, easy and reliable payment system through the introduction of international laws regulating international sale of goods (*e.g. Convention on International Sale of Goods*) and international transportation of goods (*Hague Visby Rules, Warsaw Convention, Montreal Convention, etc.*) have made the world trade easier and reliable. As a result, the product produced in one corner of the globe reaches to another corner. For example the Brazilian coffee is available in Asian market, the Indian and Nepali

tea produced in the hills of Indian sub-continent is available worldwide, and Italian marbles are decorated in the bungalows of the United States and Asian countries. The international trade couldn't have reached this level in absence of international trade system that is regulated by some international organizations such as World Trade Organization (WTO) in par with related laws, conventions and treaties.

It is not always certain that there would be no disputes among the trade partners in matters of trade issues. Since, the different countries have their own legal procedures for settlement of dispute and has jurisdiction only within their

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

territory, there needs separate international dispute settlement mechanism that is accepted by the parties involved in trade. WTO is a global organization that works for settling the disputes that arises between the trade partners. It operates a global system of trade rules, acts as a forum for negotiating trade agreements, settles trade disputes between its members and supports the needs of developing countries. The trading countries which are the members of WTO go to the Dispute Settlement Body (DSB) of the WTO if the parties involved in trade cannot settle the disputes themselves. This body of WTO follows certain procedures to complete the settlement of dispute within the certain time frame fixed by the WTO rules. Since the primary purpose of the WTO is to open trade for the benefit of all¹, there is also wide confidence in fair settlement of dispute by WTO.

II. Dispute Settlement Mechanism in WTO and its Procedures

With increasing trend of international trade, there have come various issues and dispute on trade. These issues need to be settled to regulate the international trade. As the trade is international in nature, the disputes cannot be solved through domestic legal procedures. WTO as an international organization that works for trade facilitation, it is also a duty of WTO to settle these issues. There is a system/body i.e. Dispute Settlement Unit under WTO for settling the disputes that arise between the member States WTO members use this platform to settle the disputes that arise in between the international trade.

According to WTO Annual Report 2018, WTO members bring disputes if they think their rights are being infringed with respect

to any agreement contained in the Final Act of the Uruguay Round that is subject to the Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes.²

The Dispute Settlement Body (DSB) has authority to establish dispute settlement panels, adopt panel and Appellate Body reports, maintain surveillance over the implementation of recommendations and rulings, and authorize suspension of obligations in the event of non-compliance with those recommendations and rulings. The rules and procedures of the WTO's dispute settlement system are set out in the Dispute Settlement Understanding (DSU), which is administered by the DSB, consisting of representatives of all WTO members. This system emphasizes the rule of law which is based on clearly-defined rules, with timetables for completing a case in order to make the trading system more secure and predictable. The dispute settlement procedure under WTO system is summarized in Figure 1.

There is Annex 2 of the WTO Agreement as "**Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes**"³ to deal with the disputes in WTO system. This document provides various rules for the settlement of disputes. Article 1 specifies the coverage and application of the Dispute Settlement Understanding (DSU). It is mentioned that the rules and procedures shall apply to disputes in respect of all agreements (called covered agreements), listed in Appendix 1 to the Understanding.

Article 1 of the DSU provides that the rules and procedures of the DSU shall apply to the following. 1) Disputes brought pursuant to the consultation and dispute settlement provisions

1 https://www.wto.org/english/thewto_e/thewto_e.htm Accessed December 9, 2020.

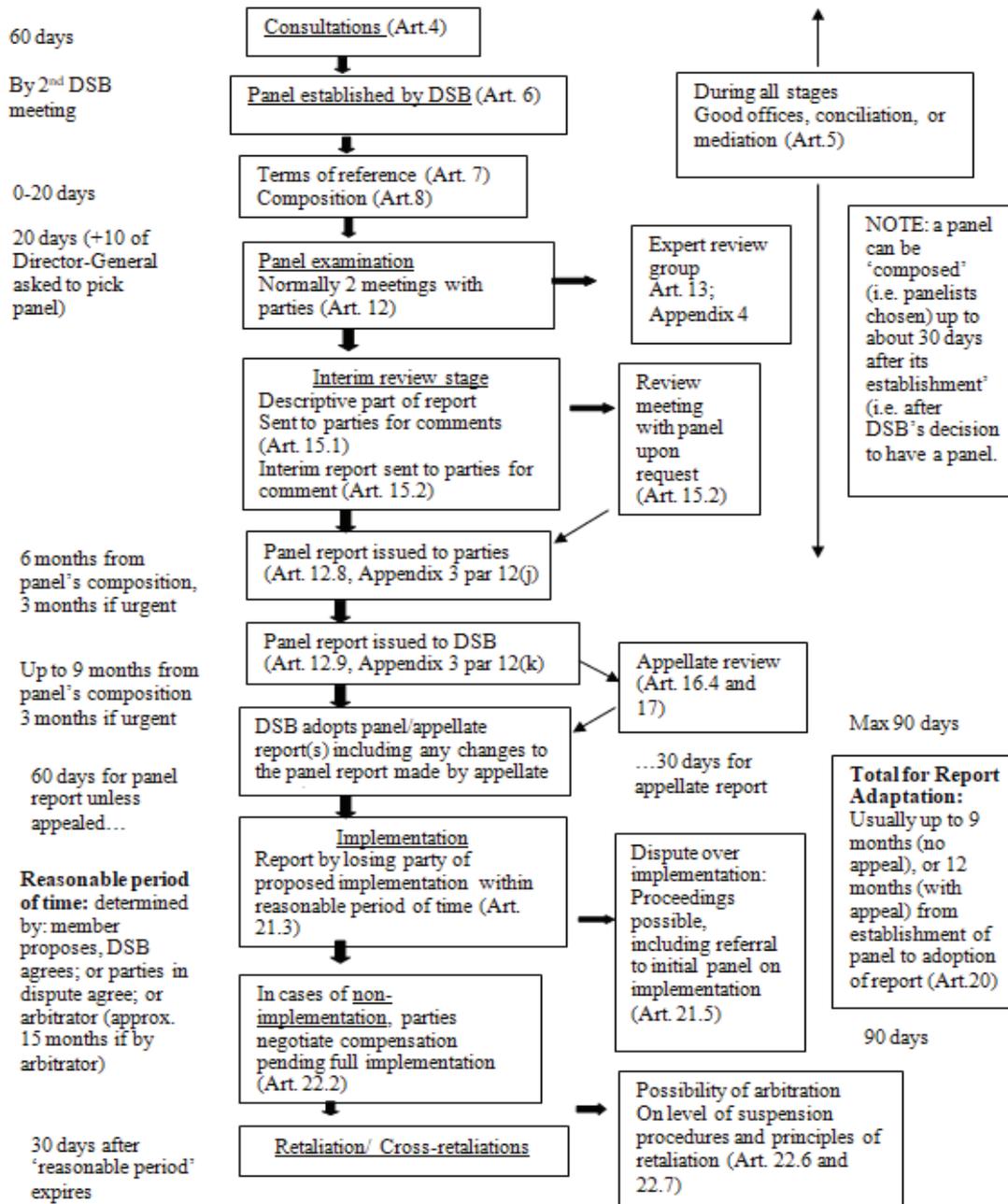
2 WTO Annual Report, 2019, WTO, Geneva, accessed from: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/anrep19_e.htm

3 UNDERSTANDING ON RULES AND PROCEDURES GOVERNING THE SETTLEMENT OF DISPUTES. accessed from: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/28-dsu.pdf

of the Agreements listed in Appendix 1 to the DSU; and, 2) Consultations and the settlement of dispute between Members concerning their

rights and obligations under the provisions of the Agreement Establishing the World Trade Organization (WTO Agreement).

Figure 1. Dispute Settlement Flow Chart

Adapted from: WTO (The Process - Stages in a typical WTO dispute settlement case)

Article 2, is on the establishment of the Dispute Settlement Body (DSB). This provision states that the DSB shall have the authority to establish panels, adopt panel and Appellate Body reports, maintain surveillance of implementation of

rulings and recommendations, and authorize suspension of concessions under the obligations under the covered agreements. Article 3, contains general provisions. This Article affirms Members' adherence to the principles for the

management of disputes applied under Articles XXII and XXIII of GATT 1947, and the rules and procedures as further elaborated and modified through the dispute settlement understanding.

Article 4 of this legal document deals with consultations. This Article requires Members to enter into consultations with each other and to give sympathetic consideration to the representations made concerning measures affecting the operation of any covered agreement. Similarly, Article 5 states that good offices, conciliation and mediation be undertaken voluntarily if the parties so agree. This Article also provides that the Director General may offer good offices, conciliation or mediation with a view to assisting Members to settle a dispute. In addition, Article 7 deals with terms of reference of panels and indicates the language for standard terms of reference while the Article 8 is about the composition of the panels. Likewise, Article 12 deals with the panel procedures.

Article 16 is on the adoption of panel reports. The most important aspect of this Article is that the negative consensus rule applies to adoption of Panel reports. That is, the panel report shall be adopted by the DSB unless the DSB decides by consensus not to adopt the report. There is provision of Appellate Review in Article 17 also deals with the procedures for appellate review.

Article 20 has the provision of time frame for DSB decision. According to the provision in this Article, Unless otherwise agreed to by the parties to the dispute, the period from the date of establishment of the panel by the DSB until the date the DSB considers the panel or appellate report for adoption shall as a general rule not

exceed nine months where the panel report is not appealed or 12 months where the report is appealed.⁴

Article 22 is on the "Surveillance of Implementation of Recommendations and Rulings". As per 21(1), prompt compliance with recommendations or rulings of the DSB is essential in order to ensure effective resolution of disputes to the benefit of all Members. Likely, Article 22 deals with "compensation and suspension of concessions". If the recommendations or rulings are not implemented a Member may receive compensation or suspend concessions or other obligations in relation to the other Member. However, these are temporary measures without prejudice to the obligations to the Member concerned to bring the measure into conformity with the covered agreements. Compensation is voluntary and if granted, shall be consistent with the covered agreements. Where a Member fails to negotiate an acceptable compensation then the Member may invite the DSB to authorize the suspension of concessions or other obligations under the covered agreements, if such a course is not prohibited in that covered agreement.⁵

The relationship of Article 22.6 with Article 21.5 has been the most debated subject under the DSU and this is known as a sequencing issue.⁶ Article 22.6 states that the authorization to suspend concessions for other obligations shall be granted within 30 days of the expiry of the reasonable period of time. Some delegations have argued that if they have to wait for the compliance panel constituted under Article 21.5 to give its findings before taking the recourse to Article 22.6, they will lose their right to suspend concessions since in terms of Article 22.6 the

4 UNDERSTANDING ON RULES AND PROCEDURES GOVERNING THE SETTLEMENT OF DISPUTES
Accessed from: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/28-dsu.pdf

5 S. Narayan, Dispute Settlement Understanding of the WTO: Need for Improvement and Clarification, Working Paper No. 17, Indian Council for Research on International Economic Relations, December, 2003.

6 S. Narayan, Dispute Settlement Understanding of the WTO: Need for Improvement and Clarification, Working Paper No. 17, Indian Council for Research on International Economic Relations, December, 2003.

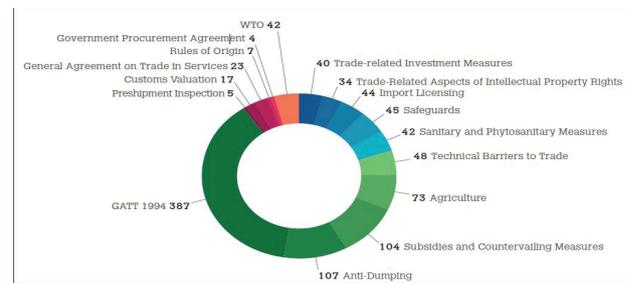
DSB has to grant authorization within 30 days of the expiry of reasonable period of time and since the compliance panel has 90-day time to submit its report after the date of referral of the matter to it.⁷

Article 24 deals with special procedures for least developed country Members. According to this Article, there are some privileges awarded to the least developed countries. Article 24(2) states, "In dispute settlement cases involving a least-developed country Member, where a satisfactory solution has not been found in the course of consultations the Director-General or the Chairman of the DSB shall, upon request by a least-developed country Member offer their good offices, conciliation and mediation with a view to assisting the parties to settle the dispute..."⁸

Similarly, Article 25 deals with "arbitration" which is an alternative means of dispute settlement. Likewise, Article 26 prescribes procedures regarding non-violation complaints. Article 27 deals with the responsibilities of the secretariat in dispute settlement matters.

The dispute settlement under the WTO system follows specific and detailed timetables for completing the examination of a case. This first takes place by a group of three panelists who are specially selected for the case. Their findings are published in a report which may be appealed by the members concerned. Appeals are considered by the WTO's Appellate Body, which consists of seven members elected for a four-year term. When lodging a complaint, WTO members are required to specify which WTO agreements are allegedly being violated. The agreements most commonly referred to are shown in the chart 1.

Chart 1: WTO agreements covered by members' complaints, 1995-2014

Source: WTO, 2014 (WTO Dispute Settlement)

A formal complaint by any member automatically begins the dispute settlement process. This first stage is known as a "request for consultations" as the members concerned will initially try to resolve the dispute by consulting with one another. If this fails, a dispute panel is established to examine the case. The DSU allows for the possibility of establishing a single panel where more than one WTO member has complained about the same issues. These efficiencies are appreciated by members, who may collaborate in preparing their cases, and allows the disputes to be examined more quickly.

Under the rules of the dispute settlement system, WTO members agree to bring their disputes to the WTO rather than take action unilaterally in cases where they believe that another member is violating WTO rules. The DSB must automatically establish panels to examine the complaints and adopt the findings of the panels and the Appellate Body unless the WTO members agree unanimously at the DSB meeting not to do so. Panels and, where necessary, the Appellate Body examine whether a member's actions violate the specific WTO provisions identified in the complaint. The complaining member is generally not required to prove negative trade effects resulting from the alleged violation. However, it should always

7 ibid

8 UNDERSTANDING ON RULES AND PROCEDURES GOVERNING THE SETTLEMENT OF DISPUTES
 Accessed from: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/28-dsu.pdf

be focused that The WTO dispute settlement system encourages amicable settlement rather than the winning of cases.

III. Analysis on Dispute Settlement Procedures under WTO System

There is increasing trend of using dispute settlement mechanism under the WTO. As of WTO (2014), 488 disputes had been brought to the WTO in between 1994 to 2014.⁹ The data presented in Table 1 also further validates this statement. Dispute Settlement Unit (DSU) establishes a rule-based adjudicatory process with compulsory jurisdiction over all WTO member countries, a broad jurisdictional scope over almost all of the WTO Agreements, a right of appeal to the seven-member Appellate Body, and procedures for assessing damages and authorizing retaliation (if a member country maintains its breach of substantive trade rules).¹⁰

The WTO's dispute settlement system has as its foundation in the rules, procedures and practices developed under the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT) 1947. The provisions under GATT are already discussed in the previous section. More provisions are included in "Understanding on the Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes".

In regards to dispute settlement system, only governments and separate customs territories that are members of the WTO can participate directly in dispute settlement as parties to the case or as third parties. Under WTO rules, a member does not have to demonstrate that it has a specific legal or economic interest in the subject matter of a dispute. For instance,

in the "EC – Bananas" disputes – the longest disputes in WTO history - the United States complained that the European Union (EU) gave banana producers from African, Caribbean and Pacific (ACP) countries preferential access to European markets, in violation of WTO non-discrimination rules, even though the United States was not itself exporting bananas to the EU.¹¹

Summarizing the dispute settlement in WTO, WTO members comply with the rulings of the dispute settlement system in most of the cases. The member is generally given a reasonable period of time to implement the dispute settlement rulings. During the implementation period, the member who is required to comply with the rulings must provide a status report at each meeting of the DSB. If the member does not bring its measures into conformity with the relevant WTO agreements within the allotted time, the complainant may request the DSB to authorize retaliation in the form of trade sanctions, such as restrictions on imports, for an amount equivalent to the level of trade affected by the offending measure. The DSB continues to keep the member's compliance efforts under review, even when retaliation has been authorized. If there is disagreement about compliance, the matter remains on the agenda of the DSB.¹²

A. Trend of Dispute Settlement in WTO

Since the establishment of WTO and the functioning of its Dispute Settlement Body (DSB), there has come increase in registration and settlement of trade related issues and disputes. The dispute settlement activities of two financial years 2017 and 2018 are analyzed in

9 WTO Dispute Settlement, WTO 20 Years, World Trade Organization, Geneva, 2014. accessed from: https://www.wto.org/english/thewto_e/20y_e/dispute_brochure20y_e.pdf

10 Brewster, Racheal, Can International Trade Law Recover? WTO Dispute Settlement: Can We Go Back Again?, *AJIL UNBOUND*, Vol. 113,p. 51-66,, doi:10.1017/aju.2019.4

11 ibid

12 The General Agreement on Tariffs and Trade (GATT 1947), Accessed from: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_02_e.htm.

this section. The cumulative data from 1995 to 2018 shows the pattern of dispute registered in WTO Dispute Settlement Body and its hearing activity.

Table 1 : Quantitative Trend of Dispute Settlement in WTO, DSB

Average of monthly active disputes from 1995 to 2017		Requests for consultations, 1995 to 2018	
1995	1.8	1995	25
1996	7.8	1996	39
1997	13.9	1997	50
1998	18.7	1998	41
1999	27.3	1999	30
2000	25.3	2000	34
2001	17.9	2001	23
2002	19.8	2002	37
2003	19.8	2003	26
2004	22.8	2004	19
2005	27.0	2005	12
2006	22.5	2006	20
2007	24.0	2007	13
2008	20.5	2008	19
2009	15.1	2009	14
2010	20.6	2010	17
2011	19.3	2011	8
2012	18.2	2012	27
2013	20.8	2013	20
2014	28.8	2014	14
2015	31.5	2015	13
2016	32.3	2016	17
2017	38.5	2017	17
		2018	38

Source: WTO Annual Report, 2017 and 2018

There are some imminent cases decided by DSB that has established the WTO principles in international trade. One of the landmark cases is *US Shrimp Case (Process vs. Product Issue)*¹³ where the United States prohibited the importation of shrimp that was produced without turtle excluder device technology introduced by the National Marine Fisheries

Services of the United States. Initially, WTO ruled against the USA by stating that USA could not discriminate between each country by providing the protesting countries with “financial and technical assistance” but not all countries. Finally the WTO compliance panel ruled in favor of the United States after it amended the Environment Protection Agency rules. Likewise, in *Korea-Beef Case (Non-Tariff Barriers)*¹⁴, the WTO, DSB held that Korea’s dual retail system (requiring imported beef to be sold in separate stores) accorded “less favorable” treatment to imported beef than to like domestic beef. Similarly, in *US-Gasoline Case (National principle issue)*¹⁵, Venezuela (Brazil joined with Venezuela later) complained that US was applying rules that discriminated against gasoline imports because the US applied stricter rules on the chemical characteristics of imported gasoline than it did for domestically refined gasoline. DSB found that US was violating WTO rules because it discriminated against the gasoline imports. In another case of *Turkey-Textile Case (Regional Exception Case)*¹⁶, Turkey applied quantitative import restriction for textiles and clothing products imported from India through introduction of quota to avoid the circumvention of EU quotas by means of imports into the EU via Turkey. The Panel under DSB rejected the Turkey’s argument by citing that Turkey’s act was a violation to WTO rules.

B. Positive Aspects of WTO Dispute Settlement System

Dispute settlement body under WTO is widely used for the settlement of disputes that arise in the trade between the States that are the members of the WTO. The data suggests that

13 https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/1pagesum_e/ds58sum_e.pdf

14 https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/1pagesum_e/ds161sum_e.pdf

15 https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/1pagesum_e/ds2sum_e.pdf

16 https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/1pagesum_e/ds34sum_e.pdf

there is increasing trend of using WTO system to resolve these issues. Thus, it can be argued that there are many positive aspects of the WTO dispute settlement system.

WTO's method of dispute settlement has been touted as a great equalizer among WTO members; from the mighty United States to tiny Benin and Mali, every member can be brought to dispute settlement panel, where an impartial panel makes binding decisions over trade agreements.¹⁷ The regular use of the WTO's dispute settlement system by both developing and developed members is a clear indication that the system is working and that WTO members continue to have trust in it. The system plays a crucial role in ensuring that WTO agreements are respected. This in turn leads to more harmonious trade relations between members and promotes economic growth.¹⁸

Although some scholars claim that WTO dispute settlement does not provide an effective dispute mechanism, it has been recognized by others since the development of this system that WTO dispute settlement has generally been successful in helping members effectively resolve disputes as well as in obtaining compliance.¹⁹ There are certain reasons why it is strongly argued that the WTO dispute settlement is outstandingly effective.

i. Clear time frame/transparency

One of the indicators to measure the effectiveness of the WTO dispute settlements duration. Though the time frame is comparatively longer, there are specific and detailed timetables for carrying out each step of dispute settlement in WTO. Hence, it can be argued that WTO dispute

settlement process is clear and transparency. The procedures under the system are not done in the black-box. Every party can clearly understand where the process has reached and they can anticipate the completion time without any dilemma.

ii. Participation and achievement

According to WTO the rules and procedures of the WTO's dispute settlement system are set out in the Dispute Settlement Understanding (DSU), which is administered by the Dispute Settlement Body (DSB), consisting of representatives of all WTO members. This rule of WTO states that there is participation of each member in dispute settlement. This indicates that there is ensure of wider participation in this system. However, there are some criticisms that there is no real participation of developing and least developed countries. It is substantiated by the statement of Douglas Ierley (2002) who opines that it is believed that one of the principle factors in influencing developing countries' participation and compliance with WTO panel and appellate body decision is the effectiveness, at least in principle, of the dispute settlement system in resolving disputes between countries of diverging political and economic power.²⁰ Though there is still the influence of power countries, the system ensures the participation and achievement of all the members of WTO.

iii. Many instances of successful settlement of disputes:

The WTO dispute settlement body has been able to resolve many disputes that have been registered under it. Though WTO has been criticized for not being able to resolve few

17 Walters, J. (2011). Power in WTO Dispute Settlement. *Journal of Third World Studies*, 28(1), 169-183. doi:10.2307/45194766

18 WTO Dispute Settlement, WTO 20 Years, World Trade Organization, Geneva, 2014.

19 Alfaqih ,Abdurrahman, Effectiveness of the World Trade Organization's Dispute Settlement Mechanism, October 2013, Accessed from: <https://www.researchgate.net/publication/323759547>

20 Douglas Ierley, "Developing Countries Compliance with and Participation in the WTO Dispute Settlement System: Another Look at the Dispute over Bananas", *Law & Policy in International Business*, Vol. 33, No. 4, 2002, p. 615.

cases, there have been some remarkable cases to evaluate the success of WTO dispute settlement mechanism. Some examples of successful cases are United States -Restrictions on Imports of Cotton and Man-Made Fibre Underwear which in short is known as US – Underwear (Dispute DS24), United States - Use of Zeroing in Anti-Dumping Measures Involving Products from Korea,(DS402), China - Measures Related to the Exportation of Rare Earths, Tungsten and Molybdenum(DS433), China - Measures Related to the Exportation of Rare Earths, Tungsten and Molybdenum (DS432), Canada - Certain Measures Affecting the Renewable Energy Generation Sector (DS412).

There is high influence of WTO rules in the settlement of disputes. According to Marceau et.al. (2013) other dispute settlement mechanisms (DSMs) frequently refer to WTO rules and case law not only on matters of procedure but also on various substantive aspects of trade law and general international law the use of the WTO precedent for purposes of procedure and clarification of general principles of international law or the rules on treaty interpretation show a broader influence of the WTO on international dispute settlement.²¹ This shows that WTO dispute settlement system is popular in the field of disputes that arise in the field of international trade.

C. Criticism on WTO Dispute Settlement System

The WTO dispute settlement procedures under DSB are not away from criticism. Some criticize it for the involvement of parties in the process. According to Bouet and Metivier

(2017)²², between 80 and 90% of all disputes involve either at least one high-income country, or at least one upper-middle-income country. They claim that more than 60% of all disputes concern three sectors: animal and animal products, vegetable products and foodstuffs. A dispute lasts on average three years and half but is longer when the respondent is a high-income country. Hence, they claim that there are several biases in the dispute settlement procedure. First, countries with more legal capacities and more democratic regime are more likely to complain. Second, any country is more likely to complain against the policy of a democratic country. Third, countries are not likely to complain against the trade policy of authoritarian regimes since these regimes are less transparent about policies affecting trade and since complainants do not expect that such regimes will follow WTO rulings.

Similar sort of ideas are presented by Odano and Abedin (2008). They say that financial strength is an important factor for countries to participate in the dispute settlement process of the WTO. It also plays significant role in winning trade disputes. Therefore, lack of financial strength could be an explanation for the low rate of participation of the small-developing countries in the dispute settlement process.²³ They further present the finding of their study that because of the insufficiencies it is practically very difficult for a country, especially for the small-developing ones, to get adequate relief against unfair trade practices. The provisions of the DSU only allow retaliatory measures against a country using unfair trade practices. If a small-developing country is

21 Marceau, Gabrielle, Arnau Izaguerri and Vladyslav Lanovoy, The WTO's Influence on Other Dispute Settlement Mechanisms: A Lighthouse in the Storm of Fragmentation, *Journal of World Trade*, June 2013: 481-574.

22 Bouet, A. and Metivier, J. Is the WTO dispute settlement procedure fair for developing countries? 2017 Accessed from: <https://www.researchgate.net/publication/316037993>

23 Odano, Sumimaru and Ziaul Abedin, Insufficiency in the dispute settlement mechanism of the WTO: Consequences and implications for the multilateral trading system, GSIR Working Papers, Economic Development & Policy Series EDP08-1, Graduate School of International Relations, International University of Japan, March 2008.

affected by such unfair trade practices used by a developed country, then it is virtually impossible for that small-developing country to “retaliate” against the developed country, because in reality most of the developing countries are heavily dependent on few developed countries/regions, for example, to sell their exportable items.²⁴

Some even criticize the system as though the role of the WTO is as the umpire in trade dispute. The system has been greatly threatened by the US-China trade war. The two trade rivals- United States and China resorted to “self-help” without recourse to the World Trade Organization (WTO) dispute settlement system, flouting the WTO as an adjudicator in trade disputes.²⁵ According to the Director-General of the WTO, Robert Azevedo, a continuation of the trade war will pose great economic risks to global trade “with potential effects for growth, jobs and consumer prices around the world”²⁶ Adekola (2019) has further stated that the WTO has reached a watershed moment in its history and is on the verge of becoming dysfunctional, with members resulting in more to self-help without recourse to the rules and procedure of the organization for dispute settlement, as exemplified in the Trump tariffs and the US–China trade war.²⁷

If we look at the literature on involvement of parties in the dispute settlement process, there are several literatures on it. One of the examples is of Holmes, Rollo and Young (2003). They attempted to find out the factors that explained the extent of involvement of a country in the dispute settlement process using descriptive

statistics and OLS regression models. They also explored whether there was a significantly biased pattern in the outcome of the trade disputes and whether the patterns of the disputes varied according to the issues of the disputes. Their key finding was that a country’s trade share was a very significant factor that determined whether that country would participate in the dispute settlement process or not.²⁸

Moreover, there is no provision of interim and interlocutory order for protecting the rights of the aggrieved party. In lack of such order, there is already a huge loss to the aggrieved until the final report is awarded. Likewise, the compensation under DSB is only forward looking. It means the compensation/retaliation provision is there only from the time of DSB final report for future loss only instead of loss that has happened in the past. Such provision does not discourage the WTO member States to violate the WTO principles. Instead, they violate the WTO principles intentionally. Similarly, dispute settlement procedure under DSB is quite expensive. Report shows that huge expenditure is made to reach to the stage of final report for a single case. Also, the time consumed by DSB is quite long in case of serious violation cases. There is already heavy loss to the aggrieved State until the DSB gives the justice.

IV. Conclusion

There is no disagreement that disputes on international trade regimes goes on increasing with increasing number of trade between the countries. It is also eminent that there arises misunderstandings and disputes between these

24 ibid

25 Adekola, T.A., US-China trade war and the WTO dispute settlement mechanism, *Journal of International Trade Law and Policy*, May 2019. DOI 10.1108/JITLP-02-2019-0011, available at: www.emeraldinsight.com/1477-0024.htm

26 WTO, “WTO report shows sharp rise in trade-restrictive measures from G20 economies WTO news”, 22 November, 2018.

27 supra note

28 as cited in Odano, Sumimaru and ZiaulAbedin, Insufficiency in the dispute settlement mechanism of the WTO: Consequences and implications for the multilateral trading system, GSIR Working Papers, Economic Development & Policy Series EDP08-1, Graduate School of International Relations, International University of Japan, March 2008.

countries in various issues of trade. Therefore, there is necessity of international body that ensures the trust of the member states. WTO dispute settlement system is the body that works for resolving such disputes and prospering the environment of trust. It follows the systematic procedures that are very clear and transparent to resolve these issues. Though there might be certain criticisms on the functioning of this body, there has been trust of the members to greater extent that it can solve the trade related disputes.

The preamble of the WTO expressly states that the primary goal of the multilateral trading system is 'the elimination of discriminatory treatment in international trade relations'. Dispute settlement Body (DSB) under WTO works to implement this goal of WTO. To elaborate this goal, the Appellate Body under DSB for example in *EC – Banana III* held that the nature of the non-discrimination duty is that 'like products should be treated equally, irrespective of their origin'.²⁹

Certain strengths of DSB including transparency, predictability, confidentiality, and binding compensation provisions have established it as a very progressive platform for dispute resolution. As argued by Widiatedja (2019)³⁰ it is true that the supremacy of dispute settlement mechanism under WTO has ensured the future of WTO. Two parameters forwarded by the author to support the opinion also seem valid. Two parameters are: Firstly, it has a ruled-based character with a high level of legalism. Next, the dispute settlement mechanism has effectively controlled the overwhelming spirit of national interest. This mechanism shows its supremacy by limiting the capacity of the

WTO member states to impose discriminatory and protective measures, particularly related to public morals exception and cultural concern.

On the other hand, there are number of criticisms against the WTO, DSB. First, it has not been able to deliver impartial awards to the parties. There is blame that the system is hijacked by the global powers and the system is in the show of trade war between the two economic powers- United States and China, and the developing and under developed countries cannot advocate their aspects properly in the system. This is true to most extent; however, the situation would have been worse if there was no DSB. At least, this body is working to some extent to limit the influence of economic power countries to some extent.

Similarly, DSB is criticized for not having the provision of interim order or interlocutory order for protecting the rights of the aggrieved party. In lack of such order, there is already a huge loss to the aggrieved member because of the unfair act of another State until the DSB gives the report/judgment. Likewise, the compensation is only forward looking. It means the compensation/retaliation provision is there only from the time of DSB final report for future loss only instead of loss that has happened in the past. Such provision motivates the WTO member States to violate the WTO principles intentionally. In addition, dispute settlement procedure under DSB is quite expensive. Report shows that huge expenditure is made to reach to the stage of final report for a single case.

Thus, WTO needs to further improve the fairness of its dispute settlement procedure. First, the WTO should more systematically and substantially provide both legal and economic

29 Appellate Body Report, *European Communities – Regime for the Importation, Sale and Distribution of Bananas* (WT/DS27/AB/R, 25 September 1997) Para 190.

30 Widiatedja, G.N.P. The Supremacy of the Dispute Settlement Mechanism (DSM) under the WTO. *Breaijaya Law Journal* Vol.6 No.1(2019), pg 60-73.

aid to all its member states, particularly to lower-middle-income and low-income countries. This assistance already exists, but is apparently not efficient enough for poor countries. Second the WTO has to provide more information on disputable trade measures. With the global tension brought about by the trade war between the two biggest economies, there is no better time than now for reforms in WTO system to strengthen the multilateral trading system. The rules needs to be revised in order to prevent the powerful nations hijack the system, and address the interest of developing and poor member States in fair and justifiable way.

Bibliography

- Adekola, T.A. , US-China trade war and the WTO dispute settlement mechanism, *Journal of International Trade Law and Policy*, May 2019. DOI 10.1108/JITLP-02-2019-0011, available at: www.emeraldinsight.com/1477-0024.htm , retrieved: June 8, 2020.
- Bouet, A. and Metivier, J. Is the WTO dispute settlement procedure fair for developing countries? 2017 available at: <https://www.researchgate.net/publication/316037993>
- Douglas Ierley, “Developing Countries Compliance with and Participation in the WTO Dispute Settlement System: Another Look at the Dispute over Bananas”, *Law & Policy in International Business*, Vol. 33, No. 4, 2002, p. 615.
- Ingram, Kumar. An Introduction to World Trade Organization. 1sted. Kathmandu School of Law: Bhaktapur, Nepal. 2009
- Marceau, Gabrielle, ArnauIzaguerrri and VladyslavLanovoy, TheWTO’s Influence on Other Dispute Settlement Mechanisms:A Lighthouse in the Storm of Fragmentation, *Journal of World Trade*, June 2013: 481-574.
- Marceau, Gabrielle, The Relationship between the Dispute-Settlement Mechanisms of MEAs and those of the WTO,*Review of European Community and International Environmental Law*, February 2002 , DOI: 10.1111/1467-9388.00326. available at: <https://www.researchgate.net/publication/229765697>, retrieved: December 11, 2020.
- Nalbant, Mustafa. Dispute Settlement under WTO. available at: https://www.researchgate.net/publication/327974321_Dispute_Settlement_under_WTO
- Odano, Sumimaru and ZiaulAbedin. Insufficiency in the dispute settlement mechanism of the WTO: Consequences and implications for the multilateral trading system, GSIR Working Papers, Economic Development & Policy Series EDP08-1, Graduate School of International Relations, International University of Japan, March 2008.
- Roger Hayterand Klaus Edenhoffer, Trade Disputes, Dispute Settlement Mechanisms, and Local Development, *The Professional Geographer*, 2013, DOI:10.1080/00330124.2013.826559available at : <http://dx.doi.org/10.1080/00330124.2013.826559>. retrieved: December 9, 2020.
- Walters, J. (2011). Power in WTO Dispute Settlement. *Journal of Third World Studies*, 28(1), 169-183. doi:10.2307/
- Yu, Minyou. WTO disputes settlement. *Frontiers of Law in China* 4(4):601-632. available at: https://www.researchgate.net/publication/251312444_WTO_disputes_settlement

Technical and Terminological Information on Customs Valuation: Managing Trade and Customs in Nepal

✍ Dr. Suman Kumar Regmi*

I. Introduction

Customs valuation is a customs procedure functional to determine the customs value of imported goods. If the rate of duty is ad valorem, the customs value is essential to determine the duty to be paid on imported goods. Nepal became a member of WTO on April 23, 2004. The country had enjoyed a grace period of three years to fully implement WTO Valuation Agreement and would bound to introduce all provisions of the valuation agreement beyond January, 2007. However, the country even of recent years still has to make acts and regulations latest compatible with the provisions of the WTO valuation Agreement to adopt fully. There is a separate regulation, the baggage rules, which govern the clearance of passengers travelling through the customs and their accompanied and unaccompanied baggage. There are separate provisions for road passengers and road passengers in the rule. The Customs Act, 2007(2064) is the regulating instruments in customs sector.

Although WTO has defined various valuation methods that can be followed during customs clearance process, readily available national valuation database assists customs official to make more realistic decision. It ultimately helps on maintaining fair competition in the market by identifying under/over invoicing of commodities (Chudamani , 2017).

As its commitment, Nepal should have to implement the WTO Customs Valuation as per the action plan by January 01, 2007. It had to make acts and regulations compatible with the provision of WTO Valuation Agreement. However, its likely impact on trade, price and revenue is yet to be assessed. But how far, the Customs Act of 2007(2064) has adjusted the matters compliance with WTO Customs Valuation Agreement.

Trade and Export Promotion Centre (TEPC) had been also supplying the international market price of major commodities to the Department of Customs through the publication in Nepal Trade Bulletin till July 2014 when this writer was in-service in TEPC. The Department of Customs had started to settle valuation issues within the specified period with the help and information provided by various bodies.

The information provided by the WCO should be used as a basis of drawback identification. Other major international issues affecting the role and requirements of customs are: the trade negotiation at the WTO; the promotion of integrated border management by the international institutions ; the trend towards regional economic cooperation zones, leading to customs unions; the economic partnership agreements promoted by the SAARC; the SAFE Framework of Standards; the SECURE Framework ; and the technological advances in customs control (Dr. Suman Kumar Regmi, 2017).

* Former Officiating Executive Director, Trade and Export Promotion Centre

I.1. Customs Valuation

The customs value of imported goods is determined mainly for the purposes of applying ad valorem rates of customs duties. It constitutes the taxable basis for customs duties. It is also an essential element for compiling trade statistics, monitoring quantitative restrictions, applying tariff preferences, and collecting national taxes. Today, almost all customs administrations of the current 164 WTO Members used to value of imported goods in terms of the provisions of the WTO Agreement on Customs Valuation (adopted in 1994).

I.2. Specific and ad valorem customs duties

Customs duties can be selected in either specific or ad valorem terms or as a mix of the two. In case of a specific duty, a concrete sum is charged for a quantitative description of the goods, for example, say Rs. 100 per item or per unit. The customs value of the good does not need to be determined, as the duty is not based on the value of the good but on other criteria. In this case, no rules on customs valuation are needed and the Valuation Agreement does not apply.

I.3 Short historical overview related customs valuation

Article VII of the General Agreement on Tariffs and Trade laid down the general principles for an international system of valuation. It stipulated that the value for customs purposes of imported merchandise should be based on the actual value of the imported merchandise on which duty is assessed, or of like merchandise, and should not be based on the value of merchandise of national origin or on arbitrary or fictitious values.

1.4. Brussels definition of value: Starting in the 1950s, customs duties were assessed by many countries according to the Brussels Definition of Value (BVD). Under this method, a normal market price, defined as “the price that a good would fetch in an open market between

a buyer and seller independent of each other,” was determined for each product, according to which the duty was assessed.

1.5. Tokyo Round Valuation Code: The Tokyo Round Valuation Code, or the Agreement on Implementation of Article VII of the GATT, concluded in 1979, established a positive system of Customs Valuation based on the price actually paid or payable for the imported goods. Based on the “transaction value”, it was intended to provide a fair, uniform and neutral system for the valuation of goods for customs purposes, conforming to commercial realities.

1.6. The new Agreement: The Tokyo Round Code was replaced by the WTO Agreement on Implementation of Article VII of the GATT 1994 following conclusion of the Uruguay Round. This Agreement is essentially the same as the Tokyo Round Valuation Code and applies only to the valuation of imported goods for the purpose of levying ad valorem duties on such goods.

II. Customs Valuation and Practice

2.1. Basic principle: Transaction value

The Agreement stipulates that customs valuation may, except in specified circumstances, be based on the actual price of the goods to be valued, which is generally shown on the invoice. This price, plus adjustments for certain elements listed in Article 8, equals the transaction value, which constitutes the first and most important method of valuation referred to in the Agreement.

2.2. The 6 Methods

For cases in which there is no transaction value, or where the transaction value is not acceptable as the customs value because the price has been inaccurate as a result of certain conditions, the Agreement lays down five other methods of customs valuation, to be applied in the prescribed hierarchical order. Overall the following six methods are considered in the Agreement: The

sequence of methods 4 and 5 can be substituted at the request of the importer (not, however, at the discretion of the customs officer). Moreover, the Agreement contains provisions for special and differential treatment of developing countries and for technical assistance. Since this Agreement is an integral part of the single WTO undertaking, all WTO Members are Members of the Customs Valuation Agreement.

2.2.1. Method 1 - Transaction value

Definition of transaction value: The price actually paid or payable is the total payment made or to be made by the buyer to or for the benefit of the seller for the imported goods, and includes all payments made as a condition of sale of the imported goods by the buyer to the seller, or by the buyer to a third party to satisfy an obligation of the seller.

Conditions to be fulfilled: The customs value is the transaction value if all of the following conditions have been fulfilled: evidence of sale, no restriction on the disposition, not subject to additional conditions, the sale or price not be subject to conditions or considerations, payment extraneous to the imported goods, no part of the proceeds of any subsequent resale, disposal or use of the goods by the buyer, sufficient information for adjustments, sufficient information available to enable the specific adjustments to be made, buyer and seller not related, otherwise, the buyer and seller not related, but even if so, the use of the transaction value acceptable if the importer demonstrates that: the relationship not influence the price, or the transaction value closely approximates a test value.

2.2.2. Method 2 - Transaction value of identical goods (Article 2)

The transaction value is calculated in the same manner on identical goods if the goods are: the same in all respects including physical characteristics, quality, and reputation; produced in the same

country as the goods being valued; and produced by the producer of the goods being valued. For this method to be used, the goods must be sold for export to the same country of importation as the goods being valued. The goods must also be exported at or about the same time as the goods being valued.

2.2.3. Method 3 - Transaction value of similar goods (Article 3)

The transaction value is calculated in the same manner on similar goods if: goods closely approximating the goods being valued in terms of component materials and characteristics goods which are capable of performing the same functions and are commercially interchangeable with the goods being valued goods which are produced in the same country as and when the producer of the goods being valued. For this method to be used, the goods must be sold to the same country of importation as the goods being valued. The goods must be exported at or about the same time as the goods being valued.

2.2.4. Method 4 - Deductive value

Deduction of value from the price of the greatest aggregate quantity sold: The Agreement provides that when customs value cannot be determined on the basis of the transaction value of the imported goods or identical or similar goods, it has been determined on the basis of the unit price at which the imported goods or identical or similar goods are sold to an unrelated buyer in the greatest aggregate quantity in the country of importation. The buyer and the seller in the importing country must not be related and the sale must take place at or about the time of importation of the goods being valued.

2.2.5. Method 5 - Computed value

Definition: Production cost and profits and expenses: Computed value, the most difficult and rarely used method, determines the customs value on the basis of the cost of production of

the goods being valued, plus an amount for profit and general expenses usually reflected in sales from the country of exportation to the country of importation of goods of the same class or kind. Computed value is the sum of the following elements:

Production cost = value of materials and fabrication: The cost or value of materials and fabrication or other processing employed in producing the imported goods. Materials would include, for example, raw materials, such as lumber, steel, lead, clay textiles, etc.; costs to get the raw materials to the place of production; subassemblies, such as integrated circuits; and prefabricated components which will eventually be assembled.

2.2.6. Method 6 - Fall-back method

Definition: Customs value determination based on “reasonable means consistent with the principles and general provisions of the Agreement, Article VII GATT and on the basis of available data”.

When the customs value cannot be determined under any of the previous methods, it may be determined using reasonable means consistent with the principles and general provisions of the Agreement and of Article VII of GATT, and on the basis of data available in the country of importation. To the greatest extent possible, this method should be based on previously determined values and methods with a reasonable degree of flexibility in their application.

2.3. Special and differential treatment:

Delay of application of the Agreement for five years for developing countries: Article 20.1 allows developing country Members, not party to the Tokyo Round Code, to delay application of the provisions of the Agreement for a period of five years from the date of entry into force of the WTO Agreement for the Member concerned.

Delay of application of the computed value method for three years following the application of all other provisions of the Agreement

Article 20.2 allows developing country Members, not party to the Tokyo Round Codes to delay application of the computed value method for a period not exceeding three years following their application of all other provisions of the Agreement. In practice, this means that developing country Members, not party to the Tokyo Round Code, can delay the computed value method a total of 8 years.

2.4. Extension of the transition period:

Paragraph 1 of Annex III of the Agreement allows developing country Members for whom the five-year delay in the application of the provisions of the Agreement provided for in Article 20.1 is insufficient to request, before the end of the five-year period, an extension of such a period, it being understood that the Members will give sympathetic consideration to such a request in cases where the developing country Member in question can show good cause.

2.5. Reservations to retain established minimum values:

Paragraph 2 of Annex III provides that developing country Members may make a reservation to retain an already-existing system of officially established minimum values on a limited and transitional basis under such terms and conditions as may be agreed to by the Committee (even though minimum prices are prohibited under the Agreement).

2.6. Reservation against Article 4:

Paragraph 3 of Annex III allows developing country Members the right to make a reservation permitting them to refuse the request of importers (allowed under Article 4 of the Agreement) to reverse the order of the deductive and computed value methods.

Special application of the deductive method: Paragraph 4 of Annex III allows developing country Members the right to value the goods under the deductive method even if

the goods have undergone further processing in the country of importation, whether or not the importer so requests.

2.7. Technical assistance: Under Article 20.3 developed country Members shall furnish, on mutually agreed terms, technical assistance to developing country Members that so request. On this basis, developed country Members shall draw up programmes of technical assistance which may include, inter alia, training of personnel, and assistance in preparing implementation measures, access to sources of information regarding customs valuation methodology, and advice on the application of the provisions of the Agreement.

2.8. Institutions

Committee on Customs Valuation: The Agreement establishes a Committee on Customs Valuation composed of representatives from each of the Members for the purpose of affording Members the opportunity to consult on matters relating to the administration of the customs valuation system by any Member or the furtherance of the objectives of the Agreement.

2.9. Technical Committee on Customs Valuation:

Agreement also establishes a Technical Committee on Customs Valuation under the auspices of the World Customs Organization with a view to ensuring, at the technical level, uniformity in interpretation and application of the Agreement. The responsibilities of the Technical Committee include advising on specific technical matters as requested by Members or by a panel in a dispute.

III. Conclusion and Recommendations

- a. Clearly implementing the Valuation Agreement in the context of programs to modernize customs is a key priority for the IMF and the country itself because of both the

revenue implications and the benefits associated with trade facilitation.

- b. Coordinating technical assistance in customs reform and valuation reform is a challenge and has become an urgent task. If the local administrative capacity is particularly weak, the use of private services in technical areas may be appropriate. These services should also be integrated into an overall customs reform program.
- c. Simplification of procedures, selective examination and verification, modernization of the customs legislation, internal controls and management systems, and computerization are crucial areas for customs reform. Some of these technical areas might benefit from the involvement of PSI companies. Modernizing the customs legislation in order to eliminate outdated provisions, which sometimes lead to complicated procedures giving scope for malpractice.

References:

- Asakura, H.(2002). World History of the customs and Tariffs. Brussels: World Customs Bhandari et al(2005). Nepal's Accession to the WTO, Challenges and Opportunities for Nepal. Kathmandu: Action Aid Nepal and Law Associates Nepal.
- Brenton,P. and Imagawa, H. (2005). Rules of Origin, Trade and Customs: Customs modernization –Handbook. Washington D.C. The World Bank.
- Campo, S.S. (1999). Simplification of Customs Procedures. ADB.
- Chudamani Dhungana (2017). Customs Smarika 2073,pp 216-223.

- Customs Act 2007 and Regulation 2007. Kathmandu.
- Department of Customs(2017). Customs Smarika 2073. Kathmandu: Dept of Customs.
- Department of Customs/GoN. Different publications of various issues.Kathmandu.
- Dr.Suman Kumar Regmi(2017). Customs Administration: From Strategic Management Concept. Customs Smarica 2073. pp 245-253.
- Keen, Michael(2003). Changing Customs, Challenges and Strategies for the Reform of Customs Administration. Washington: IMF.
- Ministry of Finance /GoN. Budget Speech of Different Years. Kathmandu
- Ministry of Finance/GoN. Economic Survey of Different Years. Kathmandu.
- MoCS/MoICS . NTIS 2010 and 2016. Kathmandu: MoCS /MoICS
- MoICS(2072 B.S). Trade Policy. Kathmandu: MoICS.
- UN (2004). ESCAP Trade Facilitation Framework: A Guiding Tool. New York:UN
- UNCTAD(1994). Recommendation and Guidelines for Trade Efficiency: UN International Symposium on Trade Efficiency. Geneva: UNCTAD.
- WCO. The WTO Agreement on Customs Valuation.
- WTO(1999). Introduction to the WTO, Trading into the Future. Geneva: WTO.

Banking in Local Levels: Challenges

✍ Dwaipayan Regmi*

Background

With only four local levels remaining for reaching bank branch, it seems that the government has successfully implemented its policy of at least one commercial bank at each local level. Furthermore, it also seems that Nepal Rastra Bank has successfully implemented the Government's policy by managing a commercial bank at each local level. Financial access seems to be achieved on a larger scale and a bank account for every citizen seems to be widely successful.

A study done by Bose (1998) indicates that majority of the small cultivators in the less-developed countries are not regarded as creditworthy by the formal financial institutions and are, therefore, forced to borrow from moneylenders operating in the informal credit market, resulting in a vicious cycle of debt trap.

Hasanbanu (2004) studied the customer service in rural banks. He found that the rural customers are not aware of the purpose for which loans are available and how they can avail them. Customers generally do not know the complete rules, regulations and procedures of the banks because the bank personnel do not take interest in educating their customers. The case fits for Nepal as well, where the banking practice has been recently introduced in Nepalese remote regions.

A study by Rutherford (1998) indicates that

capacity of the poor of Bangladesh to save is surprisingly high. For the past so many years, innovative forms of financial service have been developed successfully by micro-credit institutions, bringing manifold benefits to millions of rural people and, at the same time, it has brought profits to micro-credit organizations. There are several issues of collateral that exists in these regions which does not meet criteria of the banking norms, and then acts as restriction. People still use traditional credit based system across.

Challenges

However, the impressive story has a darker side as they say - the grass is greener on the other side. The operation of banks in remote regions has certainly increased financial access and promoted financial literacy at a larger scale. It has made banking transactions access throughout every local level too. But, there certainly are a range of challenges that banks have been facing while operating in remote regions.

Security Concern

The primary challenge that these remote banks face is security itself. Banks should be secured enough - but how secure are these banks established in remote regions? Security Guard companies pay almost the same amount to the guards working in remote regions and city areas - who would want to work on remote regions for the same price and then? Inexperience security guards are a primary concern in remote regions.

* Assistant Manager, Rastriya Banijya Bank

The buildings of the bank don't need to be nearby police stations around. Police stations could be kilometers away from the bank's building. In such a situation, if anything happens - it could take time for the police personnel to appear thereby.

The next important challenge under security that these remote banks have been facing is during fund transfer. Banks should manage fund transfer from district headquarter, or their nearby branch which could be far away, and banks should come across big forests, lonely places around.

Physical Infrastructure

The next major challenge that these banks established in remote regions should face is regarding physical infrastructure. Unlike city areas, if the Internet goes down - the technician will have to come from distant places, and if the device is to be changed; he should wait for the next few days. The normal route of banks like End of the day, regular transactions will get severely affected. Again, there lies a huge issue of transportation. A calendar will be received a month after the new year begins, and during monsoon - the entire flow will be under a huge impact. Other assets building like an iron cage, fire extinguisher refill will be of a huge challenge. So, if a chair gets damaged - it's not easy as going to the market nearby and replacing it. Remote banks have problems with buildings as well. They don't get cemented buildings easily.

Profit Making Challenge

Had these banks got the option, they certainly would not open up branches at local levels. Simply, to fill up the objective of Government - they are being made. These branches are real loss-maker for banks. Thanks to other commercial branches who cover up the loss, and make the bank on profit. These branches are established in such places where there might

not even be any sort of business. With all the hilly lands, without any road, the mortgage is difficult to be accepted. Who would risk such lands where the roads might be built any day? So, strong loan disbursement is a real challenge in these regions. Not just loss, these branches are a contributor to high expenses as well. It's just that they gain Government Transactions of Gaupalika to acquire some deposits, else deposit would have been an issue too. A sad side, that barely anyone cares.

Staff Retention

Staff retention is the next challenge. A normal banker gets a forced leave of 15 days, followed by a casual leave of 12 days. It will take two to three days for him to reach home from these places. They get a certain extra allowance for being in a distant land, but the leave days and transportation cost would all summarize down rather bringing negative results for them. High living cost, and life without anything - there won't be anything to do during Saturdays. So, why should staff stay in such places? In the case of private banks, they switch to the next bank right after their posting. Employees will be less motivated to stay in places where there are not basic requirements like health, education for their child, transportation access, etc. They should also face up weather challenges like monsoon, winter, and summer and work for the organization there.

Creation of Banking Habit

A major challenge that banks in such regions should face is educating banking culture thereby. People are so addicted to meter interest that they don't want to save their money in banks. When they get as high as 30% from investment outside, why should they stick to 9.75% in banks? They still prefer physical money than their bank balance. They act as if loans are some gifts of Government, and they should not pay them back; banks with profits in Arabs can

consider their loan anyway. Bankers in these remote regions should face the challenge about awareness of financial literacy to people around from grass root level.

After educating a customer about mobile banking, teaching him how to top up his phone through it - he makes a call at midnight stating - he forgot the password, so he wants me to recharge his phone. The next customer comes late night asking for his money deposited, as he is in an emergency. A teacher hesitates in depositing his money in the bank as he fears that his signature might not be verified next time, or the internet might not work when he would need that money.

Conclusion

There is only one local level without a commercial bank in Province 1. This is such a place, where the Gaupalika works from district headquarter - as there is no electricity access, no telephone access, and no internet access. Efforts are being made for smooth operation there, but it's yet challenging. Banks have been operating from such spaces where the staff has risked their life even for a feasibility study. And hence, it's not any cup of tea.

It's okay to expect financial access in every remote region. It would also be impressive on seeing insurance companies, broker companies on every local level too. But, before that, the level of arrangement in these remote regions that the state has been making should be analyzed. Why would financial institutions not go on those regions, where profit can be further expected - but only if infrastructure arrangements would be prioritized by Central Government, State Government and Local Government - things would be relatively easy to move on.

Let us not forget the time when banks had been in remote regions two decades earlier but

had to wrap up right after the beginning of the civil war. If everything is smooth, things can go out fine - but who would risk if any such fear occurs? There certainly lies big hope and possibilities for banking in remote region - but that should be well managed as well. The decision circulated by Nepal Rastra Bank has contributed a lot for financial access in remote regions, and the local people have been benefitted at larger scale. This module has created a perfect proof of Financial Inclusion in Nepal as well, where people have been operating at such an impressive manner around. It is now responsibility of Commercial Banks to operate in full phase and further contribute in the economy through better financial inclusion around.

References:

- Bose, P. 1998. *Formal Informal Sector Interaction in Rural Credit Markets*, Journal of Development Economics, 56 (2): 265-80.
- Hasanbanu, S. 2004. *Customer Service in Rural Banks: An Analytical Study of Attitude of Different Types of Customers towards Banking Services*, IBA Bulletin, 26 (8): 21-29
- Murty, G.R. K. 2008. *Rural Credit: A New Model of Credit Delivery for Inclusive Growth*, The ICFAI Journal of Governance and Public Policy, 3 (2 and 3): 49-66.
- Nielsen, J.F., C. Terry and R.M. Trayler. 1998. *Business Banking in Australia: A Comparison of Expectations*, International Journal of Bank Marketing, 16 (6): 253-63.
- Rutherford, S. 1998. *The Savings of the Poor: Improving Financial Services in Bangladesh*, Journal of International Development, 10 (1): 1-15.

Selected Macroeconomic Indicators

	Heading	Annual					Mid-Mar	
		2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20***	2019/20	2020/21
A	Real Sector (growth rate and ratio in percent)							
	Real GDP at basic price	0.0	8.6	7.4	6.4	-1.99		
	Real GDP at producer's price	0.4	9.0	7.6	6.7	-1.88		
	Nominal GDP at producer's price	7.6	18.0	12.3	11.7	2.2		
	Gross National Income(GNI)	7.5	17.6	11.9	12.1	2.3		
	Gross National Disposable Income (GNDI)	8.0	15.8	9.7	12.7	1.6		
	Gross Capital Formation/GDP	28.2	37.3	39.5	40.7	31.3		
	Gross Fixed Capital Formation/ GDP	28.7	30.6	32.4	33.8	31.5		
	Gross Domestic Savings/GDP	3.6	13.0	14.8	15.7	8.9		
	Gross National Savings/GDP	34.8	41.7	40.5	42.5	34.9		
	Gross Domestic Product (Current Price) (Rs in billion)	2608.2	3077.1	3455.9	3859.0	3943.7		
B	Prices Change (percent)							
	CPI (y-o-y) ^h	10.40	2.70	4.60	6.02	4.78	6.70	3.02
	Food CPI (y-o-y) ^h	10.20	-0.90	3.90	6.27	5.73	9.33	3.80
	Non-food CPI (y-o-y) ^h	10.70	5.60	5.10	5.83	4.04	4.69	2.41
	CPI Annual / Period Average	9.90	4.50	4.20	4.64	6.15	6.50	3.51
	National Wholesale Price Index (y-o-y) ^h	6.20	0.90	2.10	5.40	5.60	6.57	6.30
	National Wholesale Price Index Annual / Period Average	6.30	2.70	1.70	6.20	6.87	7.51	7.48
	Salary and Wage Rate Index (y-o-y) ^h	5.90	13.40	6.80	9.10	7.48	7.51	1.89
	Salary and Wage Rate Index Annual / Period Average	6.00	14.40	6.20	9.30	9.40	10.49	1.34
C	External Sector (growth in percent)							
	Export Growth	-17.8	4.2	11.4	19.4	0.6	22.3	7.8
	Import Growth	-0.1	28.0	25.8	13.9	-15.6	-2.6	2.1
	BOP(-Deficit) (Rs. in billion)	189.0	82.1	0.96	-67.4	282.4	37.8	68.0
	Current Account Balance (Rs. in billion)	140.4	-10.1	-246.8	-263.6	-33.6	-119.7	-148.7
	Workers' Remittances (Rs. in billion)	665.1	695.5	755.1	879.3	875.0	591.2	642.1
	Trade Balance (Rs. in billion)	-703.5	-917.1	-1163.7	-1321.4	-1099.1	-849.3	-863.2
	Trade Balance with India (Rs. in billion)	-437.7	-592.2	-767.4	-855.2	-665.2	-514.4	-564.1
	Gross Foreign Exchange Reserves (Rs. in billion)	1039.2	1079.4	1102.6	1038.9	1401.8	1136.5	1436.5
	Gross Foreign Exchange Reserves (USD in million)	9736.4	10494.2	10084.0	9500.0	11646.1	9595.7	12366.9
D	Financial Sector (growth and interest rate in percent)							
	Broad Money (M2) (y-o-y)	19.5	15.5	19.4	15.8	18.1	14.6	22.6

Heading	Annual					Mid-Mar	
	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20***	2019/20	2020/21
Narrow Money (M1) (y-o-y)	18.5	13.1	17.6	8.6	17.8	8.1	22.4
Domestic Credit (y-o-y)	18.2	20.6	26.5	21.1	13.6	12.6	21.9
Claims on Private Sector (y-o-y)	23.2	18.0	22.3	19.1	12.6	14.6	18.9
Reserve Money (y-o-y)	4.6	20.1	8.1	-1.5	26.7	7.1	13.6
91-day T-bills Rate (annual weighted average)	0.79	1.45	4.50	3.20	1.27	3.97	2.03
364-day T-bills Rate (annual weighted average)	1.03	2.54	4.20	4.26	2.26	-	-
Weighted Average Interbank Rate of Commercial Banks	0.69*	0.64*	2.96*	4.52*	0.35*	4.35**	1.26**
Weighted Average Deposit Rate of Commercial Banks	3.28*	6.15*	6.49*	6.60*	6.01*	6.77**	4.76**
Weighted Average Lending Rate of Commercial Banks	8.86*	11.33*	12.47*	12.13*	10.11*	11.80**	8.73**
Base Rate	6.50*	9.90*	10.47*	9.57*	8.50*	9.45**	6.84**
Total Deposits (Rs. in billion)	2016.8	2299.8	2742.1	3235.1	3839.7	3494.2	4260.5
BFI's Credit to Private Sector (Rs. in billion)	1656.9	1959.0	2399.8	2866.2	3209.8	3156.6	3769.7
NEPSE Index (Closing)	1718.2	1582.7	1212.4	1259.0	1362.4	1377.2	2458.5
Market Capitalization/GDP	83.9	70.3	47.7	45.2	47.6	45.6	85.9
E Public Finance							
Revenue Growth (%)	17.8	26.2	18.6	15.5	0.2	-	4.5
Expenditure Growth (%)	13.1	39.3	29.9	2.1	-1.5	12.9	-6.6
Domestic Debt (Rs. in billion)	234.2	283.7	390.9	453.0	613.2	440.1	717.5
External Debt (Rs. in billion)	388.8	414.0	525.4	594.6	806.1	654.05 [#]	870.8 [#]
Revenue / GDP	18.6	19.9	21.0	21.8	21.3	-	-
Recurrent Expenditure / GDP	14.2	16.9	20.2	18.6	19.9	-	-
Capital Expenditure / GDP	4.7	6.8	7.8	6.3	4.9	-	-
Domestic Debt / GDP	9.0	9.2	11.3	11.7	15.5	-	-
External Debt / GDP	14.9	13.5	15.2	15.4	20.4	-	-

* Weighted average of mid Jun-mid July

** Weighted average of Mid Feb - Mid Mar

*** Real sector figures for 2019/20 are the preliminary estimates from CBS.

^{fi} Data as of Mid-July (Asar) in the annual column

[#] Outstanding figure as of Poush (Mid-Jan) end

Major Financial Indicators

as on Fagun End, 2077 (Mid-Mar, 2021)

		Class "A"	Class "B"	Class "C"	Overall
A. Credit, Deposit Ratios (%)					
1	Total Deposit/GDP	97.04	10.57	2.57	110.19
2	Total Credit/GDP	86.64	9.12	2.06	97.82
3	Total Credit/ Total Deposit	89.29	86.22	80.01	88.77
4	CCD Ratio [#]	77.25	77.68	67.37	77.05
5	Fixed Deposit/Total Deposit	47.24	53.92	56.20	48.09
6	Saving Deposit/Total Deposit	33.97	32.94	30.20	33.79
7	Current Deposit/Total Deposit	9.16	2.21	1.08	8.30
8	Call Deposit/Total Deposit	8.50	10.76	10.96	8.77
9	NPL/ Total Loan [^]	1.71	1.93	6.64	1.84
10	Total LLP /Total Loan	2.09	1.74	8.70	2.19
11	Deprived Sector Loan/Total Loan \$ [^]	6.75	15.29	12.08	7.59
B. Liquidity Ratios (%)					
1	Cash & Bank Balance/Total Deposit	8.10	7.99	12.52	8.19
2	Investment in Gov. Securities/Total Deposit	15.51	10.42	15.79	15.03
3	Total Liquid Assets/Total Deposit	24.48	24.90	38.48	24.84
C. Capital Adequacy Ratios (%)[^]					
1	Core Capital/RWA	11.33	12.45	18.28	11.56
2	Total Capital/RWA	13.75	13.51	19.81	13.86
D. Financial Access					
1	No. of institutions	27	19	20	66
2	No. of Branches	4,632	1,069	256	5,957
3	No. of Deposit Accounts [^]	29,767,651	4,208,542	695,756	34,671,949
4	No. of Loan Accounts [^]	1,245,271	311,147	45,539	1,601,958
5	No. of Branchless Banking Centers [^]	1,685	-	-	1,685
6	No. of Branchless Banking Customers [^]	201,676	-	-	201,676
7	No. of Mobile Banking Customers [^]	11,354,095	1,219,563	115,787	12,689,445
8	No. of Internet Banking Customers [^]	1,056,340	27,121	6,861	1,090,322
9	No. of ATMs [^]	3,891	310	53	4,254
10	No. of Debit Cards [^]	7,723,619	284,524	40,916	8,049,059
11	No. of Credit Cards [^]	176,414	-	-	176,414
12	No. of Prepaid Cards [^]	55,617	-	-	55,617
E. Interest Rate(%)					
1	Wt. Avg Interest Rate on Deposit	4.68			
	(a) Saving	2.64			
	(b) Fixed	7.75			
	(c) Call	0.90			
2	Wt. Avg Interest Rate on Credit	8.73			

Note:

Bank balance includes money at call

Nominal GDP(At Producer's Price) for 2019/20 Rs. 3,943,656 million(Preliminary)

Negative core capital has been excluded in calculation of Capital Adequacy Ratios

\$ 6 months prior Total Loan is taken to calculate Deprived Sector Lending Ratio

Month end (last day) CCD ratio

[^] Data as on 2nd Quarter of FY2077/78 (2020/21)

नयाँ वर्ष २०७८ को शुभ उपलक्ष्यमा समस्त नेपालीहरूमा हार्दिक मङ्गलमय शुभकामना व्यक्त गर्दै बैंकको ६६ औं वार्षिकोत्सवको सुखद अवसरमा मुलुकको आर्थिक स्थायित्व र अर्थतन्त्रको दिगो विकास, सुरक्षित एवम् सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास, मूल्य र शोधनान्तर स्थिरता कायम गर्नको लागि आवश्यक मौद्रिक तथा विदेशी विनिमय नीति निर्माण गरी सोको व्यवस्थापन र वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि गर्दै वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी बैकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने र मुलुकले परिलक्षित गरेको आर्थिक विकासको लक्ष्य प्राप्तमा सहयोग पुऱ्याउन सदा समर्पित रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।

साथै, कोरोना भाइरस (कोभिड-१९) को संक्रमणका कारण अर्थतन्त्रमा परेको असरलाई सम्बोधन गर्न बैंकले अवलम्बन गरेको नीतिगत व्यवस्था थप जिम्मेवारीबोधका साथ कार्यान्वयन गर्दै सुदृढ अर्थतन्त्र निर्माणतर्फ अग्रसर रहने प्रणसमेत गर्दछौं ।

नेपाल राष्ट्र बैंक
परिवार